
Byzantina Symmeikta

Vol 22 (2012)

BYZANTINA SYMMEIKTA 22

BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
DEPARTMENT OF BYZANTINE RESEARCH

BYZANTINA SYMMEIKTA

VOLUME 22

ATHENS 2012

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ 22

ΑΘΗΝΑ 2012

Editorial Staff

Editors

Charalambos Gasparis, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Maria Gerolymatou, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Stylios Lampakis, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Associate Editors

Christine Angelidi, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Charalambos Gasparis, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Sophia Kalopissi-Verti, University of Athens

Taxiarchis G. Kolias, University of Athens

Book Review Editor

Stylios Lampakis, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Editorial Assistants

George Kardaras, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Maria Leontsini, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Anastasia Yangaki, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Marina Koumanoudi, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Gerasimos Merianos, Institute of Historical Research, Department of Byzantine Research, Athens

Principal Contact

Niki Tsironi, Institute for Byzantine Research, Athens

International Editorial Advisory Board

Jean-Claude Cheynet, University of Paris, Sorbonne-Paris IV

Evangelos Chrysos, University of Athens

Slobodan Ćurčić, Princeton University

Judith Herrin, King's College, London

Johannes Koder, University of Vienna

Ljubomir Maksimović, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris

Günter Prinzing, University of Mainz

Dieter Roderich Reinsch, Free University, Berlin

Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Εκδοτική Επιτροπή

Διευθυντές Έκδοσης

Χαράλαμπος Γάσπαρης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Γερολυμάτου, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνοι Ύλης

Χριστίνα Αγγελίδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Χαράλαμπος Γάσπαρης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Υπεύθυνος Βιβλιοκρισιών

Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Βοηθοί Έκδοσης

Γεώργιος Καρδαράς, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Λεοντσίνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Αναστασία Γιαγκάκη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρίνα Κουμανούδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Γεράσιμος Μέρμανος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Νίκη Τσιρώνη, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Διεθνές Επιστημονικό Συμβούλιο

Jean-Claude Cheynet, Πανεπιστήμιο Sorbonne-Paris IV
Ευάγγελος Χρυσός, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Slobodan Ćurčić, Πανεπιστήμιο Princeton
Judith Herrin, King's College, Λονδίνο
Johannes Koder, Πανεπιστήμιο Βιέννης
Ljubomir Maksimović, Σερβική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών, Βελιγράδι
Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι
Günter Prinzing, Πανεπιστήμιο του Mainz
Dieter Roderich Reinsch, Ελεύθερο Πανεπιστήμιο, Βερολίνο
Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Ουάσιγκτον, D.C.

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ (πρώην «Κέντρου» Βυζαντινών Ερευνών) και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.

Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού : www.byzsym.org. Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντές έκδοσης: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: ΖΑΜΠΕΛΑ ΛΕΟΝΤΑΡΑ

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: 210 7273629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute for Byzantine Research / NHRF (former «Centre» for Byzantine Research) and is the continuation of the journal *Symmeikta*.

Articles must be submitted electronically via the journal's website : www.byzsym.org, where guidelines and further information for authors are available.

Editor: CHARALAMBOS GASPARIS
MARIA GEROLYMATOY
STYLIANOS LAMPAKIS

Word processing-layout: ZAMPELA LEONTARA

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30) 210 7273629
e-mail: bookstore@eie.gr

© The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN : 1792-0450

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ – CONTENTS

Ανδρέας Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Το μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου «Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου...»	11-30
Juho WILKSMAN, The conflict between the Angevins and the Byzantines in Morea in 1267-1289: A Late Byzantine endemic war	31-70
Διονύσιος Α. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, Άννα Ραδιηή: Η γυναίκα της επαρχιακής αριστοκρατίας στο Βυζάντιο του 12ου αι. μέσα από κτητορικές παραστάσεις.	71-100
Anastasia ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, The Notion of δῆμος and its Role in Byzantium during the Last Centuries (13th-15th c.)	101-124
Georgios THEOTOKIS, Rus, Varangian and Frankish mercenaries in the service of the Byzantine Emperors (9th-11th c.): Numbers, Organisation and Battle Tactics in the operational theatres of Asia Minor and the Balkans.	125-156
Νικόλαος Σ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Περί της στρατιωτικής εκγύμνασης και εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)	157-171
Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, Sed iuxta legis severitatem congruenti poena ulciscetur	173-219
Andrea CATANZARO, The political problem of internal “ἀσφάλεια» in Niketas Choniates’ Chronikè Diégghesis: a contributing factor to the Constantinople’s fall in 1204	221-242
Σπύρος ΤΡΩΙΑΝΟΣ Η Νεαρά Κωνσταντίνου του Μονομάχου: ἐπὶ τῇ ἀναδειξῇ καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων	243-263
Maria Luisa AGATI, Un manoscritto equivocado del copista Santo Theophilos	265-291
Konstantinos TSOURIS, Οχυρωματικά έργα επί ανανεωσίων πηγών υδάτων (9ος – 15ος αιώνας)	293-339

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ/ BOOK REVIEWS

Salvatore COSENTINO	
T. C. LOUNGHIS, Byzantium in the Eastern Mediterranean. Safeguarding East Roman Identity (407 – 1204), (Cyprus Research Centre. Texts and Studies in the History of Cyprus, LXIII) Nicosia 2010, pp. IX-XXXIV, 1-220. ISBN 978-9963-0-8118-9.	343-348
Ioannis VASSIS	
Andreas RHOPY, Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst nebst Addenda zu Band I „Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken“ (ÖAW, phil.-Hist. Klasse, Denkschriften, 408 Band, Wien 2010, σσ. 540. ISBN 978-3-7001-6824-9	349-355

Anastasia G. YANGAKI Gary VIKAN, <i>Early Byzantine Pilgrimage Art. Revised Edition</i> (first published 1982). <i>Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications</i> 5, Washington DC, 2011, pp. 109. ISBN: 978-0-88402-358-6.	357-362
Mamuka TSURTSUMIA Piotr L. GROTOWSKI. <i>Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)</i> . Translated by Richard Brzezinski. Leiden, Boston: Brill, 2010, pp. XXV, 483. ISBN 978 90 04 18548 7.	363-369
Efstathios ΠΑΡΑΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΥ Α. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, <i>Τὰ δημόσια ἀρχεῖα στὴν ρωμαϊκὴ Αἴγυπτο, διδακτορικὴ διατριβή, (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων), Ἀθήναι 2012, pp. 472. ISBN 978-960-8351-61-5</i>	371-374
Θεοδώρα ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Α. GIANNOULI, E. SCHIFFER (εκδ.), <i>From Manuscripts to Books. Proceedings of the Intern. Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts</i> (Vienna, 10 – 11 December 2009), Βιέννη 2011, σσ. 217. ISBN 978-3-7001-7132-4	375-381
Τζένη ΑΛΜΠΙΑΝΗ Antje BOSSELMANN – RUICKBIE, <i>Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts</i> , Reichert Verlag, Wiesbaden 2011, σσ. 420 +832 εικ. ISBN 978-3-89500-717-0	383-390
Manuela STUDER-KARLEN G. FINGAROVA, <i>Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sophia</i> , Wiesbaden 2011, 416 Seiten. ISBN 978-3-89500-784-2	391-396
Walter PUCHNER P. SCHREINER-E. VOGT (eds.), <i>Karl Krumbacher. Leben und Werk</i> , München 2011, σσ. 147, 5 εικ., ISBN 978 3 7696 1569 0.	397-401
Gunter PRINZING Chr. GASTGEBER – E. MITSIOU – I. A. POP – M. POPOVIĆ – J. PREISER-KAPELLER- A. SIMON (Hrsg.), <i>Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel</i> , Wien 2011, 265 S. ISBN 978-3-7001-6891-1	403-412
Χρήστος ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ N. SINOSSOGLU, <i>Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon</i> , Cambridge(UK), Cambridge University Press, 2011, pp. xvi+454. ISBN 978-1-107-01303-2	413-429
Daniel SAHAS G. PETERS, <i>Peter of Damascus. Byzantine Monk and Spiritual Theologian</i> (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, <i>Studies and Texts</i> 175, 2011), pp. 182 ISBN 978-0-88844-175-1	431-441
Γεώργιος ΚΑΡΑΡΑΣ <i>Neglected Barbarians</i> , επιμ. εκδ. F. CURTA [Studies in the Early Middle Ages 32], Brepols Publishers n.v., Turnhout 2010, σσ. 629, ISBN: 978-2-503-53125-0	443-456
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ-ABBREVIATIONS	457-461

ΑΝΔΡΕΑΣ Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ

ΤΟ ΜΟΛΥΒΔΟΒΟΥΛΛΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ Η΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ
«ΤΟΙΣ ΑΘΕΤΟΥΣΙ ΤΗΝ ΔΙΚΗΝ ΤΟΥ ΣΕΚΡΕΤΟΥ...»*

Στην μνήμη του καθηγητή Κωνσταντίνου Πιτσάκη

Το 1261 μετά την ανακατάληψη της Βασιλεύουσας, της φυσικής έδρας της αυτοκρατορίας, άρχισαν οι προσπάθειες για τη βελτίωση της κατάστασης και στον τομέα της απονομής της δικαιοσύνης. Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259-1282) ίδρυσε ένα βασιλικόν σέκρετον στην πρωτεύουσα, ένα μόνιμο, όπως φαίνεται, υψηλόβαθμο δικαστήριο¹, καθώς μέχρι τότε τα δικαστήρια στην αυτοκρατορία της Νίκαιας συγκροτούνταν ad hoc, κατόπιν αυτοκρατορικής εντολής, κάθε φορά που επρόκειτο να εκδικαστεί μία υπόθεση².

*Ευχαριστώ θερμά το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών που μου παραχώρησε την άδεια να δημοσιεύσω τη φωτογραφία της σφραγίδας που ανήκει στις συλλογές του.

1. Βλ. αντίθετα D. KYRITSES, Some Remarks about Imperial Courts of Justice in Late Byzantium, στο: *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, επιστ. επιμ. Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, 303-325 (στο εξής: *Κλητόριον*), ο οποίος θεωρεί το σέκρετον ως συνέχεια του αυτοκρατορικού δικαστηρίου της Νίκαιας που συνοδεύτηκε από τη σύσταση μίας διοικητικής υπηρεσίας, η οποία φρόντιζε για την τήρηση αρχείου δικαστικών αποφάσεων. Βλ. και σημ. 2.

2. Για το σέκρετον και την πιθανή σύνδεσή του με την ανασύσταση του αξιώματος του πρωτοασηκρητίς βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Η εξέλιξη του θεσμού των ασηκρητίς και του πρωτοασηκρητίς στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας, *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 47-93 (στο εξής: ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Άσηκρητίς*) Του Ιδιου, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και τα δικαστήρια της πρωτεύουσας* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37], Θεσσαλονίκη 2004, 299-300· Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Η Παναγία των Βλαχερνών ως εχέγγυο της δικαιοσύνης: Η σφραγίδα του Σεκρέτου με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο και ο Μιχαήλ Κακός Σεναχηρείμ, *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 445-454, κυρίως 450-452 (στο εξής: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Η Παναγία των*

Η λειτουργία αυτού του *σεκρέτου* στην πρωτεύουσα τεκμηριώνεται από ένα μολυβδόβουλλο της πρώην Συλλογής Ζάκου (Zacos) που αγοράστηκε το 1998 από το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών και εντάχθηκε στις συλλογές του (NM 2032/1998)³. Το μολυβδόβουλλο εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον Κ. Κωνσταντόπουλο⁴, στη συνέχεια δύο φορές από τον V. Laurent, ο οποίος κάνει λόγο και για ένα ακόμη παράλληλο τεμάχιο που ανήκει στην (πρώην) συλλογή Pozzi⁵, έπειτα από τους G. Zacos – A. Veglery⁶ και προσφάτως από την Γιόρκα Νικολάου⁷. Στα παράλληλα τεμάχια που έχουν επισημάνει έως σήμερα οι εκδότες θα πρέπει να προσθέσουμε δύο ακόμη, τα οποία παρουσιάστηκαν στη δημοπρασία Dorotheum (Βιέννη), 446. Münzauktion, 10.4.1990, αρ. 110

Βλαχερνών). Πβλ. πιο πρόσφατα Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Προβλήματα και παρατηρήσεις σχετικά με το βασιλικόν *σέκρετον* κατά την παλαιολόγεια περίοδο, ανακοίνωση στη: *III^η Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου*, Κομοτηνή, 18-20 Νοεμβρίου 2010, (υπό έκδοση στον Τμητικό τόμο για τον ομότιμο Καθηγητή Σ. Τρωιάνο).

3. *Ιλίου Μέλαθρον 2000. Το Νομισματικό Μουσείο στο κατόφλι του 21ου αιώνα*, επιμ. Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Αθήνα 2001, 120-121. Πβλ. Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων και η Δίκη του Σεκρέτου. Μία μοναδική αυτοκρατορική βούλλα από τις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου, στο: *Κερμάτια Φιλίας. Τμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, τ. Α': *Νομισματική-Σφραγιστική*, επιμ. Στ. ΔΡΟΥΓΟΥ et al., Αθήνα 2009, 593-603, κυρίως 594 (στο εξής: ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων).

4. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η δίκη του σεκρέτου, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 293-203 (στο εξής: ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η δίκη του σεκρέτου).

5. V. LAURENT, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, *Ελληνικά* 8 (1935), 59-60, αρ. 723 (στο εξής: Laurent, Les bulles métriques)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 2: *L'administration centrale*, Paris 1981, αρ. 824 (στο εξής: LAURENT, *Corpus*).

6. G. ZACOS – A. VEGLELY, *Byzantine Lead Seals*, τ. 1, Basel 1972, αρ. 2756 bis (στο εξής: ZACOS – VEGLELY, *Seals*).

7. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 593-603. Πβλ. και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Το Μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Το Θαύμα των Βασιλέων και η Δίκη του Σεκρέτου. Μία μοναδική αυτοκρατορική Βούλλα από τις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου, ανακοίνωση στην *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, Κέρκυρα, Οκτώβριος 2003, όπου παρουσίασε την πρότασή της για τη συμπλήρωση της σφραγίδας με τη λέξη ΚΑ[ΚΗΣ]. Βλ. επίσης ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Seal of Michael Palaiologos, στο: *Byzantium: Faith and Power 1261-1557*, έκδ. Η. EVANS, New York: Metropolitan Museum of Art, New Haven 2004, 31-32, αρ. 6 (στο εξής: ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Seal of Michael Palaiologos), όπου προφανώς από λάθος στην εκτύπωση εξέπεσε η προηγούμενη συμπλήρωση, μολονότι γίνεται λόγος γι' αυτή (32 σημ. 1).

και 111⁸. Φωτογραφία υπάρχει μόνο για το υπ' αριθμόν 110 τεμάχιο, η σφράγιση του οποίου είναι έκκεντρη, με αποτέλεσμα να λείπει από τον εμπροσθότυπο το μετάλλιο με τη Θεοτόκο, όπως μου επεσήμανε η Αλεξάνδρα-Κυριακή Βασιλείου-Seibt.

Η σφραγίδα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τη μοναδική, όπως έχει επισημανθεί, εικονογραφία του εμπροσθότυπου όσο και για την έμμετρη εννέα στίχων σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο επιγραφή του οπισθότυπου, καθώς η τελευταία λέξη συμπληρώνεται από τους ερευνητές με διαφορετικούς τρόπους.

Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο αυτοκράτορας ιστάμενος κατ' ενώπιον. Φοράει λώρο με διβητίσιον και φέρει στέμμα από το οποίο κρέμονται περπενδούλια. Στα υψωμένα χέρια του κρατεί σύμφωνα με τις περιγραφές των εκδοτών μία κυκλική εικόνα της Παναγίας δεομένης, η οποία φέρει στο στήθος της τον Χριστό νήπιο. Στη φωτογραφία που έθεσε στη διάθεσή μου το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών το μετάλλιο του Χριστού δεν είναι πολύ καθαρό⁹, αλλά μπορεί να διακρίνει κανείς κάποια ίχνη στο στήθος της Παναγίας, ενώ η ύπαρξή του επιβεβαιώνεται κατά την άποψή μας και από τα συμπιλήματα, για τα οποία κάνουμε λόγο παρακάτω. Δεξιά και αριστερά από τη μορφή της Παναγίας και εντός μεταλλίου οι ερευνητές αναγιγνώσκουν τα συμπιλήματα ΜΡ και Θ[Ν]. Αντίθετα ο V. Laurent υιοθετεί την άποψη του πρώτου εκδότη Κ. Κωνσταντόπουλου, ότι δεν εικονίζεται η Παναγία αλλά ο Χριστός

8. W. SEIBT, Dorotheum Wien, 446. Münzenauktion, 10.4.1990, BZ 84-85 (1992), 609 αρ. 2957.

9. ZACOS – VEGLERY, *Seals*, αρ. 2756 bis· ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θάυμα των Βασιλέων, 595. Βλ. επίσης V. STEPANENKO, Bogomater' i ee ikona v Vizantijskom Triumfe. K ineterpretacii obrazov i nadpisi molivdovula Michaila VIII Paleologa, στο: *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, τ. 42: *Vizantiia v kontekste mirovoi kul'tury: K 100-letiiu so dnia rozhdeniia Alisy Vladimirovny Bank (1906-1984): Materialy nauchnoi konferentsii*, V. N. Zalesskaia, A. A. Ierusalimskaia, Iu. A. Piatnitskii, Sankt-Petersburg 2008, 148-161, όπου κάνει λόγο για δεόμενη Παναγία (*Virgo orans*), αλλά δεν είναι σε θέση να διακρίνει τον Χριστό νήπιο. Ευχαριστώ θερμά τον αγαπητό συνάδελφο που μου έστειλε τη μελέτη του. Ο πρώτος εκδότης Κ. Κωνσταντόπουλος διέκρινε εικόνα με την προτομή του Χριστού που κρατούσε ο Μιχαήλ Παλαιολόγος. Βλ. όμως και F. DÖLGER, βιβλιοκρισία του Κ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Η δίκη του σεκρέτου, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 293-303 στο: *BZ* 34 (1934), 247, ο οποίος αναγνώρισε την εικόνα της Παναγίας. Αντίθετα ο LAURENT, *Corpus*, αρ. 824, θεωρεί ότι απεικονίζεται ο Χριστός.

που ευλογεί με τα δυο του χέρια και ότι εκατέρωθεν της κεφαλής του διακρίνονται, έστω και αμυδρά, τα συνήθη συμπλήματα \overline{IC} \overline{XC} . Στη φωτογραφία που διαθέτουμε, πράγματι στη δεξιά πλευρά διακρίνουμε σχεδόν με βεβαιότητα το συμπλήμα \overline{XC} και όχι $\overline{\Theta[V]}$, ενώ στην αριστερή πλευρά θα μπορούσε να αναγνώσει κανείς, μολονότι δεν είναι καθαρό, το συμπλήμα \overline{IC} που αποτελεί συμπλήρωμα του \overline{XC} . Με δεδομένο, όπως είναι αποδεκτό από τους περισσότερους ερευνητές, ότι απεικονίζεται η Παναγία δεομένη¹⁰, καθώς άλλωστε ο Χριστός δεν θα μπορούσε να αναπαρίσταται δεόμενος, η επιγραφή \overline{IC} \overline{XC} αναφέρεται στην απεικόνιση του Χριστού στο μετάλλιο που φέρει η Παναγία στο στήθος της, ενώ πιθανότατα πρέπει να υπάρχουν και τα συμπλήματα \overline{MP} και $\overline{\Theta[V]}$, τα οποία δεν μπορούμε να διακρίνουμε στη σφραγίδα, αλλά μάλλον βρίσκονται πάνω από τα αντίστοιχα \overline{IC} \overline{XC} .

Η επιγραφή του εμπροσθότυπου έχει ως εξής:

Αριστερά	Δεξιά
X	
MI	ΑΓΓ
ΕΝΧΩ	ΕΛΘΣ
ΤΩΘΩ	ΚΟΜΗΗ
ΠΙΣΤΟΣ	ΝΟΣΟΠ
ΒΑΣΙΛΕΝ	ΑΛΑΙΟ
ΣΚΑΙΑΝ	ΛΟΓΟΣ
[Τ]ΟΚΡΑΤ	ΚΑΙΝ
[Ω]ΡΡΩ	ΕΟΟΚ
ΜΕΩΝ	ΩΝCΤ[Α]
[ΔΣ]ΚΑ	ΝΤ[Ν]Ο
[C]	[C]

*Μιχαήλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμέων
Δούκας / Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος καὶ νέος Κωνσταντῖνος*

10. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

Οπισθότυπος:

ΤΟΙΣΑΘΕΤΪΣ
 ΣΙΤΗΝΔΙΚΗΝΪΣΕ
 ΚΡΕΪΟΝΥΝΚΡΑΤΥΝΕ[Ι]
 ΤΩΧΡΟΝΩΒΕΒΥΣΗΕΝ
 ΟΝΟΜΙΧΑΗΛΤΟΘΑΝΗΑ
 ΤΩΝΒΑΣΙΛΕΩΝΠΟΙ
 ΝΗΘΣΤΑΠΡΩΤΑ
 ΚΑΙΚΡΙΣΙΚΑ.

Τοῖς ἄθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου, ἢ ὃ νῦν κρατύνει τῷ χρόνῳ βεβυσιμένον ἢ ὁ Μιχαήλ, τὸ θαῦμα τῶν βασιλέων, ἢ ποιῆθῃ Θεὸς τὰ πρῶτα καὶ κρίσις κά...

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, όπως αναφέραμε, η εικονογραφική απεικόνιση του εμπροσθότυπου που απασχόλησε, εκτός από σφραγιδολόγους, και ιστορικούς της βυζαντινής τέχνης. Όσον αφορά τη μορφή της Παναγίας, παρά το γεγονός ότι η παράσταση κάνει, σύμφωνα με τους ερευνητές, έναν σαφή υπαινιγμό στην είσοδο του Μιχαήλ Η΄ στην Κωνσταντινούπολη με την εικόνα της Παναγίας από τη μονή Οδηγών¹¹, η οποία ως γνωστόν κρατεί στο αριστερό της χέρι τον Χριστό

11. *Georgii Acropolitae Opera*, εκδ. Α. HEISENBERG, (αναθ. εκδ. P. WIRTH), τ. 1, Stuttgart 1978, 187.11-19: ὁ τῆς Κυζίκου μητροπολίτης Γεώργιος, ὄν καὶ Κλειδᾶν κατονώμαζον, ἐπλήρου τὴν χρεῖαν, καὶ εἰς ἓνα τῶν πύργων τῶν τῆς Χρυσείας ἀναβάς, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ τῆς θεοτόκου ἐκτύπωμα τὸ οὕτω πως ἐκ τῆς μονῆς παρωνομασμένον τῶν Ὁδηγῶν, εἰς ἐπήκοον ἀπάντων ἀπεστομάτισε τὰς εὐχάς. ὁ μὲν οὖν αὐτοκράτωρ τὴν καλύπτραν ἀποβαλὼν καὶ γόνυ κλίνας ἔπεσε χαμαί, καὶ πάντες δὲ οἱ σὺν αὐτῷ ὄπισθεν αὐτοῦ ἐπὶ γόνυ κατέπεσον. Βλ. καὶ Georges Pachymères, *Relations historiques*, τ. 1, έκδ. Α. FAILLER [CFHB 24/1], Paris 1984, 217-219 (στο εἰς: Παχυμέρης Ι) *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* ἢ

νήπιο είτε ιστάμενη είτε σε προτομή¹², ωστόσο τα χαρακτηριστικά της δεομένης Θεοτόκου της σφραγίδας, που φέρει στο στήθος της τον Χριστό νήπιο, είναι διαφορετικά και ταιριάζουν κατά τους μελετητές σε έναν άλλο εικονογραφικό τύπο, τον οποίο αναγνωρίζουν ως τύπο της Βλαχερνίτισσας¹³. Μάλιστα επιχειρείται να εξηγηθεί η χρήση του

*συλλογή άνεκδότων μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας, τ. Ζ', Άνωνύμιου Σύνοψις Χρονική, έκδ. Κ. Σάθας, έν Βενετία - Παρισίοις 1894 (Άθήναι 1972), 451. Πβλ. R. MACRIDES, *George Akropolites, The History. Translated with an Introduction and Commentary*, Oxford 2007, 385 (σημ. 5), με τη σχετική βιβλιογραφία για τη μονή και την εικόνα της Οδηγήτριας.*

12. Για τον εικονογραφικό τύπο της Οδηγήτριας βλ. D. MOURIKI, Variants of the Hodegetria on the Thirteenth-century Sinai Icons, *CahArch* 39 (1991), 153-182· G. BABIĆ, Les images byzantines et leurs degrés de signification: l'exemple de l'Hodigitria, στο: *Byzance et les images*, έκδ. A. GUILLOU - J. DURAND, Paris 1994, 189-122· X. ΜΠΑΛΑΤΟΓΙΑΝΝΗ, Η Παναγία στις φορητές εικόνες, στο: *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Μουσείο Μπενάκη, 20 Οκτωβρίου 2000-20 Ιανουαρίου 2001, επιμ. Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ, Αθήνα 2000, 139-153, κυρίως 143-145 (στο εξής: *Μήτηρ Θεού*)· B. PENTCHEVA, *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium*, Pennsylvania State University 2006, 109-144 (στο εξής: PENTCHEVA, *Icons and Power*). Ειδικότερα για την απεικόνισή της σε σφραγίδες βλ. W. SEIBT, Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jh., *SBS* 1 (1987), 35-56, κυρίως 47 (στο εξής: SEIBT, Theotokos)· W. SEIBT - M.-L. ZARNITZ, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien 1997, 104, αρ. 3.1 (στο εξής: SEIBT - ZARNITZ, *Bleisiegel*)· H. HUNGER, Zur Terminologie der Theotokosdarstellungen auf byzantinischen Siegeln, στο: *Festschrift für H. Fillitz zum 70. Geburtstag*, *Aachener Kunstblätter* 60 (1994), 131-142, κυρίως 132-133 (στο εξής: HUNGER, Terminologie)· I. ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, Η εικονογραφία της Θεοτόκου από ενεπίγραφες παραστάσεις μολυβδοβούλλων του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, στο: *Θωράκιον. Τόμος στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, επιμ. Λ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ, Αθήνα 2004, 93-96 και 285-294, κυρίως 288, 292 (στο εξής: ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, Θεοτόκος).

13. A. CUTLER - J. NESBITT, *L'arte byzantina e il suo pubblico*, Torino 1986, 330 (στο εξής: CUTLER - NESBITT, *L'arte byzantina*)· X. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΗ, Η μορφή της Αχειροποιήτου-Φανερωμένης στην περίοδο των Παλαιολόγων, στο: *Κλητόριον*, 221-243. Βλ. και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Η Παναγία των Βλαχερνών, 448-449. Βλ. και ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Seal of Michael Palaiologos, 32, όπου, μολονότι αποδέχεται ότι πρόκειται για τον τύπο της Βλαχερνίτισσας, στην περιγραφή του εμπροσθότυπου της σφραγίδας αναφέρει: «Above his hands he (Michael) holds with both hands an icon of the Virgin Blachernitissa, who holds a portrait of the Christ Child». Η περιγραφή όμως της ερευνήτριας αντιστοιχεί σε έναν διαφορετικό εικονογραφικό τύπο, εκείνον της Νικοποιοῦ, σύμφωνα με τον οποίο η Παναγία φέρει στο στήθος της μετάλλιο με τον Χριστό, το οποίο κρατεί με τα δυο της χέρια. Βλ. για τον συγκεκριμένο τύπο W. SEIBT, Der Bildtypus der Theotokos Nikopoios. Zur Ikonographie der Gottesmutter-Ikone, die 1030/31 in der Blachernenkirche wieder aufgefunden wurde,

συγκεκριμένου τύπου και διατυπώνονται διάφορες θεωρίες. Σύμφωνα με τους A. Cutler και J. Nesbitt δεν δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην απόδοση των λεπτομερών χαρακτηριστικών που κανονικά θα έπρεπε να ταιριάζουν στον εικονογραφικό τύπο της Θεοτόκου Οδηγήτριας, με την εικόνα της οποίας εισήλθε στην πόλη ο Μιχαήλ¹⁴. Αντίθετα η Γιόρκα Νικολάου θεωρεί ως πιθανή εξήγηση ότι ο αυτοκράτορας «παρουσιάζει στη μοναδική αυτή βούλλα την ανακτορική Θεοτόκο, αυτή των Βλαχερνών, για να την συνδέσει με τον μόλις επανασυσταθέντα ανακτορικό θεσμό του Σεκρέτου βασιλικῶς μάλλον, σε μιαν παράσταση ιδιαίτερος δυναμική και σαφή της νέας τάξης που εγκαθιδρύει ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ και τὸ τῆς Θεοτόκου ἐκτύπωμα»¹⁵. Μάλιστα η επιλογή του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου δεν αποκλείεται κατά την ερευνήτρια «να αποτελεί υπόσχεση και ταυτόχρονα δέσμευση του αυτοκράτορα για την πλήρη αποκατάσταση της Τάξεως στη Βασιλεύουσα και το κράτος»¹⁶, δοθέντος ότι ο αυτοκράτορας δεν κατέστη δυνατό να μείνει στο Παλάτι των Βλαχερνών λόγω των πολλών καταστροφών που είχε υποστεί από τους Λατίνους¹⁷. Τέλος μία διαφορετική ερμηνεία διατύπωσε η Χαρά Κωνσταντινίδη, η οποία επιχείρησε να συνδέσει τον συγκεκριμένο τύπο απεικόνισης της

στο: *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά* 13.1 (1985), 549-564 (στο εξής: SEIBT, Nikoipios): ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, Theotokos, 44-45· HUNGER, Terminologie, 136-138· SEIBT - ZARNITZ, *Bleisiegel*, 105, αρ. 3.1· ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, Θεοτόκος, 286. Διαφορετική είναι ωστόσο η περιγραφή της ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 595, όπου αναφέρει ότι η Θεοτόκος Δεομένη φέρει στο στήθος της μετάλλιο με την κεφαλή του Θείου Βρέφους. Και άλλοι ερευνητές κάνουν λόγο για τον τύπο της Βλαχερνίτισσας στη σφραγίδα. Βλ. Μ. ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ, Εικαστικές απεικονίσεις της Δικαιοσύνης στο Βυζάντιο. Ή η αντίληψη περί δικαίου και πολιτειακού άρχοντα, στο: *Χαριστήριο εις Λουκά Θεοχαρόπουλο και Δημήτρα Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών* 10, τ. Γ', 2009, 311-325, κυρίως 323-324 (στο εξής: ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ, Απεικονίσεις της δικαιοσύνης): *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 6: *Emperors, Patriarchs of Constantinople, Addenda*, εκδ. J. NESBITT with the assistance of C. MORRISON, Washington, D.C. 2009, 194.

14. CUTLER - NESBITT, *L'arte byzantina*, 330: «...la forma particolare di un'icona fosse meno importante dell'identità della figura presentata». Πβλ. και STEPANENKO, ο.π. σημ. 9.

15. Βλ. το κείμενο του Γεωργίου Ακροπολίτη στη σημ. 11.

16. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 601 και σημ. 23.

17. Παχυμέρης I, 219.5-10· *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, έκδ. L. SCHOPEN, τ. 1, [CSHB] Bonnae 1829, 87.20-23.

Παναγίας με την απονομή δικαιοσύνης, καθώς η Παναγία των Βλαχερνών αποτελούσε εχέγγυο για την ορθή απονομή του δικαίου σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών του 11ου αιώνα, άποψη που ασπάζονται και άλλοι μελετητές¹⁸.

Η πρώτη από τις μαρτυρίες που επικαλείται η ερευνήτρια, για να θεμελιώσει την άποψή της, είναι εκείνη του Μιχαήλ Ατταλειάτη. Κατά τη διάρκεια της τρίτης εκστρατείας του Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071) εναντίον των Σελτζούκων Τούρκων στη Μ. Ασία το 1071, που οδήγησε στην καταστροφική ήττα των Βυζαντινών στο Μαντζικέρτ, σημειώθηκε μία κλοπή με πρωταγωνιστή έναν Βυζαντινό στρατιώτη, ο οποίος αφαιρέσε ένα υποζύγιο από τους Σελτζούκους που είχαν στο μεταξύ παραδώσει το οχυρό Μαντζικέρτ στον αυτοκράτορα. Ο Ρωμανός Διογένης διέταξε τη σκληρή ποινή της ρινοτιμήσεως για τον στρατιώτη, παρά τη μεταμέλεια του τελευταίου ενώπιον της εικόνας της Θεοτόκου από τις Βλαχέρνες, την οποία έπαιρναν μαζί τους οι αυτοκράτορες στις εκστρατείες. Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης θεώρησε ότι η ποινή που επέβαλε ο αυτοκράτορας ήταν ιδιαίτερα σκληρή και δυσοίωνα¹⁹. Πρέπει πάντως

18. Βλ. ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ, *Απεικονίσεις της Δικαιοσύνης*, 323-324.

19. I. PÉREZ MARTÍN, *Miguel Atalates, Historia* [Nueva Roma 15], Madrid 2002, 114.5-17 και νεότερη έκδοση *Michaelis Attalatae Historia*, εκδ. Ε. ΤΣΟΛΑΚΗΣ [CFHB 50], Athenis 2011, 152.21-153.14: Ἔτερον δέ τι συνηνέχθη, ζῆλον μὲν τοῦ βασιλέως δικαιοσύνης φαντάζον, ἄμετρον δὲ τὴν τιμωρίαν καὶ οὐκ εὐσεβῆ συντιθέμενον. Ἐγκληθεὶς γάρ τις τῶν στρατιωτῶν ὡς ὀνίσκον τουρκικὸν ὑφελόμενος, παρήχθη μὲν κατ' ὄψιν τῷ βασιλεῖ δεδεμένος, τιμωρία δ' ἐψηφίσθη τοῦ ἁμαρτήματος ὑπερφέρουσα, οὐ γὰρ ἐν χρήμασιν ἢ ζημίᾳ διώριστο ἀλλ' ἐν ῥινόσ ἐκτομῇ. Πολλὰ δὲ παρακαλέσαντος τοῦ ἀνθρώπου καὶ πάντα τὰ ἑαυτοῦ προεμένου καὶ προβαλλομένου μεσίτην τὴν πάνσεπτον εἰκόνα τῆς παννυμνίου δεσποίνης Θεοτόκου τῆς Βλαχερνιτίσσης, ἥτις εἰώθει τοῖς πιστοῖς βασιλεῦσιν ἐν ἐκστρατείαις ὡς ἀπροσμάχητον ὄπλον συνεκστρατεύεσθαι, οὐκ εἰσήει οἶκτος τῷ βασιλεῖ ἀλλ' οὐδ' αἰδῶς τῆς ἐκ τοῦ θείου εἰκονίσματος ἀσυλίας, ὀρῶντος δ' αὐτοῦ καὶ πάντων, καὶ αὐτῆς τῆς εἰκόνης βασταζομένης, ἀπετιμήθη τὴν ῥίνα ὁ δειλῖος, κράξας μεγάλα καὶ στενάξας τὸ βύθιον. Τότε δὴ τότε μεγάλην ἡμῖν ἔσεσθαι τὴν ἐκ τοῦ θείου νέμεσιν προωπτουσάμην αὐτός. Πβλ. καὶ Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Ο κριτής του στρατοπέδου και ο κριτής του φοσσάτου, *Βυζαντινά* 26 (2006), 79-91, κυρίως 84-85. Για εικόνα της Παναγίας που συνόδευε το στράτευμα κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις κάνει λόγο και ο Μιχαήλ Ψελλός στη Χρονογραφία του, βλ. Michele Psello, *Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, έκδ. S. IMPELLIZZERI, τ. 1, Milano 1984, 84, 3.10, όταν αναφέρεται στην εκστρατεία του Ρωμανού Γ' Αργυρού το 1030 εναντίον των Αράβων της Συρίας και την ενέδρα στην οποία ενέπεσε. Το μοναδικό αντικείμενο που σώθηκε από τη λεηλασία του

να σημειωθεί, όπως φαίνεται και από τη διήγηση του Ατταλειάτη, ότι η εικόνα της Παναγίας συνόδευε το στράτευμα κατά τις εκστρατείες τον 11ο αιώνα, όχι όμως για την απονομή του δικαίου, αλλά για την επιτυχή έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων (*ἤτις εἰώθει τοῖς πιστοῖς βασιλεῦσιν ἐν στρατείαις ὡς ἀπροσμάχητον ὄπλον συνεκστρατεύεσθαι*). Έτσι και ο στρατιώτης βρήκε εκείνη τη στιγμή ως ὕστατο στήριγμα για την αποφυγή της τιμωρίας του τη συγκεκριμένη εικόνα της Παναγίας και σε αυτήν προσέφυγε. Λεπτομέρειες για τον τύπο της εικόνας από τις Βλαχέρνες δεν έχουμε, αλλά θα μπορούσε ίσως να αντιστοιχεί σε εκείνον της Νικοποιοῦ, που φέρει δηλαδή τη νίκη στους Βυζαντινούς, μια και τους συνοδεύει στις εκστρατείες²⁰.

Όσον αφορά στη δεύτερη μαρτυρία που επικαλείται η Χ. Κωνσταντινίδη, πρόκειται για την επίλυση μιας διαφοράς από την εικόνα της Θεοτόκου στις Βλαχέρνες στο πλαίσιο του «συνήθους θαύματος», για το οποίο πολὺς λόγος έχει γίνει στη νεότερη βιβλιογραφία. Η συγκεκριμένη εικόνα της Θεοτόκου, που ενδεχομένως ταυτίζεται με την ξύλινη εικόνα που βρέθηκε το 1030/1031 ἐπὶ Ρωμανοῦ Γ΄ Αργυροῦ κατά τις εργασίες αποκατάστασης

βυζαντινοῦ στρατοπέδου ἦταν η εικόνα της Θεοτόκου: *καὶ δῆτα καὶ ἡ εἰκὼν αὐτῆς Θεομήτορος ἐμφανίζεται, ἣν οἱ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖς ὡσπερ τινα στρατηγὸν καὶ τοῦ παντὸς στρατοπέδου φύλακα ἐν τοῖς πολέμοις συνήθως ἐπάγονται· μόνη γὰρ αὕτη οὐχ ἄλωτὸς ταῖς βαρβαρικαῖς ἐγεγόνει χερσίν*. Πβλ. C. ANGELIDI – T. PAPAMASTORAKIS, Picturing the spiritual protector: from Blachernitissa to Hodegetria, στο: *Images of the Mother of God. Perception of the Theotokos in Byzantium*, ἐκδ. M. VASSILAKI, Norfolk 2005, 213 (στο ἐξῆς: ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, Blachernitissa), που κάνουν λόγο και για μία ακόμη περίπτωση, κατά την οποία το 989 ο Βασίλειος Β΄ αγκάλιασε την εικόνα της Παναγίας ως ασπίδα ἐναντι της επίθεσης του Βάρδα Φωκά. Βλ. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, ο.π., 26, 1.26.2-5: *ὁ δὲ προβέβλητο μὲν τῆς οἰκειᾶς δυνάμεως, καὶ ξιφηφόρος εἰστήκει, θατέρᾳ δὲ τῶν χειρῶν τὴν εἰκόνα τῆς τοῦ Λόγου μητρὸς διηγκάλιστο, καρτερώτατον πρόβλημα τῆς ἀκαθέκτου ἐκείνου ὀρμῆς ταύτην ποιούμενος*. Δεν γνωρίζουμε πάντως αν πρόκειται για την ἴδια εικόνα που ἔφερε ως λάφυρο ἀπὸ την εκστρατεία του ἐναντίον των Βουλγάρων το 971 ο Ιωάννης Τζιμισκῆς στην Κωνσταντινούπολη και ἐναπέθεσε στην Ἁγία Σοφία, βλ. *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae*, ἐκδ. C. B. HASE, [CSHB], Bonnae 1828, 158. Την εικόνα αὐτῆ οι ανωτέρω ρευνητές κατατάσσουν στον «τύπο» της Παναγίας Ἐλεούσας, μολονότι τέτοιου εἶδους εἰκονογραφικὸς τύπος δεν ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ὅλους τους μελετητές. Βλ. τη σχετικὴ βιβλιογραφία στη σημ. 12.

20. Βλ. H. HUNGER, *Terminologie*, 138. Βλ. και PENTCHEVA, *Icons and Power*, 77 κ.ε., η οποία ὁμως δεν ἀναγνωρίζει τη Νικοποιοῦ ὡς εἰκονογραφικὸ τύπο, ἀλλὰ ὡς ἐπωνυμία της Θεοτόκου ἀνεξαρτήτως των εἰκονογραφικῶν της χαρακτηριστικῶν.

στις Βλαχέρνες σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη²¹, καλυπτόταν από ένα πέπλο που υψωνόταν *ὡσπερ τινὸς αὐτὸν ὑποκινήσαντος πνεύματος* κάθε Παρασκευή μετά τη δύση του ηλίου, όπως αφηγείται ο Μιχαήλ Ψελλός²². Αυτή τη θεοσημεία επέλεξαν οι διάδικοι, ο σπαθάριος και στρατηγός Μάνδαλος και η μονή του Κελλίου, για να διευθετήσουν, ύστερα από αλληπάλληλες κρίσεις και αμφισβητήσεις, την αντιδικία τους σχετικά με έναν μύλο στη Θράκη. Οι διάδικοι στάθηκαν ενώπιον της εικόνας και περιέμεναν αν θα υψωθεί το πέπλο ή όχι. Στην πρώτη περίπτωση θα δικαιωνόταν ο στρατηγός, όπως και τελικά έγινε, και στη δεύτερη οι μοναχοί²³. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη εικόνα δεν

21. *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, έκδ. I. THURN, [CFHB 5], Berlin-New York 1973, 384: *...καταλαμπρύνει δὲ καὶ τὰ κιονόχρονα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῶν Βλαχερνῶν ἀργύρου καὶ χρυσοῦ. μέλλων δὲ καὶ τὸ θουσιαστήριον ἐπιποιεῖσθαι τῶν Βλαχερνῶν εὖρε κρεμασμένην εἰκόνα παλαιάν, ἣν ἀνακαινισθῆναι προσέταξεν. ἐξηργυρωμένον δὲ τὸ χρῶμα τοῦ τοίχου ἰδὼν καθαιρεθῆναι προσέταξε καὶ νέον γενέσθαι. καθαιρεθέντος δὲ τοῦ χρῶματος εὐρέθη εἰκὼν ὑλογραφικῆ, σανίδιον ἐπιστήθιον κρατούσης τῆς θεοτόκου τὸν κύριον καὶ θεὸν ἡμῶν, ἀμόλυντος διαμείνασα ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Κοπρωνύμου ἕως τῆσδε τῆς ἡμέρας, ἐτῶν διεθρόντων τριακοσίων...* Πβλ. Ε. ΡΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *The Usual Miracle and an Unusual Image*, *JÖB* 51 (2001), 177-188, κυρίως 178-181 (στο εξής: ΡΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *The usual miracle*): ANGELIDI – ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, *Blachernitissa*, 214.

22. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Λόγος ἐπὶ τῷ ἐν Βλαχέρναις γενομένῳ θαύματι*, στο: *Michaelis Pselli orationes hagiographicae*, έκδ. E. A. FISHER, Stuttgart 1994, αρ. 4.112-136: *Εἰκὼν τις αὐτῆ ἐν δεξιᾷ τοῦ νεῶ τοῖς πρὸς ἀνατολὰς εἰσιούσιν ἐκκρέματαί τε ἅμα καὶ ἐνήρμοσται ἀκριβῶς...καταπέτασμα δὲ αὐτῆς ἐξ ὑφαντικῆς τέχνης ἠώρηται, ὃ δὴ ὄρμαθὸς εἰκόνων περιλαμβάνει τὴν ὕλην πολυτελῶν...ἐξαίρετον δὲ ταύτη τῆς ἐβδομάδος τῶν ἡμερῶν τὸ κατὰ τὴν ἕκτην ἡμέραν τελούμενον μετὰ τὴν τοῦ ἡλίου κατάδυσιν...ὃ δὲ περὶ τὴν εἰκόνα πέπλος ἀθρόον μετεωρίζεται ὡσπερ τινὸς αὐτὸν ὑποκινήσαντος πνεύματος, καὶ ἔστι τὸ πρᾶγμα τοῖς μὲν μὴ ἰδοῦσιν ἄπιστον, τοῖς δὲ ἰδοῦσι παράδοξον καὶ τοῦ θείου πνεύματος ἄντικρυς κάθοδος...*

23. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, ὁ.π. σημ. 22, αρ. 4.168 κ.ε.: *καὶ μύλον... πολλοὶ τε τῶν ἀγορευιτόνων περὶ ἀμφοῖν ἠμφισβήτησαν καὶ ὁμόσε ἀλλήλοις ἐχώρησαν, καὶ πλήρη τὰ δικαστήρια τῆς περὶ τούτων ἀμφισβήτησεως. τῆς δὲ γε τοιαύτης χρήσεως καὶ δύο τινὰ μέρη οὐ πρὸ πολλοῦ τοῦ καιροῦ ἐαλώκεσαν, ὃ τε σπαθάριος Λέων καὶ στρατηγός, ὃ Μάνδαλος ἢ προσηγορία, καὶ τὸ μέρος τῆς τοῦ Καλλίου μονῆς... πολλὰκις μὲν οὖν αὐτοῖς τὰ τῆς δίκης ἐστασιάσθη...εἴτ' ἐπικαλέσασθαι τὴν ἐν τῇ εἰκόνι παρθένον καὶ θρηνώδες ἀναβόησασθαι δικάσαι αὐτοῖς τὴν δίκην καὶ τῷ πέπλῳ τεμῆν καί, εἰ μὲν ἀκίνητον τοῦτο μείναι, τὸ κράτος τῆς ὑποθέσεως ἔχειν τοὺς μοναχοὺς, εἰ δὲ κινηθεῖ, τὸν στρατηγὸν τὰ νικητήρια λήψασθαι καὶ στέφανον ἄλλον ἀναδήσασθαι κατὰ τῶν ἀντιθέτων*

ήταν οπωσδήποτε του τύπου της Βλαχερνίτισσας. Γνωρίζουμε εξάλλου ότι στις Βλαχέρνες υπήρχαν πολλές εικόνες της Θεοτόκου που ανήκαν σε διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους, όπως παραδέχεται και η Χ. Κωνσταντινίδη²⁴. Για τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης εικόνας που έκρινε την υπόθεση δεν γίνεται κάποια σαφής αναφορά στο κείμενο του Ψελλού, ενώ σε λατινικά χειρόγραφα του 13ου αιώνα (*Liber Virginalis*) αλλά και του 11ου αιώνα (*Narratio*) σημειώνεται ότι η Θεοτόκος κρατούσε στα χέρια της τον Χριστό, όπως παρατηρεί ο εκδότης των χειρογράφων V. Grumel, που είναι και ο πρώτος που συνέγραψε ειδική μελέτη για το θέμα²⁵. Βέβαια για τον τύπο της εικόνας έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Σύμφωνα με την I. Zervou-Tognazzi επρόκειτο για την Παναγία Ελεούσα²⁶, μολονότι τέτοιος εικονογραφικός τύπος δεν αναγνωρίζεται από τους περισσότερους ερευνητές²⁷. Αντίθετα ο W. Seibt θεωρεί ότι πρέπει να αντιστοιχεί στον τύπο της Επισκέψεως (*Virgo orans mit Medaillon*), που επίσης συνδέεται με τις Βλαχέρνες²⁸, αν κρίνει κανείς από τα γεγονότα και την κατά κυριολεξία επίσκεψη (*ἔμψυχον ἐπιδημίαν*) της Θεοτόκου για την επίλυση της υπόθεσης²⁹. Κατά τον E. Papaioannou

τροπαίου στρατηγικοῦ κρείττονα... πνευματικῶς ὁμοῦ καὶ πολιτικῶς ὑπογέγραπται καὶ ἐσφράγισται καὶ τῷ θεομητρῶθεν τῆς δίκης κρατήσαντι στρατηγῶ...

24. Βλ. και ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, Blachernitissa, 212-216 με πηγές. Πβλ. και ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Η Παναγία των Βλαχερνών, 450. Βλ. και PENTCHEVA, *Icons and Power*, 146.

25. Βλ. V. GRUMEL, Le miracle habituel de Notre-Dame des Blachernes, *EO* 30 (1931), 129-146, κυρίως 130-132 (*Liber Virginalis*) (...*Greco more hic decore virgini ychonia. Natum gestat sindone stat et velata serica...*) με γαλλική μετάφραση του κειμένου και 134-135 (*Narratio* χειρόγραφα Rouen και Paris, το κείμενο σύμφωνα με το δεύτερο) (*Ibi ut mos est in grecis habetur ipsius reginae ycona, gestans in gremio illum suum nobilem iesum primogenitum infantem*).

26. I. ZERVOU-TOGNAZZI, L'iconografia e la vita delle miracolose icone della Theotokos Brefokratoussa: Blachernitissa e Odighitria, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 40 (1986), 215-287, κυρίως 270-272. Πβλ. ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, Blachernitissa, 214 και σημ. 37.

27. Βλ. παραπάνω σημ. 12 και 19.

28. Βλ. και G. ZACOS, *Byzantine Lead Seals*, τ. 2, compiled and edited by J. NESBITT, Berne 1984, αρ. 522, όπου στον εμπροσθότυπο της σφραγίδας του Ιωάννη *πρωτοπροέδρου και ἐπὶ τῆς βασιλικῆς σακέλλης* απεικονίζεται ο τύπος της Επισκέψεως, αλλά στην κυκλική επιγραφή σημειώνεται η Βλαχερνίτισσα.

29. SEIBT, Nikopoios, 560-561· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Theotokos, 54 και σημ. 66.

επρόκειτο για την εικόνα της Θεοτόκου Νικοποιοῦ που κατά την τέλεση του θαύματος³⁰ μεταμορφωνόταν στον τύπο της Επισκέψεως, καθώς άνοιγε τα χέρια της, για να αγκαλιάσει τους πιστούς³¹. Τέλος η Χριστίνα Αγγελίδη και ο Τίτος Παπαμαστοράκης παρατηρούν ότι δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, ώστε να αποφανθούμε για ποιόν εικονογραφικό τύπο πρόκειται· φαίνεται πάντως πως διαφωνούν με την άποψη ότι πρόκειται για τη Νικοποιοῦ³².

Ο εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας, που συνδέεται γενικά με την προσευχή των πιστών προς τον Θεό και τη μεσολάβησή της για την εκπλήρωση των ευχών τους³³, δεν μπορεί να συνδεθεί με βάση την ανωτέρω μαρτυρία με την απονομή δικαιοσύνης. Ούτε και η μονή των Βλαχερνών, όπου βρισκόταν η εικόνα, για την οποία κάνει λόγο ο Ψελλός, και όπου φυλάσσονταν περισσότερες και μάλιστα διαφορετικών τύπων εικόνες, συνδεόταν αποκλειστικά με την απονομή του δικαίου. Για παράδειγμα ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός επικαλέστηκε το συγκεκριμένο θαύμα ως ένα είδος θεοσημείας για την έκβαση της αντιμετώπισης του Νορμανδού Βοημούνδου, που είχε εκστρατεύσει και πάλι εναντίον του Βυζαντίου το 1107³⁴.

30. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, ο.π. σημ. 22, αρ. 4.136-146: *συνεξαλλάσσεται δὲ τῷ τελουμένῳ καὶ ἡ μορφὴ τῆς θεόπαιδος, οἶμαι, δεχομένη τὴν ἔμψυχον ἐπιδημίαν αὐτῆς καὶ τὸ ἀφανὲς τῷ φαινομένῳ ἐπισημαίνουσα. τῷ μὲν οὖν οὐκ αὐτῆς καὶ θεῷ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀπρωρημένῳ ὀρήννται τὸ τοῦ ναοῦ καταπέτασμα, ἵν' ἢ τὴν ἐγκεκρυμμένην τοῖς τύποις ἐμφήγη ἀλήθειαν, ἢ ἔνδον τῶν ἀδύτων τοὺς πιστεύσαντας προσκαλέσῃται καὶ ἀνέλη τὸ διατείχιμα τῆς πρὸς θεὸν ἡμῶν οἰκειώσεως· τῇ δὲ γε θεομήτορι ὁ ἱερὸς πέπλος ἀπορρητῶς ἐξαίρεται, ἵν' ἔνδον ἑαυτῆς τὸ εἰσιδὸν πλῆθος κατακολπίσῃται ὥσπερ ἐν καινῷ τινὶ ἀδύτῳ καὶ ἀσύλῳ καταφυγῇ.*

31. Βλ. ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *The Usual Miracle*, 183-184, ο οποίος συμπεραίνει: «I suggest that the “Nikopoios” type was the actual locus of the miracle, while the “Episkepsis” type depicted it». Πβλ. και PENTCHEVA, *Icons and Power*, 145 κ.ε.

32. ANGELIDI – PΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, *Blachernitissa* 214 και σημ. 37.

33. HUNGER, *Terminologie*, 138.

34. Βλ. *Anna Comnenae Alexias*, έκδ. Α. ΚΑΜΒΥΛΙΣ – D. REINSCH, τ. 1 [CFHB 40], Berlin 2001, 13.1.2: *Ἐδεδίει δὲ ὅτι ἐξερχομένῳ τὸ σύνθηρες θαῦμα ἢ Θεομήτωρ ἐν Βλαχέρναις οὐκ ἐπεδείξατο. Διὰ τοῦτο ἐπὶ τέσσαρσιν αὐτοῦ που ἐμβραδύνας ἡμέραις, ἡλίου δύνοντος σὺν αὐτῇ δεσποίνῃ παλίντροπον τὴν πορείαν ποιησάμενος, εἰσεῖσιν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Θεομήτορος τέμενος μετ' ὀλίγων λεληθότως, καὶ τὴν συνήθη τελέσας ὑμνωδίαν καὶ ἐκτενεστέρας τὰς δεήσεις ποιησάμενος, τηνικαῦτα τελεσθέντος τοῦ συνήθους θαύματος, οὕτως μετὰ χρησῶν ἔξεισιν ἐκείθεν τῶν ἐλπίδων. Πβλ. J. COTSONIS, *Virgin “With the Tongues of Fire” on Byzantine Lead Seals*, *DOP* 48 (1994) 221-227, 225.*

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί και μία σημαντική λεπτομέρεια. Ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας της σφραγίδας που περιγράφουν οι ερευνητές, οι οποίοι κάνουν λόγο για Παναγία Βλαχερνίτισσα αντιστοιχεί σε έναν άλλο, εκείνον της Επισκέψεως, σύμφωνα με τον οποίο η δεομένη Θεοτόκος φέρει στο στήθος της μετάλλιο με τον Χριστό νήπιο. Αντίθετα, στην περίπτωση της Βλαχερνίτισσας η Παναγία είναι μεν δεομένη, αλλά δεν φέρει κανένα μετάλλιο με απεικόνιση του Θεού Βρέφους³⁵.

Ο τύπος της Επισκέψεως συμβολίζει την παρουσία της Θεοτόκου που δέεται στον Χριστό υπέρ της προστασίας των πιστών³⁶. Επομένως θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι με τον τρόπο αυτό ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ζητεί από την Θεοτόκο να μεσολαβήσει στον Χριστό, για να προστατεύσει την Κωνσταντινούπολη, η οποία είχε στο μεταξύ ανακαταληφθεί από τους Βυζαντινούς το 1261. Στο διάστημα αυτό, λίγο μετά την ανάκτηση της πρωτεύουσας, χρονολογείται και η σφραγίδα³⁷.

35. Βλ. για τον εικονογραφικό τύπο της επισκέψεως στις σφραγίδες SEIBT, *Nikopoios*, 560· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Theotokos*, 54· HUNGER, *Terminologie*, 131-142· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit: Μήτηρ Θεοῦ ἢ Ἐπίσκεψις*, *SBS* 4 (1995), 33-42. Βλ. και τελευταία PENTCHEVA, *Icons and Power*, 145 κ.ε. Για τους εικονογραφικούς τύπους της Παναγίας σε νομίσματα και σφραγίδες βλ. και Β. ΠΕΝΝΑ, Η απεικόνιση της Θεοτόκου στα νομίσματα και τα μολυβδόβουλλα, στο: *Μήτηρ Θεοῦ*, 209-217.

36. Βλ. HUNGER, *Terminologie*, 136, 138.

37. Σύμφωνα με τον πρώτο εκδότη ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟ, Η δίκη του σεκρέτου, 294, το μολυβδόβουλλο συνόδευε έγγραφα που εκδόθηκαν από το βασιλικόν σέκρετον, δηλαδή το βασιλικό συνέδριο όπου συζητήθηκε η ένωση της Ανατολικής με τη Δυτική Εκκλησία (1273/1274), και αφορούσε εκείνους που διαφωνούσαν με τις αποφάσεις του (τοῖς ἀθετοῦσιν τῇ δίκῃ τοῦ σεκρέτου), άποψη που δεν γίνεται πλέον αποδεκτή. Βλ. LAURENT, *Corpus*, αρ. 824, που χρονολογεί το μολυβδόβουλλο το 1261 ή λίγο αργότερα· ZACOS – VEGLERY, *Seals*, αρ. 2756 bis, οι οποίοι το τοποθετούν μετά την 15η Αυγούστου του 1261· ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Seal of Michael Palaiologos*, 31-32· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 595, 599-600, η οποία τοποθετεί την ανασύσταση του σεκρέτου και τη σφραγίδα κατά το έτος 1261/1262· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Η Παναγία των Βλαχερνών, 451-452, η οποία χρονολογεί τη σφραγίδα το 1261-1262, με βάση και την υπόθεση ότι ο Μιχαήλ Κακός Συναχειρήμ (βλ. γ' αυτόν και ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Άσκηρήτις, 89-90) υπήρξε ο συντάκτης του έμμετρου κεμμένου του οπισθότυπου, μια και η φράση το θαῦμα τῶν βασιλέων στη σφραγίδα παραπέμπει σε χωρία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και σε ομηρικό στίχο από την Οδύσσεια [λ. 285-288: ἡ δὲ Πύλου βασίλευε, τέκεν δὲ οἱ ἀγλαὰ τέκνα, Νέστορά τε Χρομίον τε Περικλύμενόν τ' ἀγέρωχον. τοῖσι δ' ἐπ' ἰφθίμην Πηρῶ τέκε, θαῦμα βροτοῖσι, τὴν πάντες μνώοντο περικτῖται. Πβλ. Μ. MARCOVICH, *Quatrains on Byzantine Seals*, *ZPE* 14 (1974), 172

Συνεπώς, από όσα αναφέραμε παραπάνω, προκύπτει ότι η επιχειρηματολογία περί σύνδεσης του εικονογραφικού τύπου της Παναγίας Βλαχερνίτισσας με την απονομή της δικαιοσύνης και τη σφραγίδα του σεκρέτου μάλλον αποδυναμώνεται. Εξάλλου η απεικόνιση της Παναγίας στο μολυβδόβουλλο, που ταιριάζει στον εικονογραφικό τύπο της Επισκέψεως, δεν φαίνεται να σχετίζεται με την απονομή της δικαιοσύνης, αλλά με τον αυτοκράτορα και την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης³⁸, όπως υποδηλώνεται και από τη φράση «νέος Κωνσταντίνος»³⁹.

Εκτός από τις συζητήσεις για την παράσταση της σφραγίδας διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί όσον αφορά στον οπισθότυπο, και συγκεκριμένα την τελευταία λέξη της επιγραφής από την οποία διακρίνονται μόνο τα δύο πρώτα γράμματα: *Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου, ὃ νῦν κρατύνει τῷ χρόνῳ βεβυσμένον ὁ Μιχαήλ, τὸ θαῦμα τῶν βασιλέων, ποινὴ Θεὸς τὰ πρῶτα καὶ κρίσις κά...*

Για την τελευταία κολοβωμένη λέξη έχουν γίνει κατά καιρούς διάφορες προτάσεις. Ο πρώτος εκδότης Κ. Κωνσταντόπουλος δεν αποπειράθηκε να προτείνει κάποια λύση, ενώ ο V. Laurent, επιχειρώντας να συμπληρώσει την επιγραφή με μία λέξη που θα έδινε νόημα στη

σημ. 2] και ο Σεναχηρείμ υπήρξε δάσκαλος της ρητορικής και της ποιητικής καθώς και σχολιαστής του Ομήρου [βλ. Β. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Σεναχειρήμ. Ὑπόμνημα στον Ὅμηρο, *Ελληνικά* 35 (1984), 151-156· R. BROWNING, Homer in Byzantium, *Viator* 6 (1975), 29 σημ. 55]. Είναι πράγματι ελκυστική μία τέτοια σύνδεση, η οποία δεν μπορεί να αποκλειστεί. Η φράση αυτή που χρησιμοποιείται στο πλαίσιο του ρητορικού εγκωμιασμού του αυτοκράτορα αποδίδεται σε παλαιοδιαθηκικά πρότυπα που ακολουθεί ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος [βλ. σχετικά Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ἐνα Εικαστικό Εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 221-240, κυρίως 235-238] σύμφωνα με την ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 598, χωρίς ωστόσο να δίδεται κάποιο αντίστοιχο παράδειγμα.

38. Βλ. και STEPANENKO, ο.π. σημ. 9.

39. Βλ. R. MACRIDES, The New Constantine and the New Constantinople 1261?, *BMGS* 6 (1980), 13-41, κυρίως 23-24· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, From the Komnenoi to the Palaiologoi: Imperial Models in Decline and Exile, στο: *New Constantines: Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries, Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies*, St. Andrews, March 1992, έκδ. P. MAGDALINO, Cambridge 1994, σ. 269-282, κυρίως 270 κ.ε. Βλ. και ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Η Παναγία των Βλαχερνών, 445-446, με τη σχετική βιβλιογραφία για τη χρήση του προσδιορισμού «νέος Κωνσταντίνος» σε έγγραφα, τοιχογραφίες και σημειώματα κωδίκων.

φράση, πρότεινε αρχικά τη συμπλήρωση ΠΑ[ΛΙΝ]⁴⁰, πρόταση που δεν ικανοποίησε τον F. Dölger⁴¹, και αργότερα τη συμπλήρωση ΠΑ[ΣΑ]⁴².

Πάντως, όπως φαίνεται και από τη φωτογραφία της σφραγίδας, το πρώτο γράμμα της τελευταίας λέξης είναι ένα καθαρότατο Κ. Έτσι οι G. Zacos - A. Veglery αποκατέστησαν την τελευταία λέξη ως ΚΑ[ΛΕΙ] ή ΚΑ[ΚΗ]⁴³ (καλεῖ ή κακή), με προτιμότερη τη δεύτερη. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο αείμνηστος Κωνσταντίνος Πιτσάκης σε πρόσφατη ειδική μελέτη του για την επιγραφή της σφραγίδας⁴⁴, η πρόταση αυτή δεν ανταποκρίνεται στο μέτρο, καθώς προσκρούει στον κανόνα της παροξυτονίας της τελευταίας συλλαβής των στίχων. Ο Κ. Πιτσάκης πρότεινε, πριν από τη δημοσίευση της σχετικής μελέτης του, τη συμπλήρωση ΚΑ[ΚΗΣ] (κάκης), την οποία υιοθέτησε η νέα εκδότρια Γιόρκα Νικολάου, μια και, όπως αναφέρει η ίδια, διακρίνει την κάθετη κεραία ενός δωδέκατου χαρακτήρα στο τέλος του 8ου στίχου της επιγραφής, που αποτελεί τμήμα του γράμματος Κ⁴⁵. Η λέξη *κάκη*, που ανταποκρίνεται πράγματι στο μέτρο του στίχου της σφραγίδας, απαντά σε αρχαία κείμενα, είναι συνώνυμη της λέξης *κακία*⁴⁶ και «ιδιαζόντως κατάλληλη για ποιητική χρήση αντί της τελευταίας, εκεί όπου απαιτείται δισύλλαβη και παροξύτονη λέξη», όπως παρατηρεί ο Κ. Πιτσάκης. Συνεπώς η *κρίσις κάκης* σημαίνει την καταδίκη της κακίας, της κακής πράξης. Έτσι γι' αυτούς που αθετούν τη δίκη του *σεκρέτου* η κύρια απειλή είναι η θεική και κατά δεύτερο λόγο μία ακόμη τιμωρία που

40. LAURENT, *Les bulles métriques*, 59-60, αρ. 720.

41. F. DÖLGER, βιβλιοκρισία του V. LAURENT, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, *Ελληνικά* 8 (1935), 49-64, στο: *BZ* 36 (1936), 268.

42. LAURENT, *Corpus*, 435-436, αρ. 824.

43. ZACOS - VEGLERY, *Seals*, αρ. 2756 bis.

44. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Για το Μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η΄: Τοῖς ἀθετοῦσι τῆ δίκη τοῦ σεκρέτου..., στο: *Πνεύματος Δώρημα: Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή της Ιστορίας του Δικαίου Γεώργιο Νάκο, Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών* 13 (2010) 393-398, κυρίως 396-397 (στο εξής: ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Μολυβδόβουλλο), όπου και γραμματικές και συντακτικές διορθώσεις σε συνάρτηση με τη στίξη της επιγραφής της σφραγίδας που δημοσίευσε η Γιόρκα Νικολάου.

45. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θάυμα των Βασιλέων, 601.

46. H. G. LIDDELL - R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of R. MCKENZIE*, Oxford 1940, λ. *κάκη* (στο εξής: LIDDELL-SCOTT).

μάλλον είναι η εγκόσμια, και υποδηλώνεται με τη φράση «κρίσις κάκης», δηλαδή η καταδίκη της κακίας⁴⁷.

Στο πλαίσιο αυτής της ερμηνείας, η οποία είναι κατά τη γνώμη μας απολύτως λογική, η τελευταία λέξη της σφραγίδας θα μπορούσε να συμπληρωθεί με διαφορετικό τρόπο. Προτείνουμε τη δισύλλαβη λέξη «κάλλη», δηλαδή τη φράση «και άλλη» που έχει υποστεί κράση. Άλλωστε δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα χρησιμοποίησης λέξης με κράση σε επιγραφές σφραγίδων⁴⁸. Παρά το γεγονός ότι η συλλαβή «κάλ-» είναι μακρά αντί βραχεία που απαιτεί το μέτρο, όπως μου επεσήμανε ο καθηγητής Ιωάννης Βάσσης, ωστόσο στις σφραγίδες είναι ελάχιστες έως μηδαμινές οι περιπτώσεις, όπου τηρείται η προσωδία στον βυζαντινό δωδεκασύλλαβο, όπως παρατηρεί η Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt⁴⁹.

Συνεπώς η απειλή για εκείνους που αθετούν τη δικαστική απόφαση του *σεκρέτου* είναι εκτός από την πρώτη και κύρια τιμωρία του Θεού (*ποινή Θεός τὰ πρώτα*) και μία δεύτερη κρίσις, μάλλον εγκόσμιου δικαστηρίου, κατά τη γνώμη μας ίσως εκείνη του ίδιου του αυτοκράτορα, που μπορεί να ενεργεί πάνω και πέρα από το *σέκρετον* που ανασυνέστησε και είναι σε θέση να τιμωρεί εκείνους που δεν εφαρμόζουν τις δικαστικές αποφάσεις του νεοσυσταθέντος *σεκρέτου*.

Η επισήμανση της Γιόρκας Νικολάου ότι διαβάζονται καθαρά οι τρεις τελευταίοι χαρακτήρες της σφραγίδας (ΚΑΚ), ενώ προηγουμένως κάνει λόγο μόνο για μία κάθετη κεραία του τελευταίου γράμματος και σημειώνει το γράμμα εντός αγκύλης κατά την ανάπτυξη της επιγραφής του οπισθότυπου, δεν επιβεβαιώνεται κατά την άποψή μας από τη φωτογραφία της σφραγίδας, ενώ το ίχνος της κεραίας που αναγνωρίζει, αν πράγματι πρόκειται για κάτι τέτοιο, δεν φαίνεται να είναι τόσο κάθετο, αλλά μάλλον λοξό, και θα μπορούσε κάλλιστα να είναι τμήμα του γράμματος Λ.

Ο Κ. Πιτσάκης, που σχολιάζει στη μελέτη του την άποψή μου περί της παραπάνω εναλλακτικής δυνατότητας ανάγνωσης της τελευταίας

47. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Μολυβδόβουλλο, 397-398.

48. Βλ. για παράδειγμα Α.-Κ. WASSILIOU-SEIBT, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden* [Wiener Byzantinistische Studien 28/1], Teil 1., Wien 2011, σφ. 123: *Ἀπλοῦσα χείρας εἰς ἐπίσκεψιν κόσμου σκέπην κάμου, πάντα γνε, πρακτέοις δίδου* (μέσα 13ου αιώνα), (στο εξής: WASSILIOU-SEIBT, *Corpus*).

49. WASSILIOU-SEIBT, *Corpus*, 51-53.

λέξης, θεωρεί ότι η λέξη «κάκης» είναι προτιμότερη και προσφορότερη, καθώς το κείμενο με αυτό τον τρόπο ρέει ομαλότερα σε σχέση με τη συμπλήρωση (*κἄλλη*) που προτείνουμε. Και αυτό αφενός επειδή η τελευταία συνεπάγεται διπλή χρήση του συνδέσμου «και» (*καὶ κρίσις καὶ ἄλλη*) και αφετέρου γιατί «συνήθως η “απειλή” του τύπου: σε περιμένει και άλλη κρίση, και άλλο δικαστήριο, και άλλος κριτής, έχει υπερβατικό-μεταφυσικό χαρακτήρα και υπονοεί τη θεία δικαιοσύνη». Επομένως υπό το πρίσμα αυτό η συμπλήρωση που προτείνουμε θα αποτελούσε επανάληψη της θείας τιμωρίας, τη στιγμή που στο κείμενο φαίνεται να εννοείται αφενός η θεϊκή και αφετέρου η κοσμική δικαιοσύνη.

Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι ο σύνδεσμος «και» έχει διπλή λειτουργία στην παραπάνω φράση. Την πρώτη φορά χρησιμοποιείται ως συμπλεκτικός και τη δεύτερη ως επιτατικός, για να δοθεί έμφαση, ενώ με την κράση αποφεύγεται η επανάληψη του «και» που δεν θα ήταν εύηχη. Όσο για την άλλη κρίση που περιμένει εκείνους που αθετούν τη δίκη του *σεκρέτου*, μπορεί το αόριστον της φράσης να παραπέμπει γενικά στη θεία δίκη, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση έχει ήδη αναφερθεί η ποινή που θα επιβάλει πρώτα και κύρια ο Θεός και επομένως γίνεται σαφές ότι θα υπάρξει και μία κοσμική κρίση, μάλλον εκείνη του αυτοκράτορα που είναι υπέρτερη του *σεκρέτου*.

Πάντως σε περίπτωση που υιοθετήσει κανείς την εξίσου πιθανή συμπλήρωση «*κάκης*», τότε μάλλον πρέπει να ερμηνεύσουμε διαφορετικά την τελευταία φράση της σφραγίδας. Σε μία τέτοια περίπτωση θα πρέπει να ακολουθήσουμε την άλλη εκδοχή που διατύπωσε, αλλά θεωρεί λιγότερο πιθανή ο Κ. Πιτσάκης, ότι δηλαδή η «*κρίσις κάκης*» είναι η δίκαιη κρίση του Θεού και επομένως εκείνοι που αθετούν τις δικαστικές αποφάσεις του *σεκρέτου* θα τιμωρηθούν «κατά πρώτο λόγο, από τον Θεό και την δίκαιη κρίση [Του] για την κακία τους [=και όχι τόσο από την ανθρώπινη δικαιοσύνη]», ενώ «η απειλή για την κοσμική τιμωρία προκύπτει μόνον εμμέσως από τις λέξεις *τὰ πρῶτα*, που αφήνουν να εννοηθεί ότι και μία ακόμη (εγκόσμια) ποινή αναμένει τους ενόχους». Πράγματι η σύνταξη και η μετάφραση του στίχου *ποινή Θεὸς τὰ πρῶτα καὶ κρίσις κά(κης)* δηλώνουν ακριβώς ότι τιμωρία και καταδίκη της κακίας τους θα είναι ο ίδιος ο Θεός. Με αυτή την ερμηνεία συμφωνεί και ο Ι. Βάσσης ο οποίος μεταφράζει το χωρίο: «για όσους αθετούν τη δίκη του *σεκρέτου* ... ας

είναι πρώτα πρώτα τιμωρία και κρίση της κακίας τους (ή: για αυτή τους την κακία, το ατόπημα) ο Θεός»⁵⁰.

Συνεπώς, παρά τις αντιρρήσεις που εξέφρασε ο Κ. Πιτσάκης, πιστεύω ότι η συμπλήρωση «*κάλλη*» ενδεχομένως να ανταποκρίνεται καλύτερα στο νόημα της επιγραφής, όπως το αντιλαμβάνεται ο ίδιος, ενώ με τη συμπλήρωση «*κάκης*» η επιγραφή δεν αναφέρεται συγκεκριμένα σε κάποια κοσμική τιμωρία, αλλά απλώς αφήνει να εννοηθεί ότι εκτός από την θείκη θα υπάρξει και μία κοσμική τιμωρία.

Στο πλαίσιο της παραπάνω ερμηνείας η Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα μου πρότεινε επίσης τη συμπλήρωση *καῦθι* (*καὶ αὔθι*)⁵¹. Δηλαδή οι παραβάτες θα τιμωρηθούν όχι μόνο από τον Θεό ενώπιον του φοβερού κριτηρίου του αλλά και επί γης ή αμέσως από τον αυτοκράτορα. Μολονότι η χρήση της παραπάνω ομηρικής λέξης σε συνδυασμό με τη φράση *τὸ θαῦμα των βασιλέων*, που μας θυμίζει το *θαῦμα βροτοῖσιν* ή το *βασιλεύτατος*⁵² των ομηρικών επών, θα ενίσχυε ακόμη περισσότερο την απόδοση της επιγραφής της σφραγίδας στον Μιχαήλ Κακό Συναχειρήμ που έχει προτείνει η Χ. Κωνσταντινίδη⁵³, δεν φαίνεται ωστόσο το ίχνος του τρίτου γράμματος της σφραγίδας να αποτελεί τμήμα ενός Υ.

Όσον αφορά στη λειτουργία της σφραγίδας έχει υποστηριχθεί ότι δεν εξυπηρετούσε τις ανάγκες του δικαστηρίου, δηλαδή δεν συνόδευε κάποια δικαστική απόφαση προς επικύρωση αυτής, αλλά ότι πρόκειται για μολυβδόβουλλο πανηγυρικού χαρακτήρα που «κόπηκε» με την ευκαιρία των εγκαινίων του βασιλικού σεκρέτου. Μάλιστα η εικόνα της Παναγίας την οποία κρατεί υψωμένη στα χέρια του ο αυτοκράτορας δηλώνει την καθαγίαση του χώρου στον οποίο απονέμεται δικαιοσύνη, όπως υποστήριξε η Χ. Κωνσταντινίδη⁵⁴. Ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε ότι οι σφραγίδες έχουν διαφορετική χρηστική λειτουργία από τα νομίσματα ή τα μετάλλια⁵⁵. Σύμφωνα με τη Γιόρκα Νικολάου σφράγιζε

50. Ευχαριστώ τον αγαπητό καθηγητή για τις παρατηρήσεις του.

51. Βλ. LIDDELL-SCOTT, λ. *αὔθι* που έχει τοπική (ενταύθα, εδώ) αλλά και χρονική σημασία (ευθύς, πάραυτα).

52. *Ιλιάδα*, I 69.

53. Βλ. παραπάνω σημ. 36.

54. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Η Παναγία των Βλαχερνών, 451.

55. Βλ. για παράδειγμα Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Σφραγιδογραφία*, Αθήνα 1999, 13-20.

το ιδρυτικό έγγραφο του Σεκρέτου ή το έγγραφο ορισμού των πρώτων *Σεκριτικών Κριτών*⁵⁶. Δεν αποκλείεται ωστόσο τόσο αυτή η σφραγίδα όσο και τα παράλληλά της να συνόδευαν κάποιες από τις πρώτες δικαστικές αποφάσεις του *σεκρέτου*, μια και η πράγματι δριμεία απειλή αφορά σε εκείνους που αθετούν τις δικαστικές αποφάσεις του νεοσύστατου δικαστηρίου⁵⁷.

56. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 595 και 600-602, κατά την οποία η δριμεία απειλή της Θείας Τιμωρίας σύμφωνα με την επιγραφή του οπισθότυπου ταιριάζει σε ιδρυματική διακήρυξη και όχι σε απλή δικαστική απόφαση.

57. Πβλ. CUTLER -NESBITT, *L'arte bizantina*, 330, όπου σημειώνουν ότι η επιγραφή του οπισθότυπου αναφέρεται στην τιμωρία και την κρίση του Θεού εναντίον εκείνων που αθετούν την εξουσία του *σεκρέτου*, δηλαδή των Λατίνων που είχαν καταλύσει την αυτοκρατορική εξουσία. Ωστόσο η ερμηνεία αυτή δεν είναι κατά την άποψή μας πειστική, καθώς η απειλή της επιγραφής απευθύνεται μάλλον στους διαδίκους των οποίων η υπόθεση είχε εκδικαστεί από το *σέκρετον*.

REMARKS ON THE SEAL OF MICHAEL VIII PALAIOLOGOS
“ΤΟΙΣ ΑΘΕΤΟΥΣΙ ΤΗΝ ΔΙΚΗΝ ΤΟΥ ΣΕΚΡΕΤΟΥ...”

After the recapture of Constantinople (1261) Michael VIII Palaiologos created a *sekreton* that functioned as permanent court of justice. Its institution is testified by a seal from the former collection of George Zacos, which now belongs to the Numismatic Museum of Athens. In this paper we republish this seal and make some remarks on the iconography and the metrical inscription of the obverse. In our view, it is the type of *Theotokos Episkepsis* (*Virgo orans* with the medallion of Christ on her bust) that is depicted on the obverse of the seal and not that of Blachernitissa as it has been maintained so far. It follows that the connection between the Blachernitissa type and justice administration, based on the testimony of this seal and other primary sources, can no longer be retained. Regarding the last word of the metrical inscription on the obverse it is also suggested that, except for “κάκης”, which has been recently suggested, “ἄλλη” can complement the inscription text.

JUHO WILSKMAN

THE CONFLICT BETWEEN THE ANGEVINS AND THE BYZANTINES IN MOREA
IN 1267-1289: A LATE BYZANTINE ENDEMIC WAR¹

A common dictum in modern research is that, in medieval warfare, pitched battles were unusual and instead the armies concentrated on ravaging enemy territories. Especially the Byzantines are traditionally believed to have been inclined to avoid open battles². As a result, medieval wars are

1. This article is largely based on my MA thesis “*Bysanttilaisten ja Akhaian ruhtinaskunnan väliset sotatoimet 1259-83: Tapaustutkimus myöhäis-bysanttilaisesta sodankäynnistä*” (The War between the Byzantines and the Principality of Achaia 1259-83: A Case Study in Late Byzantine Warfare) for the University of Helsinki (2007). The thesis in Finnish is published on the Internet with an English abstract at the address <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe20072054>. I have, however, made several revisions, especially thanks to the scholarships for my PhD work, which enabled me to stay for several months in Athens and Rome, and study such material that is poorly accessible in Scandinavia. Other articles based on my MA thesis are: J. WILSKMAN, The Campaign and Battle of Pelagonia 1259, *Βυζαντινός Δόμος* 17-18 (2009-2010), 131-174 and ID., A conflict (and some co-habitation) in Crusader Greece – Morea 1264 and the Battle of Makry-Plagi, which is intended to be a part of forthcoming monograph by Central European University about the Crusades, and the battle of Prinitsa in 1263, which is planned to be published in *BZ*. I wish thank Jon van Leuven, Marina Koumanoudi, and Stephen Bennett for comments and correcting my English. All the errors are my own.

2. See for example J. GILLINGHAM, “Up with Orthodoxy!”, In *Defence of Vegetian Warfare*, *Journal of Medieval Military History* 2 (2004), 149-158; J. FRANCE, *Western Warfare in the Age of the Crusades 1000-1300*, London 1999, 2-15; S. MORILLO, Battle Seeking: The Contexts and Limits of Vegetian Strategy, *Journal of Medieval Military History* 1 (2002), 21-29; M. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army, Arms and Society. 1204-1453*, Philadelphia 1992, 354-357; J. HALDON, *Warfare, State, and Society in the Byzantine World. 565-1204*, London 1999, 35-36, 278. It has been suggested (for example by Haldon and Bartusis) that

often considered to have been fought at a low level. Notwithstanding this “current orthodoxy”, actual research has concentrated on “big events”. This is understandable, because low-level warfare seldom leaves many traces in the sources.

In this article I attempt to reconstruct one medieval and late Byzantine low-level war, namely the conflict between the Angevins and their vassal, the Principality of Achaia, on the one side and the Byzantines on the other, in the Morea during 1267-1289. This conflict offers a case of relatively well-documented late Byzantine low-level warfare. Several modern historians have treated the events³, but analysis from the point of view of military history has been missing. In addition I give special attention to the economic and demographic consequences of war in Morea, for the building of fortresses, and for the idea put forward by Bartusis that war in Morea needlessly took resources from the defense of Anatolia, thus contributing to the loss of the

a lack of resources was the reason to avoid battles. I have however shown that this idea is problematical (WILSKMAN, Pelagonia, 146-147, 162).

3. The most comprehensive ones about events in Morea during the period under discussion are A. BON, *La Morée franque: Recherches historiques, topographiques et archeologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969, 136-66; D. ZAKYTHINOS, *Le Despotat Grec de Morée*, rev.ed. CH. MALTÉZOU, London 1975, 48-62; K. HOPF, Griechenland. B. Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit: Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, in *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge* [Erste Section 85 Teil], Leipzig 1867, 261-264, 290-329; J. LONGNON, *L'Empire Latin du Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949, 234-267 *passim*; W. MILLER, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece. 1204-1566*, London 1908, 125-175 *passim*; F. CERONE, La sovranità napoletana sulla Morea e sulle isole vicine, *Archivio Storico per le Provincie Napoletane* 41 (nuova serie 2) (1916) and 42 (nuova serie 3) (1917); P. LOCK, *The Franks in the Aegean. 1204-1500*, London-New York 1995, 84-95; A. ΜΡΟΥΤΣΙΚΑΣ, *Η Φραγκοκρατία στην Ηλεία (1205-1428). Η κυριαρχία των ξένων και η πολιτική τους*, Athens 1985, 77-100; M. DOUROU-ΕΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, Athens 1987, 55-58, 79-88, 170-188 *passim*; EAD., *Το φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432)*, Thessaloniki 2005, 35-37. Recently two new studies about late Byzantine warfare have emerged. Both, however, treat the events in Morea 1267-1289 only cursory and concentrating on the campaigns of 1270 and 1272 [S. KYRIAKIDIS, *Warfare in Late Byzantium. 1204-1453* [History of Warfare 67], Leiden 2011, 203; N. KANELLOPOULOS, *Η οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού στην ύστερη περίοδο (1204-1461)*, unpublished PhD thesis for the University of Thessaly, Volos 2010, 101-102. I thank Kanellopoulos for giving me access to this study].

area to the Turks⁴. Especially older studies have been ready to claim that the war caused significant depopulation in the peninsula, but some modern ones are more doubtful and have declared that mainly the geographical distribution of the population changed⁵. There is plenty of literature about the castles of the Peloponnese, which are usually considered to have been built mainly by the Latins of the principality. However, the claim of the Venetian historian Marino Sanudo that during the war the Byzantines built “strong castles over the mountains and made most fortified passes”⁶ has been left almost unnoticed. I also give attention to the treatment of prisoners.

The Background

The conflict between the Byzantines and the Principality of Achaia had began in 1259, when the Prince of Achaia supported his father-in-law, Michael II of Epeiros, against the “Emperor of Nicaea” Michael VIII Palaiologos. The coalition was defeated in the battle of Pelagonia, and Guillaume II, the Prince of Achaia, fell into the hands of the Nicaeans with most of his nobles. Prince Guillaume made peace after the “Nicaeans” had conquered Constantinople and “re-founded” Byzantium in 1261. In exchange for freedom Prince Guillaume gave the Byzantines fortified places in south-east Morea⁷.

4. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army*, 347-350.

5. For the traditional point of view, see for example ZAKYTHINOS, *Le Despotat Grec de Morée*, 44, 48-51; LOCK, *The Franks in the Aegean*, 84; D. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West. 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge Massachusetts 1959, 175; MILLER, *A History of Frankish Greece*, 119, 125. For the more modern ones E. SAKELLARIOU, *Latin Morea in the Late Middle Ages: Observations on its Demography and Economy*, in *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, ed. CH. DENDRINOS et al., Aldershot 2003, 301-308; B. PANAGIOTOPOULOS, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου. 13ος - 18ος αιώνας*, Athens 1985, 27-44.

6. “Fece castelli forti sopra montagne e passi fortissimi” (*Μαρίνος Σανούδος Τορσελλο. Ιστορία της Ρωμανίας* [Institute for Byzantine Research, Sources 4], introduction, edition-translation, commentary by E. PAPAPOPOULOU, Athens 2000, 125. 15).

7. For the campaign of Pelagonia, see especially WILSKMAN, *Pelagonia*, and D. GEANAKOPOLOS, *Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia*, *DOP* 7 (1953), 99-141. In addition there is S. ASONITES, *Πελαγονία 1259: Μια νέα θεώρηση*, *Βυζαντικά* 11 (1991), 129-165.

The peace did not last long and the war broke out almost as soon as Prince Guillaume and his men had returned to Morea. Things began well for the Byzantines and Prince Guillaume had problems in getting support from his vassals outside Morea⁸. The men of the Principality, however, defeated the Byzantines in the battle of Prinitisa (most likely in late autumn 1263). In the next year, after an unsuccessful attempt to conquer the “capital” of the Principality, Andravida, the Turkish mercenaries in Byzantine service went over to the Latins, because they had not received their pay for several months and had served longer than intended. Together the Franks and the Turks defeated the Byzantines at the battle of Makry-Plagi and took a number of prisoners, but soon after the battle the Turks returned home to Anatolia. Prince Guillaume apparently felt unable to push the Byzantines out of Morea himself. This led to the end of the intensive phase of the war in Morea⁹.

At this point there seem to have been serious peace efforts. A prisoner exchange took place, and according to Sanudo, the Byzantines suggested that the son of Emperor Michael should marry the daughter of Prince Guillaume. The prince had no sons and thus after his death his territories would fall under the control of the Palaiologos dynasty. The Frankish barons

8. Prince Guillaume was also the overlord of the Lord of Athens, the marquis of Boudonitza, the triarchs of Euboea, the duke of Naxos and the count of Kephallenia (*Livre de la conquête de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, ed. J. LONGNON, Paris 1911, §§ 221–253; *The Chronicle of Morea (Το Χρονικόν του Μορέως): A History in Political Verse Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century*, edited by J. SCHMITT, London 1904 (English translation H. LURIER, *Crusaders as Conquerors: The Chronicle of Morea*, New York 1964), 3173–3364; *Libro de los Fechos e conquistas del principado de la Morea, compilado por comandamiento de don Fray Johan Fernández de Heredia. Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siècles*, ed. A. MOREL-FATIO, Genève 1885, §§ 236–240; G. RECOURA (ed.), *Les Assises de Romanie*, Paris 1930, III; C. MINIERI-RICCIO, Il Regno di Carlo I D'Angiò dal 2 gennaio 1274 al 31 dicembre 1283, *Archivio Storico Italiano* serie 3 XXII – serie 4 V (1875–1880), 26 August 1278; *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο*, [as in n. 6], 103–105, 109–113, 125).

9. Closer analyses of events, sources and previous scholarship can be found in my forthcoming articles about the battles of Makry-Plagi and Prinitisa. For the earlier wars of the Principality of Achaia, see especially M. KORDOSES, Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα, *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986), 53–194.

of Morea refused to accept the settlement¹⁰. Prince Guillaume together with his overlord, the expelled Latin emperor of Constantinople Baldwin II, now sought support from Charles of Anjou, the count of Provence and brother of King Louis IX of France. Charles, who was crowned king of Sicily, was the leading figure of the supporters of the Pope in Italy (the *guelphs*) and had conquered southern Italy from Manfred, the natural son of Emperor Frederick II.

At Viterbo in 1267, Charles made treaties with the Latins of *Romania*. In exchange for support in re-conquering Constantinople, Baldwin gave Charles the overlordship of several territories in *Romania*, including the Principality of Achaia. On his part Prince Guillaume gave his daughter to the son of Charles of Anjou, thus the Angevin dynasty would also inherit the direct control of the Principality. The heritage would belong to the Angevins even if the son of Charles were to die before his father, as it happened. For the next fifteen years after the treaty, until the Sicilian Vespers, the diplomacy in the Mediterranean region was largely dictated by Charles' attempts to organize a large scale campaign against the Byzantines, and by Michael VIII's efforts to prevent it. Morea was only one front in the conflict between these two rulers¹¹.

The most important archive documents dealing with the events under discussion were the Angevin registers in Napoli, which were destroyed by the Germans in 1943. The content of the registers has been partly reconstructed under the leadership of Ricardo Filangieri and his followers in *I Registri della Cancelleria Angioina* from the old editions, microfilms, and some surviving pieces. From the point of view of the events in Morea the most

10. Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, 129; Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, III.17, ed. A. FAILLER [CFHB v. XXIV/1], Paris 1984.

11. For the treaty of Viterbo see C. PERRAT – J. LONGNON (eds.), *Actes Relatifs à la Principauté de Morée*, Paris 1967, *Appendice*, 1267, 24 Mai – Viterbe; J. BUCHON, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'empire Grec à la suite de la quatrième croisade*, Paris 1840, registre du trésor des chartes no. 49, 232; *Το Χρρονικόν του Μορέως*, 6265–6492; *Livre de la conquête*, §§ 441–56. For the political struggle between Michael Palaiologos and Charles I Anjou the classic is: GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258–1282*. See also G. L. BORGHESE, *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo. Politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei Vespri* [Collection de l'École Française de Rome 411], Rome 2008.

important sources about the content of the registers are the two-part article “La sovranità napoletana sulla Morea e sulle insole vicine” by Fr. Cerone and C. Minieri-Riccio’s “Il Regno di Carlo I.° D’Angiò dal 2. Gennaio 1273 al 31 dicembre 1283”. Cerone’s article is a study which includes several long direct quotations from the registers; Minieri-Riccio’s work consists of *regesta*; and the *Actes Relatifs à la Principauté de Morée* of Perrat and Longnon begin only at the end of the war discussed here. Karl Hopf’s classic study should also be mentioned here, since it used several documents from the archives of Anjou, which disappeared before other researchers could study them¹².

A very important source is the list of the Venetian claims commission of the year 1278 on cases where the Byzantines had broken the truce they made with Venice in 1268. This list names 257 separate incidents (339 claims), mainly “piratical” actions. Several of them have something to do with the war in Morea¹³. In addition, the notarial documents from Dubrovnik (Ragusa) offer some interesting information.

The most important narrative source is the *Chronicle of Morea*. It was apparently written in the 1320s and has survived in several versions

12. Because Filangieri’s work is a reconstruction, I quote it only when the original edition has not been at my disposal. If Cerone’s article has an edition of the quoted part of document, I consider this edition as a primary source and give the archival note. Otherwise I treat Cerone as a secondary source. Hopf’s study does not include editions. For the analysis of the Angevin archives from the point of view of the Principality of Achaia, see F. SAMPSONIS, *L’administration de la Morée par Charles Ier d’Anjou (1267-1285). L’apport majeur d’une source délicate: les registres angevins, Mélanges de l’École française de Rome: Moyen Âge* 120, 1 (2008), 140-145. See also the studies of M. DOUROU-ELIOPOULOU, *H ανδεγαυική κυριαρχία*, 34-36, 56-58, 79-88; EAD., *Les “Etrangers latins” en Romanie angevine sous Charles Ier (1266-85)*, *BSI* 59 (1998), 65-70; EAD., *The Oriental Policy of Charles I and Angevin Settlement in Romania. A Model of Medieval Colonialism, Βυζαντινά* 21 (2000), 279-286.

13. TAFEL – THOMAS, v. 3, 159-281 no. CCCLXX. For commentary on this document see G. MORGAN, *The Venetian Claims Commission of 1278*, *BZ* 69 (1976), 411-438. For piracy of the time in general see P. CHARANIS, *Piracy in the Aegean during the Reign of Michael VIII Paleologus*, *AIPHOS* 10 (1950), 127-136; I. KATELE, *Captains and Corsairs: Venice and Piracy. 1261 – 1381*, PhD Thesis for the University of Illinois, Urbana 1986, 2-131; E. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο τον 13ο αιώνα, Δίπτυχα* 6 (1994-1995), 89-107. For piracy in Angevin sources, see M. DOUROU-ELIOPOULOU, *H πειρατεία στις ανδεγαυικές κτήσεις της Ρωμανίας το δεύτερο μισό του 13ου αι.*, in *Πειρατές και κουρσάροι: Μονεμβασιώτικος Όμιλος, I’ συμπόσιο ιστορία και τέχνης, 20-22 Ιουλίου 1997*, eds. CH. KALLIGAS – A. MALLIARIS, Athens 2004, 56-65.

in various different languages. The French and vernacular Greek versions are closest to the original *Chronicle*. The Aragonese *Libro de los Fechos et conquistas del Principado de la Morea* was written at the end of the fourteenth century and is considered as an independent work that has used the *Chronicle of Morea* as its main source¹⁴. I quote both the Greek *Chronicle of Morea* and the French *Livre de la conquête*, if both works provide the information in question, and the *Libro de los Fechos*, when its version of the events differs from the other two.

The *Chronicle of Morea*, regardless of the version, is a very problematic source. Often the information that the *Chronicle* gives is simply false and the work is far from being impartial. Some mistakes may result from the fact that the *Chronicle of Morea* probably relied heavily on oral sources, whose information easily becomes distorted. The author's familiarity with the topography of the Peloponnese suggests that the information he gives about the events in the peninsula might be more reliable than his reports about the events outside the region. Besides, the *Chronicle* pays attention to military matters, more than, for example, the aforementioned Sanudo, who wrote at about the same time and is often considered more reliable. A major problem is that the chronology of the events in *Chronicle* does not quite agree with that deduced from the other sources¹⁵. Unfortunately the Constantinople-centered Byzantine historians do not have anything to say about this phase of the war in Morea.

Historians should also try to use the non-written sources. Among these, the remnants of the fortifications and the archaeological field surveys have particular importance from the point of view of my study. The main method of these surveys is to collect ceramics from a relatively large area and reconstruct the settlement history. Unfortunately the chronology of late medieval ceramics in Greece is still quite inexact. With the research on the fortifications, the major problem is that there were usually no great differences in masonry between the different fortification builders

14. Several studies have been written about the *Chronicle of Morea*, but the current knowledge and debates are fairly well summarized in the monograph by T. SHAWCROSS, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece*, Oxford 2009.

15. BON, *La Morée franque*, 29–30, 140–144; GEANAKOPOLOS, The Battle of Pelagonia, 130–131. About Sanudo see E. PΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο. Ιστορία της Ρωμανίας* [as in n. 6 above], 3–17, 53–95; HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 204–205.

in *Romania*, and several sites have also been used as fortresses before and after medieval times. Therefore it is difficult to define the exact builder or building period simply from the remnants. Even the textual references can be misleading. Perhaps archaeological investigations will shed more light in the future, but so far relatively few medieval fortification sites in Morea have been excavated¹⁶.

The War

The Peloponnese peninsula has five major coastal plains. The plain of Achaia in the north-west was the core area of the principality. Here were located Andravida, the capital of the principality, and its harbor town Clarenza. The Byzantines practically ruled the south-eastern part of the peninsula and the plain of Lakonia, which is located there. Apparently in 1264 the Latins controlled here only the town of Lakedaimon (Sparta), which had to be repopulated by Prince Guillaume because the Greek inhabitants had fled and moved to Mistra¹⁷.

The interior of the Peloponnese peninsula is mountainous, but there are numerous valleys and plains. Along the Alpheios River these form a natural corridor through the Peninsula, from the plain of Achaia to the plain of Lakonia. The highest mountains are found in the Taygetos range between Lakonia and the south-western plain of Messenia. Autonomous and apparently warlike Slavs, who were allied with the Byzantines, lived in these mountains. Apart from the Slavs, another distinctive ethnic group were the Tsakones, who lived in the mountainous south-eastern tip of the Peninsula. Although the Tsakones spoke Greek, because of their peculiar dialect and customs, they were frequently considered as a separate ethnic group¹⁸.

16. For the difficulties in dating fortifications, see for example K. MOLIN, *Unknown Crusader Castles*, Hambledon and London 2001, 203-204, 222-223; M. BREUILLOT, *Châteaux Oubliés de la Messénie Médiévale*, Paris 2005, 261-263; BON, *La Morée franque*, 645-646, 680-684.

17. *To Χρονικόν του Μορέως*, 5584-5635; *Livre de la conquête*, §§ 385-9. I treat these events further in my forthcoming article about the battle of Makry-Plagi.

18. For the historical geography of thirteenth century Peloponnese, in general, see A. ILIEVA, The mountain in the geographical and cultural space of the Peloponnese during the Middle Ages (before the Tourkokratia), *Ιστοριογεωγραφικά* 3 (1991), 11-24. The monograph of A. ILIEVA, *Frankish Morea (1205-1262). Socio-cultural interaction between the Franks and the local populations* [Historical Monographs 9], Athens 1991, provides a

In addition the Byzantines plausibly controlled the Mani peninsula also west of the Taygetos range and south of Kalamata. The castle of Kalavryta in the northern Peloponnese c. 100 km away from the rest of the Byzantine territories might also have been in their hands. The Byzantines possessed these places in the 1270s, and we do not have concrete information about the date they were taken over. I have argued, however, that Kalavryta would have been captured in 1263 and I believe that about the same time the Byzantines also occupied the west side of the Mani peninsula¹⁹.

The *Chronicle of Morea* claims that, when Prince Guillaume was still in Italy making treaties with Charles, a Byzantine army commanded by the nephew of the Emperor came to Morea. His troops were composed of Cumans, Turks, and Greeks from the region of Nicaea. According to the *Chronicle* the Prince went immediately to Brindisi and sailed from there to Clarentza in two days. In Andravida he started to organize the defense and supply of the castles. The *Chronicle* claims that King Charles sent Galeran d'Ivry to help the Prince and describes the campaign which followed. Most scholars believe, however, that the *Chronicle* has confused Galeran d'Ivry and his campaign with one that Dreux de Beaumont carried out with the Prince in 1272. The nephew of the emperor would have arrived in 1270. In earlier research he is identified with Alexios Philanthropenos, who had apparently commanded the Byzantine navy on the coast of the Peninsula in 1262-3²⁰.

useful introduction to the society and culture of the Principality of Achaia. On the Tsakones, see S. CARATZAS, *Les Tzakones*, New York 1976.

19. More detailed commentary about the Byzantine conquests during the early phase of the war is in my forthcoming article about the battle of Prinitsa. For indications about the Byzantine holding of Kalavryta and several places west of Taygetos in the 1270s, see TAFEL – THOMAS, nos. CCCLXX [A]38, 53, [H]16, 17, 19, [J]7; Catalogue A. Dedicatory Inscriptions, in *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, ed. S. KALOPISSI-VERTI [VTIB, Bd. 5], Wien 1992, 66-67, 71-75; *Livre de la conquête*, §§ 662-92. See also J. VAN LEUVEN, The Phantom Baronies of the Western Mani, in *Studies in the Archaeology of the Medieval Mediterranean*, ed. J. SCHRYVER [The Medieval Mediterranean 86], Leiden 2010, 45-67.

20. *To Χρονικόν του Μορέως*, 6484-6771; *Livre de la conquête*, §§ 456-473; CERONE, La sovranità napoletana, (1916), 18 (reg. v. 4, f. 39 t.); *I Registri della Cancelleria Angioina*, eds. R. FILANGIERI – J. MAZZOLENI – J. DONSI GENTILE – R. OREFICE DE ANGELIS – B. MAZZOLENI – S. PALMIERI – M. L. STORCHI, v. I-XXX, XXXVIII, XLIV, Napoli 1950-1998, v. I, no. II, 157; HOPF, Griechenland im Mittelalter, 292-293; BON, *La Morée franque*, 140-2. About Alexios

Anyway, in 1268 Charles was attacked by Conradin von Hohenstaufen. Prince Guillaume made a one-year truce with the Emperor's *kephale*, i.e. representative or governor in Morea, and he went to help Charles with 400 heavy cavalrymen. A papal document attests him in Italy in March 1268. In August, Charles achieved his great victory over Conradin in the battle of Tagliacozzo. According to the *Chronicle of Morea* Guillaume heard soon after the battle that the Byzantines had broken the treaty and attacked. He returned to the Peloponnese and King Charles gave with him 50 heavy cavalrymen and 200 infantrymen. According to the Greek version of the *Chronicle* the latter were crossbowmen, and Charles also gave money for six months' wages²¹.

Most of the researchers believe that Guillaume returned to his Principality not earlier than February or March 1269 and thus the idea that the Byzantines had broken the truce is only propaganda²². In my opinion it might also be worth taking into account the possibility that the Byzantine *kephale* had made the truce only on his own behalf and now a new *kephale*, who did not recognize the truce, had arrived in the autumn. During the peace negotiations in 1289 the *kephale* directly informed the Latins that he could make a truce only for one year, because his period in office was

Philanthropenos on the coast of the Peloponnese see Παχυμέρης, *Συγγραφικὰ Ἱστορία*, III.15-16.

21. *To Χρονικόν του Μορέως*, 6772-7165; *Livre de la conquête*, §§ 474-93; *Registres de Clement IV (1265-1268) recueil des bulles de ce Pape*, ed. M. ÉDOUARD JORDAN, Paris 1894, no. 1336; S. BORSARI, La Politica bizantina di Carlo I d'Angiò dal 1266 al 1271, *Archivio Storico per le Provincie Napoletane*, nuova serie 35 (74 dell' intera collezione), (1956), 341-342. The Aragonese *Libro de los Fechos* differs in details from the other versions of the *Chronicle* concerning the battle of Tagliacozzo (*Libro de los Fechos*, §§ 400-14). See also N. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ - Ι. ΛΕΚΕΑ, Η βυζαντινή πολεμική τακτική εναντίον των Φράγκων κατά τον 13ο αιώνα και η μάχη του Tagliacozzo, *ByzSym* 19 (2009), 63-81; G. VILLANI, *Nuova Cronica*, ed. G. PORTA, v. 1 (libri I-VIII), Parma 1990, § VIII, XXIII-VIII, XXIX. Joachim Göbbels has concluded in his studies that in the army of Charles I the cavalrymen were divided into units of 25 men and the infantry into units of 50 men [J. GÖBBELS, *Militärwesen im Königreich Sizilien zur Zeit Karls I. Anjou (1265-1285)*, Stuttgart 1984, 82-83]. These numbers correspond neatly with figures that the *Chronicle* gives about the contingents sent by the king.

22. HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 290; CERONE, *La sovranità napoletana*, (1916), 36; ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat Grec de Morée*, 47-48; BORGHESE, *Carlo I d'Angiò*, 22-23.

not longer²³. The short terms of office would have made it difficult for the Byzantines to follow a coherent strategy in the Peninsula, but the Emperor might have wanted to avoid a situation where a Byzantine aristocrat would have gained a powerful position in a province distant from Constantinople.

The Angevin registers indicate that something was indeed going on in Morea. In 1269 Charles ordered his captain in Kerkyra to obey Prince Guillaume. There are also several orders relating transports of victuals to Morea from southern Italy in the spring and summer of 1269. In 1270 Charles ordered that a navy of 25 galleys and *terides*, and some *vaccettas*²⁴, should be prepared for Morea. Among other things it would have transported hundreds of horses. From the same year we also have several references, which reveal that fief holders in southern Italy were required to fulfill their service obligation by participating the campaign in Morea. For some reasons the preparation of the navy met serious difficulties, and the ships were still in harbor in the late autumn. Angevin naval resources were apparently over-extended, because of the Crusade against Tunis. Probably this navy to Achaia never sailed forth²⁵.

23. *To Χρονικόν του Μορέως*, 8687–8706; *Livre de la conquête*, § 599; ZAKYTHINOS, *Le Despotat Grec de Morée*, 63–65. It should be noted Bartusis has claimed that this may have been simply a ploy of the governor, if he for some reason hesitated to make a peace (BARTUSIS, *The Late Byzantine Army*, 70–72).

24. Galleys were powered both by sails and oars. A typical galley of Charles I of Anjou in the 1270s had 108 oars, each with its own rower. There were 27 benches on each side of the galley and two rowers on each bench. The full crew of this kind of galley was normally about 150 men and included about 35 *supersalientes* (more or less equivalent to marines, most likely they were crossbowmen). The *teride* was a galley specially designed for horse-transportation; the *terides* built for Charles I Anjou could for example transport 30 horses. The *vaccetta* was more or less a large boat [*I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XII, nos. LXVI, 11, 12; no. LXVII, 292; no. LXIII, 486; J. PRYOR, *The Galleys of Charles I of Anjou, King of Sicily: ca. 1269–84*, *Studies in Medieval and Renaissance History* 14 (Old Series, Volume 24) (1993), 33–103; GÖBBELS, *Militärwesen im Königreich Sizilien*, 251–254].

25. CERONE, *La sovranità napoletana*, (1916), 29–38 (reg. 3, f. 1; reg. 3, f. 3; reg. 4, f. 16), 50–62 (reg. 11, f. 7; reg. 11, f. 1 t; reg. 5, f. 80; reg. 5, f. 94; reg. 6, f. 164 t.; reg., 6, f. 133; reg. 11, f. 80 et); *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. I, no. V, 320; v. II, nos. VIII, 334, 622; v. IV, nos. XIV, 51, 135, 222, 229, 304, 316, 377, 385, 398, 405, 423, 432, 441, 447; v. IV, extravagantes infra regnum nos. XIV, 1029, 1030; v. V, no. XVII, 32; v. V, nos. XV, 111, 290, 353, 387; v. VI, no. XXII, 949; v. VII, no. XXVII, 74; no. XXXI, 65; v. IX, no. XLII, 58; v. XLIV, additiones reg. no. XX, 29; W. COHN, *Storia della flotta siciliana sotto il governo di Carlo I d'Angiò*, *Archivio storico per la Sicilia Orientale*, seconda serie, anno

Additional evidence about the military activity in Morea is found in the Venetian claims document from 1278, according to which Byzantine soldiers robbed and killed Latin churchmen, who were heading from Methone to Clarenza. The event probably took place in 1270. The commander of the Byzantines is referred to as *σεβαστοκράτωρ*. He is also mentioned elsewhere, in connection with several other “robberies” in Morea, as Emperor’s brother²⁶. Apparently it refers to Constantine Palaiologos, the step-brother of the Emperor, who had commanded the Byzantines early in the war, but left before the defeat at Makry-Plagi²⁷. I also believe that he could be the “nephew” of the emperor, who according to the *Chronicle* arrived with the army of Cumans, Turks, and Greeks from the region of Nicaea.

It has been suggested that the Byzantines exploited the Crusade campaign of Charles and his brother to Tunis in 1270, which ended with the destruction of a large part of the fleet in a storm²⁸. It is, however, worth noting that the destination of the Crusader fleet was kept secret until the last moment, and there were fears that it would sail against the Byzantines²⁹. It would have been impossible for the Byzantines to make a plan of exploiting the Crusade for expansion in Morea. At most they might have planned a diversionary attack in case the Crusaders headed towards Constantinople or, as seems most likely, the Byzantine commander simply exploited the

V; 25 dell’intera collezione (1929), 366-381, 386-387; HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 290-292; ZAKYTHINOS, *Le Despotat Grec de Morée*, 48-50; BON, *La Morée franque*, 138-41; BORGHESE, *Carlo I d’Angiò*, 24-29, 51-55; J. PRYOR, *Soldiers of Fortune in the Fleets of Charles I of Anjou, King of Sicily ca 1265-1285*, in *Mercenaries and Paid men. The Mercenary Identity in the Middle Ages*, ed. J. FRANCE [History of Warfare 47], Leiden 2008, 126-128; GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 222-223.

26. TAFEL – THOMAS, nos. CCCLXX [A] 28, [H] 14, 17, [L] 12-13. *Σεβαστοκράτωρ* was title in the imperial hierarchy immediately after the emperor and *δεσπότης* (PSEUDO-KODINOS, *Traité des offices*, introduction, texte et traduction par J. VERPEAUX, Paris 1967, 300). The Venetian claims document refers to the alleged victims of the incidents as “robbed” (*derobato*). Thus I mostly refer the incidents as “robberies” unless the context allows more specific judgment about the nature of the event.

27. Παχυμέρης, *Συγγραφικὰ Ἱστορία*, III.16-17. See also my forthcoming article about the battle of Makry-Plagi.

28. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 227-230.

29. BORGHESE, *Carlo I d’Angiò*, 55-71; Παχυμέρης, *Συγγραφικὰ Ἱστορία*, V.8-10; J. STRAYER, *The Crusades of Louis IX*, in *A History of the Crusades*, vol. II: *Later Crusades (1189-1311)*, eds. R. E. WOLF – H. W. HAZARD, Philadelphia 1962, 509-516.

situation when he found out that there were less enemy troops in the peninsula than expected.

Anyway, the Byzantine attacks might have been quite successful. The route from Methone to Clarenza was some distance away. Lakedaimon perhaps fell to the Byzantines at this time; at least the description of the campaign of Prince Guillaume and Dreux de Beaumont/Galeran d'Ivry (see below) seems to indicate that the Franks had lost all their territories in Lakonia. It is also possible that some of the fortifications which were found in Byzantine hands in 1270s, such as Beaufort and Kalavryta, were not conquered in 1262-4, but later, and in that case the campaign of the *σεβαστοκράτωρ* would be another good alternative³⁰.

At least in 1271 Byzantine vessels were already active in the Ionian Sea. On 7 July, a ship which had come from Monemvasia in south-eastern Morea, robbed a Venetian, who was traveling from Lepanto (Naupaktos) to Clarenza. This Byzantine ship was apparently an imperial corsair, its captain's name was "Zuraz" and the *nauclearius* was "Rolandinus"³¹. The Venetian claim document of 1278 applies relatively seldom the term *cursarius* (it usually refers simply *homines domini Imperatoris*). I, however, find the term corsair proper for "Zuraz" and similar captains, who prayed on merchant fleets without being a part of a major fleet, but, at least judging from the Venetian claim document, were under the authority of the Emperor and thus cannot be considered as out-law pirates³².

On 12 January 1272 the harbor of Nauplion was attacked by a fleet of 17 imperial galleys and five other vessels commanded by "Caleoiani Apriano prothouestiaria". The Venetians claimed that they had lost property worth

30. A *terminus ante quem* for the loss of Lakedaimon is August 1278; *Les registres de Nicolas III (1277-1293)* [BEFAR 2e serie t. 14], ed. J. GAY, Paris 1898, no. 123; BON, *La Morée franque*, 144-145. The Venetian claims document, which is the first source about Beaufort in the hands of the Byzantines, refers to the *σεβαστοκράτωρ*, TAFEL - THOMAS, no. CCCLXX [H]17.

31. TAFEL - THOMAS, no. CCCLXX [L]4. Morgan identifies Zuraz with Gyraakis, who is mentioned in connection with some other "robberies" and had his base in the eastern part of the Aegean Sea (MORGAN, *The Venetian Claims Commission*, 428-429). At the time the term *nauclearius* was roughly equivalent to "helmsman" (PRYOR, *The Galleys of Charles I of Anjou*, 81-83).

32. For the definitions of pirates and corsairs see especially KATELE, *Captains and Corsairs*, 2-37, 47-56; ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πειρατές και κουρσάροι*, 89-90, 96-100, 106-7.

4000 *hyperpyra*³³. It was probably a surprise attack which took advantage of the unlikely sailing season³⁴. The risk seems to have been worth taking, at least if plunder was the only aim.

In February 1272 an Angevin army commanded by the marshal Dreux de Beaumont finally reached Clarenza. Apparently there were already some fief holders from southern Italy serving in the region. This campaign is usually identified with the campaign of Galeran d'Ivry described in the *Chronicle of Morea*³⁵. According to the *Chronicle*, d'Ivry had 100 paid cavalymen and 200 infantrymen –half of the later being crossbowmen and the other half shield-bearers. In addition to this, the king had promised to cover the expeditionary corps' wages for six months. The Prince was in the upper Alpheios valley, but he travelled immediately to d'Ivry and brought pack-animals to his troops. It was decided to travel to the town of Nikli in central Morea and seek battle against the Byzantines. The army marched along the river Alpheios. At the castle of Karytaina the barons of Karytaina and Akova joined them with 150 cavalymen and 200 armed infantrymen. The troops were divided into units (*ἀλλάγια*), and the lighter troops were sent to plunder the regions of Tsakonia and Gardalevos. The raid took five days and after that the troops returned to Nikli³⁶.

The *Chronicle* claims that the Franks now heard that the Byzantine army was in Lakedaimon and did not move. They were told that after the defeats in Prinitsa and Makry-Plagi the emperor had given orders not to engage in battle with the Franks in the open, so that the whole Morea would

33. TAFEL – THOMAS, no. CCCLXX [O]2. I believe that the commander can be identified with *πρωτοβεστιαρίτης* Aprenos, whose army of 5000 men was defeated by the Bulgarians in 1279 and Aprenos himself died [Παχυμέρης, *Συγγραμματα Ἱστορίας*, VI.19, for dating the death of Aprenos see A. FAILLER, Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère, *REB* 38 (1980), 234–242].

34. Sailing was usually avoided between November and the end of February; after c. 1300 the situation changed and the sea was “closed” only from December to the beginning of February (J. PRYOR, *Geography, Technology, and War: Studies in the maritime history of the Mediterranean. 649–1571*, Cambridge 1988, 87–89).

35. CERONE, *La sovranità napoletana*, (1916), 205–209 (reg. v. 13 f. 208; fascic. Ang., XVIII, n. 10); *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. VII, no. XXI, 172; nos. XXVII, 20, 83, 180; v. VIII, nos. XXXIII, 12–63, 79–85, 88, 96; v. VIII, nos. XXXV, 84, 104; BORGHESE, *Carlo I d'Angiò*, 106–108.

36. *Livre de la conquête*, §§ 461–6; *To Χρονικόν του Μορέως*, 6525–6657; BON, *La Morée franque*, 331.

not be lost. Instead the Emperor wanted the Byzantines to use generalship and stratagems, and to benefit from mountainous terrain and archers. Some Franks wanted to march against the Byzantines, but according to the *Chronicle* the wisest men advised the Prince not to do so. In the rough and wooded terrain the bowmen could shoot the unarmored horses of Franks without fear of punishment. The Prince was advised to stay in Nikli and use it as a base in order to prevent Byzantine raids towards central and north-east Morea. The Prince thought, however, that there was not enough food and fodder there, especially for the mercenaries. Thus he left only 100 cavalymen, 100 crossbowmen, 100 shield-bearers, and 300 archers at Nikli. They were ordered to patrol up to Veligoste and Chelmos (c. 20 km journey) and to prevent Byzantine raids³⁷.

Judging by the Angevin registers and Sanudo the main concern of Prince Guillaume and Dreux de Beaumont in 1272 might not have been Morea, but Euboea, where the Latin adventurer Licario, who had joined the Byzantine side and received help from them, caused troubles for the local Latin lords. These were vassals of the Prince. Guillaume and Dreux went to Euboea. According to Sanudo Prince Guillaume, who knew the ways of the enemy and kept his troops together, achieved success, but Dreux, who was ignorant of them, was defeated with his 700 cavalymen, and he had to escape to the mountains after losing men, horses, and pack-animals. It is very likely that he was lured in ambush. Dreux was replaced by a new commander already on 8 July 1272. Prince Guillaume probably left Euboea also at this time³⁸.

37. *To Χρονικόν του Μορέως*, 6658–6720; for place identifications see BON, *La Morée franque*, 364. The account in the French version differs slightly. For example it claims that above all the Turkish horse-archers were considered a threat, and it does not mention the infantry archers among the troops left in Nikli (*Livre de la conquête*, §§ 466-70). The horse-archers were not the most natural type of soldiers for the rough terrain, and plausibly the author simply had the Frankish defeat at Pelagonia in mind (*Livre de la conquête*, §§ 297-305; *To Χρονικόν του Μορέως*, 4030-4091; WILSKMAN, Pelagonia, 156-157). The archers in Frankish service would most probably have been local Greeks or Saracens from southern Italy (GÖBBELS, *Militärwesen im Königreich Sizilien*, 100-33; WILSKMAN, Pelagonia, 141) and perhaps the author was unwilling to mention their role.

38. Μαρίνος Σανούδος *Τορσέλλο*, 129-131, 135-145; *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. VIII, no. XXXVII, 750; v. XI, no. LIV, 118; Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρομαϊκή Ιστορία*, IV.5 (*Nichephorii Gregorae, Byzantina Historia*), cura LUDOVICI SCHOPENI, v. 1, Bonnae 1829, 144; ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΛΕΚΕΑ, *Η βυζαντινή πολεμική τακτική*, 79. It has also

The situation in Euboea might have been the reason to abandon the attack on south-east Morea, if it was ever even intended. This does not, however, mean that the description of the *Chronicle* is worthless. Actually it seems to describe accurately the strategic stalemate which followed the Byzantine conquest of the whole south-east and lasted almost to the time of writing of the *Chronicle*³⁹. The terrain between Lakonia and the rest of Morea is difficult and the fortifications, both those already existing in Frankish times and the ones the Byzantines may have built, presented additional problems⁴⁰. At least the Slavs and Tsakones seem to have been skilful light infantrymen (the main weapons apparently were bows and spears) and they knew the terrain.⁴¹ They would have been quite dangerous in the mountains. Kalavryta and the fortresses on the west side of Taygetos would have been more exposed to the Frankish attacks, but perhaps the Latins were afraid of committing troops to siege operations, which might leave some of their territories exposed to raids. Besides, at least in the area west of Taygetos the Byzantines might have been able to launch an attack directly on the Frankish flank.

The order of the Emperor to avoid open battles with the Franks, and instead use harassment, rough terrain, and missile weapons, corresponds been suggested that the campaign in Euboea actually took place in 1276 (PAPADOPOULOU, *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο*, 276-277), but I find that the arguments are not strong enough. The account in the history book of Sanudo refers to 700 armed men who went together with Guillaume and Dreux to Euboea, and thus differs slightly from the version above, in which I have relied on one of Sanudo's letters (it is published in F. KUNSTMANN, *Studien über Marino Sanudo den Älteren mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe, in Königliche Bayerische Akademie der Wissenschaften. Abhandlungen der Phil.-Histor. Klasse* 7, München 1855, no. II). Sanudo's history book has only survived in translation and small distortions are likely.

39. For the geographical and political contexts of the writing of the *Chronicle* see especially SHAWCROSS, *The Chronicle of Morea*, 42-44.

40. On the fortification building, see below pp. 50 ff.

41. For military experience, equipment, and quality of the Slavs and Tsakones see Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, III.9, 17; IV.26; *Livre de la conquête*, § 206, 261, 696, 823; *To Χρονικόν του Μορέως*, 1715-1725, 2985-3031, 3512-3514; Γεώργιος Ἀκροπολίτης *Χρονικὴ Συγγραφή: Georgii Acropolitae Opera I*, recensuit A. HEISENBERG, Lipsiae 1903, § 81; *Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Morée au XIVe siècle* [Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au moyen âge], eds. J. LONGNON - P. TOPPING, Paris 1969, 88-89, 99-100; WILSKMAN, Pelagonia, 141; CARATZAS, *Les Tzakones*, 78-83.

with the instructions which, according to the Byzantine sources, Emperor Michael VIII gave to the Byzantine armies facing the Latins at Pelagonia in 1259 and Berat in 1281⁴². This might have been Michael's "official doctrine" in wars with the Franks, and even the composition of the army sent to Morea might have reflected the chosen strategy⁴³. The Turks and Cumans were usually horse-archers, and the Greeks of the region of Nicaea were famous as bowmen⁴⁴. With harassment tactics it was, however, impossible

42. See Γεώργιος Ἀκροπολίτης *Χρονική Συγγραφή*, 168-169. M. Ὀλόβωλος, *Manuelis Holoboli orationes*, v. I, ed. M. TREU [Programm des Königlichen Victoria Gymnasiums zu Potsdam], Potsdam 1906, 40; L. PREVIALE (ed.), *Un Panegirigo inedito per Michele VIII Paleologo*, *BZ* 42 (1942), 35-6; Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, VI.32; *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο*, 145-147; WILSKMAN, Pelagonia, 145-6. Actually both in Pelagonia and Berat the favorable circumstances seem to have caused the Byzantine to change their plans and attack achieving significant victories (for my opinions about the events in Pelagonia see WILSKMAN, Pelagonia, 148-158. Unfortunately the PhD thesis of N. LAPPAS, *Πολιτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου κατά τον 13ο αι.* (University of Thessaloniki 2007) has not been available for me. For studies about the battle of Berat see especially E. SYGKELLOU, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.)* [Institute for Byzantine Research, Monographs 8], Athens 2008, 220-222; KANELLOPOULOS, *Η οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού*, 112-118).

43. Compare WILSKMAN, Pelagonia, 146. See also KANELLOPOULOS – LEKEA, *Η βυζαντινή πολεμική τακτική*, 75-79. As stated in the beginning of the article the traditional image of Byzantine warfare is that the Byzantines tried to avoid open battles. Recent research has, however, diversified this image by pointing out that in some periods during their long history the Byzantines seem to have been quite willing to engage in pitched battles and that different adversaries were countered with different methods [see for example I. SYVÄNNE, *The Age of Hippotoxotai: Art of War in Roman Military Revival and Disaster (491-636)*, Tampere 2004, 113-117; J. BIRKENMEIER, *The Development of the Komnenian Army. 1081-1180* [History of Warfare 5], Leiden 2002, 45-46, 66-74, 82; KANELLOPOULOS, *Η οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού*, 283-324]. Thus one cannot consider it as self-evident that the Byzantines always wanted to rely on the strategy of avoiding battles. I dealt with the issue more closely in my paper "Avoiding pitched battles in Byzantine warfare against the Latins during the thirteenth century: Benefits and drawbacks" held during the *22nd International Congress of Byzantine Studies* in Sofia (25 August 2011) and I intend to discuss this issue further in my PhD.

44. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, II.20; III.12. I find it plausible that many of the bow men from the frontier of Byzantine Anatolia were horse-archers (WILSKMAN, Pelagonia, 149).

to achieve decisive victory⁴⁵, if some lucky change did not favor as happened at Pelagonia and Berat. Even conducting sieges was difficult for the armies, which wanted to avoid battles, because if the enemy relief army came to help, the siege had to be abandoned. The exceptions were the situations, when the enemy main forces were committed elsewhere (as it might have been at the time of Tagliacozzo and after). Of course we do not know whether the Byzantines still wanted to take the whole Peninsula.

Light troops could, however, make fast raids and cause destruction. This kind of activities the Franks probably tried to stop with their bases and patrols. Apart from Nikli, Grand-Arachova seems to have served as a Frankish base. But keeping the men ready in one place was not without problems. Apparently in 1275 a “stomach disease” broke out in Grand-Arachova and killed several men including the famous baron of Karytaina, one of the main heroes in the *Chronicle of Morea*. The *Chronicle* credits its hero with the last chance to make a raid against the Byzantines and defeat them before dying⁴⁶. Several war-related diseases are especially prone to break out if the army has to stay in the same place for a long time. Diseases in general were a major cause of death in pre-industrial wars, and probably killed more people than major battles did⁴⁷.

45. For the importance of battles in order to get strategic gains in offensive warfare during the middle ages see C. J. ROGERS, The Vegetian “Science of Warfare” in the Middle Ages, *Journal of Medieval Military History* 1 (2002), 1-19.

46. *To Χρονικόν του Μορέως*, 7189-7219, 8334-8336; *Livre de la conquête*, §§ 494-7, 576; BON, *La Morée franque*, 143; HOPE, *Griechenland im Mittelalter*, 294. The location of Grand-Arachova is controversial (see for example BON, *La Morée franque*, 377-389). Romaios, however, claims that near Arachova of Lacedaimon, which is one of the candidates, there is a river, whose waters are said cause typhoid fever (K. ΡΟΜΑΙΟΣ, *Τοπογραφικά της Φραγκοκρατίας, Πελοποννησιακά* 2 (1957), 6).

47. For example the casualty rate of non-combatant clergy during the Crusade campaigns, which lasted for 2-4 years was 15-20%, while for the knights it was about twice as much. The mortality rate of poorer people from hunger and diseases would most probably have been higher and for example in the eighteenth century the armies on campaign lost almost regularly 20% of their men to diseases, hunger and desertion. For the casualty rates during the Crusades see P. MITCHELL, *Medicine in the Crusades: Warfare, Wounds and the Medieval Surgeon*, Cambridge 2004, 143-145, 177. In 18th century warfare C. DUFFY, *The Military Experience in the Age of Reason*, London 1987, 173. See also J. BRADBURY, *The Medieval Siege*, Woodbridge 1992, 82-84.

Having troops in readiness also caused financial strains. The fief holders of south-Italy were obligated to serve three months in a year in the army, and the fief holders of the Principality of Achaia four months in the field army and four months in the garrisons (the ecclesiastical fiefs were free from garrison duty)⁴⁸. The paid troops however required wages and in 1273 the Angevine commander had to take loans to support them. At this time Charles seems to have had French, Provençal, and *Latini* (evidently Italian) paid troops in Morea. Charles also sent rowers to the galleys of the Prince, and 1273 Saracen bowmen from Lucera were shipped to Morea. Göbbels has estimated (on the basis of 232 gold ounces for one and half months' wages) that there were 450 of them. It is possible that the Byzantines also had troubles with financing their troops. In his letters from the years 1280 and 1283 Charles refers to Turkish and Cuman (or Bulgarian) troops, who had apparently deserted from the Byzantine side at the time of Prince Guillaume. Most of the Turks might have been part of the group, which chose to stay in Morea in 1264 and received baptism. The Cumans (or Bulgarians) must have switched sides later. Naturally it is also possible that the Angevin chancellery might have confused different distant nations⁴⁹.

Indeed, the Latins seem to have enjoyed some success. From the years 1273-1274 we have orders from King Charles related to a group of prisoners –some of them Greeks from Morea–, who were transferred to the castle of Trani in south-Italy. This case is interesting insofar as it reveals how prisoners were treated in warfare between the Latins and the Byzantines.

48. *Livre de la conquête*, §§ 129–131; *To Χρονικόν του Μορέως*, 1990–2016; G. RECOURA (ed.), *Les Assises de Romanie*, Paris 1930, § 70; GÖBBELS, *Militärwesen im Königreich Sizilien*, 95–97. Almost all historians, who have studied the Principality of Achaia, have commented its fief-system and “feudalism”. I would, however, especially like to mention P. TOPPING, *Feudal Institutions as revealed in the Assizes of Romania the Law code of Frankish Greece* [Translations and Reprints from the Original Sources of History vol. 3.], Philadelphia 1949.

49. CERONE, *La sovranità napoletana* (1916), 201–202 (reg., v. 3, f. 53), 212–225 (reg., v. 19, f. 157 t.; reg., v. 3, f. 13 t.), 231; *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. IX, nos. XLVII, 20, 23, 42, 44, 51, 72; v. X, nos. XLVIII, 101, 104, 159, 174, 185, 256–7, 292; v. XI, no. LIV, 191; no. LVII, 73; v. XII, no. LXVI, 26; v. XII, nos. LXVIII, 518–521, 543–4; v. XXIII, no. XCV, 128; nos. XCVII, 199, 200; HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 296; C. MINIERI-RICCIO, *Il Regno di Carlo I D'Angiò*, 17 April 1273, 24 April 1273, 8 May 1283; GÖBBELS, *Militärwesen im Königreich Sizilien*, 121–2; BORGHESE, *Carlo I d'Angiò*, 110, 114–115.

The king's orders were to treat the above mentioned group of prisoners well, but they were to be held in chains, and not in the upper parts of the castle but in the subterranean chambers. In February 1274 the king ordered the Greek prisoners to be transferred to the castle of Canossa, the prisoners were not allowed to speak with anyone, and iron chains needed to be provided. In June the prisoners sent an application to Charles begging permission that they could send a message to their relatives through a middleman and request money for necessary expenses. Charles gave his permission and issued an order to ease the imprisonment and make the conditions healthier. There are also other sources which confirm that it was common for the Latins and Byzantines to keep their prisoners in chains, and that Charles had a practice that the prisoners should at least partly cover their own expenses⁵⁰.

The lull and the fortification building

Apparently the Angevins made preparations for sending a fleet from south-Italy to Achaia in the late winter and early spring of 1274, but it is not clear whether the ships left the ports. There seem to have been difficulties in gathering ship crews, and Charles threatened those who did not go into service with loss of property and destruction of houses⁵¹. Actually a more quiet period at the front seems to have begun around April, when Prince Guillaume received the commandership of the Angevin troops in Morea in addition to the troops of the Principality. We also have information about the founding of a new Cistercian hospital in Frankish territory. Plausibly, the negotiations concerning the union of churches, which officially took place in July 1274, made both warring sides cautious about doing something which would upset the pope. Besides, Charles had financial troubles. There might have been a truce agreement for one year after the council of Lyon. Possibly at this time the noble Frankish ladies who were given to the Byzantines

50. CERONE, *La sovranità napoletana*, (1916), 228–231 (reg. v. 3, f. 57; reg. v. 18, f. 31); MINIERI-RICCIO, *Il Regno di Carlo I D'Angiò*, 8 April 1273, 28 February 1274, 14 March 1274, 26 June 1274, 6 October 1274, 3 August 1277, 9 September 1282; *Το Χρονικόν του Μορέως*, 5513–5517; *Livre de la conquête*, § 693; Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, I.11; III.28; V.1, 2; TAFEL – THOMAS, no. CCCLXX [A]38; HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 299–300.

51. MINIERI-RICCIO, *Il Regno di Carlo I D'Angiò*, 6 February 1274, 24 March 1274, 27 March 1274; CERONE, *La sovranità napoletana*, (1916), 233; J. DUNBABIN, *Charles I of Anjou. Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe*, London and New York 1998, 176; BORGHESE, *Carlo I d'Angiò*, 111.

as hostages as part of the peace agreement in 1262 also got back home apparently unharmed⁵².

Sanudo is not explicit about precisely when the Byzantines built their strong castles and fortified the passes. South-East Morea (like the rest of the Peninsula) is dotted with medieval fortifications, whose constructors and building dates are uncertain⁵³. Some of these might have been built by the Byzantines during this war or immediately afterwards, a possibility often overlooked by previous scholars. The mainstream of current researchers mainly credit the Byzantines for the thirteenth century city walls of Mistra, which surround the city and divide it into upper and lower parts. The castle of Mistra had been built by Prince Guillaume, but apparently it became a city only in Byzantine times, when the Greek people of Lakedaimon moved there. The exact time when the walls were built is uncertain, but for example the frescoes from the Metropolitan church just inside the outer curtain were made in 1270-1300, and the most likely *terminus ante quem* is 1282⁵⁴.

52. CERONE, *La sovranità napoletana*, (1916), 226, 231-232; *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XI, no. LIX, 101; *Το Χρονικόν του Μορέως*, 4343-4562, 7301-7335; *Livre de la conquête*, §§ 501-504; HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 294-296; BORGHESE, *Carlo I d'Angiò*, 111, 124-130, 206-208; ΓΕΑΝΑΚΟΠΛΟΣ, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 237-245; BON, *La Morée franque*, 143-144; K. SETTON, *The Papacy and the Levant (1204-1271). Part 1: The thirteenth and fourteenth centuries*, Philadelphia 1976, 112-120. It is also possible, and perhaps more sensible, that the hostages were liberated already during the prisoner exchange following the battle of Makry-Plagi (*Libro de los Fechos*, §§ 381-399; Παχυμέρης, *Συγγραφικὰ Ἱστορικά*, III.17; B. HENDRICKX, *Οι θεσμοί της Φραγκοκρατίας. Η Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως και το Λατινικό Βασίλειο της Θεσσαλονίκης*, Thessaloniki 2007, 367-369).

53. The most comprehensive and accessible list is probably found in G. SHIPLEY, *Archaeological Sites in Laconia and the Thyreatis*, in *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey, Volume 2, Archaeological data*, eds. W. CAVANAUGH - J. CROUWEL - R. CATLING - G. SHIPLEY, London 1996, 263-313. Also useful are J. CHAPMAN, *Mani: A Guide and History*, 2001-2006, www/zorbas.de/maniguide.de and VAN LEUVEN, *The Phantom Baronies of the Western Mani (op. cit.)*.

54. For the walls of Mistra see K. ANDREWS, *Castles of the Morea*, Princeton New Jersey 1953, 159-182, 225-227; A. PARADISSIS, *Fortresses and Castles of Greece*, v. 2, Athens 1982, 180-184. I have also visited the site in person. For the dating of the frescoes in the Metropolitan church see S. KALOPISSI-VERTI, *The Impact of the Fourth Crusade on Monumental Painting in the Peloponnese and Eastern Central Greece up to the End of the Thirteenth Century*, in *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and its Consequences, International Congress, March 9-12, 2004*, Athens 2007,

I believe that one very strong candidate as a Byzantine built fortress is the castle of Chelmos. It is situated on a mountain between Lakonia and the Alpheios-valley, i.e. precisely in the region where the frontier between the Franks and the Byzantines stabilized. The *Chronicle of Morea* refers to Chelmos as a place-name during the events which apparently took place in 1263 and 1272, but as a castle it is mentioned for the first time in the 1290s. At that time it was in Byzantine hands⁵⁵.

Another likely candidate as a Byzantine-built castle, referred to by Sanudo, is Zarnata in north-west Mani. It dominates the plain of Kampos and the coastal route to south. The place has been fortified in ancient, medieval, and modern times, although not continuously, and when the medieval fortress was built is uncertain. The *Chronicle of Morea* does not mention the place, although it has been connected with the Frankish barony in the area of Gritsena and the Lakkoi⁵⁶. The Venetian claims document of 1278, however, refers to Zarnata as a place which was in Byzantine hands and evidently had an imperial captain in charge. Zarnata is only 20 km from Kalamata, which had a Frankish castle, and I doubt that the Byzantines would have placed an official there if it was not fortified⁵⁷.

Furthermore it is possible that medieval fortifications at Pellana (between Chelmos and Mistra) and Kyparissi (on the east-coast) were built by the Byzantines; both are hill-fortresses, while Kyparissi watched over a good anchorage⁵⁸. These castles are also located in the area where the frontier

83-84. It has been suggested that Mistra was a fortified town already before the Franks came (C. FOSS – D. WINFIELD, *Byzantine Fortifications: An Introduction*, Pretoria 1986, 30-31, 143), but I find this hardly convincing.

55. *To Χρονικόν του Μορέως*, 4664, 6718; *Livre de la conquête*, § 814. For description of the site see BON, *La Morée franque*, 516-518, 662-663; W. LORING, Some Ancient Routes in the Peloponnese, *JHS* 15 (1895), 71-74.

56. *To Χρονικόν του Μορέως*, 1944-1945; A. KRIESES, On the Castles of Zarnáta and Kelefá, *BZ* 56 (1963), 309-313.

57. TAFEL – THOMAS, nos. CCCLXX [H]16, [J]7. For descriptions of the site see BON, *La Morée franque*, 507-508; KRIESES, On the Castles of Zarnáta and Kelefá, 308-313; ANDREWS, *Castles of the Morea*, 24-27; CHAPMAN, *Mani: A Guide and History*; *Venetians and Knights Hospitallers: Military Architecture Networks*, eds. A. TRIPOSKOUFI, A. TSITOURI, Athens 2002, 62-63.

58. SHIPLEY, *Archaeological Sites in Laconia*, 282-283, 288; LORING, Some Ancient Routes in the Peloponnese, 44-46; *RE*, v. II, 3 Silencenis-Stluppi, entry Sparta, C. *Geographie* (F. BÖLTE); A. J. B. WACE, F. W. HASLUCK, East Central Laconia, *British School of Archaeology*

was stabilized. Most of the other undated, possibly, medieval fortifications in south-east Morea are further away. If the fortresses were constructed during the war and close to the enemy, this was probably at a time when the Franks were engaged elsewhere, in Euboia for example, or when there was some sort of temporary truce.

The “robberies” and military actions did not cease totally. Especially at sea the ships of the men of Emperor made their raids even in the area of the Ionian Sea. Perhaps the Byzantine naval victory over the Latin lords of Greek islands in 1273 made the naval actions easier. Besides at some point before 1275 (possibly already 1262-3) the Byzantines had taken over the island of Kythera in a strategic place near the south coast of Morea. It was evidently ruled by a governor from Monemvasia. The inhabitants of Monemvasia were active participants in sea robberies. From the Venetian claims document we know that the imperial naval vessels and corsairs captured shiploads worth of hundreds of gold pieces in the waters of Morea⁵⁹.

15 (1908–1909), 173–174. Fortifications in Gardiki and Pedema might also be built by Byzantines, but probably after the period discussed in this study (BREUILLOT, *Châteaux Oubliés de la Messénie Médiévale*, 202-220, 230-241).

59. A. DANDULO, *Chronica per extensum descripta (aa. 46–1280 d. C.)*, ed. E. PASTORELLO, [Rerum Italicarum Scriptores XII] Milan 1728 (Bologna 1938), 323, 5–7; TAFEL – THOMAS, nos. CCCLXX [G]10-[H]11, [J]8, [K]2, 8, [M]10. For the sea-“robberies” in the waters of Morea or made by Monemvasiotes see TAFEL – THOMAS, nos. CCCLXX [A]10–11, 25–27, 38, 40, 53, [C]5–7, [D]11, [F]3, 17–18, [G]9, [J]2–6, 8–9, 15, [K]1, 9–10, [L]2–4, 7–9, 12–3, 18, [M]8, [O]12. About the naval battle Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, IV.31–32; *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο*, 133–135; FAILLER, Chronologie et composition dans l’histoire de Georges Pachymère, 189–202. Kythera had not been a part of the principality, but under Venier-family, who were Venetian patricians settled in Crete. We do not know how it ended up in the hands of the Byzantines [about Kythera see *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο*, 143; TAFEL – THOMAS, no. CCCLXX [A]53; J. HERRIN, Byzantine Kythera, in *Kythera. Excavations and Studies Conducted by The University of Pennsylvania Museum and The British School at Athens*, eds. J. N. COLDSTREAM – G. L. HUXLEY, London 1972, 48–50; PΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο*, 275–276; M. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΙ, Illi de Ca’Venier; The First Venetian Lords of Kythera, in *Venezia e Cerigo, Atti del Simposio Internazionale, Venezia 6-7 Dicembre 2002*, eds. CH. MALTEZOU and M. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΙ, Venezia 2003, 88–93; CH. GASPARIS, Cerigo sotto il Dominio Veneto. Problemi Economici di un’isola di importanza strategica, in *Venezia e Cerigo*, op.cit., 107–9; CH. MALTEZOU, Le famiglie degli Eudaimonoianis e Venier a Cerigo dal XII al XIV secolo. Problemi di cronologia e prosopografia, *RSBS* 2 (1982), 208–217 (reprinted in CH. MALTEZOU, *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα, Αρχαιακές μαρτυρίες*, Athens 1991, H)].

Monemvasia was a maritime city, and like its traders, its corsairs could also sail far. In addition the Slavs and other inhabitants of the Mani peninsula made “robberies” at sea and in harbors, although they needed to restrict their activities to coastal sailing, where the booty’s worth was usually less than 100 *hyperpyra*. A typical case is the one of “Alberto Marangono” and “Johannes Conte”. They were sailing from Korone to a harbor in Mani with a ship carrying olives and salt. When they were at Beaufort a group of men from Lakonia came to the ship and robbed it. The Venetian commission claimed 60 *hyperpyra* for this incident⁶⁰.

An interesting case took place in 1277 when 13 “men of the Emperor” from Kalavryta robbed a Venetian, who was travelling from Patras to Naupaktos. Kalavryta is inland, but the incident probably occurred at sea. Perhaps the attackers had taken a boat from the coast. According to the claims document they gained booty worth 75 *hyperpyra*. If the information was right, the attackers were Byzantine soldiers, and if the Byzantines’ customary practice about the division of the spoils, was followed⁶¹, then every man would have received 2.3 *hyperpyra*. This was equivalent to approximately one month’s wage. Sanudo tells that at this time for every two *denari* a corsair captain invested he got back three, and if he fought against other pirates four⁶².

The corsairs could also make raids against the coastal inhabitants. The claims document informs us that in April 1277 “Lanfrancus Chavallari of Thessaloniki” attacked southern Messenia with a ship from Ania in

60. TAFEL – THOMAS, nos. CCCLXX [A]41, [H]14, 18–24, [J]1; one could also add [H]15, which took place near Mistra (i.e. in inland), but otherwise similar. About Monemvasia see H. KALLIGAS, Monemvasia, Seventh–Fifteenth Centuries, in *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, v. 2, Editor-in-Chief A. LAIOU, Washington D. C. 2002, 884–895; D. A. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Morée*, 254–263.

61. The Emperor should have got 1/5, the grand-*domestikos* (the official leader of the army) 1/5, the other commanders 1/5, and the men were entitled to the rest (see PSEUDO-KODINOS, 251; Ioannes Kantakuzenus, *Ἱστορίαι* II.32: *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV*, v. 1, cura LUDOVICI SCHOPENI, Bonnae 1828, 495–501; S. KYRIAKIDIS, The Division of booty in late Byzantium (1204–1453), *JÖB* 59 (2009), 165–166, 167–169, 175).

62. TAFEL – THOMAS, no. CCCLXX [A]38; *Μαρίνος Σανούδος Τοροσέλλο*, 173–175; CHARANIS, Piracy in the Aegean, 131–132. The estimate of the wages is based on a contract between the Emperor Michael VIII and the Genoese in 1261 (*Regesten der Kaiserurkunden der Oströmischen Reiches*, v. III, eds. F. DÖLGER, P. WIRTH, München 1977, no. 1890).

Byzantine Anatolia. This town was a base for several corsairs. He took both men and women as prisoners and also harmed the Venetians. It has been inferred that Lanfrancus enslaved these locals⁶³. This is, however, problematic if Lanfrancus really operated under the Emperor as the document claims. Evidently the Byzantines did not enslave Orthodox, their brothers in religion. One would also assume that the Catholic men of the Emperor would have been required to respect the practice. Naturally they might have ignored it, and there are cases where even Orthodox slaved Orthodox. Perhaps it was a question of forced migration, a practice common to the Byzantines and somehow in a gray zone in relation to slavery⁶⁴.

Latins could enslave Orthodox Christians (and theoretically vice versa) who were captured in war. Especially in the fourteenth century there was a large-scale slave trade of Greeks, mainly women⁶⁵. Actually among the notarial papers of Ragusa there is a document concerning the manumission of a slave girl, Maria of Clarenza, on 17 May 1281. There is no information on how, why, and when Maria was enslaved. She might have been captured in the war of Morea, but from the Ragusan archives we also know a case dated 5 May 1268 where a Moreote woman, who had unable to pay the loan she had taken because of hunger, promised to spend 10 years in servitude⁶⁶.

Enslaving even “schismatic Christians” was, however, always considered somehow problematic. For example on 6 December 1274, King Charles gave to two south-Italian provinces an order to free all Greek and Albanian slaves and let them go where they wanted. This order was probably related to the

63. TAFEL – THOMAS, no. CCCLXX [J]4; MORGAN, The Venetian Claims Commission, 421-425.

64. For the Byzantine enslavement practices and forced migration, see for example H. KÖPSTEIN, *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz: Philologisch-historische Untersuchung*, Berlin 1966, 56-69; KYRIAKIDIS, The Division of booty, 169-170.

65. For slavery in Latin Christendom see especially C. VERLINDEN, *L’esclavage dans l’Europe médiévale*, v. 2, Gent 1977; N. MOSCHONAS, Der Sklavenmarkt im östlichen Mittelmeerraum in der Palaiologenzeit, *SüdostF* 65/66 (2006/7), 28-49.

66. Les Régestes des Documents des Archives de Raguse concernant le Levant, in *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, ed. B. KREKIĆ, Paris 1963, nos. 9, 17. From 1291-1292 we have information about the slaves (both men and women) in the Venetian colony of Methone in Morea, who judging by names were Greeks (*Pasquale Longo, notaio in Corone 1289-1293*, ed. A. LOMBARDO, Venezia 1951, nos. 71, 94; VERLINDEN, *L’esclavage*, 801-802). We have, however, no information on where they came from and why they had been enslaved.

church union and Charles' close contacts with the Greek rulers of Epeiros and Thessaly at this time⁶⁷. I doubt that Charles would have freed soldiers of Michael Palaiologos without conditions, and these would probably not have been enslaved. Anyway, the number of Greek slaves in the Latin slave markets does not seem to have been significant in the period under discussion. None is, for example, among the 206 sales of a slave mentioned in the surviving notary registers of Ragusa from 1281-1283. It might also be worth noting that, although according to the Venetian claims document of 1278 several Venetians were held prisoners, there is no indication of enslavement. The Venetians captured in connection with the war in Morea, and whose fate we know, were released after a few weeks and, far as we can tell, without conditions⁶⁸.

The episode of Geoffroy de Bruyères the Younger, which is described in the *Chronicle of Morea*, possibly took place in the mid-1270s. He came from France with eight *sergeants*⁶⁹ to claim the heritage of the baron of Karytaina. The plea was refused. The angry Geoffroy de Bruyères now took the castle of Araklovon (French Bucelet) from the men of the Principality by a clever stratagem. He pretended to be sick and got inside the castle, and when its small garrison was in the tavern below his men closed them in and took the castle. They freed the twelve prisoners there (Byzantines and local peasants) and sent two of them to the Byzantines to ask for help, promising to hand over them the castle⁷⁰.

The men of the Principality and Angevin troops reacted quickly. Simon de Vidoigne, who was defending the central Morea with Arachova as his

67. MINIERI-RICCIO, *Il Regno di Carlo I D'Angiò*, 6 December 1274. For the contacts between Charles and Epeiros, and Thessaly, see GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 275; BORGHESE, *Carlo I d'Angiò*, 130-133.

68. TAFEL - THOMAS, no. CCCLXX [A]38, 40, [D]2, [H]15, 18, 19, 21. Köpstein has made the same observation concerning the lack of enslavement of Venetians in the claims document of 1278 (KÖPSTEIN, *Zur Sklaverei*, 80-84). For Ragusa see VERLINDEN, *L'esclavage*, 743-765.

69. *Sergeant* was a foot-soldier or cavalryman without the status of knight (C. MARSHALL, *Warfare in the Latin East. 1192-1292*, Cambridge 1992, 48-50; J. FRANCE, *Western Warfare in the Age of the Crusades. 1000-1300*, London 1999, 58-63; BON, *La Morée franque*, 85-89).

70. *To Χρονικόν του Μορέως*, 8110-8330; *Livre de la conquête*, §§ 557-72; *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XIII, no. LXX, 479; HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 321; BON, *La Morée franque*, 148. The version of *Libro de los Fechos* (§§ 428-46) differs slightly in details.

base, blockaded Araklovon and closed the roads and passes leading there. The representative of King Charles arrived from Clarenza with his troops and heard that the Byzantine *κεφαλή* had already arrived at the ford of Alpheios. De Vidoigne was sent to block his way (according to the French *Chronicle*) with 100 cavalrymen and 200 infantrymen. Geoffroy de Bruyères and his men were threatened with the claim that a bigger army was coming, and men were sent to call Venetian siege-engineers to build a *trebuchet*. At the same time the besiegers expressed understanding towards the actions of Geoffroy and told him that a diplomatic solution was possible. Geoffroy married the widow of a Moreot noble and received a sizeable fief⁷¹.

The contingent sent against the Byzantines seems to have been quite small indicating that the Byzantine forces were not sizeable either. Most of the “robberies” mentioned in the Venetian claims document and which had something to do with the war in Morea were also made by the local inhabitants or corsairs, which might indicate that there were not many imperial troops left in the Peninsula and mainly the locals were responsible for the defense. On the other hand the Venetian claim document only list incidents, which were considered to be against the treaty made by the Emperor, and it is likely that irregulars and corsairs were more prone to those than the proper imperial troops. It might be worth of noting that the Venetian siege-engineers were supposed to build the *trebuchets*, and this is not the only reference about the men of the Principality relying on the Venetian engineers for siege-engines⁷².

The period of “baillis”

Prince Guillaume died on 1 May 1278 and King Charles became the direct ruler of the Principality. He was represented by a “*bailli*”; the first

71. *To Χρονικόν του Μορέως*, 8331-8473; *Livre de la conquête*, §§ 573-85. The Greek version does not reveal the number of troops de Vidoigne sent against the *κεφαλή*, but tells about the men of Skorta, Kalamata, Perigardios, Vostitza, and Chalandritza indicating the troops composed of local men of the Principality.

72. See *Livre de la conquête*, § 820. Kanellopoulos has made the same notion about the role of Venetians as siege-engineers for the Principality of Achaia (KANELLOPOULOS, *Η οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού*, 329-330). About the Venetian traditions for building siege-engines see A. SETTIA, *L'apparto militare*, in *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, v. II, *l'età del commune*, eds. G. CRACCO – GH. ORTALLI, Roma 1995, 472-474.

was Galeran d'Ivry⁷³. The Italian historian Saba Malaspina mentions that in the same year the Franks commanded by Gautier de Sumoroso attacked to the lands of Greeks in Morea, trusting only to their courage. The Greeks had superior numbers, and they defeated the Franks totally, capturing Gautier and several other important men. Otherwise Saba Malaspina writes about this war only that fortune favored sometimes the Byzantines and sometimes the Franks, and that Charles often sent new troops and commanders to Morea⁷⁴. Perhaps new men, unaccustomed to the Byzantine ways of war, allowed themselves to fall into ambush prepared by the locals.

D'Ivry did not get along well with the local strong men, and apparently there were problems relating to the payments for mercenaries. When a new *bailli* came in August 1280 it is reported that castles lacked provisions and the garrisons had not received wages for three to twelve months. In order to support themselves, the mercenaries plundered villages in central Morea which had only temporarily been in the enemy hands, causing in this way great harm to the local fief holders. A document from the year 1283 refers to mercenaries who had gone to the Byzantine side because of the lack of pay⁷⁵. Perhaps this happened during the period of d'Ivry. It is notable that since the Franks relied more on fief-holding troops, the problems of paying the

73. MINIERI-RICCIO, Il Regno di Carlo I D'Angiò, 26 August 1278; *To Χρονικόν του Μορέως*, 7753-7939; *Livre de la conquête*, §§ 532-544; BON, *La Morée franque*, 150-154; HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 315-316. According to the *Chronicle of Morea* the first *bailli*, who is wrongly identified, brought with him 50 cavalymen and 200 infantrymen, apparently crossbowmen. These soldiers were elite mercenaries. In addition, the documents from Naples reveal sending of victuals, textiles, one mason, and two carpenters to the Principality. In May, already before the news about the death of the Prince arrived, Charles had ordered troops sent to Achaia. This contingent included at least 50 crossbowmen [CERONE, *La sovranità napoletana* (1917), 59-67 (reg. 1, f. 152; reg. 32, f. 226; reg. 32, f. 222 t; reg. 26, f. 106; reg. 32, f. 32; reg. 32, f. 233; reg. 32, f. 222 t); MINIERI-RICCIO, *Il Regno di Carlo I D'Angiò*, 2-19 May 1278, 1-2 September 1278].

74. SABA MALASPINA, *Chronica*, ed. W. KOLLER – A. NITSCHKE, [MGH *Scriptores XXXV*] Hannover 1999, 260-262; *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XLIV, additiones ad reg. LXXXII, 701.

75. HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 316-318; MINIERI-RICCIO, *Il Regno di Carlo I D'Angiò*, 18 May 1279, 8 May 1283; *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XXIII, no. XCV, 48; v. XXV, no. CIV, 5; *To Χρονικόν του Μορέως*, 8523-8529; GÖBBELS, *Militärwesen im Königreich Sizilien*, 29-30.

mercenaries did not mark a turning point in the war similar to the desertion of the Turks from the Byzantine army in 1264.

When the next *bailli*, Philippe de Lagonesse, came in August 1280⁷⁶ he brought with him money for three months' wages for the paid troops of the king in Morea. The document also provides the numbers of these: there were 16 knights, 160 paid cavalrymen, 22 mounted crossbowmen, and 82 normal crossbowmen. This kind of contingent should have had 230 squires and *garziones*, if the regulations concerning the ratio of followers per man on horse were followed⁷⁷. The troops of the Principality itself (perhaps 500 heavy cavalrymen plus infantry)⁷⁸ were not included in these figures, but anyhow the modest numbers⁷⁹ indicate that there was not a large Byzantine army against them in Morea.

76. Two years seem to have been the normal period in office for *baillis* (HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 316; SAMPSONIS, *L'administration de la Morée*, 146, 149-150).

77. *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XXIII, no. XCV, 205-211, 216; no. XCVIII, 225; no. XCVII, 236; MINIERI-RICCIO, *Il Regno di Carlo I D'Angiò*, 3 August 1280, 8 August 1280; GÖBBELS, *Militärwesen im Königreich Sizilien*, 34-36; HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 317-318. Lagonessa brought with him 50 horses to replace the ones lost in battle. From the documents concerning his appointment to office of we also learn that every knight received four gold ounces per month, the other cavalrymen and mounted crossbowmen two, and that the wage of an infantryman was 12 *tari* per month (30 *tari* = 1 gold ounce = 27g, see BORGHESE, *Carlo I d'Angiò*, 22).

78. For the military potential of the Principality of Achaia, see WILSKMAN, *Pelagonia*, 139-141.

79. We have for example a similar document from March 1281 for the troops besieging Berat. There are 82 knights, 681 other cavalrymen, 78 mounted crossbowmen, 227 infantrymen from the north side of the Alps, 410 archers, 150 crossbowmen, and numbers of craftsmen. Every knight had to have one squire and two *garziones*, other mounted men had to have one *garzionem*. Sanudo claims that there were 2000 *uomini d'arme* and 6000 infantrymen in the Angevin army at Berat (*I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XXV, no. CIV, 16; Μαρίνος Σανούδος *Τορσέλλο*, 145). At Viterbo Charles had promised 2000 heavy cavalrymen for the Latin Emperor; in 1281 he made a contract with the Venetians for transporting 8000 horses, and men in the usual ratio to horses, against Constantinople (BUCHON, *Recherches et matériaux*, nos. 49, 232; TAFEL - THOMAS, no. CCCLXXIII). It should be noted that usually only one horse per cavalryman was transported by sea (see for example TAFEL - THOMAS, no. XCII). For further discussion about the size of the armies during this era see especially my forthcoming article about the battle of Prinitza and, for example, BARTUSIS, *The Late Byzantine Army*, 258-269; T. KOLIAS, *Military aspects of the conquest of Constantinople by the Crusaders*, in *Urbs capta. The Fourth Crusade and its Consequences (La IVe Croisade*

After 1278 we no longer have the Venetian claims document for help, but the Emperor's ships were clearly still causing troubles, and there were preparations against them even on the coast of Sicily. On the coast of Morea were 10 galleys commanded by Gérard de Marseille, which had been sent there in May 1280. Five *terides*, two galleys, and one *galeone*, which formed the convoy transporting Lagonessa, were ordered to join them. De Marseille's navy was ordered to stay on the coast of Morea until November, and one of the *terides* in Lagonessa's convoy brought victuals for it⁸⁰.

The Sicilian Vespers and war against Aragon broke out in 1282; this was the main concern of the Angevins for the next 20 years. In December 1283 the crown prince, who represented his absentee father in South-Italy, gave several orders which could be described as almost symbolic for the diminishing scale and significance of the conflict in Morea. The supplies intended for Achaia were to be given to ships going to Sicily; the *bailli*, Duke of Athens, and the "Despotes of Epiros", who asked for help, received the answer that not numbers, but military skills, bring victory in war. Four Byzantine prisoners kept in Italy were exchanged for de Sumoroso and three men captured with him. Erard, the lord of Arkadia, was not among those liberated, and apparently he had died during the five-year captivity⁸¹.

The Angevin court did not totally forget the war in Morea. In May 1283 the *bailli* was ordered to ensure the payment of wages, including the ones for the Turks and Bulgarians, so that the troops would not desert to the Byzantine side anymore, but on the contrary there would be deserters from

et ses consequences), ed. A. LAIOU [Réalités Byzantines 10], Paris 2005, 127-131; WILSKMAN, Pelagonia, 139-145; KANELLOPOULOS, *Η οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού*, 261-264. For the potential problems relating the figures in medieval narrative sources see, for example, J. FLORI, La valeur des nombres chez les chroniqueurs du Moyen Age. A propos des effectifs de la première Croisade, *Le Moyen-Age, Revue d'histoire et de Philologie* XCIX, 3-4 (1993), 399-422.

80. *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XXIII, no. XCIV, 274; nos. XCV, 200, 206, 209, 211; no. XCVII, 129, 131, 235; nos. XCVIII, 229; GÖBBELS, *Militärwesen im Königreich Sizilien*, 34-35; GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 335-340. See also PRYOR, Soldiers of Fortune in the Fleets of Charles I of Anjou, 130-131. The upkeep of a galley seems to have cost 50 gold ounces per month (*I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XXIII, no. XCV, 206). A *galeone* was a smaller version of a galley, perhaps with 40-72 oars (GÖBBELS, *op. cit.*, 253).

81. MINIERI-RICCIO, Il Regno di Carlo I D'Angiò, 3 December 1283, 5 December 1283, 22 December 1283.

the Byzantine side to the Franks. The *bailli* also received an order that the people from the Principality or persons who owned a fief there should not serve in the castle garrisons, but instead men from the northern side of the Alps should⁸². Probably the king had other use for the locals.

In 1284 the Angevins sent 100 horses as a replacement for the lost mounts, and also in 1288 we hear about transport of horses and victuals⁸³. The Franks of *Romania* took also defensive measures of their own in the 1280s. The Duke of Athens, Guillaume de la Roche, is credited with building the castle of Demetra in south central Morea during the time he served as *bailli*. Demetra was probably built for defense against the Byzantines and according to the *Chronicle of Morea* it was destroyed by them. Unfortunately the *Chronicle* does not tell us when this happened. The successor of Guillaume was Nicholas II de Saint Omer, lord of half of Thebes and husband of the widow of Guillaume de Villehardouin. He is said to have built the castle of Old Navarino in the south-western corner of the Peninsula. The castle of Navarino watched over an important harbor. It was more distant from the Byzantine territories, but Byzantine ships had committed “robberies” there⁸⁴.

82. MINERI-RICCIO, Il Regno di Carlo I D’Angiò, 8 May 1283. This has been seen as a mark of distrust towards the local Franks (for example by MILLER, *A History of Frankish Greece*, 163-164), but the *bailli* at that time, Guy de Dramelay belonged to the nobility of the Principality, as did the new castellan of Clarenza (*I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XXVI, no. CX, 176; no. CXI, 84; no. CXII, 174). About Guy de Dramelay see for example HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 326-327; BON, *La Morée franque*, 158-159; SAMPSONIS, *L’administration de la Morée*, 152-153.

83. *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XXVII, no. CXX, 477; v. XXIX, nos. V, 70, 86-89, 96.

84. About the castles, see *To Χρονικόν του Μορέως*, 7993-8000, 8096-8099; *Livre de la conquête*, § 547, 554; S. DRAGOUMES, *Χρονικὸν Μορέως Τοπωνυμικά – Τοπογραφικά – Ιστορικά*, Athens 1921, 199-204; BON, *La Morée franque*, 158-159, 414-7; ANDREWS, *Castles of the Morea*, 40-48; *Venetians and Knights Hospitallers: Military Architecture Networks*, 76-79; MOLIN, *Unknown Crusader Castles*, 228; BREUILLOT, *Châteaux Oubliés de la Messénie Médiévale*, 39-40, 179-89; LONGNON, *L’Empire Latin du Constantinople*, 262-263; N. D. KONTOGIANNIS, Settlements and countryside of Messenia during the late Middle Ages: the testimony of the fortifications, *BMGS* 34, 1 (2010), 15-16. The Aragonese version of the *Chronicle* dates the building of Old Navarino in the 1290s and claims that the brothers of the Teutonic order were responsible for its maintenance (*Libro de los Fechos*, §§ 470-1). For the “robberies” in harbour TAFEL – THOMAS, nos. CCCLXX [J]2, 8.

The new Byzantine Emperor Andronikos II does not seem to have taken advantage of the troubles of the Angevins. Some persons seem nonetheless to have considered the Byzantine conquest of the whole Peninsula as an option. In 1288 Emperor Andronikos confirmed on request a property in Argolis, in a region which never returned to Byzantine control⁸⁵.

Notwithstanding the ambivalence of the central governments the war continued until 1289, when the Principality of Achaia acquired a new Prince, Florent of Hainaut, who had married the daughter of Prince Guillaume. Here again was a sovereign who could concentrate on the matters of Morea, and he made peace with Byzantium. At the same time there were negotiations about the marriage alliance between the heiress of the Latin Emperor and the son of Emperor Andronikos. In peace between the Principality of Achaia and Byzantium apparently both sides kept the territories they held. The peace lasted only seven years and was broken by armed conflicts⁸⁶.

Demographic consequences

The idea of the devastating effects of the war on the demography of Morea is mainly based on Sanudo's story about a woman who lost seven husbands in war, on one quite rhetorical letter, and on the *Chronicle of Morea*. In addition, the transportations of food supplies from southern Italy, especially during 1269-1273, has been seen as an indication of famine and resulting depopulation⁸⁷.

85. F. DÖLGER, Ein Chrysobull des Kaisers Andronikos II. für Theodoros Nomikopulos aus dem Jahre 1288, *OCP* 21 (1955), 58-62. Dölger suggests that the document is evidence that the Byzantines had temporary control over the region where the property lay. This possibility cannot be denied, but there is no other information indicating a campaign in this region and/or period.

86. *Livre de la conquête*, §§ 587-827; *To Χρονικόν του Μορέως*, 8474-9335; *Actes Relatifs à la Principauté de Morée*, nos. V, VII, IX, XXVIII-XXIX, XLIV; *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XXXVIII, no. XXX, 376; A. E. LAIOU, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II. 1282-1328*, Cambridge, Massachusetts 1972, 39-41, 48-54.

87. *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο*, 129; *Livre de la conquête*, §§ 597-606; *To Χρονικόν του Μορέως*, 8475-8685; N. FESTA (ed.), Lettera inedita dell' imperatore Michele VIII Paleologo al Pontefice Clemente IV, *Bessarione* 6 (1899), 46-47. Curiously the Ragusan document concerning the Moreote woman who gave herself in servitude due to hunger has been left unnoted in previous research about the effects of the war for the demography of Morea.

Scholars who want to deny the significant effects of the war on the demography have refuted the significance of these claims, at least as indications of long lasting trends. The problems of narrative sources are well known, and there are also several documents concerning transportation of food supplies to the Principality in the 1290s, during a time of peace and, according to the *Chronicle*, of great prosperity. Even the self-sufficiency of Morea is questioned⁸⁸.

Modern demographic history considers that the effects of sudden catastrophes such as wars are short-lived. The survivors have more resources at their disposal and can have several children. The researchers who are skeptical about the devastating effects of the war believe that the demographic development of Morea corresponded to that of Eastern Macedonia, where the archives of Mount Athos provide plenty of information. Here the population seems to have been growing in the thirteenth century. In the early fourteenth century there were temporary problems and stagnation; the amount of children per family decreased. Probably this was due to wars and economic problems, but the real population decline took place only at the time of the Black Death, which kept coming back and thus held the population levels down for a long time⁸⁹.

Definitive answers are difficult to give. We do not know, for example, the relation of the grain shipments from South Italy to *Romania* to the real local need. The same applies to the 2000 gold ounces that King Charles ordered to be given for the Prince in 1269 for reparation of the war damages and/or for travel expenses⁹⁰. The continuity, or resumption, of trade is,

88. *Actes Relatifs à la Principauté de Morée*, 16-17, nos. XLVIII, CXV, CLXVI, CXCIII-CXCV; LOCK, *The Franks in the Aegean*, 247-51; SAKELLARIOU, *Latin Morea in the Late Middle Ages*, 308-311.

89. SAKELLARIOU, *Latin Morea in the Late Middle Ages*, 304-8; PANAGIOTOPOULOS, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, 27-44. About the demographic information from the archives of Mount Athos, see J. LEFORT, *Population et peuplement en Macédoine orientale IXe-XVe siècle*, in *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, v. 2, *VIIIe-XVe siècle* [Réalités byzantines 3], eds. V. KRAVARI - J. LEFORT - C. MORRISSON, Paris 1991, 69-82; A. LAIOU, *The Agrarian Economy: Thirteenth-Fifteenth Centuries*, in *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, editor-in-Chief A. LAIOU, Washington D. C. 2002, 316-317. For modern demographic theories see for example M. LIVI-BACCI, *A Concise History of World Population*, translated by C. IPSEN, Malden 1997.

90. CERONE, *La sovranità napoletana* (1916), 32 (reg. v. 3, f. 3); *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. II, no. VIII, 21; v. IV, no. XIV, 370; v. V, no. XVII, 32; BON, *La*

however, proved, for example, by disputes over custom duties for raw silk brought from the Principality to South-Italy in 1277, by the grant from customs duties of Clarenza in the testament of Prince Guillaume, and by the “robberies” in the document of 1278⁹¹.

Archaeological surveys indicate, that in late medieval times several smaller settlements were abandoned and the people concentrated on more defensible places such as fortified villages on elevated positions. When this process began, however, is more difficult to say⁹². One should also mention that several churches were built or decorated in Byzantine Morea during the war or immediately afterward. This could be a sign of prosperity. On the other hand it could also indicate that people in trouble sought divine help. Building a church seems to have been surprisingly cheap, and a list of donors for a small church in Mani built in 1265 indicates that the erection and decoration cost only 14 ½ *hyperpyra*. In addition, building projects could also have been used to strengthen the Orthodox and Byzantine identity⁹³.

Morée franque, 139. For grain shipments and grain trade from south-Italy to *Romania* see especially DOUROU-ELIOPOULOU, *H ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄*, 143-151, 170-171, 182-184; A. TZAVARA, *Attività Economiche nelle città del Principato di Morea nel corso del XIII sec.*, *Studi Veneziani* 54 (2007), 226-231.

91. CERONE, *La sovranità napoletana* (1916), 252-256 (reg. v. 28, 13 t.; reg. v. 28, f. 14); MINIERI-RICCIO, *Il Regno di Carlo I D'Angiò*, 10 May 1277; *I Registri della Cancelleria Angioina*, v. XXIII, no. IC, 2; v. XXV, no. CIV, 5; v. XXIII, no. XCV, 48; HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, 317; TZAVARA, *Attività Economiche* 222-6, 231-7. A. TZAVARA'S *Clarentza, une ville de la Morée latine XIIIe - Xve siècle*, Venice 2008 has unfortunately not been on my disposal.

92. E. ATHANASSOPOULOS, *Landscape Archeology of Medieval and Pre-Modern Greece: The Case of Nemea*, in *Aegean Strategies: Studies of Culture and Environment on the European Fringe*, eds. P. KARDULIAS, M. SHUTES, Lanham Md. 1997, 88-94; PANAGIOTOPOULOS, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, 45-49; *A Rough and Rocky Place: Landscape and Settlement History of the Methana Peninsula*, eds. CH. MEE – H. FORBES, Liverpool 1997, 94-99; 120-173 *passim.*; *The Asea Valley Survey: An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic Period until Modern times*, eds. J. FORSÉN – B. FORSÉN, Stockholm 2003, 79-121 *passim.*, 317-321; M. H. JAMESON, C. N. RUNNELS – T. H. VAN ANDEL, *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford California 1994, 246-257; P. ARMSTRONG, *The Survey area in the Byzantine and Ottoman Periods*, in *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey*, v. 1, *Methodology and Interpretation*, eds. W. CAVANAUGH – J. CROUWEL – R. CATLING – G. SHIPLEY, London 2002, 369-372, 390-402.

93. KALOPISSI-VERTI, *Dedicatory Inscriptions*, 65-82; EAD., *The Impact of the Fourth Crusade on Monumental Painting*, 83-84.

What kind of damage could the war have caused? Medieval raids seem to have been often short in duration (only a couple of days, the major ones a week or two). If the raiding forces kept themselves together, they could cover only a small area; if they divided into smaller groups, they became less able to cope with resistance. The actual plundering seems to have been often carried out with patrols of about 10 men⁹⁴. The reader might remember that the group from Kalavryta in 1277 consisted of 13 men.

As it has been mentioned already, there were only a few major military actions after the initial phase of the war. The Byzantine raiders were probably small and fast-moving groups, trying to get as much booty as possible before the defenders could respond, for example the Frankish cavalry from their bases. Thus the distances covered were also probably small and the possibilities of light infantry, such as Slavs and Tsakones, to do damage were limited. Naval forces could operate at longer distances from their base areas, but if the men –while on shore–went inland, they risked being cut off from their ships. Then, of course, there were the cases of the unpaid troops of the Franks who plundered for a living.

There was probably no time for the attackers to destroy the crops completely during these short raids⁹⁵. The raiders could plunder, but pillaging would have been more difficult. Most likely the cattle formed the main part of their booty. The population could probably seek shelter fairly well in the rough terrain and fortifications.

As we have seen, the distribution of the settlements might have changed. In the area that was covered by the Laconia survey, the regions closest to Lakedaimon had suffered most depopulation. In my opinion this might have been partly result of war discussed in this article. There is also information that many Greeks from the Frankish-controlled area moved to Byzantine territory⁹⁶. This also means that most of the people in the depopulated areas did not necessarily die, but may have moved away.

94. For the conduct of raids in medieval times see for example MARSHALL, *Warfare in the Latin East*, 183–209; ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ, *Στρατηγικόν*, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια D. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Athens 1996, § 9; SYVÄNNE, *The Age of Hippotoxotai*, 109–110, 289–290.

95. V. HANSON, *Warfare and agriculture in classical Greece*, Pisa 1983, 8–62, 146–147.

96. ARMSTRONG, *The Survey area in the Byzantine and Ottoman Periods*, 347–350, 361–372, 398–402; G. MILLET (ed.), *Inscriptions Byzantines de Mistra*, *BCH* 23 (1899), 111; *To Χρονικόν του Μορέως*, 5598–5641; *Livre de la conquête*, § 387; ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le*

Less attention has been given to the possibility that the concentration of population, if it began at this time, might have had a negative effect on population growth. Dispersed settlements facilitate intensive agriculture and greater surpluses. They are also less prone to epidemic diseases⁹⁷. This could have been important when the Black Death struck. The acts of war did not destroy trade, but certainly increased the risks, and Sanudo had nostalgic memories of times when merchants could travel safely⁹⁸.

Conclusions

The phase of war in Morea under discussion was mainly characterized by a stalemate. The Byzantines did not want to fight in the open field, and the Franks did not dare to venture into the mountains for fear of ambushes. When de Sumoroso apparently did so, he was indeed defeated. It is, however, notable that the Latins did not attack the strong but isolated castle of Kalavryta in the north. Perhaps they were afraid to commit troops in a siege and leave the south open. In addition the general political situation, such as the union negotiations, might have discouraged major military campaigns.

The defense of the Byzantines was actually quite effective, and they were perhaps more successful at harassing the Latins than the other way around, although the nature of the sources may distort our image. Yet the Byzantines could gain new ground only if the Franks were committed elsewhere or suddenly found themselves in very disadvantageous situation, as had happened at Pelagonia and Berat. Apparently the men of the Principality had by now learned the ways of the Byzantines. At any rate, it is difficult to say at which point the Byzantines abandoned the attempt to conquer the whole Peninsula in the near future. The fortifications which

Despotat Grec de Morée. v.2, *Vie et Institutions*, 205. For other cases during thirteenth-fifteenth centuries when the Greek peasants have escaped over the frontiers between of the Franks, Byzantines, and Venetians (mainly in order to avoid heavy taxation or enemy attacks) see D. JACOBY, Peasant Mobility across the Venetian, Frankish and Byzantine Borders in Latin Romania, Thirteenth-Fifteenth Centuries, in *I Greci durante la Venetocrazia: Uomini, spazio, idée (XIII - XVIII sec.): Atti del convegno internazionale di studi, Venezia 3 - 7 dicembre 2007*, eds. CH. MALTEZOU - A. TZAVARA - D. VLASSI, Venezia 2009, 525-539).

97. Settlement pattern influencing the intensity of agriculture, see ATHANASSOPOULOS, *Landscape Archeology of Medieval and Pre-Modern Greece*, 86-87, 90-98.

98. *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο*, 105-107.

the Byzantines evidently built probably also contributed to the stalemate. In my opinion the strongest candidates as Byzantine built-fortifications are Chelmos, Zarnata, and the city-walls of Mistra. The fortification buildings in Morea might be compared with the fortification project that Michael VIII undertook along the Sangarios river against the Turks, although this later project was naturally more important for the Empire⁹⁹. If the basic purpose of fortifications is to discourage the enemy from even initiating the attack, the Byzantine efforts in Morea can be judged successful. In the 1280s the Latins, too, strengthened their defense with new fortifications.

There is little evidence that the Emperor held a significant army in Morea, and the relatively modest numbers of troops the Angevins sent to the Peninsula indicate that the numbers of troops on the imperial payrolls were small. Thus I consider it unjustified to claim that it was war in Morea that needlessly drained the resources from the defense of Anatolia¹⁰⁰. One should also remember that the Angevin troops in Morea could have been used against the Byzantines in Albania, and the Principality would have been happy to contribute to attempts to re-conquer Constantinople¹⁰¹. Besides, keeping troops at readiness in frontier regions caused financial strains, and holding the men together for long times in one place made them vulnerable to diseases.

The defense of the Byzantine Morea probably relied to a great extent on the local inhabitants, from whom at least the Slavs had some kind of military obligations, but also autonomy. Moreover, one should not forget the role of the Latin corsairs¹⁰² from Monemvasia and elsewhere in the Empire, who

99. For the fortifications along Sangarios see Παχυμέρης, *Συγγραφικὰ Ἱστορία*, VI.29; C. Foss, Byzantine Malagina and the Lower Sangarius, *Anatolian Studies* 40 (1990), 173–176.

100. Bartusis may have had in mind that the Byzantine army in Morea c. 1262-1264 included men from the frontier region of Magedon, which at the same time fell victim to serious attacks by the Turks. The Byzantines could, however, stabilize the situation at this time (Παχυμέρης, *Συγγραφικὰ Ἱστορία*, III.16, 21).

101. Earlier, Borsari has claimed that the troops sent to Morea diminished the number of men who could be sent against Constantinople (BORSARI, *La Politica bizantina di Carlo I d'Angiò*, 334).

102. Papadopoulou estimates that judging from names $\frac{3}{4}$ of the corsairs mentioned in the Venetian claims document of 1278 are Italians (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πειρατές και κουρσάροι*, 98). Although some of the name forms are hard to identify, the figure is probably close to truth.

could harass sea lanes and coasts. Modern research usually emphasizes that in Byzantium the imperial army was responsible for warfare¹⁰³. Perhaps it was so in theory and during the major campaigns, but in low-level warfare the “private sector” formed by non-regular locals and corsairs might in practice carry the main burden.

Use of the “private sector” could be cheap, but the problem with such irregular groups was that their aims might differ from the goals of central government. Their main –or sole–concern was probably to get booty, regardless of the consequences: the attacks on Venetians, for instance, created trouble for the Empire; in fact, the Emperor had to compensate most of the “robberies” mentioned in the claims document of 1278, albeit several years later, and the sum was considerably smaller than the initial one requested by claimants. During the peace in the 1290s, the locals also caused conflicts with the Franks. The Greek inhabitants of the Frankish territories were probably the main victims of the Byzantine raids, and this may have begun to turn opinions against the Empire. It seems that the relationship between the Franks and the Greeks in Principality became closer as time went by and the Franks put more trust in the Greeks¹⁰⁴.

Destroying the agricultural production base during the apparently small and short term incursions was difficult, and it is unlikely that the war caused substantial or long-term demographic decline in the Peninsula. Some areas might have lost people, but some areas gained, especially the Byzantine ones which seem to have benefitted from refugees. Constant military actions, however, were probably a strong motive for people to concentrate in easily

103. See for example BARTUSIS, *The Late Byzantine Army*, 213–214, 217–221, 307–311; T. KOLBABA, Fighting for Christianity: Holy War in the Byzantine Empire, *Byz* 68 (1998), 209–211.

104. For the reparations to the Venetians see *I trattati con Bizanzio. 1265-1285*, eds. M. POZZA, G. RAVEGNANI [Pacta Veneta 10], Venezia 1996, no. 10; MORGAN, The Venetian Claims Commission, 426–427; LAIOU, *The Foreign Policy of Andronicus II*, 57–66. About the conflicts in the 1290s, see *Livre de la conquête*, §§ 662–830; *Libro de los Fechos*, §§ 473–85. On the integration of the Franks and their Greek subjects, see for example D. JACOBY, Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in Peloponnesus after the Fourth Crusade, *AHR* 78, 4 (1973), 892–903; BREUILLLOT, *Châteaux Oubliés de la Messénie Médiévale*, 273–274.

defendable settlements¹⁰⁵. This could have hampered intensive agriculture and made the society more vulnerable to epidemic diseases. There does not seem to have been wide spread enslavement of prisoners. The prisoners whose fate we do know were evidently kept in chains for exchange and perhaps for ransom.

105. Sygkellou has reached similar conclusions concerning Epeiros in her study about wars and the consequences of wars in Late Medieval north-western Greece (SYGKELLOU, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελληνικό χώρο*, 106-112, 126-148).

THE CONFLICT BETWEEN THE ANGEVINS AND THE BYZANTINES IN MOREA
IN 1267-1289: A LATE BYZANTINE ENDEMIC WAR

This article attempts to reconstruct a late Byzantine low-level war, namely the conflict in the Morea during 1267-1289, which took place between the Angevins and their vassal, the Principality of Achaia, on the one side, and the Byzantines on the other side. This conflict offers a case of relatively well-documented late Byzantine low-level warfare. Special attention is given to the economic and demographic consequences of war for Morea, for the building of fortresses, and to the idea put forward in previous research that the war in Morea needlessly took resources away from the defense of Anatolia – thus contributing to the loss of the area to the Turks.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Α. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ

ANNA ΡΑΔΗΝΗ: Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΟ
BYZANTIO ΤΟΥ 12ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΚΤΗΤΟΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ¹

Τα τελευταία χρόνια, η συστηματική έρευνα γύρω από τις γυναίκες στο Βυζάντιο αποκάλυψε την σημασία του ρόλου τους, κατά τον 11ο-12ο αιώνα, σε πολλούς τομείς του κοινωνικοοικονομικού και πολιτικού ακόμη βίου του κράτους². Η οικονομική και πνευματική

1. Το θέμα παρουσιάστηκε στο Δ' Διεθνές Κυπρολογικό Συνέδριο της Λευκωσίας (Απρίλιος-Μάιος 2008), ως β' τμήμα της ανακοίνωσης με τίτλο: *Γέφυρα Ισχυρίου-Αννα Ραδηνή: η θέση των γυναικών της επαρχιακής αριστοκρατίας στο Βυζάντιο του 12ου αιώνα μέσα από κτητορικές παραστάσεις ναών (Κύπρος-Καστοριά)*. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στις καθηγήτριες Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά και Σοφία Καλοπίση-Βέρτη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους σχετικά με το κείμενο αυτό είμαι ευγνώμων, επίσης, απέναντι στον αείμνηστο Τίτο Παπαμαστοράκη για τις αντιστοίχως πολύ ενδιαφέρουσες επιστημονικές του συμβουλές.

2. Η σχετική βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια. Ενδεικτικά αναφέρω τις παρακάτω μελέτες: Α. ΛΑΙΟΥ, *The role of women in Byzantine society*, *JÖB* 31/1 (1981), 233-260 (στο εξής: ΛΑΙΟΥ, *Role*). L. GARLAND, *The life and ideology of Byzantine women: A further note on conventions of behaviour and social reality as reflected in eleventh and twelfth century historical sources*, *Byz* 58 (1988), 361-393. Η ΙΔΙΑ, *Conformity and licence at the Byzantine court in the eleventh and twelfth centuries: The case of imperial women*, *BF* 21 (1995) (= *Bosphorus, Essays in Honour of Cyril Mango*, εκδ. S. EFTHYMIADIS-C. RAPP-D. TSOUGARAKIS, Amsterdam), 101-115. B. HILL, *Alexios I Komnenos and the imperial women*, στον τόμο *Alexios I Komnenos*, έκδ. M. MULLETT - D. SMYTHE, τ. I: *Papers*, Belfast 1996, 37-54. Η ΙΔΙΑ, *Imperial women and the ideology of womanhood in the eleventh and twelfth centuries*, στον τόμο *Women, men and eunuchs. Gender in Byzantium*, έκδ. L. JAMES, London-New York 1997, 76-99. Η ΙΔΙΑ, *Imperial women in Byzantium 1025-1204: Power, patronage and ideology*, New York 1999. L. GARLAND, *Byzantine empresses. Women and power in Byzantium, AD 527-1204*, London-New York 1999. Δ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Γυναίκα και πολιτική δράση στο Βυζάντιο. Η μαρτυρία της Άννας Κομνηνής: Τέσσερα γυναικεία πορτραίτα μέσα από την*

άνθηση³, αλλά και η κοινωνική και πολιτική φιλελευθεροποίηση που παρατηρούνται στην αυτοκρατορία την περίοδο αυτή⁴, ευνόησαν τις γυναίκες της μεσαιάς αστικής τάξης. Ενδεικτικά, η δράση των γυναικών εκτός σπιτιού γίνεται τώρα όλο και συχνότερη. Μάλιστα, στο οικονομικό πεδίο η συμμετοχή των γυναικών λαμβάνει διαστάσεις φαινομένου, σχετιζόμενου τόσο με την ανάπτυξη της αστικής ζωής όσο και με την απελευθέρωση της χρήσης της προικώας περιουσίας⁵. Παράλληλα όμως προς τις κοινωνικοοικονομικές αυτές επιτεύξεις, παρατηρείται μία ακόμη σημαντική εξέλιξη: η άνοδος και η εδραίωση της γαιοκτητικής-στρατιωτικής αριστοκρατίας, σε βάρος της παλαιότερης γραφειοκρατικής⁶. Και αυτό, σε συνδυασμό με την υποχώρηση του θεσμού της πυρηνικής οικογένειας (στον χώρο της élite) προς όφελος ενός νέου διευρυμένου οικογενειακού τύπου, οδήγησε σε ένα είδος χειραφέτησης των γυναικών της ιθύνουσας τάξης⁷.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι γυναίκες αυτές, που από τον όψιμο 11ο αιώνα ανήκουν σχεδόν όλες στο συγγενικό περιβάλλον των Κομνηνών, συναισθάνονται πλέον την αναβαθμισμένη θέση τους' τώρα δεν είναι απλώς κάτοχοι έγγειας ιδιοκτησίας, αλλά έχουν πρωτίστως το προνόμιο της μεταβίβασης της περιουσίας και του ονόματος της οικογένειας. Και παράλληλα, αποκτούν μία ιδιαίτερη υπερηφάνεια για την καταγωγή τους, την οποία κάποτε συνδέουν αποκλειστικά με το μητρικό γένος⁸:

Άλεξιάδα [Σειρά Εκδόσεων Ινστιτούτου Σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας 5], Λευκωσία 2008 (στο εξή: ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Γυναίκα*), κεφ. 3-5, 97-212.

3. Βλ. σχετικά Α. ΚΑΖΗΔΑΝ - Α. ΨΑΡΤΟΝ-ΕΡΣΤΕΙΝ, *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, Berkeley-Los Angeles 1985, κυρίως κεφ. 2-4, 24-166 [ελλ. μετάφρ. Α. ΠΑΠΠΑΣ - Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Άλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, Αθήνα 1997, 59-257].

4. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Life and society in eleventh century Constantinople, *Sud-Ost Forschungen* 49 (1990), 1-14.

5. ΛΑΙΟΥ, *Role*, 246-247.

6. ΚΑΖΗΔΑΝ - ΨΑΡΤΟΝ - ΕΡΣΤΕΙΝ, *Change*, 116-119 [ελλ. μετάφρ. 186-190].

7. ΚΑΖΗΔΑΝ - ΨΑΡΤΟΝ - ΕΡΣΤΕΙΝ, *Change*, 163-165 [ελλ. μετάφρ. 252-257]

8. ΛΑΙΟΥ, *Role*, 251-252 και Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* [Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας - 6], Αθήνα 1994, 37. Επίσης είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί, εκτός από το επίθετο του πατέρα τους, μπορούσαν να κρατήσουν και εκείνο της μητέρας τους ή ακόμη και της μητέρας της μητέρας τους, αν αυτό ήταν πολύ σπουδαίο, ή και μόνο της μητέρας-γιαγιάς τους, όπως έκανε για παράδειγμα η κόρη της Άννας Κομνηνής, Ειρήνη Δούκαινα, τον 12ο αιώνα, υιοθετώντας το ονοματε-

χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Μαρίας Κομνηνής, ανιψιάς του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού⁹. Η ιστορία της Άννας Κομνηνής, όπως εν πολλοίς και το χρονικό του Ιωάννη Ζωναρά που συμπληρώνει το έργο της πορφυρογέννητης συγγραφέως¹⁰, μαρτυρούν αδιάψευστα το κύρος και την σημασία των γυναικών του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118)¹¹. Και βέβαια, πληθώρα άλλων κειμένων επιβεβαιώνει το συγκεκριμένο status των γυναικών της πρωτευουσιάνικης κομνηνειακής élite και για το υπόλοιπο του 12ου αιώνα¹².

πώνυμο της αυτοκράτειρας γιαγιάς της (D. POLEMIS, *The Doukai. A contribution to Byzantine prosopography*, London 1968, 114, αρ. 79). Βλ. S. RUNCIMAN, Women in Byzantine aristocratic society, *The Byzantine aristocracy, IX to XIII centuries* [BAR, Int. Ser. 221], έκδ. M. ANGOLD, Oxford 1984, 10-22, εδώ σ. 17, ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Η θέση της γυναίκας*, 38, ΚΑΖΗΔΑΝ – WHARTON – EPSTEIN, Change 166 [ελλην. μετάφρ. 257], και Α. ΛΑΙΟΥ, Women in the history of Byzantium, στον τόμο: I. ΚΑΛΑΒΡΕΖΟΥ (σε συνεργασία με Α. ΛΑΙΟΥ κ.ά.), *Byzantine women and their world*, Cambridge Mas.-New Haven-London 2003, 23-32, εδώ σ. 29.

9. Σημειώνει χαρακτηριστικά η ίδια μέσω της γραφίδας του Θεοδώρου Προδρομίου, έκδ. W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [WBS XI], Wien 1974, αρ. LXIV, b, 4-6: ἡ πορφυρανθόπαιδος ἐκ Θεοδώρας/ μητρὸς Κομνηνῆς Κομνηνῆ παῖς Μαρία./ Κωνσταντίνου δὲ σύζυγος Καμυτζίου. Βλ. επίσης ΛΑΙΟΥ, Role, 252.

10. R. MACRIDES, The pen and the sword: Who wrote the *Alexiad*?, στον τόμο *Anna Komnene and her times*, έκδ. TH. GOUMA-PETERSON, New York-London 2000, 63-81, εδώ σσ. 72-75.

11. Ενδεικτικά, η Κομνηνή μας πληροφορεί ότι οι κόρες του Αλεξίου Κομνηνού διέθεταν τέτοια ελευθερία δράσης, ώστε να είναι σε θέση να επηρεάζουν ακόμη και τις αποφάσεις του αυτοκράτορα πατέρα τους (Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, έκδ. D. REINSCH – A. ΚΑΜΒΥΛΙΣ, *Annae Comnenae Alexias*, [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001 [στο εἶξ: *Ἀλεξιάς*], XII, VI, 6-7). Ως προς τον Ζωναρά, αρκεί να ειπωθεί μόνο ότι είναι αυτός που μας παρέχει την είδηση ότι η αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα, κατά τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου, είχε αναλάβει ουσιαστικά την αυτοκρατορική εξουσία (Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν*, έκδ. M. PINDER – TH. BUTTNER-WOBST, [CSHB], τ. III, Bonnae 1897 [στο εἶξ: Ζωναράς], 747, 10-16), τοποθετώντας ως επικεφαλής των δικαστικών και νομοθετικών αρχών τον γαμπρό της Νικηφόρο Βρυέννιο (Ζωναράς, 754, 6-10' πρβλ. B. HILL, Actions speak louder than words: Anna Komnene's attempted usurpation, στον τόμο *Anna Komnene...* [βλ. σημ. 10], 45-62, εδώ σσ. 47-48). Και επιπλέον, ότι εκφράστηκε η σκέψη η Ειρήνη να αναλάβει τα ηνία του κράτους και μετά τον θάνατο του Αλεξίου, πράγμα που θα έθετε σε πολύ δύσκολη θέση τον νόμιμο διάδοχο του θρόνου και βασιλέα, Ιωάννη Κομνηνό: θα υπέκειτο στον πλήρη έλεγχο της μητέρας του (Ζωναράς, 747, 16-18).

12. Βλ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Γυναίκα*, 97-122, όπου συγκεντρώνονται παραδείγματα από τις πηγές.

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η ανίχνευση των παραπάνω εξελίξεων και εκτός του χώρου της Κωνσταντινούπολης. Παρότι τα στοιχεία των πηγών γενικά σε σχέση με τις γυναίκες της περιφέρειας (τουλάχιστον για τον 11ο-12ο αιώνα) είναι πενιχρά, οι κτητορικές σκηνές σε επαρχιακά μνημεία, οι οποίες τώρα απαντούν όλο και συχνότερα, αποτελούν πολύτιμο υλικό μελέτης της γυναίκας της επαρχιακής élite του κομνηνείου Βυζαντίου. Κατ' αναλογία προς τις γνωστές παραστάσεις αυτοκρατορικών ζευγαριών ή οικογενειών¹³ στην μνημειακή και όχι μόνο τέχνη, του 11ου-12ου αιώνα, διαθέτουμε μία σειρά από απεικονίσεις γυναικών της κομνηνειακής αριστοκρατίας σε κτητορικές τοιχογραφίες ναών. Με την αινιγματική κτητορική σκηνή της Παναγίας της Ασίνου στην Κύπρο (1105/6), όπου απεικονίζονται ο Νικηφόρος Ισχύριος και η ήδη νεκρή, κατά πάσα πιθανότητα σύζυγός του, Γέφυρα να προσφέρουν το ομοίωμα του ναού μέσω της Θεοτόκου στον ένθρονο Χριστό, έχω ασχοληθεί διεξοδικά αλλού¹⁴. Εδώ ο φακός της έρευνας θα στραφεί κατά κύριο λόγο στις απεικονίσεις χορηγών που σώζονται στην Καστοριά.

Στην μακεδονική αυτή πόλη διατηρούνται οι κτητορικές σκηνές δύο ναών που είτε ανεγέρθηκαν είτε ανακαινίσθηκαν κατά το γ' τρίτο του 12ου αιώνα. Πρόκειται ασφαλώς για τις περιπτώσεις τόσο του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη, κτίσμα του μαγίστρου Νικηφόρου Κασνίτζη και της συζύγου του Άννας (1170-1180), όσο και των Αγίων Αναργύρων, τους οποίους ανακαίνισε ο Θεόδωρος Λημνιώτης μεταξύ 1180 και 1190. Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον μελετητή της γυναίκας στο Βυζάντιο παρουσιάζει η δεύτερη περίπτωση. Στον Άγιο Νικόλαο οι

13. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί το ζεύγος Κωνσταντίνου Γ' Δούκα και Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας (1059-1068), το οποίο εκτός από νομίσματα απεικονίστηκε τόσο στην ασημένια οκτάεδρη λειψανοθήκη του Αγίου Δημητρίου στην Μόσχα (Oryzeinaja Palata) όσο και στον κώδικα *Par. gr.* 922 μαζί με τους γιους του Μιχαήλ και Κωνσταντίνο (J. SPATHARAKIS, *The portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1976, 102-106 και εικ. 68. I. KALAVREZOU-MAXEINER, *Eudokia Makrembolitissa and the Romanos ivory*, *DOP* 31 (1977), 305-325, εδώ σσ. 311-312 και εικ. 11-12 και M. PARANI, *Reconstructing the reality of images. Byzantine material culture and religious iconography [11th-15th centuries]*, Brill-Leiden-Boston 2003 [στο εξής: PARANI, *Reconstructing*], app. 2, σ. 316, αρ. 15-17).

14. Δ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Οι κτήτορες της Ασίνου και το διπλό μήνυμα της ιερής δωρεάς τους: Η ανέγερση ναού ως μέσο κοινωνικής προβολής και επίτευξης της αιώνιας σωτηρίας τον 12ο αιώνα*, *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Λευκωσία 29 Απριλίου-3 Μαΐου 2008) (υπό δημοσίευση).

κτῆτορες απεικονίζονται στον νάρθηκα εκατέρωθεν του επωνύμου αγίου να προσφέρουν στον ίδιο το ομοίωμα του ναού (εικ. 1)¹⁵. Ενώ η σύνθεση αυτή ακολουθεί όλους τους τύπους σε σχέση με το κοινωνικό status και τους διακριτούς ρόλους των δύο φύλων, στην αντίστοιχη σκηνή των Αγίων Αναργύρων, στον νότιο τοίχο του βορείου κλίτους, συναντάμε μία τελείως πρωτότυπη διάταξη. Στον εν λόγω κτητορικό πίνακα παριστάνεται για πρώτη φορά εκτός του χώρου της Καππαδοκίας¹⁶, κατ' αναλογία προς αυτοκρατορικά παραδείγματα, ολόκληρη η οικογένεια του Θεοδώρου Δημνιώτη (εικ. 2). Το πιο αξιοσημείωτο όμως στοιχείο της σύνθεσης είναι η ιδιαίτερα προβεβλημένη θέση που κατέχει η σύζυγος του Θεοδώρου, Άννα Ραδηνή. Ως γνωστόν, στην ψηφιδωτή παράσταση στα

15. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς, *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 4 (1938) (στο εἰς: ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μνημεῖα*), ἐδῶ σσ. 142-146. Τ. ΜΑΛΜΚΟΥΙΣΤ, *Byzantine 12th century frescoes in Kastoria: Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi*, Uppsala 1979, 87. S. ΤΟΜΕΚΟΝΙΪ-ΡΕΓΓΙΑΝΙ, Portraits et structures sociales au XIIe siècle. Un aspect du problème: Le portrait laïque, *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, τ. II/B: Art et Archéologie, Αθήνα 1981, 823-836, ἐδῶ σσ. 825-826. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - Μ. ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ, *Καστοριά* [Βυζαντινὴ Τέχνη στην Ελλάδα, Ψηφιδωτά-Τοιχογραφίες], Αθήνα 1992 (στο εἰς: ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ, *Καστοριά*), 50, 57-58. Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Ἑλληνικὴ τέχνη: Βυζαντινὲς τοιχογραφίες*, Αθήνα 1995, 219 καὶ εἰκ. 39-40. Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ πόλις τῆς Καστοριάς τῆ βυζαντινῆ καὶ μεταβυζαντινῆ ἐποχῇ (12ος-16ος αἰ.)*. *Ἱστορία-τέχνη-επιγραφές* [Τετράδια Βυζαντινῆς Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης αρ. 5], Αθήνα 1997 (στο εἰς: ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλις*), 31-32, 41-44. ΡΑΡΑΝΙ, *Reconstructing*, app. 3, σ. 330, αρ. 28 καὶ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Ἡ προσωπικότητα δύο ἀρχόντων τῆς Καστοριάς καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς πόλις στο δεῦτερο μισό τοῦ 12ου αἰῶνα, *Δώρον, Τιμητικὸς τόμος στον καθηγητὴ Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 157-167 (στο εἰς: ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, *Προσωπικότητα*), ἐδῶ σσ. 157-159.

16. Στον ναό του Selime Kalesi τῆς Καππαδοκίας, τοῦ τέλους τοῦ 10ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνα, ἀπαντᾶ ἴσως ἡ πρωιμότερη κτητορική παράσταση οἰκογένειας τῆς ἀνώτερης τάξης (στον δυτικὸ τοίχο): εκατέρωθεν τῆς Παναγίας (;), ἡ ὁποία κατ' ἐπίδραση τῶν σκηνῶν στέψης τοῦ αυτοκρατορικοῦ ζεύγους ἀπὸ τον Χριστὸ ἀκουμπᾶ τα χέρια τῆς στις κεφαλές τῶν δύο πρώτων μορφῶν (προστατευτική χειρονομία), διατάσσεται ἡ οἰκογένεια τοῦ κτῆτορα (ὁ ὁποῖος πιθανότατα προσφέρει τὸ ομοίωμα τοῦ ναοῦ στην Θεοτόκο) στα ἀριστερὰ ὁ κτῆτορας με τοὺς τρεῖς γιους τοῦ καὶ στα δεξιὰ ἡ σύζυγός τοῦ με τῆς τρεῖς κόρες τῆς (L. RODLEY, *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge 1985, 71-73 καὶ σχ. 14, εἰκ. 62 καὶ ΡΑΡΑΝΙ, *Reconstructing*, app. 3, σ. 326, αρ. 5). Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα ἀπεικόνισης ἐνὸς ευρύτερου ὅμως οἰκογενειακοῦ κύκλου (τα μέλη τῆς ευρύτερης οἰκογένειας Σκεπίδη παριστάνονται σε διάφορα σημεῖα - τυφλά ἀψιδώματα), που χρονολογεῖται με ἐπιγραφὴ στα 1060/61, ἀπαντᾶ στην Karabaş Kilise στο Soğanlı (Καππαδοκία): RODLEY, 199 κ.ε. καὶ ΡΑΡΑΝΙ, *Reconstructing*, 327, αρ. 11-13.

υπερώα της Αγίας Σοφίας, της οικογένειας του Ιωάννη Β΄ (1118-1122), ο αυτοκράτορας καταλαμβάνει μόνος την αναμενόμενη θέση στα δεξιά της Θεοτόκου (εικ. 3)¹⁷. Ωστόσο, σε αντίθεση με την διάταξη αυτή, ο κτήτορας των Αγίων Αναργύρων και ο γιος του Ιωάννης παριστάνονται στα αριστερά της Θεοτόκου, ενώ η φέρουσα το οικογενειακό της επίθετο Άννα¹⁸ στέκει μόνη σε ελαφρώς μεγαλύτερη κλίμακα στα δεξιά της, δηλαδή στην τιμητικότερη θέση μέσα στην σύνθεση (εικ. 2, 4-5)¹⁹.

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, ο πίνακας των χορηγών των Αγίων Αναργύρων εκτελέστηκε σε δύο φάσεις. Αρχικά, η οικογένεια Λημνιώτη, «ποζάροντας» μπροστά στον δεξιότεχνη ζωγράφο του β΄ στρώματος των τοιχογραφιών²⁰, απεικονίστηκε σε στάση δέησης, ασκεπής - με εξαίρεση την Άννα²¹ - και ντυμένη με πολυτελή ενδύματα, εκατέρωθεν της Βρεφοκρατούσας, συνοδευόμενη από αντίστοιχες επιγραφές ταύτισης. Λίγο αργότερα, όπως προκύπτει από την ομοιότητα των γραμμάτων των

17. Στην αρχική παράσταση του αυτοκρατορικού ζεύγους, Ιωάννη Β΄ και Ειρήνης, προστέθηκε λίγο αργότερα (την στιγμή της ανακήρυξης του σε συμβασιλέα) το πορτραίτο του δεκαεπτάχρονου πρίγκιπα Αλεξίου Κομνηνού (Th. WHITTEMORE, *The mosaics of Haghia Sophia at Istambul, third preliminary report. The imperial portraits of the south Gallery*, Oxford 1942, 21-28).

18. Η επιγραφή έχει ως εξής: Άννα ἡ Ραδηνὴ καὶ / σύμβιος τοῦ κτήτορος (ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 51, αρ. 10).

19. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Προσωπικότητα, 160 και 161 και ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Γυναίκα*, 107-108, σημ. 223. Ως προς αυτό, πάντως, η κτητορική σκηνή των Αγίων Αναργύρων ακολουθεί την ανάλογη περίπτωση του αυτοκρατορικού ζεύγους του 11ου αιώνα Κωνσταντίνου Γ΄ Δούκα και Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας: η τελευταία, με αναβαμισμένο τον ρόλο της στην αυλή, εξαιτίας του γεγονότος ότι στην αντίληψη του ασθενικού αυτοκράτορα η αυγούστα αποτελούσε την μόνη εγγύηση για την διασφάλιση της δυναστικής συνέχειας, παρουσιάζεται σε χάλκινο νόμισμα με τον Κωνσταντίνο να κρατούν από κοινού λάβαρο, καταλαμβάνοντας την τιμητική θέση στα αριστερά του θεατή (ΚΑΛΑΒΡΕΖΟΥ-ΜΑΧΕΙΝΕΡ, *Eudokia Makrembolitissa*, 311 και εικ. 2). Για την αυγούστα Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα βλ. ΚΑΛΑΒΡΕΖΟΥ-ΜΑΧΕΙΝΕΡ, *Eudokia Makrembolitissa*, 311 κ.ε., GARLAND, *Byzantine empresses* (βλ. σημ. 2), 168-179. HILL, *Imperial women* (βλ. σημ. 2), 62-66 και ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Γυναίκα*, 127-132.

20. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Μνημεία*, 53-54.

21. Σύμφωνα με την ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Προσωπικότητα, 160, 161, το τουρμπάνι (κάλυμμα τραπεζοειδούς σχήματος με καμπυλωμένες τις άκρες και με χιαστί διασταυρούμενες ταινίες - PARANI, *Reconstructing*, app. 3, αρ. 27, σ. 330 και σχ. 86h) στην κεφαλή της Άννας Ραδηνής ανήκει στην αρχική φάση εκτέλεσης της παράστασης.

επιγραφών των δύο φάσεων (αλλά και των υπολοίπων αφιερωματικών)²², στην σύνθεση έγιναν κάποιες επεμβάσεις, δίνοντας στο όλο έργο έναν πιο πνευματικό χαρακτήρα. Πρόκειται για την προσθήκη ομοιώματος ναού στα χέρια του κτήτορα και την απλοποίηση των πολυτελών του ενδυμάτων, την τοποθέτηση μαύρων μοναστικών πύλων στις κεφαλές του ανδρογύνου και, τέλος, την αντικατάσταση των επιγραφών με νέες - χωρίς προηγουμένως να σβηστούν οι παλαιότερες -, οι οποίες τώρα ξεκινούν με την φράση *δέησις τοῦ δούλου/ης τοῦ Θεοῦ* και παράλληλα δεν αναφέρουν το επίθετο της Άννας²³. Ο Ε. Κυριακούδης μάλιστα συνέδεσε τις μετατροπές αυτές με την κτητορική παράσταση του μοναχού Θεοφίλου Δημνιώτη στον δυτικό τοίχο του νοτίου κλίτους²⁴. Στην σκηνή αυτή, που ίσως είχε επιτύμβιο χαρακτήρα²⁵, ο Θεόφιλος (το όνομά του αναφέρεται στην συνοδευτική επιγραφή²⁶) σε πολύ μικρή κλίμακα προσφέρει το ομοίωμα του ναού στον παρακείμενο κολοσιαίο Παντοκράτορα (εικ. 6)²⁷. Κατά τον Κυριακούδη, ο Θεόδωρος και ο Θεόφιλος Δημνιώτης είναι το ίδιο πρόσωπο. Από την στιγμή που ο κοσμικός άρχοντας αποφάσισε να καρεί, ήταν επιβεβλημένο να παρασταθεί και με την νέα του ιδιότητα πλάι στην εικόνα του ολόσωμου Χριστού²⁸ και παράλληλα να «ενημερωθεί» σχετικά η παλαιότερη κτητορική σκηνή. Η «ενημέρωση» αυτή έγινε με

22. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 50.

23. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 51, αρ. 9: *δέησις της δούλης τοῦ Θεοῦ/ Ἄννης καὶ κτητόρισας*.

24. Την παράσταση αυτή πρώτη επισήμανε η L. HADERMANN-MISGUICH, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle* [Bibliothèque de Byzantion 6], Bruxelles 1975, 570, σημ. 18.

25. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ, *Καστοριά*, 39 και ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, *Προσωπικότητα*, 161.

26. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 53, αρ. 14.

27. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ, *Καστοριά*, 39. Η περίπτωση του Θεοδώρου-Θεοφίλου αποτελεί το πρώτο παράδειγμα υιοθέτησης από έναν λαϊκό άρχοντα της συνήθειας ενός πρώην αυτοκράτορα να απεικονίζεται μετά από την προσχώρησή του στον μοναχισμό ταυτόχρονα ως ηγεμόνας και ως μοναχός: ΤΟΜΕΚΟΝΙΣ-REGGIANI, *Portraits et structures* [βλ. σημ. 15], σ. 826.

28. Και αυτή η παράσταση μπορεί να χρονολογηθεί λίγο μετά τις υπόλοιπες τοιχογραφίες του ναού, τόσο για λόγους τεχνοτροπικούς όσο και εξαιτίας της μορφής των γραμμάτων της αφιερωματικής επιγραφής. Βλ. παραπάνω σημ. 26.

τρόπο συμβολικό, όπως δείχνουν οι μεταγενέστερες επεμβάσεις, ούτως ώστε να διευκολυνθεί η ταύτιση των δύο κτητόρων από τον θεατή²⁹.

Ποιός ήταν όμως ο ρόλος της Άννας Ραδηνής στην διαμόρφωση της ασυνήθιστης αυτής κτητορικής σκηνης; Παρότι στην έμμετρη αφιερωματική επιγραφή του νάρθηκα, εκατέρωθεν της δεομένης Θεοτόκου της Ανάληψης, δεν γίνεται ονομαστική αναφορά στην ίδια³⁰, η όλη διάταξη της παράστασης του βορείου κλίτους αποδεικνύει, νομίζω, σαφώς την άμεση εμπλοκή της δωρήτριας στην σύλληψη της σύνθεσης. Η έκφραση της υπερήφανης γαλήνης των κοσμικών προσώπων του κτητορικού αυτού πίνακα³¹, όπως ασφαλώς και η απροκάλυπτα εξέχουσα θέση της Άννας σ' αυτόν, συνάδουν απόλυτα με τις νέες αντιλήψεις, τις οποίες εκφράζουν οι γυναίκες της αριστοκρατίας του 12ου αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα, παραβλέποντας το γεγονός ότι οι Κομνηνοί βρίσκονταν στην κορυφή της πυραμίδας της βυζαντινής εξουσίας απολαμβάνοντας το ανάλογο κύρος³², δηλώνει με

29. Ε. ΚΥΡΙΑΚΟΥΔΗΣ, Ο κτίτορας του ναού των Αγ. Αναργύρων Καστοριάς Θεόδωρος (Θεόφιλος) Λημνιώτης, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 1 (1981), 1-23. Βλ. επίσης Μ. ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ, Donor personality traits in 12th century painting. Some examples, στον τόμο: *Το Βυζάντιο ώρμιο για αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα* [ΕΙΕ-ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 13], επιστ. επιμ. Χ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Αθήνα 2004, 145-166 (στο εξής: ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ, Personality), εδώ σ. 161-162 και Η ΙΔΙΑ, Προσωπικότητα, 160-161. Ο Μ. Χατζηδάκης, ωστόσο, δεν αποδέχεται την ταύτιση του Θεοφίλου Λημνιώτη με τον Θεόδωρο Λημνιώτη, θεωρώντας τα δύο πρόσωπα απλώς μέλη της ίδιας οικογένειας (ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ-ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Καστοριά*, 39).

30. Αναφέρεται απλώς ως σύνευνος του κτήτορα (ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 45, στιχ. 16: *τὴν χάριν αἰτῶν σὺν σύνευνῳ καὶ τέκ[νοις]*).

31. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Μνημεία*, 54.

32. Στα τέλη του 12ου αιώνα ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' Άγγελος είχε υιοθετήσει πλήρως (ασφαλώς και για πολιτικούς λόγους: ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή ιστορία*, τ. Γ'1: 1081-1204, Αθήνα 2001, 206) το ονοματεπώνυμο και την προσφιλή τιτλοφορία του ιδρυτή της δυναστείας των Κομνηνών, όπως μαρτυρεί, εκτός των άλλων, αφιερωματική επιγραφή του ίδιου στο θεοδοσιανό τείχος πάνω από την πύλη του Χαρισίου, όπου αποκαλείται *ὁ κράτιστος ὁ κρατῶν γῆς Αὐσόνων, Κομνηνὸς Ἀλέξιος εὐσεβῆς ἄναξ* (R. JANIN, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964², 281). Πρβλ. ενδεικτικά τον τρόπο με τον οποίο αποκαλείται ο Αλέξιος Α' Κομνηνός σε επίγραμμα του Νικολάου Καλλικλή (R. ROMANO [εκδ.], *Nicola Callicle, Carmi, Testo critico, introduzione, traduzione, commentario e lessico*, Napoli 1980, αρ. 24, σ. 102, 26): *Κομνηνὸς Ἀλέξιος, Αὐσόνων ἄναξ*.

υπερηφάνεια την καταγωγή της στο καταστατικό που συνέταξε για την μονή της Κεχαριτωμένης στις αρχές του αιώνα: *Ειρήνη ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὴ βασίλισσα Ῥωμαίων ἢ Δούκαινα*³³. Κατά τον ίδιο τρόπο, νομίζω, και η σύζυγος του Δημιώτη, προερχόμενη προφανώς από μία οικογένεια σημαντικότερη από εκείνη του συμβίου της, όπως αποδεικνύουν οι πηγές³⁴, επιβάλλει στον αγιογράφο να δηλώσει κατηγορηματικά ότι η ίδια είναι η Άννα Ραδηνή και όχι απλώς η Άννα σύζυγος Δημιώτη. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις προηγούμενες χρονικά περιπτώσεις απεικονίσεων δωρητριών, όπου εκλείπει η όποια αναφορά στα προσωπικά τους επίθετα. Εκτός από την δωρήτρια της Ασίνου και την Άννα στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη, την ίδια λογική συναντάμε και στις ολοσέλιδες μικρογραφίες του κώδικα *Petrop. gr.* 291, φ. 2ν και 3r του 1067, όπου παριστάνονται ο κτήτορας Θεόδωρος Γαβράς και η σύζυγός του Ειρήνη χωρίς το προσωπικό της επίθετο (εικ. 7-8)³⁵.

Είναι όμως η προβεβλημένη θέση της Άννας στην κτητορική σκηνή του βορείου κλίτους απλώς απόρροια της αριστοκρατικής της καταγωγής; Η Ε. Δρακοπούλου³⁶ απέδωσε ακριβώς σ' αυτό τον λόγο τόσο την σε ελαφρώς μεγαλύτερη κλίμακα απεικόνισή της, σε συνδυασμό με την μνεία

33. *Τυπικὸν τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης τῆς ἐκ βάρων νεουρηγθεΐσης καὶ συστάσης παρὰ τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης κυρῆς Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης κατὰ τὴν αὐτῆς πρόσταξιν καὶ γνώμην ὑψηγηθέν τε καὶ ἐκτεθέν*, ἐκδ. P. GAUTIER, *Le typikon de la Théotokos Kécharitômenè*, *RÉB* 43 (1985), 5-165 (στο εἶξ: *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*), στίχ. 2087 πρβλ. Α. LAIOU, *Observations on the life and ideology of Byzantine women*, *BF* 9 (1985), 59-102, ἐδὼ σ. 72.

34. Βλ. σχετικὰ POLEMIS, *Doukai*, 171-172. J.-C. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, ἀρ. 201, σημ. 2, σ. 141 και ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 33-34 και σημ. 52. Σύμφωνα με τον Ψευδο-Συμεών (*Συμεών Μαγίστρου καὶ Λογοθέτου χρονογραφία*, ἐκδ. I. BEKKER, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, [CSHB], Bonnae 1838, 603-760, ἐδὼ σ. 707, 9-10), η οικογένεια των Ραδηνών προέρχεται από την κόμη της Ράδης του θέματος των Ανατολικών.

35. SPATHARAKIS, *The Portrait*, 59-60. K. WEITZMANN – G. GALAVARIS, *The monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The illuminated Greek manuscripts*, τ. I: *From the ninth to the twelfth century*, Princeton 1990, ἀρ. 29, σ. 80-83. N. PATTERSON-ŠEVČENKO, *Close encounters: Contact between holy figures and the faithful as represented in Byzantine works of art*, στον τόμο: *Byzance et les images*, ἐκδ. A. GUILLOU – J. DURAND, Paris 1994, 255-285, ἐδὼ σ. 275-276 και PARANI, *Reconstructing*, app. 3, σ. 327, ἀρ. 15-16.

36. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 33.

του προσωπικού της επιθέτου, όσο και την επιτηδευμένα εντυπωσιακή της αμφίεση: τα πλούσια ενδύματα, την εντυπωσιακή ξανθή περούκα³⁷ και την πληθώρα των κοσμημάτων στα χέρια και τα αυτιά (πολλαπλά δαχτυλίδια σε όλα τα δάχτυλα και ενώτια) (εικ. 4). Την ίδια άποψη εξέφρασε και η Μ. Παναγιωτίδη, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι τελικά ο Θεόδωρος αντλούσε κύρος από την αριστοκρατική καταγωγή της συζύγου του³⁸. Παράλληλα, η ίδια ερευνήτρια θεώρησε ότι η έμμετρη αφιερωματική επιγραφή στον νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους³⁹, όπου αναφέρεται η Κωνσταντινούπολη, η Καστοριά, το δίδυμο των αγίων Αναργύρων ως *θεμέλιον αὐτῆς καὶ σκέπη* και το επώνυμο του Λημνιώτη, υπαινίσσεται την καταγωγή του κτήτορα από την λίμνη της Καστοριάς⁴⁰.

Χωρίς αμφιβολία, οι παραπάνω επισημάνσεις είναι εύστοχες. Και ασφαλώς, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η αναφορά στην πόλη του Κωνσταντίνου στην ανωτέρω επιγραφή σχετίζεται με τον τόπο καταγωγής της συζύγου του κτήτορα. Είναι ενδεικτικό ότι οι Ραδινοί από τον 10ο και έως τον 12ο αιώνα παραμένουν, κατά τον J.-C. Cheynet, στην πρώτη βαθμίδα της αριστοκρατίας⁴¹, εξ άλλου, στην πρωτεύουσα

37. M. EMMANUEL, *Hairstyles and headdresses of empresses, princesses, and ladies of aristocracy in Byzantium*, ΔΧΑΕ Δ'17 (1993-1994), 113-120, εδώ σσ. 119-120, όπου διατυπώνεται η υπόθεση ότι η περούκα της Ραδηνής ήταν φτιαγμένη από μαλλί προβάτου, ενώ παράλληλα συνδέεται η εμφάνισή της στην κτητορική σκηνή των Αγίων Αναργύρων με τοπικές πρακτικές και συνήθειες.

38. ΠΑΝΑΓΩΤΙΔΗ, *Προσωπικότητα*, 161 και 165, σημ. 51.

39. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 46-47, αρ. 5.

40. ΠΑΝΑΓΩΤΙΔΗ, *Προσωπικότητα*, 161 για τον λόγο αυτόν η ίδια προτείνει ως ορθή την γραφή του επιθέτου του κτήτορα με -ι και όχι με -η (Λημνιώτης). Πρβλ. επίσης Η ΙΔΙΑ, *Personality*, 158-159. Την εντοπιότητα του κτήτορα υποστηρίζει και ο Μ. ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ (ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ, *Καστοριά*, 39).

41. CHEYNET, *Pouvoir et contestations*, αρ. 201, σημ. 2, σ. 141. Εκτός από τις οικογένειες των Λακαπηνών και των Αργυρών, οι Ραδινοί διατηρούσαν πολύ στενές σχέσεις και με τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Βοτανειάτη: σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, III, I, 1, 4-8 (πβλ. Β. ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*), Louvain 1980, 269, αρ. 175, το 1081, αμέσως μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Αλέξιο Κομνηνό, ο Βοτανειάτης αποσύρθηκε στην μονή της Περιβλέπτου παίρνοντας μαζί του και τον τότε *ἔπαρχον τῆς πόλεως* ονόματι Ραδινό, προσχωρώντας έτσι από κοινού στις τάξεις των μοναχών. Το 1204, σύμφωνα με το χρονικό του Novgorod, ένας ακόμη Ραδηνός (ίσως ο Κωνσταντίνος Ραδινός, *σεβαστός, παραθαλασσίτης και ἔπαρχος τῆς πόλεως*) διεκδίκησε τον θρόνο της αυτοκρατορίας: CHEYNET, *Pouvoir et contestations*, 141 και σημ. 1. Όπως έχει παρατηρήσει ο P. MAGDALINO, *Byzantine snobbery, The Byzantine*

μαρτυρείται η ύπαρξη μονής επ' ονόματι του Σωτήρος των Ραδηνών⁴². Αν μάλιστα προσθέσει κανείς στα δεδομένα αυτά και το ότι η κτητορική σκηνή των Αγίων Αναργύρων έως ένα βαθμό είναι επηρεασμένη από την αντίστοιχη παράσταση του Ιωάννη Β΄ στην Αγία Σοφία, τότε η υπόθεση που μόλις προηγήθηκε γίνεται βάσιμη. Ίσως η οικογένεια του Θεοδώρου Δημινώτη αρχικά να εγκαταβιούσε στην πρωτεύουσα και στην συνέχεια να εγκαταστάθηκε στην Καστοριά, την πατρίδα του συζύγου· στην περίπτωση αυτή, αν ο λόγος για τον επαναπατρισμό του κτήτορα των Αγίων Αναργύρων δεν ήταν πολιτικός⁴³, τότε δεν είναι απίθανο αυτός να σχετίζεται με τα αίτια που οδήγησαν τον ίδιο στην ανακαίνιση του ναού, τα οποία πληροφορούμαστε από την αφιερωματική επιγραφή του νάρθηκα: επικαλείται, από την μία πλευρά, την μεσολάβηση των επωνύμων αγίων Κοσμά και Δαμιανού για την εξασφάλιση μίας θέσης στον Παράδεισο και, από την άλλη, την βοήθειά τους για την κλονισμένη του υγεία⁴⁴. Επομένως, δεν αποκλείεται ο Δημινώτης χτυπημένος από αρρώστια να προτίμησε να εγκαταλείψει (ίσως επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού) το πολύβουο και πολυτάραχο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης για έναν ήρεμο και ήσυχο, πλην όμως ακμάζοντα⁴⁵, τόπο της βυζαντινής περιφέρειας· εκεί ασφαλώς θα μπορούσε να υπολογίζει και στην συμπαράσταση των άλλων μελών της οικογένειας Δημινώτη⁴⁶.

aristocracy, (βλ. σημ. 8), 58-78, εδώ σσ. 63-64, οι δύο βασικές συνιστώσες που καθορίζουν την βυζαντινή αριστοκρατία - η οποία ποτέ δεν κατοχυρώθηκε νομικά - ήταν *the imperial power and the civic tradition*, δηλαδή η διατήρηση στενών σχέσεων με τον αυτοκράτορα και η συμμετοχή στον διοικητικό μηχανισμό της πολιτείας.

42. Κ. και S. LAKE, *Dated Greek minuscule manuscripts to the year 1200*, τ. 10, Boston 1945, 72, 114 και 142.

43. Κάποιοι μελετητές θεώρησαν ότι ο Θεόδωρος Δημινώτης εγκαταστάθηκε στην Καστοριά ως εξόριστος από την Κωνσταντινούπολη (εξαιτίας του ότι έπεσε σε δυσμένεια): ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μνημεία*, 35-36 και MALMQUIST, *Byzantine 12th century frescoes in Kastoria* (βλ. σημ. 15), 86. Η άποψη αυτή, πάντως, κατά κανέναν τρόπο δεν αποκλείει την περίπτωση ο Δημινώτης να καταγόταν από την Καστοριά.

44. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 45, 11-15: *σεπτης/, δΰαδος έξεγειρω τον δόμον σκηνήν εκεί/σε, την αείδροσον γλόην; εύρειν δυσωπών και τόπον/ των πραεών τα νϋν δέ ρώσιν σαρκός ήσθηνμένης και σω/ματικης δωρεάν ενέξιας.*

45. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 28. Βλ. επίσης Η ΙΔΙΑ, Η πόλη της Καστοριάς στην εποχή των Κομνηνών, *ΔΧΑΕ Δ΄/14* (1987-1989), 307-314.

46. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο κτήτορας στην εν λόγω επιγραφή του νάρθηκα δηλώνει κατηγορηματικά ότι είναι μέλος της οικογένειας των Δημινωτών: *Θεόδωρος*

Παρόλα αυτά, όμως, έχω την πεποίθηση ότι δεν είναι μόνο ο πρωτευουσιάνικος «σνομπισμός»⁴⁷, χωρίς αμφιβολία ιδιαίτερα αναπτυγμένος κατά τον 12ο αιώνα στις τάξεις της άρχουσας élite της Κωνσταντινούπολης⁴⁸, που ώθησε την Άννα στην προβολή του εαυτού της εντός της οικογένειάς της με πρωτόγνωρο τρόπο. Εξ άλλου, και ο Θεόδωρος Λημνιώτης δεν φαίνεται λιγότερο υπερήφανος για την δική του καταγωγή, όπως προκύπτει από τις αφιερωματικές επιγραφές (κυρίως αυτή του νάρθηκα), που ασφαλώς είχε μεγαλύτερη σημασία για τον τοπικό πληθυσμό. Όπως είδαμε, η Άννα καταλαμβάνει την τιμητική θέση στον κτητορικό πίνακα του βορείου κλίτους, πράγμα που φαίνεται να συμβαίνει και στην παράσταση του νοτίου κλίτους εκατέρωθεν του υπερμεγέθους Παντοκράτορα⁴⁹. Ωστόσο, στην πρώτη σκηνή παρατηρείται παράλληλα μία προσπάθεια μετριασμού της ιδιαίτερης προβολής της συζύγου του κτήτορα. Είναι αξιοσημείωτο ότι, σε αντίθεση με την αντίστοιχη σκηνή στην Παναγία Κρίνα της Χίου του 1197 (με την οποία θα ασχοληθούμε εκτενέστερα αμέσως παρακάτω), όπου το Θείο Βρέφος ευλογεί με το δεξί την συμβία του κτήτορα⁵⁰, στους

κλών Λημνιωτών όσφύς (ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 45, 5). Άλλωστε, στον ναό του Αγίου Στεφάνου στην ίδια πόλη φαίνεται ότι έχει απεικονιστεί στον νάρθηκα ένα ακόμη μέλος της οικογένειας, ο συνονόματος του κτήτορα των Αγίων Αναργύρων ιερέας Θεόδωρος Λημνιώτης (Λημνιώτης), να προσφέρει το ομοίωμα της εκκλησίας στον επώνυμο άγιο του ναού (προχωρημένος 13ος αιώνας): ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Καστοριά*, 11, 19 και εικ. 16 και ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 68, 88, αρ. 24. Ο ΟΡΑΝΑΟΣ, *Μνημεία*, 35, και η MALMQUIST, *Byzantine 12th century frescoes in Kastoria*, 86, ταυτίζουν τον κτήτορα του Αγίου Στεφάνου με εκείνον των Αγίων Αναργύρων, βασιζόμενοι προφανώς στην συνωνυμία τους. Η ταύτιση αυτή, εν τούτοις, δεν ακυρώνεται μόνο εξαιτίας του γεγονότος ότι η απεικόνιση του ιερέα Λημνιώτη είναι πολύ μεταγενέστερη από εκείνη του Λημνιώτη των Αγίων Αναργύρων· αποκλείεται επίσης από το ότι σε καμία από τις τόσες αφιερωματικές επιγραφές του τελευταίου ναού δεν απαντά η ιδιότητα του κληρικού.

47. Για τον βυζαντινό «σνομπισμό» που εμφανίζεται κυρίως από τον 11ο αιώνα και μετά βλ. την μελέτη του MAGDALINO, *Byzantine snobbery* (βλ. σημ. 41).

48. MAGDALINO, *Byzantine snobbery*, 65 και Ο ΙΔΙΟΣ, *Constantinople and the “έξω χώροι” in the time of Balsamon, To Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία* [Έταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών Διπτύχων - Παράφυλλα 3], εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Αθήνα 1991, 179-197, εδώ κυρίως σ. 190.

49. Ο G. Subotić εντόπισε ίχνη της κητόρισσας αριστερά από τον Χριστό: προφορική επισήμανση του ίδιου στην Ε. Δρακοπούλου (ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 53, σημ. 131). Βλ. επίσης, PANAYOTIDI, *Personality*, 161 και Η ΙΔΙΑ, *Προσωπικότητα*, 161.

50. CH. PENNAS, *Some aristocratic founders: The foundation of Panaghia Krena on Chios, στον τόμο: Les femmes et le monachisme byzantin* (Actes du Symposium d’Athènes 28-29

Αγίους Αναργύρους ο μικρός Χριστός, τον οποίο κρατά στο στήθος της η Θεοτόκος, ευλογεί και με τα δυο του χέρια τους δωρητές: τόσο στα δεξιά του την Άννα όσο και στα αριστερά του τον Θεόδωρο (εικ. 2, 4). Επίσης, ο τελευταίος απεικονίζεται με ανάλογη προς την σύζυγό του πολυτελή αμφίεση: αν τα λυτά του μαλλιά δεν είναι βαμμένα καστανόξανθα⁵¹, τότε η κόμη του είναι ψεύτικη, όπως προοιεί το μαύρο διχαλωτό του γένι· επομένως, εκτός από τα ακριβά ενδύματα, φοράει και ο ίδιος περούκα, αντίστοιχη με εκείνη της Άννας (εικ. 4-5).

Στο σημείο αυτό, θα ήταν εύλογο νομίζω να εξετάσουμε τί ακριβώς συμβαίνει σε περιπτώσεις ανάλογων σκηνών. Την ίδια διάταξη με αυτή των Αγίων Αναργύρων συναντάμε σε δύο ακόμη βυζαντινά μνημεία. Το πρωιμότερο είναι η Karabaş Kilise στην κοιλάδα του Soğanlı της Καππαδοκίας, που χρονολογείται με επιγραφή στα 1060/61⁵². Στο κεντρικό τυφλό αψίδωμα του βορείου τοίχου της υπόσκαφης αυτής εκκλησίας, παριστάνεται σε στάση προσκύνησης εκατέρωθεν του αρχαγγέλου Μιχαήλ ένα ζευγάρι κτητόρων. Αριστερά, στην τιμητική θέση, απεικονίζεται (με ίχνη ξανθής κόμης και λευκό κεφαλόδεσμο) η Ευδοκία και δεξιά ο μοναχός Νήφων (πρώην σύζυγος μάλλον της Ευδοκίας)⁵³. Δυστυχώς, τα στοιχεία που διαθέτουμε για την σκηνή δεν μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε κατά πόσο η συγκεκριμένη διάταξη ήταν συνειδητά επιλεγμένη. Αντίθετα, στον ναό της Παναγίας Κρίνας στην Χίο, που όπως είδαμε χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα, η τιμητική θέση (στα δεξιά της Παναγίας) της συζύγου του κτήτορα *σεβαστού* Ευσταθίου Κοδράτου, στην επιτύμβια σύνθεση του αρκοσολίου του νοτίου τοίχου του εσωνάρθηκα, σχετίζεται άμεσα με την καταγωγή της. Από την επιγραφή που την συνοδεύει πληροφορούμαστε το οικογενειακό της επίθετο: ήταν μία Πεπαγωμένη (E.../ Δουκ... η Παγομένη[η])⁵⁴. Ενδιαφέρον έχει μάλιστα

mars 1988) [Publications de l'Institut Canadien d'Archéologie à Athènes], εκδ. J. PERREAULT, Athènes 1991, 61-66, εδώ σ. 62 και εικ. 5/18.

51. ΠΑΝΑΠΩΤΙΔΗ, Προσωπικότητα, 160. Τα βαμμένα μαλλιά και δη στο ξανθό χρώμα αποτελούσαν δείγμα ιδιαίτερης ομορφιάς και επίδειξης. Βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Δ', Αθήνα 1951, 370-371 και σημ. 9.

52. Βλ. παραπάνω σημ. 16.

53. RODLEY, *Cave monasteries* (βλ. σημ. 16), 200 και σχ. 38d και PARANI, *Reconstructing*, app. 3, σ. 327, αρ. 13.

54. PENNAS, *Some aristocratic founders*, 63. Για τον ταφικό χαρακτήρα του εσωνάρθηκα της Παναγίας Κρίνα βλ. επίσης Ο ΙΔΙΟΣ, An unusual "Deesis" in the narthex of Panagia Krena, Chios, *ΔΧΑΕ* Δ'17 (1993-1994), 193-198.

το γεγονός ότι στην πρόθεση του ιερού βήματος απεικονίστηκε ο ήδη νεκρός μητροπολίτης Υπαίπων *υπέρτιμος* Στέφανος Πεπαγωμένος, του οποίου η σχέση με τον κτήτορα δηλώνεται σαφώς μέσω της συνοδευτικής του επιγραφής. Επρόκειτο για τον θείο του Ευσταθίου Κοδράτου⁵⁵ αυτό σημαίνει ότι η σύζυγος του κτήτορα ήταν εξ αίματος ανιψιά του μητροπολίτη.

Με δεδομένο το παραπάνω γεγονός, σε συνδυασμό ασφαλώς τόσο με την εξέχουσα θέση του Στεφάνου στο ιερό βήμα (μεταξύ μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας) όσο και με την παρουσία των Πεπαγωμένων από τον όψιμο 11ο έως και τα μέσα του 13ου αιώνα στην αυλή και γενικά τις τάξεις της *élite* της πρωτεύουσας⁵⁶, η τοποθέτηση της Πεπαγωμένης στο αριστερό μέρος του πίνακα γίνεται πλήρως κατανοητή. Ας σημειωθεί, άλλωστε, ότι η ίδια είναι ντυμένη με επίσημη αυλική ενδυμασία⁵⁷. Ωστόσο, σε αντίθεση με την κτητορική σκηνή των Αγίων Αναργύρων, η δωρήτρια της Κρίνας δεν απομονώνεται διαχωριζόμενη από τα αρσενικά μέλη της οικογένειάς της. Ενώ ακολουθείται στο ανατολικό εσωράχιο του αρκοσολίου από μία ακόμη γυναικεία μορφή (ίσως μία Πεπαγωμένη και πάλι), ντυμένη με τον ίδιο τρόπο με εκείνη, σε αντιστοιχία με μία δεύτερη

55. PENNAS, Some aristocratic founders, 63 και εικ. 6/21.

56. PENNAS, Some aristocratic founders, 63-64. Όσον αφορά στους Πεπαγωμένους, αρκεί νομίζω να επισημανθεί ότι στα 1082 αναφέρεται στα πρακτικά της δίκης του Ιωάννη Ιταλού (*Τὰ πραχθέντα βασιλικῆ καὶ συνοδικῆ διαγνώσει ἔν τε τῷ παλατίῳ καὶ τῇ ἀγιοτάτῃ τοῦ θεοῦ μεγάλη ἐκκλησία κατὰ τοῦ Ἰταλοῦ Ἰωάννου*, έκδ. J. GOUILLARD, *Le procès officiel de Jean l'Italien: Les actes et leurs sous-entendus*, *TM* 9 [1985], 133-174, εδώ σ. 141, 94-95) ο *σεβαστοφόρος* Ιωάννης Πεπαγωμένος ως στενότατος-έμπιστος συνεργάτης του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού: *διὰ Ἰωάννου σεβαστοφόρου Πεπαγωμένου καὶ οἰκείου ἀνθρώπου αὐτοῦ* [του Αλεξίου]. Σύμφωνα με τον J. VERPEAUX, *Les oikεioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale*, *RÉB* 23 (1965), 89-99, εδώ σ. 92, ο *οἰκείος* ήταν πρόσωπο του περιβάλλοντος του αυτοκράτορα: βρισκόταν στην υπηρεσία του, έχοντας μαζί του σχέσεις τις οποίες χαρακτήριζε η πίστη και ασφαλώς πολύ στενότερες από εκείνες των απλών υπαλλήλων. Πάντως, η στενή σχέση με τον αυτοκράτορα είναι δυνατόν να έχει, σύμφωνα με την επισήμανση του MAGDALINO, *Byzantine snobbery*, 64, τέσσερις διαφορετικές αφετηρίες: *through kinship or descent, through investiture with an imperial dignity, through descent from an imperial dignitary, and through appointment to high office in imperial service.*

57. PENNAS, Some aristocratic founders, 62 και 63.

ανδρική μορφή - που φέρει το επώνυμο Κοδράτος - στο δυτικό εσωράχιο, πίσω της απεικονίζεται ένα αγόρι, προφανώς ο γιος του ζευγαριού⁵⁸.

Από το τελευταίο αυτό παράδειγμα απεικόνισης κτητόρων, όπου γίνεται εξίσου εμφανής η σχέση με την Κωνσταντινούπολη, διαπιστώνει κανείς ότι η αντίστοιχη σκηνή των Αγίων Αναργύρων αποπνέει σαφώς κάτι περισσότερο από την αριστοκρατική υπεροψία του Θεοδώρου Δημιώτη και της Άννας Ραδηνής⁵⁹. Ενώ στην περίπτωση της Κρίνας σχεδόν διατυμπανίζεται ο λόγος που η σύζυγος του κτήτορα καταλαμβάνει την τιμητική θέση στην επιτύμβια σύνθεση, στους Αγίους Αναργύρους η υπεροχή της δωρήτριας ως προς την καταγωγή της - και άρα ο προφανής λόγος της έξαρσής της - γίνεται με τρόπο υπαινικτικό. Κατά την γνώμη μου, η Άννα, προερχόμενη από το πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο της αυτοκρατορίας, είχε γίνει φορέας των αντιλήψεων που είχαν διαμορφώσει οι ίδιες οι γυναίκες της πρωτευουσιάνικης κομνηνίας elite για τον ρόλο τους μέσα στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι του Βυζαντίου. Οι γυναίκες του περιβάλλοντος των Κομνηνών ήταν σε θέση να προπαγανδίσουν, μέσω της πέννας ευνοούμενων ρητόρων-συγγραφέων, όχι μόνο την ιδιαιτερότητά τους σε σχέση με τις υπόλοιπες γυναίκες, αλλά ακόμη και την υπεροχή τους έναντι των ανδρών. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Άννα Κομνηνή, όπως άλλωστε και η Άννα Δαλασσηνή με την Ειρήνη Δούκαινα, δεν ξεχώριζε - αν και είχε απόλυτη συνείδηση του ότι ανήκε στο «ασθενές φύλο»⁶⁰ - μόνο από τις υπόλοιπες γυναίκες της εποχής της, αλλά ακόμη και από τους άνδρες⁶¹. Ο Γεώργιος Τορνίκης ισχυρίζεται ότι

58. PENNAS, Some aristocratic founders, 62-63 και εικ. 5/18-20.

59. PANAYOTIDI, Personality, 166.

60. Η ίδια (Άλεξιάς, XV, IX, 1, 47-53) δηλώνει ευθαρσώς ότι, ως γυναίκα διακατεχόμενη από την *αίδω*, αδυνατεί να αναφερθεί σε κάποια ζητήματα (σχετικά με την αίρεση των Βογομίλων). Εξ άλλου, πολύ ενδιαφέρον έχει και η παρατήρηση της TH. GOUMAPETERSON, Engendered category or recognizable life: Anna Komnene and her *Alexiad*, BF 23 (1996), 25-34, εδώ σ. 31, ότι η Κομνηνή *demonstrates an acute consciousness of her self as an engendered being or engendered category, that of imperial princess, within a patriarchal social structure. Within that category she had to exist for the length of her troubled life*. Βλ. επίσης Γ. ΜΙΝΤΣΗΣ, Η «ερωτική» Άννα Κομνηνή. Μία μελέτη κοινωνικής ταυτότητας του φύλου, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 71, 77 κ.ε.

61. Γεώργιος Τορνίκης, *Λόγος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Ἄννης τῆς καισαρίσσης*, έκδ. J. DARROUZÈS, *Georges et Demetrios Tornikès. Lettres et discours*, Paris 1970, 220-323 (στο εξής: Τορνίκης, *Λόγος*), εδώ σ. 315, 5-19. Βλ. επίσης TH. GOUMAPETERSON, Gender and power: Passages to the maternal in Anna Komnene's *Alexiad*, στον

η πορφυρογέννητη πριγκίπισσα ήταν γυνή και τῶν ὑπεράγαν ἀνδρῶν ἀνδρωδεστέρα και σοφίαν και φρόνησιν⁶², ὅπως επίσης και ὅτι διέθετε ψυχὴν στερορὰν και ἄρρενοπρεπὴ γυναικείῳ συγκλεισθεῖσα και ἀπαλῶ σώματι⁶³ και, ἀκόμη, σοφίαν και νοῦν οὐ θῆλυν οὐδ' ἀπαλόν, ἀλλὰ στερορόν τε και ἄρρενα⁶⁴. Επομένως, ἡ Ραδηνή μέσω της κτητορικής σκηνῆς του βορείου κλίτους προέβαλλε τόσο την αριστοκρατική-πρωτευουσιάνικη καταγωγή της (ὅπως ακριβῶς και ἡ Πεπαγωμένη) ὅσο και την συνειδητοποίηση του νέου ρόλου που διαδραματίζαν τα θηλυκά μέλη της ἀρχουσας élite στο σύστημα διαμόρφωσης διοικογενειακῶν δεσμῶν-πολιτικῶν συμμαχιῶν, την βάση της λειτουργίας της κομνήνειας αριστοκρατίας.

Ὡστόσο, το γεγονός ὅτι ἡ Άννα ἦταν εκείνη που επέβαλε τις προσωπικές της αντιλήψεις στο καλλιτεχνικό συνεργείο του ναοῦ (εκείνο του ζωγράφου Α⁶⁵) επιβεβαιώνεται, νομίζω, ἀπὸ σειρά ισχυρῶν ενδείξεων. Κατ' ἀρχάς, πέρα ἀπὸ την επιδεικτική της τοποθέτηση στην τιμητική θέση του πίνακα, το γεγονός ὅτι ἡ παράσταση δεν εκτελέστηκε στον νάρθηκα (ὅπως στον ναό του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη ἢ την εκκλησία της Παναγίας Κρίνας), ἀλλὰ ἀντίθετα στο βόρειο κλίτος, ἀποτελεῖ μία τέτοια ἔνδειξη. Ασφαλῶς, θα μπορούσε κανεῖς να συνδέσει την κτητορική σκηνή με την ἀπεικόνιση της Δέησης στον ἀνατολικό τοῖχο του ἴδιου κλίτους⁶⁶: οἱ δωρητῆς δέονται προς την μεσίτρια Θεοτόκο, ἡ οποία με την σειρά της μεταφέρει το αἴτημά τους στον Υἱό της⁶⁷. Αυτό, ὠστόσο, δεν υποβαθμίζει ἓνα δεύτερο στοιχείο: το γεγονός ὅτι σε κάθε λατρευτική εκδήλωση μέσα στον ναό το γυναικείο ἐκκλησίασμα ἐρχόταν ἀναπόφευκτα σε οπτική

τόμο *Anna Komnene* (βλ. σημ. 10), 107-124, ἐδῶ σ. 109-110 και ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Γυναίκα*, 208-209.

62. Τορνίκης, *Λόγος*, 315, 6-7.

63. Τορνίκης, *Λόγος*, 315, 7-8.

64. Τορνίκης, *Λόγος*, 317, 6-7.

65. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Καστοριά*, 26-28 και 43-44.

66. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Καστοριά*, 34, εικ. 13.

67. Είναι χαρακτηριστικό ὅτι στην Καππαδοκία, στο Ayi Kilisesi στο Erdemli (11ος αἰώνας), ἀπαντᾶ ἓνας ενδιαφέρων συνδυασμὸς κτητορικής-επιτύμβιας παράστασης και ἀπεικόνισης της Δέησης: οἱ νεκροὶ δωρητῆς πλαισιώνουν την εσχατολογικὸύ περιεχομένου παράσταση, στο τύμπανο του ἀρχοσολίου του βορείου τοῖχου της εκκλησίας. Βλ. N. THIERRY, *Le portrait funéraire byzantin. Nouvelles données, Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1992, τ. II, 582-592, ἐδῶ σ. 591 και εικ. 4.

επαφή με την παράσταση των χορηγών⁶⁸ και, επομένως, αντίκριζε την προβεβλημένη θέση της Άννας μέσα στην οικογένειά της. Με άλλα λόγια, η δωρήτρια με την σκηνή αυτή διατυμπάνιζε στις γυναίκες της Καστοριάς το προσωπικό της γόητρο. Μάλιστα, κατά την φάση «ενημέρωσης» του πίνακα, ίσως ήταν και πάλι η ίδια που προσπάθησε να συνδυάσει την επιβεβλημένη από τα νέα δεδομένα ταπεινοφροσύνη με την αριστοκρατική υπερηφάνεια: η ανανέωση των επιγραφών έγινε ούτως ώστε να μπορεί κανείς με υπομονή να διαβάσει και τις παλαιότερες (όπου η Άννα φέρει το προσωπικό της επίθετο)· επίσης, η προσθήκη του πύλου στο αρχικό κάλυμμα της κεφαλής την έκανε να ξεπερνά ακόμη περισσότερο σε ύψος τον σύζυγό της και να φαντάζει ως η αδιαφιλονίκητα κυρίαρχη μορφή ανάμεσα στους δωρητές.

Όμως, και η επιλογή να απεικονιστεί όλη η οικογένεια εκατέρωθεν της Παναγίας και όχι δίπλα στους αγίους Αναργύρους, τους επωνύμους αγίους του ναού, ή ακόμη και γύρω από τον άγιο Γεώργιο, στον οποίο είναι αφιερωμένο το βόρειο κλίτος, είναι νομίζω μία ακόμη πολύ σοβαρή ένδειξη. Ο Α. Ορλάνδος υπέθεσε ότι αυτό συνέβη γιατί ο ναός αρχικά ήταν αφιερωμένος στην Θεοτόκο, στην οποία πίστεψε ότι αναφέρεται η φράση του δεύτερου στίχου της κτητορικής επιγραφής του νάρθηκα *καὶ σοῦ τὸν περικλυτὸν δόμον*⁶⁹, διαβάζοντας εσφαλμένα τον επόμενο στίχο⁷⁰. Αντίθετα, ο Μ. Χατζηδάκης θεώρησε ότι το πρότυπο για την παράσταση αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί στον ψηφιδωτό αφιερωματικό πίνακα του Ιωάννη Β΄ στα υπερώα της Αγίας Σοφίας, όπου απαντά η ίδια διάθεση για συμμετρία (εικ. 3)⁷¹. Ωστόσο, αυτές δεν είναι οι μόνες δυνατές ερμηνείες· η πρώτη μάλιστα θα πρέπει να θεωρηθεί εκτός πραγματικότητας.

68. Ο διαχωρισμός των φύλων εντός της εκκλησίας ανάγεται στον 4ο αιώνα (*Αποστολικές Διαταγές [Διαταγαὶ ἢ διατάξεις τῶν ἁγίων πανευφήμων Ἀποστόλων, Patrologia Graeca*, τ. 1, στ. 556-1156], Β΄, 57, 4) σύμφωνα με την *Διαθήκη του Κυρίου* - 5ος αιώνας (;) -, ο διαχωρισμός αυτός ακολουθούσε την διάταξη του ναού σε κλίτη (από την μία πλευρά οι άνδρες και από την άλλη οι γυναίκες)· μάλιστα, στην Δύση, όπου οι βασιλικές δεν διέθεταν κατά κανόνα γυναικωνίτες, μαρτυρείται ξεκάθαρα η τοποθέτηση των γυναικών στο βόρειο κλίτος (Δ. ΜΩΡΑΪΤΗΣ, *Γυναικωνίτης, Θρησκευτική καὶ Ἠθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, Αθήνα 1964, στ. 846-848 και Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Παλαιοχριστιανική τέχνη: Ναοδομία (π. 200-600)*, Αθήνα 1994, 45).

69. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μνημεῖα*, 55. Βλ. επίσης ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 46, σμμ. 113.

70. Τον αντέγραψε ως *διαβασία τῆ φθορᾶ κατακλῦσαι* (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μνημεῖα*, 35), αντί του ορθού *δυὰς ἁγία τῆ φθορᾶ κατακλῦσαι* (ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη*, 45).

71. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Καστοριά*, 39.

Ασφαλώς, η ιδιωτική λατρεία της Θεοτόκου δεν μπορεί να συνδεθεί αποκλειστικά με το γυναικείο φύλο. Διαθέτουμε, για παράδειγμα, από τον 11ο-12ο αιώνα ανδρικά δαχτυλίδια και σφραγίδες με την μορφή της Θεοτόκου και επιγραφή-επίκληση της βοήθειάς της⁷², ενώ παράλληλα είναι γνωστές περιπτώσεις γυναικών που προτιμούσαν την απευθείας σχέση με τον Χριστό: χαρακτηριστικά, η αυγούστα Ζωή τον 11ο αιώνα είχε αναπτύξει μία σχεδόν παθολογική σχέση με την εικόνα του Χριστού Αντιφωνητή, όπως μας πληροφορεί ο Μιχαήλ Ψελλός⁷³ η ίδια, επίσης, προτίμησε να απεικονιστεί με τον αυτοκράτορα σύζυγό της στο νότιο υπερώο της Αγίας Σοφίας εκατέρωθεν και πάλι του έnthρονου Χριστού Αντιφωνητή⁷⁴. Και βέβαια, είναι γνωστή η ιδιαίτερη λατρεία που επεφύλασσε ο ανδρικός μοναχισμός (μοναστική πολιτεία Αγίου Όρους) στο πρόσωπο της Παναγίας. Παρόλα αυτά, ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο οι γυναίκες αισθάνονταν μεγαλύτερη οικειότητα απέναντι στην Μητέρα του Θεού, πράγμα το οποίο διαπιστώνεται στην ευρεία χρήση

72. Πρόκειται για τα δαχτυλίδια των Μιχαήλ Ατταλειάτη (του γνωστού αξιωματούχου και ιστορικού) και Μιχαήλ Στρυφονού (του επικεφαλής του στόλου επί Αλεξίου Γ' Αγγέλου): Η. MAGUIRE, Η ιδιωτική λατρεία της Παναγίας, στον τόμο: *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, επιμ. Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ, Αθήνα 2000, 279-289, εδώ σ. 286-287 και εικ. 182 και επίσης στον ίδιο τόμο S. ZWIRN, αρ. κατ. 12, σ. 293. Ενδεικτική, επίσης, είναι η σφραγίδα του *μαγίστρου και πραιτόρος* Οψικίου Λέοντος Σκληρού, του β' μισού του 11ου αιώνα: Ι. ΚΑΛΑΒΡΕΖΟΥ, αρ. κατ. 54, στον τόμο: ΚΑΛΑΒΡΕΖΟΥ (Byzantine Women, βλ. σημ. 8), 125.

73. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, έκδ. E. RENAULD, *Michael Psellos, Chronographie*, τ. I-II, Paris 1926-1928, I, 149, παρ. 66. Ας σημειωθεί επίσης ότι η μορφή του Χριστού Αντιφωνητή εμφανίζεται και σε νομίσματα της Ζωής: P. GRIERSON, *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τ. III, 1-2 (717-1081), Washington, DC 1973, 2, 162-163, 722 και 727-730. Πέρα απ' όλα αυτά όμως διαθέτουμε και γυναικεία δαχτυλίδια, τα οποία δείχνουν τον άμεσο συσχετισμό γυναικών τόσο με το πρόσωπο του Χριστού όσο και με εκείνο κάποιου άνδρα αγίου: Β. ΠΙΤΑΡΑΚΗΣ, Female piety in context: Understanding developments in private devotional practices, στον τόμο *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, έκδ. Μ. Vassilaki, Aldershot-Burlington 2004, αρ. 13, 153-164 (στο εξής: ΠΙΤΑΡΑΚΗΣ, Piety), εδώ σ. 154 και εικ. 13.1.

74. Β. HILL - L. JAMES - D. SMYTHE, Zoe: The rhythm method of imperial renewal, στον τόμο: *New Constantines. The rhythm of imperial renewal in Byzantium, 4th-13th centuries* (Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992), έκδ. P. MAGDALINO, Aldershot 1994, 215-229, εδώ σ. 225 και σημ. 31 και C. CONNOR, *Women of Byzantium*, New Haven-London 2004, 235-236.

κυρώς σκηνών από τον βίο της σε κοσμήματα και ενδύματα. Ενώ όμως όλα αυτά υπενθύμιζαν την θεία παρέμβαση ή είχαν εμβληματικό χαρακτήρα, μετά την Εικονομαχία η σχέση των πιστών με την Θεοτόκο γίνεται πιο προσωπική, στηριζόμενη στον μεσολαβητικό της ρόλο⁷⁵. Είναι ενδεικτικό ότι από τον 10ο αιώνα εμφανίζονται για πρώτη φορά μικρογραφίες χειρογράφων, στις οποίες ο κτήτορας επικαλείται την μεσολάβηση της Θεομήτορος για την αποδοχή του αιτήματός του από τον Χριστό⁷⁶, ενώ από την ίδια αυτή εποχή απαντά για πρώτη φορά επίσης η Θεοτόκος να μεσολαβεί στην στέψη του αυτοκράτορα⁷⁷.

Κάποιες φορές, πάντως, η οικειότητα αυτή μεταξύ Παναγίας και πιστών γυναικών φαίνεται να έχει και ένα «φεμινιστικό» υπόβαθρο. Είναι αξιοσημείωτο ότι τον 9^ο αιώνα συνετέθη ο μοναδικός κανόνας που διαθέτουμε από γυναίκα υμνογράφο, την μοναχή Θέκλα, προς τιμήν της Θεοτόκου. Μάλιστα, το κείμενο αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «φεμινιστικό», αφού αναφέρεται αποκλειστικά τόσο σε μεμονωμένες γυναίκες όσο και στο γυναικείο φύλο εν γένει⁷⁸, το οποίο αποκατέστησε

75. Βλ. σχετικά το άρθρο του MAGUIRE, Η ιδιωτική λατρεία της Παναγίας. Βλ. επίσης S. DER NERSESSIAN, Two images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection, *DOP* 14 (1960), 69-86, edw σ. 71-77. Τον μεσολαβητικό ρόλο της Παναγίας συνοψίζει με σαφήνεια το τροπάριον της εορτής της Κοίμησης: *ἐν τῇ γεννήσει τὴν παρθενίαν ἐφύλαξας, ἐν τῇ κοιμήσει τὸν κόσμον οὐ κατέλιπες, Θεοτόκε. Μετέστης πρὸς τὴν ζωὴν, μήτηρ ὑπάρχουσα τῆς ζωῆς, καὶ ταῖς πρεσβείαις ταῖς σαῖς λυτρομένη ἐκ θανάτου τὰς ψυχὰς ἡμῶν* (J. MATEOS [εκδ.], *Le typicon de la Grande Église: Ms. Sainte-Croix no. 40, Xe siècle* [OCA 165], τ. I: *Le cycle de douze mois*, Roma 1962, 370, 9-12 και M. EVANGELATOU, The symbolism of the censer in Byzantine representations of the Dormition of the Virgin, *Images of the Mother of God* [βλ. σημ. 73], αρ. 10, 117-131, edw σ. 118).

76. PATTERSON-ŠEVŠENKO, Close encounters (βλ. σημ. 35), 264 κ.ε. και εικ. 6-7 και Η ΙΔΙΑ, Η Παναγία στα βυζαντινά χειρόγραφα, *Μήτηρ Θεού* (βλ. σημ. 72), 155-165, edw σ. 161 κ.ε. και εικ. 101-102. Το πρώτο παράδειγμα απαντά στον κώδικα *Reg. gr. 1*, φ. 2ν, της Βατικανής Βιβλιοθήκης (*Βίβλος Λέοντος πατρικίου*).

77. DER NERSESSIAN, Two Images of the Virgin, 73.

78. Βλ. σχετικά Ε. CATAFYGIOTOU-TOPPING, Thekla the nun: In praise of women, *Greek Orthodox Theological Review* 25 (1980), 353-370. Η ΙΔΙΑ, Women hymnographers in Byzantium, *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), 98-111, edw σ. 104-107. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα* [ΕΙΕ-ΙΒΕ, Μονογραφίες 6], Αθήνα 2005, 207 και ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Γυναίκα*, 90-91. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι το «φεμινιστικό» πνεύμα, που εκφράζει το έργο της Θέκλας, αποτελεί σε κάποιο βαθμό απόρροια της επίτευξης ενός είδους ισοτιμίας των δύο φύλων στους κόλπους του μοναχισμού (Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Monachisme: L'égalité*

η καθοριστική εμπλοκή στο έργο της Θείας Οικονομίας μίας γυναίκας. Ἐξ Ἄννης ἢ χαρὰ τοῦ γένους ἦνθησας/ καὶ τίκτεις, Παρθένε, τὸν βασιλέα/ καὶ συγχαίρουσι τῷ τόκῳ σου/ αἱ γυναῖκες λυθεῖσαι διὰ σου τῆς ἀρᾶς/... νῦν ἢ φύσις τοῦ θήλεος γέγηθε/ νῦν ἢ λύπη πέπανται χαρὰ δὲ ἦνθησεν/ ὅτι Μαρία ἔτεκεν/ τὴν χαρὰν τὸν σωτήρα καὶ Κύριον, γράφει χαρακτηριστικά η μοναχὴ υμνωδὸς στὴν γ' και τὴν ζ' ὠδὴ του κανόνα τῆς ἀντίστοιχα⁷⁹. Εἰς αὐτὸν ἐνδιαφέρον, ὁμῶς, παρουσιάζει καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημάνει πῶς ἡ Θεοτόκος ἀποτελεῖ πρότυπο ζωῆς γιὰ τὶς χριστιανὲς γυναῖκες: ἔτεκεν υἱὸν Παρθένος/ καὶ εὐτολμοῦσι γυναῖκες/ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐμφανῶς/ καὶ ταύτη ἀκολουθοῦσι/ νεάνιδες παρθενίαν ἀσκοῦσαι⁸⁰.

Καὶ βέβαια, ἐνὸς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν στὶς ἀνδρικές αυτοκρατορικές σφραγίδες κυριαρχεῖ ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ, στὰ μολυβδόβουλλα τῶν θηλυκῶν μελῶν τοῦ αυτοκρατορικοῦ οἴκου ἀπαντᾷ μία ἰδιαίτερη προτίμηση στὴν ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου· ἐνδεικτικά, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μαρτυροῦν σφραγίδες τῆς Εὐδοκίας Μακρεμβολίτισσας (11ος αἰώνας) καὶ τῆς Θεοδώρας Δούκαινας Παλαιολογίνας (13ος αἰώνας)⁸¹. Εἰς ἄλλοι,

totale des sexes, στὸν τόμο *Les femmes et le monachisme* [βλ. σμ. 50], 99-110). Επομένως δὲν θὰ πρέπει νὰ μας ἐκπλήσσει ὁ «φεμινισμὸς» τῆς πιο γνωστῆς ποιήτριας-υμνωδοῦ τοῦ Βυζαντίου (σύγχρονης τῆς Θέκλας), μοναχῆς Κασσίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διάσημη ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε στὸν αυτοκράτορα Θεόφιλο κατὰ τὴν διαδικασία ἐπιλογῆς βασιλικῆς συζύγου, ἦταν σὲ θέση νὰ διακηρύξει ἀπροκάλυπτα ὅτι *φῦλον γυναικῶν ὑπερισχύει πάντων. καὶ μάρτυς Ἔσδρας μετὰ τῆς ἀληθείας* (D. REINSCH, *Women's literature in Byzantium?—The case of Anna Komnene*, στὸν τόμο *Anna Komnene* [βλ. σμ. 10], 83-105, ἐδῶ σ. 83 καὶ 102, σμ. 2, ὅπου παρατίθεται τὸ χωρίο).

79. Τα χωρία τοῦ κανόνα (ἀπὸ τὸ *Νέο Θεοτοκᾶριο*) παραθέτει ἡ CATAFYGIOTOU-TOPPING, *Thekla the nun*, 361 καὶ 362 ἀντίστοιχα.

80. CATAFYGIOTOU-TOPPING, *Thekla the nun*, 363.

81. Β. PENNA, Εἰκονογραφικὰ βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων: Ὁ αυτοκράτορας, ἡ ἐκκλησία, ἡ ἀριστοκρατία, *ΔΧΑΕ Δ' / 20* (1998-1999), 261-273, ἐδῶ σ. 263-265 καὶ Η ΙΔΙΑ, Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου στὰ νομίσματα καὶ τὰ μολυβδόβουλλα, *Μήτηρ Θεοῦ* [βλ. σμ. 72], 209-217, ἐδῶ σ. 213. Βλ. ἐπίσης J.-C. CHEYNET – C. MORRISON, *Texte et image sur les sceaux byzantins: Les raisons d'un choix iconographique*, στὸν τόμο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ (ἐκδ.), *Studies in Byzantine Sigillography*, τ. 4, Washington, DC 1995, 9-32, ἐδῶ σ. 25-26. Γιὰ τὶς σφραγίδες τῆς Μακρεμβολίτισσας καὶ τῆς Παλαιολογίνας βλ. G. ZACOS – A. VEGLERY, *Byzantine lead seals*, τ. I, Basel 1972, ἀρ. 89-90 (σὲ σχέση με τὴν πρώτη) καὶ 122 (σὲ σχέση με τὴν δεύτερη). Ὡστόσο, οἱ παραπάνω περιπτώσεις δὲν εἶναι οἱ μόνες. Δύο ἀκόμη παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ σφραγίδες τόσο τῆς *σεβαστῆς Ἄννας Δούκαινας*,

δεν θα πρέπει να λησμονεί κανείς ότι η εμφάνιση της Παναγίας για πρώτη φορά στα νομίσματα του Λέοντος Στ΄ σχετίζεται μάλλον με την προσπάθεια του αυτοκράτορα να προπαγανδίσει την νομιμότητα της θέσης της τέταρτης συζύγου του Ζωής Καρβουνοψίνας και του γιου τους Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου τόσο στο πλευρό του όσο και στην σειρά της διαδοχής⁸². Η άποψη αυτή, μάλιστα, ενισχύεται από το ότι η Ζωή είναι η πρώτη αυτοκράτειρα που επέλεξε την απεικόνιση της Θεοτόκου (στον τύπο της Νικοποιού) σε σπάνια δοκιμαστική νομισματική κοπή της συμβασιλείας της με τον Κωνσταντίνο (914)⁸³.

Όπως έδειξε πρόσφατα η L. James, η σχέση της αυγούστας Πουλχερίας και εν γένει των αυτοκρατειρών του 5ου-8ου αιώνα με την λατρεία της Θεοτόκου στην πρωτεύουσα⁸⁴ έχει μάλλον υπερεκτιμηθεί, αφού η Μητέρα του Θεού ήταν ένα πρόσωπο εξαιρετικής σημασίας για να επιτραπεί από τον αυτοκράτορα να συνδεθεί μαζί του η βασιλική σύζυγος⁸⁵. Όσον αφορά ειδικά στην Πουλχερία, η οποία φέρεται να έχει ως πρότυπο ζωής την Παναγία (κατά τον Θεοφάνη, ακόμη και μετά τον γάμο της με τον Μαρκιανό δεν απαρνήθηκε την παρθενία της⁸⁶), η σύνδεσή της με την εδραίωση της λατρείας της Θεοτόκου στην Κωνσταντινούπολη⁸⁷ φαίνεται

αδελφής της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας, όσο και της Μαρίας Κομνηνής, ανιψιάς του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (I. KALAVREZOU, αρ. κατ. 46-47, στο: KALAVREZOU [Byzantine Women, βλ. σημ. 8], 107-108).

82. PENNA, Η απεικόνιση της Θεοτόκου, 210.

83. Βλ. PENNA, Η απεικόνιση της Θεοτόκου, 210. Πρβλ. επίσης PITARAKIS, *Piety*, 156-157.

84. Βλ. πρόχειρα J. HERRIN, In search of Byzantine women: Three avenues of approach, στον τόμο *Images of women in antiquity*, εκδ. A. CAMERON - A. KUERT, London 1983, 167-189, εδώ σ. 183.

85. L. JAMES, The empress and the Virgin in early Byzantium: Piety, authority and devotion, στον τόμο *Images of the Mother of God* [βλ. σημ. 73], αρ. 12, σ. 145-152.

86. Θεοφάνης Ομολογητής, *Χρονογραφία*, εκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, τ. I, Lipsiae 1883 (ανατ. Hildesheim 1963), 103, 8-16.

87. Για την άποψη που θέλει την Πουλχερία (ανακηρυγμένη αυγούστα από το 414) να έχει συμβάλει τα μέγιστα - με την υποστήριξη ασφαλώς του πατριάρχη Πρόκλου - στην διάδοση-εδραίωση της λατρείας της Θεοτόκου στην πρωτεύουσα βλ. K. HOLM, *Theodosian empresses: Women and imperial dominion in Late Antiquity*, Berkeley-Los Angeles-London 1982, 142 κ.ε. και V. LIMBERIS, *Divine heiress. The Virgin Mary and the creation of Christian Constantinople*, London 1994, 53 κ.ε.

να συντελείται στις πηγές του 9ου αιώνα⁸⁸. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν μπορούν όλα αυτά να επηρεάσουν την διαπιστωμένη οικειότητα που αισθάνονταν γενικά οι γυναίκες απέναντι στην Θεοτόκο: τόσο η μητρική της ιδιότητα⁸⁹ όσο και η παρθενία της, όπως έχουμε ήδη δει, αποτελούσαν πρότυπο⁹⁰ για τις ενάρετες γυναίκες, έγγαμες και μοναχές. Και επιπλέον, σύμφωνα με την παρατήρηση της Β. Pitarakis, ακολουθώντας το μοντέλο της Παναγίας, η οποία αντλεί την μεσολαβητική της δύναμη από τον ρόλο της ως Μητέρας του Θεού, οι γυναίκες αναλαμβάνουν (και πάλι μετά την Εικονομαχία) να μεσολαβήσουν για την προστασία της οικογένειάς τους⁹¹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την εποχή των Κομνηνών, η οποία ως γνωστόν χαρακτηρίζεται από ένα ισχυρό πνεύμα νεποτισμού, παρουσιάζει η περίπτωση της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας. Από την μία πλευρά, στο *τυπικόν* της για την μονή της Κεχαριτωμένης διακηρύσσει την ευγνωμοσύνη της απέναντι στην Θεοτόκο για την ευγονία που της χάρισε η ίδια⁹², και, από την άλλη, σε επιγραφή αναθηματικής λειψανοθήκης του ίδιου μοναστηριού δηλώνει ότι η πίστη της εγγυάται την προστασία της αυτοκρατορικής οικογένειας⁹³.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η παρουσία της Παναγίας στην κτητορική σύνθεση των Αγίων Αναργύρων θα πρέπει να συνδεθεί

88. Χ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, De Aelia Pulcheria Augusta eiusque fortuna, *Δίπτυχα* 5 (1991), 251-269.

89. Βλ. σχετικά PITARAKIS, Piety, 156 κ.ε. και V. PENNA, Zoe's lead seal: Female invocation to the Annunciation of the Virgin, στον τόμο *Images of the Mother of God* [βλ. σημ. 73], αρ. 15, 175-179.

90. Όπως επισημαίνει η C. GALATARIOΤΟΥ, Holy women and witches: Aspects of Byzantine conceptions of gender, *BMGS* 9 (1984-1985), 55-94, εδώ σ. 94, οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για την γυναίκα στηρίζονταν αφ' ενός στο πρότυπο της Παναγίας, που αντιπροσώπευε την καλή και ασεξουαλική γυναίκα και αφ' ετέρου στο αντιπρότυπο της Εύας, που αντιπροσώπευε το ισχυρό και κακό θηλυκό. Πρβλ. επίσης A.-M. TALBOT, Women, στον τόμο: *The Byzantines*, εκδ. G. CAVALLO, Chicago-London 1997, 117-143, εδώ σ. 117. GOUMA-PETERSON, Gender and power [βλ. σημ. 61], 109 και REINSCH, Women's literature in Byzantium?, (βλ. σημ. 78), 83-84.

91. PITARAKIS, Piety, 155-156.

92. *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, στίχ. 55-57: τούτοις τὸ ἐν πορφύρα τέθεικας γονιμώτατον, τῇ μητρικῇ μοι σχέσει καὶ κλήσει τὴν μητρομήτορα προσθεμένη καὶ πατρομήτορα.

93. *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, αρρ. Β, σ. 152, 14-15: ἤθροισε πίστις Εἰρήνης βασιλίδος σκέπην ἑαυτῆ, συζύγῳ τε καὶ τέκνοις.

πρωτίστως με τις αντιλήψεις της Ραδηνής, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις τόσο της Ασίνου όσο και της Κρίνας, όπου η παρουσία της Μεσίτριας σχετίζεται και με το ότι ο ναός είναι αφιερωμένος στην ίδια. Άλλωστε, το ενδεχόμενο αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Δημιώτης επιλέγει να προσφέρει ως μοναχός, μαζί με την εξίσου ταπεινή σύζυγό του (της οποίας η τιμητική θέση στην σκηνή αποτελεί το μόνο πλέον στοιχείο σύνδεσής της με την υπεροπτική έκφραση του πορτραίτου της στον παλαιότερο κτητορικό πίνακα), το ομοίωμα του ναού στον Παντοκράτορα του νοτίου κλίτους. Κατά συνέπεια, ενώ η αριστοκρατική αλαζονεία της οικογένειας Δημιώτη, η οποία όπως είδαμε συνδεόταν παράλληλα και με ένα «φεμινιστικό» πνεύμα, απευθυνόταν κυρίως στις γυναίκες της τοπικής αριστοκρατίας, η ταπεινοφροσύνη και η συστολή του μοναστικού ζεύγους των δωρητών είχε ως κύριους αποδέκτες το ανδρικό εκκλησίασμα. Η σύνδεση αυτή των κτητόρων των Αγίων Αναργύρων με ομόφυλα θεία πρόσωπα (ο Θεόδωρος με τον Χριστό και η Άννα με την Θεοτόκο) δεν είναι μοναδικό φαινόμενο. Αντίθετα, διαθέτουμε αρκετά αντίστοιχα παραδείγματα. Οι περιπτώσεις τόσο του Θεοδώρου και της Ειρήνης Γαβρά που απεικονίζονται σε ολοσέλιδες μικρογραφίες ποντιακού *τετραεναγγέλου* (του 1067), μπροστά από τον Χριστό και την Θεοτόκο αντίστοιχα (εικ. 7-8)⁹⁴, όσο και του Αλεξίου Κομνηνού και της Ειρήνης Δούκαινας, οι οποίοι επέλεξαν να ιδρύσουν ο μεν την μονή του Χριστού Φιλανθρώπου⁹⁵ και η δε την μονή της Παναγίας Κεχαριτωμένης, είναι ιδιαίτερος ενδεικτικές.

Ωστόσο, θα ήταν σκόπιμο νομίζω να γίνει αναφορά και σε ένα τρίτο παράδειγμα, ίσως ακόμη ενδεικτικότερο των δύο προηγούμενων. Πρόκειται για την περίπτωση της αυγούστας του 11ου αιώνα Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας, η οποία, εξαιτίας του υψηλού κύρους που απολάμβανε ως εγγυήτρια της δυναστικής συνέχειας (επί Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα) αλλά και ως παράγοντας νομιμοποίησης (επί Ρωμανού Δ΄ Διογένη), απεικονίστηκε και με τους δύο συζύγους της να στέφεται από τον Χριστό σε έργα τέχνης, νομίσματα και μολυβδόβουλλα⁹⁶. Εκείνο όμως που έχει

94. Βλ. παραπάνω σ. 79 και σημ. 35.

95. Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, έκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. VII, Βενετία-Αθήνα-Παρίσι 1894, 1-556, εδώ σ. 186, 27-29. Η συγκεκριμένη μονή ιδρύθηκε δίπλα στην μονή της Κεχαριτωμένης (*Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, στίχ. 2114-2117 και 2123-2124).

96. Βλ. παραπάνω σημ. 13 και 19.

ιδιαίτερο ενδιαφέρον εδώ είναι το γεγονός ότι στον κώδικα *Par. gr.* 922, φ. 6r, όπου με επιγραφή και ακροστιχίδα δηλώνεται ότι της ανήκει, η Ευδοκία απεικονίζεται μαζί με τον Κωνσταντίνο Ι΄ (τον οποίο ξεπερνά στο ύψος), ανάμεσα στους δύο από τους τρεις γιους τους, να στέφονται από την ολόσωμη Θεοτόκο. Από το στιχούργημα που τοποθετείται στην απέναντι από την μικρογραφία σελίδα (φ. 5v), αντιλαμβάνεται κανείς για ποιο λόγο επιλέχθηκε η μορφή της Παναγίας για την στέψη του αυτοκρατορικού ζεύγους. Σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις, όπου ο κτήτορας του κώδικα προσφέρει το βιβλίο στην μεσίτρια Θεοτόκο για να το παραδώσει η ίδια στον Χριστό, ο καλλιγράφος του *Par. gr.* 922 δεν κάνει καμία αναφορά στην Μητέρα του Θεού (ούτε καν εκ μέρους της κτητόρισσας), απευθυνόμενος αποκλειστικά στην ένδοξη αυγούστα: *ἤκουσας ὦ δέσποινα καὶ κοσμοκράτορ/ σοὶ ταῦτα πάντα καὶ διὰ σέ τυγχάνει*. Μάλιστα, ο ίδιος κλείνοντας το αφιερωματικό αυτό κείμενο απευθύνεται και πάλι στην ευσεβή αυγούστα, ζητώντας της, ωσάν να επρόκειτο για την ίδια την μεσίτρια Θεοτόκο, να τον οδηγήσει στην σωτηρία: *λύσαις ἄνασσα τὸν ζόφον τὸν τῆς λύπης/ εἰς φῶς μὲ τὸν σὸν ἰκέτην καλλιγράφον/ ἴθυνον εὐόδωσον οἷς οἶδας τρόποις*⁹⁷. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι η Ευδοκία, θεωρώντας τον εαυτό της ως την κυρίαρχη (δέσποινα) του κόσμου, επιλέγει να στεφθεῖ όχι από τον Παντοκράτορα Χριστό όπως συνηθίζεται στην σχετική εικονογραφία, αλλά από την Παναγία, την αντίστοιχη Δέσποινα των ουρανών⁹⁸.

Η περίπτωση αυτή πάντως, παρότι ίσως μοναδική, προαναγγέλλει τις εξελίξεις της αμέσως επόμενης περιόδου. Η ταύτιση των μορφωμένων γυναικών της ιθύνουσας τάξης των Κομνηνών με την Θεοτόκο αντανακλάται στο γεγονός ότι τώρα για πρώτη φορά απαντά σε μικρογραφίες χειρογράφων η Παναγία να κρατά ανοιχτό ή κλειστό κώδικα⁹⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι το θείο αυτό πρότυπο γυναικείας μόρφωσης κοσμεί μικρογραφίες δύο σωζόμενων κωδίκων-αντιγράφων προορισμένων για

97. SEATHARAKIS, *The Portrait* (βλ. σημ. 13), 102-106 και εικ. 68 (τα χωρία σ. 103). Βλ. επίσης GARLAND, *Byzantine empresses* (βλ. σημ. 2), 178.

98. Για την βυζαντινή αντίληψη περί ύπαρξης δύο αυτοκρατορικών αυλών, μίας πραγματικής-υλικής στην Κωνσταντινούπολη και μίας φανταστικής-πνευματικής στον ουρανό, βλ. H. MAGUIRE, *The heavenly court*, στον τόμο *Byzantine court culture from 829 to 1204*, εκδ. H. MAGUIRE, Washington, DC 1997, 247-258.

99. Βλ. J. ANDERSON, *Anna Komnene, learned women, and the book in Byzantine art*, *Anna Komnene*, (βλ. σημ. 10), 125-156, εδώ κυρίως σ. 136-148 και εικ. 8-12.

την *σεβαστοκρατόρισα* Ειρήνη (σημαντική προστάτιδα των τεχνών και των γραμμάτων του β' τετάρτου του 12ου αιώνα), με έξι κηρύγματα γύρω από την ζωή της Θεοτόκου, του μοναχού και πνευματικού πατέρα της Ειρήνης Ιακώβου Κοκκινοβάφου (*Vat. gr.* 1162 και *Par. gr.* 1208)¹⁰⁰. Μάλιστα, έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι οι συνολικά 82 αφηγηματικές μικρογραφίες των δύο αυτών χειρογράφων αποτελούν το πιο πλούσιο σύνολο βυζαντινών μικρογραφιών που σχετίζονται με την Θεοτόκο¹⁰¹.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να λεχθεί ότι οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν οι κτητορικές σκηνές τόσο των Αγίων Αναργύρων όσο και της Παναγίας Κρίνας αποδεικνύουν την ενισχυμένη θέση των γυναικών της επαρχιακής αριστοκρατίας του 12ου αιώνα στον χώρο της οικογένειας και σε συμβολικό επίπεδο. Όπως ακριβώς οι αφηγηματικές πηγές της ίδιας πάντα περιόδου, έτσι και οι εν λόγω απεικονίσεις αποκαλύπτουν πλήρως την εσωτερική ανάγκη των συνειδητοποιημένων γυναικών της ιθύνουσας τάξης, όχι απλώς να εξισωθούν με τους συμβίους τους, αλλά μάλλον να τους υποσκελίσουν διακριτικά. Επομένως, οι γνωστές περιπτώσεις του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος του όψιμου 11ου-12ου αιώνα δεν ήταν οι μόνες. Το φαινόμενο αυτό εξαπλωνόταν τουλάχιστον μέχρι και τις παρυφές της αριστοκρατίας του Κομνηνείου Βυζαντίου. Παρότι όμως εντοπίζεται και εκτός της Κωνσταντινούπολης, σε περιοχές απομακρυσμένες αλλά ταυτόχρονα ακμάζουσες, φαίνεται ότι είχε πάντοτε τις ρίζες του στην πρωτεύουσα, η υπεροψία της οποίας, ευνοημένη από τις συνθήκες της περιόδου από τον 11ο αιώνα και μετά, το ενίσχυε αποφασιστικά. Αντίθετα, εκεί απ' όπου το στοιχείο της πρωτευουσιάνικης αλαζονείας φαίνεται να εκλείπει, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη, η απεικόνιση των δωρητών (άνδρα και γυναίκας) ακολουθεί τον κλασικό τρόπο αναπαράστασης του θέματος, χωρίς παράλληλα να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον εντυπωσιασμό του θεατή.

100. ANDERSON, Anna Komnene, 141 κ.ε. Για την *σεβαστοκρατόρισα* Ειρήνη, χήρα του αδελφού του Μανουήλ Α', Ανδρονίκου Κομνηνού, βλ. E. JEFFREYS, The *sevastokratorissa* Eirene as literary patroness: The monk Iakovos, *JÖB* 32/3 (1982), 63-71. Κ. ΒΑΡΖΟΣ, *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέται 20α], τ. Α', Θεσσαλονίκη 1984, αρ. 76, σ. 361-379 και E. και M. JEFFREYS, Who was Eirene the *sevastokratorissa*?, *Byz* 64 (1994), 40-68.

101. ŠEVČENKO, Η Παναγία στα βυζαντινά χειρόγραφα (βλ. σημ. 76), 155-156.

Εικ. 1: Νάρθηκας Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη Καστοριάς. Η σύζυγος του κτήτορα Νικηφόρου Κασνίτζη Άννα (1170-1180).
(Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, Καστοριά, Αθήνα 1992).

Εικ. 2: Αναπαράσταση της κτητορικής σύνθεσης του βορείου κλίτους των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς (κατά Α. Ορλάνδο, βλ. σ. 75, σημ. 15).

Εικ. 3: Νότιο υπερώο Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης. Η οικογένεια του Ιωάννη Β' Κομνηνού εκατέρωθεν της Βρεφοκρατούσας (1118-1122).
(Το Οικουμενικό Πατριαρχείο. *Η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία*, Αθήνα 1989).

Εικ. 4: Βόρειο κλίτος Αγίων Αναργύρων Καστοριάς. Η σύζυγος του κτήτορα Θεοδώρου Λημιώτη Άννα Ραδινή. Ανατολικό τμήμα της κτητορικής σκηνής (1180-1190).
(Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1992).

Εικ. 5: Βόρειο κλίτος Αγίων Αναργύρων Καστοριάς. Ο κτήτορας Θεόδωρος Λημιώτης και ο γιος του Ιωάννης. Λεπτομέρεια από την κτητορική παράσταση (1180-1190). (Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, Καστοριά, Αθήνα 1992).

Εικ. 6: Νότιο κλίτος Αγίων Αναργύρων Καστοριάς. Ο μοναχός Θεόφιλος Λημιώτης (τέλη 12ου αιώνα). (Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, Καστοριά, Αθήνα 1992).

Εικ. 7: Ολοσέλιδη μικρογραφία ποντιακού *Τετραευαγγέλου* (*Petrop. gr. 291, φ. 2ν*). Ο κτήτορας Θεόδωρος Γαβράς μπροστά από τον Χριστό (1067).
(V. Keretzi, *Empereur, priété et rémission des pechés dans deux Ekphraseis byzantines. Image et rhétorique ΔΧΑΕ 4/20 [1998]*).

Εικ. 8: Ολοσέλιδη μικρογραφία ποντιακού *Τετραευαγγέλου* (*Petrop. gr. 291, φ. 3ρ*). Η σύζυγος του κτήτορα Θεοδώρου Γαβρά Ειρήνη μπροστά από την Παναγία (1067).
(V. Keretzi, *Empereur, priété et rémission des pechés dans deux Ekphraseis byzantines. Image et rhétorique ΔΧΑΕ 4/20 [1998]*).

ANNA RHADENE: PROVINCIAL ARISTOCRATIC WOMEN IN 12TH C.
BYZANTIUM AS SEEN FROM DONOR PORTRAITS

In recent years systematic research on Byzantine women has revealed the importance of their role during the 11th-12th century in many areas of socio-economic and political life.

Although their presence in the daily life of Constantinople has been much studied, this is not the case with the provinces. This study aims to detect developments regarding the role of women in the political and socio-economic life of the provinces. Although the evidence in the sources is meager (at least for the 11th-12th century) the donor scenes on provincial monuments constitute valuable material for studying provincial élite women of Komnenian Byzantium.

ANASTASIA KONTOGIANNOPOULOU

THE NOTION OF ΔΗΜΟΣ AND ITS ROLE IN BYZANTIUM
DURING THE LAST CENTURIES (13TH-15TH C.)*

The notion of δῆμος/δῆμοι (people/circus factions) has been a favorite subject in modern research and various opinions have been formulated regarding its organization and the role it played in political developments, especially during the early Byzantine period (4th-6th c.)¹. It is generally accepted in modern bibliography that the demos of Constantinople, successor of the *populus romanus*, the people of Rome, was organized at the space of Hippodrome, which was at the centre of the political and administrative life of the city². The δῆμοι, that is, the factions formed in the Hippodrome of Constantinople, the most important of which were the Greens and the Blues, had organically integrated members and many supporters. The δῆμαρχοι were at the head of δῆμοι³. The leaders of the δῆμοι could come from the senatorial aristocracy, from wealthy representatives of the middle

*An earlier version of this paper was presented at the 22th International Congress of Byzantine Studies, Sofia 22-27 August 2011.

1. See G. DAGRON, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, 299, n. 3, where the earlier bibliography is found; A. CAMERON, *Circus Factions, Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford, 1976; J. GASCOU, Les institutions de l'hippodrome en Égypte byzantine, *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 76 (1976), 185-212; C. ZUCKERMAN, Le cirque, l'argent et le peuple. À propos d'une inscription du Bas-empire, *REB* 58 (2000), 69-96.

2. DAGRON, *Naissance*, 317.

3. About the «δῆμαρχοι» who are also referred as «δημοκράται» and their subordinates see N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IX et X siècles*, Paris, 1972, 326-327. Cf. K.-P. MATSCHKE, *Das spätbyzantinische Konstantinopel. Alte und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1453*, Hamburg 2008, 156.

social stratum and state officials, while their members could belong to the palace personnel or be small merchants, artisans and laborers. The *δῆμοι* were primarily in charge of the conduct of horse racing or other games in the capital or other provincial cities. On extraordinary occasions they took on other duties, such as the guarding of the walls. Also, they participated in imperial ceremonial, particularly in the *proclamation* of the new emperor and gradually emerged into a major political force⁴.

After the suppression of the Nika revolt in 532, when the factions received a serious blow, their involvement in political life was gradually reduced. In the years that followed the *δῆμοι* seem mainly to participate in court ceremonies, expressing in general terms the official political ideology⁵.

The perception of *δῆμος* in the early centuries as described above was disputed by a new interpretation of the sources material, according to which the *δῆμος* and the *δημόται* were not connected exclusively to the Hippodrome and they comprised a distinct social stratum, probably the middle social stratum. This citizen body was defined by the entitlement to free daily rations of bread and eventually of other products and probably undertook various municipal responsibilities⁶. From the 11th century the *δῆμοι* are rarely found in the sources⁷, while

4. See DAGRON, *Naissance*, 319 ff. and 358 for the existence of hippodromes and *δῆμοι* in other cities except Constantinople. Cf. I. KARAGIANNOPOULOS, *Το βυζαντινὸ κράτος*, Athens, 1983, 29, 31-32; A. CHRISTOFILOPOULOU, *Τὸ πολίτευμα καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας 324-1204*, Athens, 2004, 39-41; CAMERON, *Circus Factions*, 24-44, 309-310.

5. CHRISTOFILOPOULOU, *Πολίτευμα*, 44, 212-213; R. GUILLAND, *Étude sur l'Hippodrome de Byzance*, *BSI* 27 (1966) 296, 299, 300; S. IVANOV, *Slavic Jesters and the Byzantine Hippodrome*, *DOP* 46 (1992) 129-132, here p.131-132.

6. GASCOU, *Institutions*, 200-212; ZUCKERMAN, *Cirque*, 78-94.

7. See *Théophylacte d'Achrida Lettres*, ed. P. GAUTIER, [CFHB 16/2], Thessalonica, 1986, n. 127) «Εἰ τοίνυν μέλει σοι καὶ ἀρματηλάτην τοῦτον ἰδεῖν δοκιμώτατον καὶ τοῖς τῶν χρωμάτων ἐπωνύμοις δῆμοις περιμάχητον θέαμα καὶ πᾶσι φιλίπποις εὐφημιον λάλημα, μηκέτι τοιαύτην ἄγχε φύσιν ἐν τῇ τῆς ἐχούσης ἡμᾶς Μακεδονίας στενοχωρία, ἀλλὰ λῦσον ἐπὶ τὴν Λάρισσαν». Cf. CHRISTOFILOPOULOU, *Πολίτευμα*, 360-361. According to S. VRYONIS, "the guilds of eleventh-century Constantinople exercised some of the political functions of the old demes and circus factions" as they were at the heart of the rebellions which broke out in the capital particularly in the second half of the century. See S. VRYONIS, *Byzantine δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century*, *DOP* 17 (1963) 287-314 (=

it has been argued that the δῆμος denotes all the citizens without any clear social distinction⁸.

In modern bibliography referred to the period with which we are concerned (13th-15th c.) the term δῆμος denotes generally the lower strata of the urban population, that is, small merchants, artisans and various laborers⁹. However, through the systematic study of that period's sources certain nuances can be detected in the meaning of the term δῆμος, which, apart from the lower social stratum, also seems to include the middle social class and moreover to denote a larger group that contains both the lower and the middle social stratum. This paper intends to examine the concept of demos and similar expressions, the social composition of this body and its role in the political life of the era, based on the sources of the late Byzantine period (13th-15th c.).

The sources' material for the definition of the urban population and its action is fragmentary and comes mainly from Byzantine historians and chroniclers of that period, who are not very consistent when they refer to social stratification. Moreover, the differences in the socio-political views and the style of the authors of the 13th, 14th and 15th century, as

Idem, *Byzantium: its Internal History and Relations with the Muslim World*, London, 1971, no III), here 309-314. See opposite CAMERON, *Circus Factions*, 310-311.

8. See *Michaelis Attaliatae Historia*, ed. E. TSOLAKES, [CFHB 50], Athens, 2011, 46, 55, 58; *Annae Comnenae. Alexias*, ed. D. R. REINSCH - A. KAMBYLIS., [CFHB 40], Berlin, 2001, 15, 167; *Nicetae Choniatae historia*, ed. J. A. VAN DIETEN, [CFHB 11/1], Berlin, 1975, 235, 270. Cf. CHRISTOFILOPOULOU, *Πολίτευμα*, 360-363; MATSCHKE, *Konstantinopel*, 157. Other terms, however, such as the δημοτικοί, το δημοτικόν, the ἀστικοί, οἱ τῆς ἀγορᾶς denoted, according to N. SVORONOS, the members of a still indefinite middle class, which had arisen thanks to the growth of trade and handicraft from the end of the 10th century. See N. SVORONOS, Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XI siècle: les principaux problèmes, in: *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. Main Papers XII*, Oxford 1966, 371-389 (= Idem, *Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin*, London, 1973, no. IX), 8-10.

9. G. WEISS, *Joannes Kantakuzenos-Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch-in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969, 70-72; K. P. MATSCHKE - F. TINNEFELD, *Die Gesellschaft im späten Byzanz*, Wien 2001, 62-82; P. CHARANIS, A Note on the Population and Cities of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century, in: *The Joshua Starr Memorial Volume*, New York 1953, 135-148; Idem, The Role of the People in the Political Life of the Byzantine Empire: The Period of the Comneni and the Palaeologi, *ByzSt* 5/ 1-2 (1978) 69-79, mainly p. 70.

well as the interval between their works should be taken into account for a more accurate elaboration of the data, which come from these sources. The fragmentary material of the narrative sources is complemented by the monastery archives, the lives of saints, the correspondence and other literary works of the era.

Closely connected to the organization and the life of the imperial capital the term *δήμος* is not found in the sources of the so-called “Empire of Nicaea” (1204-1261). The term *δήμος* is not found in the work of George Akropolites, the main narrative source for the years that followed the conquest of Constantinople by the crusaders in 1204¹⁰. It appears, however, as a currently used term in the narrative sources after the recapture of Constantinople by Michael VIII Palaeologus (1259-1282) in 1261. George Pachymeres uses the term *δήμος* only sporadically¹¹. The historians of the 14th century, however, such as Nicephorus Gregoras and John Cantacuzenus refer quite often to the

10. The reference to the *δήμος* in the chronicle of his contemporary Theodore Skoutariotes is found principally in the parts of his work copied from earlier sources; consequently, the term *δήμος* in Skoutariotes’ work should not be taken as a currently used term. See Ανωνύμου σύνοψις χρονική (Theodore Skoutariotes), ed. K. SATHAS, in: *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, vol. 7, Venice - Paris 1894, 1-556, here 22, 237, 312), where the transfer of quotations from the historical work of Nicetas Choniates is obvious. See mainly Scutariotes 508 and Choniates 235 respectively. Also, in a later Life of the saint King John the Merciful is referred that the emperor had been chosen for the throne by everybody «*βασιλέως τοῦ τότε, στρατηγῶν, ἡγεμόνων, στρατοπέδου παντός, τῶν ἐν τέλει, τῶν εἰς δῆμον τελούντων, ἱεραρχίας αὐτῆς, οὐδενὸς ἀντειπόντος*». The Life was written between 1365 and 1370 and there is obviously used the current terminology of the time. See A. HEISENBERG, Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende, *BZ* 14 (1905) 160-233, here 162, 197.

11. *Georges Pachymères, Relations historiques*, 2 vols., ed. A. FAILLER - V. LAURENT, [CFHB 24/1-2], Paris 1984 and *Georges Pachymères, Relations historiques*, 2 vols., ed. A. FAILLER, [CFHB 24/3-4], Paris 1999, III, 221-223 «*καὶ οὕτως ἐκεῖθεν καὶ ἐς Βλαχέρας προερχομένων τῶν βασιλέων, ἐρριπτοῦντο μὲν καὶ αὐθις τοῖς δήμοις ἀπόδεσμοι, πολὺς δ’ ἐξ ἀπάντων κρότος καὶ συμμιγῆς ἤρετο εὐφημία*»; Idem IV, 321 «*καὶ ὁ δῆμος ἅπας διημερεύσας ἐπὶ πολὺ, ὅσος τε Ρωμαϊκὸς καὶ ὅσος ἄλλος ἐξ ἄλλων γενῶν τε καὶ γλωσσῶν, καὶ μᾶλλον Ἰταλικός, σὺν τῷ περιφανεῖ μέρει τῆς πόλεως καὶ κλήρῳ παντὶ καὶ ἀρχιερεῦσι, μετέωρος ἴστατο ὅσον οὐπὼ τοὺς βασιλεῖς φιλοτίμως ὑποδεξόμενος*», 581 «*τοῦτο γνοὺς ὁ πατριάρχης, ἀπάρας ὡς εἶχε τῆς κατοικίας ἣ ποῦ κατῴκει, ἔργον ἔχων τὸ σπουδαιότατον περὶ τὸν δῆμον σπουδαιοτριβεῖν ... καὶ ξυγκαλεῖ τοὺς ξύγκλυδας καὶ οἷς συνήθης ὁ θόρυβος ... ὁ ξύγκλυς δ’ ὄχλος εἰς ταῦτὸν γεγονότες ... ἔγνωσαν τοῖς ἐντὸς τῆς πόλεως Κατελάνοις ἐπιχειρεῖν*».

δημος and its action¹². Finally, references to the δημος are also found in the 15th century authors, although they are quite rare¹³. The references to the δημος concern primarily the imperial capital¹⁴ and some provincial cities, such as Thessalonica¹⁵, Adrianople¹⁶, Didymoteichon¹⁷, Gallipoli¹⁸, Heracleia Pontica¹⁹, Bizye²⁰, Berroia²¹ and Edessa in Macedonia²², and Arta²³.

Let us first see what the social composition of the δημος was. Generally, the δημος is distinguished from the senate and the nobility, the clergy and the army²⁴. According to our literary sources the term denotes above all the

12. *Nicephori Gregorae, Byzantina Historia*, 3 vols., ed. L. SCHOPEN, [CSHB 19], Bonn 1829-1855, I, 252 «τῆς λέξεως ὑπὸ τοῦ δήμου διαφθοραεῖσης», 397, 429 «δημος Ἡρακλειώτης», 500, 531, II, 791, 977; *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV: graece et latine*, ed. L. SCHOPEN, [CSHB 20], Bonn 1828-1832, I, 274, 518 «ἀφ' ἧς αὐτοῖ τε οἱ δυνατοὶ εἶχετε πολλὰς προσόδους καὶ ὁ δημος ἀφθόνων ἀπέλαυε τῶν ἐπιτηδείων»; Idem II, 297, 491, 579; Idem III, 120, 235 «καὶ ὁ δημος ἐπιέζετο ἐνδεία πολλῆ τοῦ σίτου», 278 «Καλλιούπολις... πέπτωκε μὲν καὶ αὐτὴ τῶν ἄλλων μᾶλλον, ὁ δημος δὲ ἅπασι διεσώθη ἐν τοῖς πλοίοις, ἃ ἦσαν ἐκεῖ πολλά».

13. *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes*, 2 vols., ed. E. DARKÓ, Budapest 1922-1927, I, 178, 182; Idem II, 39, 40, 93; *Doukas. Istoria Turco-Bizantinã (1341-1462)*, ed. V. GRECU, Bucharest 1958, 69, 83, 111.

14. See mainly George Pachymeres, III, 221-223; Nicephorus Gregoras I, 531; John Cantacuzenus II, 297; Doukas, 83.

15. See mainly Nicephorus Gregoras I, 500; John Cantacuzenus I, 271.

16. See mainly John Cantacuzenus II, 176, 179.

17. John Cantacuzenus II, 287.

18. John Cantacuzenus III, 278.

19. Nicephorus Gregoras I, 429.

20. John Cantacuzenus II, 491.

21. John Cantacuzenus II, 351-353.

22. John Cantacuzenus I, 274.

23. John Cantacuzenus I, 518. According to the evidence of the sources similar references also concern other provincial cities such as Serres, Melnik, Philippopolis, Patra, the island of Tenedos (see below notes 68-73).

24. Nicephorus Gregoras I, 68 «καὶ πάντα ῥαδίως ἐφείλκετο, ταξίαρχους, λοχαγούς, στρατὸν, στρατηγούς, τοὺς ὅσοι τοῦ δήμου, καὶ ὅσοι τῆς συγκλήτου», 191, 397; Idem II, 634 «ὑποπτεύθησαν δ' οἱ περὶ αὐτὸν ἅπαντες στρατιῶται, καὶ ὅσον τῆς Θεσσαλονίκης τὸ ἔκκριτον, καὶ κινεῖται κατ' αὐτῶν ὁ δημος ῥαγδαίως», 846 (Sometimes the δημος denotes one part of the soldiers, see Nicephorus Gregoras I, 65 «ὅσοι τῶν ἐν ἀξιώματι καὶ ὅσοι τοῦ δήμου τοῦ στρατιωτικοῦ»); John Cantacuzenus II, 297 «καθάπαξ γὰρ εἰς δύο διαιρεθεῖσαι, στρατιὰ μὲν καὶ οἱ ἄλλοι ἄριστοι τῶν πολιτῶν τὰ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως ἠροῦντο, ἐκείνον οἰόμενοι δυνήσεσθαι τὰς κατασχούσας στήσειν συμφοράς».

citizens of the middle social stratum, who were distinguished socially and economically.

In the 14th century Nicephorus Gregoras distinguishes a category of citizens as «τινὲς ἐκ τοῦ δήμου παιδείας εὖ ἔχοντες» (those from the people who were well educated)²⁵, «ὅσοι τοῦ δήμου τῶν Βυζαντίων ἐτύγχανον ἔκκριτοι» (those from the people of Constantinople who were prominent)²⁶, «ὅσοι τοῦ Βυζαντίων δήμου συνετώτεροι εἶναι ἐδόκουν» (those from the people of Constantinople who were the wisest)²⁷. These were representatives of the people, who thanks to their education and their socio-economic position participated in political affairs. In the first case they were delegates of the people who participated in an embassy sent by Andronicus II Palaeologus (1282-1328) to his grandson Andronicus during the first civil conflict of the 14th century. In the second case these were representatives of the δῆμος of Constantinople who took part in a trial in 1339, while in the third case they were the representatives of the people of the capital who participated in an assembly called in 1348 by the Empress Irene.

This category of citizens must be identical to the «κρείττους ἄλλως τῶν οἰκητόρων» (those who were in a better position than the others) of George Akropolites²⁸, to the «τῆς πολιτείας ὅσον ἦν περιφανὲς²⁹, ὅσον

οἱ δῆμοι δὲ, τῶν στασιαστῶν ἐναγόντων ... »; Doukas, 83. See also *Georgios Sphrantzes. Memorii 1401-1477*, ed. V. GRECU, Bucharest 1966, 536, where the δῆμος is discriminated from the nobles.

25. Nicephorus Gregoras I, 397 «ἀκείθεν πρεσβεύεται πρὸς τὸν βασιλέα καὶ πάππον δυοῖν ζητημάτων ὀπότερον συγχωρῆσαι οἱ, ἢ τὴν πρὸς τὸ Βυζάντιον ὑπόσπονδον εἶσονδον, ἢ τῶν ἐκ Βυζαντίου τινῶν εἰς ἐκείνον ἄφιξιν ἔκ τε τῶν τῆς συγκλήτου ἔκ τε τῶν τῆς ἐκκλησίας ἀρχόντων, καὶ εἴ τινες ἐκ τοῦ δήμου παιδείας εὖ ἔχοντες εἶεν, οἵτινες ἱκανοὶ ἔσσονται τὰ ὑπ' ἐκείνου λεχθησόμενα ἀπαγγεῖλαι τῷ τε βασιλεῖ καὶ ὄλω τῷ Βυζαντίῳ». These are mentioned below (p. 398) as «τέτταρας τῶν τοῦ δήμου προκρίτων».

26. Nicephorus Gregoras I, 531 «μετὰ δὲ ταῦτα συνηθροικῶς πᾶσάν τε τὴν σύγκλητον καὶ τοὺς ἐν Βυζαντίῳ τηρικαῦτα ἐπιδημοῦντας ἐπισκόπους σὺν γε τῷ πατριάρχη, καὶ ὅσοι τοῦ δήμου τῶν Βυζαντίων ἐτύγχανον ἔκκριτοι, εἰς μέσον ἤνεγκε τους τε στασιαστὰς τοὺς τε στασιώτας, καὶ ὅσοι ἐτύγχανον μάρτυρες».

27. Nicephorus Gregoras II, 846.

28. *Georgii Acropolitae Opera*, ed. A. HEISENBERG, Leipzig 1903 (Stuttgart 1978), 77 «καὶ οἱ μετ' οὐ πολὺ ὁμοθυμαδὸν πάντες συνειλεγμένοι, ὅσοι τε τῶν προυχόντων, ὅσοι τῶν ἐν στρατείᾳ κατειλεγμένων καὶ ὅσοι κρείττους ἄλλως τῶν οἰκητόρων, πρὸς τὸν βασιλέα ἀφίκοντο».

29. George Pachymeres II, 341; Idem III, 211.

ἤν τῆς πολιτείας καθαρὸν τε καὶ ἔκκριτον» (the most prominent of the citizens) of George Pachymeres³⁰ and to the «ἐν λόγῳ τῶν πολιτῶν» (the prominent among the citizens) of John Cantacuzenus³¹. Similar might be the expression «τῆς πολιτείας ἄρχοντες» or «πολιτικοὶ ἄρχοντες», which is found mainly in documentary sources of the 14th and 15th centuries³². These citizens and archontes were also distinguished from the senate and the nobles and represented the people in various collective bodies (provincial

30. George Pachymeres IV, 401, 445. Also see George Pachymeres IV, 561 «τῶν τῆς πολιτείας χρησίμων», 597 «τὸ πρωτεύον τῆς πολιτείας». Moreover, in the 15th century, Gennadios Scholarios called at the palace an assembly of the three orders of citizens, the senate, the church and the πολιτεία for discussing the issue of the Churches' union. See *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, vol. 3, ed. L. PETIT – X. SIDÉRIDÈS – M. JUGIE, Paris 1930, 169. Cf. T. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Emperor or Manager. Power and Political Ideology in Byzantium before 1453*, Geneva 2011 p. 93-94.

31. John Cantacuzenus II, 573 «καὶ αὐτὸς ἐκκλησίαν φανερώς συναγαγὼν ἐκ τε τῶν ἀρίστων καὶ τῆς στρατιᾶς καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν τῶν μάλιστα ἐν λόγῳ».

32. For Constantinople see mainly *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, vol. 2, ed. Herbert HUNGER – Otto KRESTEN – Ewald KISLINGER – Carolina CUPANE, [CFHB 19/2], Wien 1995, no. 111 (1337-1338); *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, eds. FRANCISCUS MIKLOSICH – IOSEPHUS MÜLLER, vols. 1-6, Bonn 1860-1890, here v.2, 472, 493, 495; *Critobuli Imbriotae historiae*, ed. D. R. REINSCH, [CFHB 22], Berlin 1983, 41 «τιμᾶται παρὰ τε τοῦ βασιλέως καὶ τῶν ἐν τέλει καὶ τῆς πολιτείας». For Thessalonica see *Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329*, ed. J. BOMPAIRE – J. LEFORT – V. KRAVARI, C. GIROS, Paris 2001, no. 48 (1313) «τῶν ἐκκρίτων τῆς αὐτόθι θεοσώστου πόλεως, τῶν τε δηλονότι ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν τῆς πολιτείας», no. 49 (1317), where they are referred as «τῆς πολιτείας ἀρχόντων», among whom is found the προκαθήμενος and the καστροφύλαξ of Thessalonica and also other ἄρχοντες without offices and titles, who obviously belong to the social category, about which we are talking; *Actes de Vatopédi II*, no. 144 (1375). For Serres see Lisa BÉNOU, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès)*, τ. 1 (XIII-XV siècles), Paris 1998, no. 23, no. 127. Cf. A. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Αστικά συμβούλια στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη της συλλογικότητας κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες (13ος-15ος αι.), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 10 (in press, 16-18). For the notion of politeia, which is traditionally related to the participation of the δῆμος in the public life (see for example in the 10th century *Leonis Diaconi Historiae*, ed. C. B. HASE [CSHB 11], Bonn 1828, 100, where the senate is distinguished by the prominent of the citizens; in the 11th century see Michael Attaliates, 244), in the 15th century see mainly ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Emperor or Manager*, 91-95; see also H.-G. BECK, Konstantinopel. Zur Socialgeschichte einer früh-mittelalterlichen Hauptstadt, *BZ* 58 (1965) 11-45.

councils, synods, assemblies, trials) as well as in the entrance of the emperor in the capital³³.

But who belonged to this category of citizens? According to the aforementioned sources they were educated people of a prominent social and economic status. Apparently they did not belong to the high aristocracy of the state, they did not hold an honorific title or office, but most probably came from the upper class of the middle social stratum³⁴. G. Weiss has suggested that the representatives of the *δήμος*, who participated in a synod against Palamas in the 14th century, were the *δήμαρχοι* of Constantinople³⁵. The *δήμαρχοι*, who along with the *δήμος* had gradually lost their power during the middle Byzantine period, appear to have specific duties in the Palaeologan period³⁶. According to their appointments' letter, the *δήμαρχοι* were responsible for the security and maintenance of the urban fortification in their region and also for the keeping of order³⁷. In the early 14th century

33. See the notes above and also KONTOGIANNOPOULOU, *Αστικά συμβούλια*, 17-18, 25-26.

34. The middle social stratum was a broad social category, which included heterogeneous elements, i.e both wealthy merchants and professionals, also owners of large urban and rural property and of medium-size holdings. See mainly G. LITAVRIN, *Sovety Irasskazy Kekavmena*, Moskau 1972, 332; H. BECK, *Das byzantinische Jahrtausend*, München 1978, 253; E. DE VRIES – VAN DER VELDEN, *L'élite byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guerre civile de 1341 à 1354*, Amsterdam 1987, 58; P. SCHREINER, *Byzanz* [Oldenbourg Grundriss der Geschichte 22], München² 1994, 38; MATSCHKE – TINNEFELD, *Gesellschaft*, 100.

35. WEISS, *Kantakuzenus*, 135-136.

36. MATSCHKE, *Konstantinopel*, 157-158, where all the former bibliography about the *δήμαρχοι* is listed.

37. K. SATHAS, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, vol. 6, Venice – Paris, 1877, 643-4. Cf. K.-P. MATSCHKE, *Bemerkungen zu den Mikro- und Makrostrukturen der spätbyzantinischen Gesellschaft*, in: *Acts XVIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Selected Papers, Main and Communications, Moscow 1991, I, History, ed. I. ŠEVČENKO – G. G. LITAVRIN – W. K. HANAK, Shepherdstown 1996, 394-424, here 411ff.; MATSCHKE – TINNEFELD, *Gesellschaft*, 74; A. KONTOGIANNOPOULOU, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση - Οικονομία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36], Thessalonica 2004, 130. During the siege of Constantinople by the Turks in 1453 the emperor Constantine XI (1449-1453) ordered the *δήμαρχοι* to register how many forces each one could line up at the castle. See George Sphrantzes, 386. About the mayors see also *Démétrius Cydonès, Correspondance*, vol. 2, ed. R.-J. LOENERTZ, Vatican 1960, no. 268; Nicephorus Gregoras II, 608, 982 «ἀλλ' ἄγε δὴ, μεταπεμπόμενος πάντας ἀγορανόμους ὁμοῦ καὶ δημάρχους, κέλευε μαστιγίας ἐκείνους ἅπαντας ἀποδείξει ταχέως».

two of them had been chosen to assist with the control of Constantinople's provision in cereals³⁸. It is possible that the most prominent of the *δήμαρχοι* could participate in public affairs, although our knowledge about their social position does not allow us to place them with certainty in the middle social stratum³⁹.

Other prominent members of the organizations who were active in the city's districts under the leadership of the *δήμαρχοι* could probably participate in the public affairs. Demetrius Cydones in his correspondence mentions the social rise of a man who was a servant and gradually acquired wealth and rose to the middle social stratum. Furthermore, the *δήμαρχος* of his district praised him for his participation in the public affairs⁴⁰.

This category may also have included wealthy merchants and bankers⁴¹, educated officials⁴², who were participated in the civic councils and also representatives of the professional societies and associations and ship-owners⁴³.

38. See A. M. MAFFRY TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople* [CFHB 7], Washington 1975, no. 100. Cf. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος*, 130-131; MATSCHKE, *Konstantinopel*, 176-177.

39. For example we know nothing about the social position of the two *δήμαρχοι* (Antiocheites and Ploumes) of the early 14th c. mentioned above (n. 37). See also MATSCHKE, *Konstantinopel*, 158ff.

40. Démétrius Cydonès, n. 268 (1380). Cf. MATSCHKE – TINNEFELD, *Gesellschaft*, 74.

41. *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, ed. F. MIKLOSICH – I. MÜLLER, v. 2 Vindobonae 1862, p. 472, 493, 495 (15th c.). Cf. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Emperor or Manager*, 91-92.

42. S. KUGÉAS, Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts, *BZ* 23 (1914-19) 148-150. Cf. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Αστικά συμβούλια*, 18.

43. John Cantacuzenus II, 334 «ὁμοίως δὲ καὶ χειροτέχνη καὶ ἄλλοι, ὅσοις ὁ βίος ἦν ἐκ τῶν χειρῶν, πονοῦντες καὶ ἐργαζόμενοι, διέζων τῶν ἀναγκαίων εὐποροῦντες. Οἱ μέσοι δὲ τῶν πολιτῶν πάνυ κραταιῶς ἐπιέζοντο ὑπὸ ἐνδείας μηδεμίαν οὐδαμῶθεν εὐπορίαν ἔχοντες», 544-545, 575; Idem III, 34 «κοινὴν ἐκκλησίαν ἐκ πάσης ἰδέας βίου συναθροίσας ἐκ τῶν Βυζαντιῶν πολιτῶν οὔτε γὰρ ἔμπορος ὑπελείπετο, οὔτε στρατιώτης, ἀλλὰ καὶ χειροτέχνη παρῆσαν, καὶ τοῦ δήμου οὐκ ὀλίγοι καὶ τῶν ἱερῶν φροντιστηρίων οἱ ἐξηγούμενοι καὶ τῶν ἐκκλησιῶν οἱ προστάται». See also Alexios Makrembolites (I. ŠEVČENKO, Alexios Makrembolites and his 'Dialogue between the Rich and the Poor', *ZRVI* 6 (1960) 187-228 [= Idem, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, London 1981, no VII]), 207 «ἢ γὰρ ἐξ ἐπιστήμης ἐπλούτησέ τις ἢ ἐξ ἐμπορίας, ἄλλοι δ' ἐξ ἐγκρατείας καὶ ἐξ ἀρπαγμάτων ἕτεροι, καὶ ἐκ δυναστείας πολλοί, ἢ καὶ ἐκ πατρῶου κλήρου καὶ

In the sources of the period with which we are concerned the middle social grouping is also denoted by other expressions, which identify more precisely this social category. John Cantacuzenus in the 14th century mentions the *μέσοι* of citizens, who are distinguished from the *ἄριστοι* (aristocracy) and the *δημος*, which denotes here the lower strata of the urban population⁴⁴. Other sources mention the *μεσότης*⁴⁵, the *second* and *μέση μοῖρα*⁴⁶, terms which also denote the middle social class⁴⁷. It is possible that the use of these terms is connected with the growth of commercial and banking activities in Byzantium, especially in the 14th century, which made the middle social stratum more distinct in certain authors of that period⁴⁸.

The fact that the term *μέσοι* is not found in the sources in the 15th century has led to the theory that the middle social stratum disappears from the sources because it coincides with the aristocracy⁴⁹. The present analysis,

τῶν τοιούτων»; George Sphrantzes, 536-538, where among the *δημος* of Monembasia are mentioned persons «*ἐν τῇ θαλάσῃ μὲν ἰκανόπλοιοί τε καὶ θαλαττουργοί, καὶ νῆας ἐμπορικὰς πλείστας ἔχοντες*». Cf. CHARANIS, *People*, 70, 76-78. About the economic activities of the middle social class see N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Hommes d'affaires grecs et Latins à Constantinople (XIII-XV siècle)*, Paris 1979, 53 ff. For those who were occupied with maritime professions see also below n. 54. For the late Byzantine professional societies see G. ΜΑΝΙΑΤΙΣ, *The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries*, *DOP* 55 (2001) 339-369.

44. John Cantacuzenus II, 177-179 «*οἱ μὲν γὰρ ἄριστοι αὐτίκα διεφθείροντο... οἱ μέσοι δὲ τῶν πολιτῶν, ἢ ὅτι οὐ συνηγωνίζοντο τοῖς στασιάζουσιν, ἢ φθόνῳ τοῦ περιεῖναι*», 351, 393 «*Γαβαλὰν δε τινα ἐκ τῶν μέσων πολιτῶν τὰ ὄψα πρότερον ἐκτεμόντες (οἱ Ζηλωτές)*», 490. Cf. P. CHARANIS, *On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later*, *BSI* 12-13 (1951-53) 94-153 (= *Idem*, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, London 1973, no IV), here 148.

45. Alexios Makrembolites, 210.

46. *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κοκκίνου Αγιολογικά Έργα* vol. 1, ed. D. TSAMES, Thessalonica 1979, 164 «*οὐδὲ τῆς βουλῆς ταῦτα καὶ τῶν ἀρίστων, οὐδέ γε τῆς δευτέρας καὶ μέσης, ὡς ἂν εἴποι τις, μοίρας, ἀλλὰ τοῦ πολλοῦ καὶ συρφετώδους ἀνθρώπου*».

47. MATSCHKE – TINNEFELD, *Gesellschaft*, 99.

48. For the growth of commercial and banking activities in the 14th century see mainly ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Hommes d'affaires*, 53 ff.; A. LAIOU, *The Byzantine economy in the mediterranean trade system; thirteenth-fifteenth centuries*, *DOP* 34-45 (1980-1981) 177-222 (= *Idem*, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Hampshire 1992, no. VII), mainly pages 190-210.

49. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Hommes d'affaires*, 115-123.

however, makes it clear that the middle social stratum does not disappear in the 15th century, but as in the 13th, the 14th and the 15th century one part of it is determined with expressions such as «ἔκκριτοι τοῦ δήμου» and «τῆς πολιτείας» mentioned above. These representatives of the popular classes could participate in the provincial council of the archontes, in assemblies, in trials and embassies and claim, through their involvement in public affairs, a share in power⁵⁰.

Another notion of the δῆμος in the period under study is that of the lower social stratum of the urban populations. Alexios Makrembolites in his “Dialogue between the rich and the poor” includes in the category of the poor (πένητες), «τοὺς τὴν γῆν ἐργαζομένους, τοὺς τὰς οἰκίας, τοὺς τὰς ὀλκάδας, τοὺς χειρεπιστήμονας, δι’ ὧν αἱ πόλεις πᾶσαι συνίστανται»⁵¹. Also, John Cantacuzenus in his work denotes with the term “demos” the lower stratum of the urban populations, which is distinguished from the nobles and the middle stratum of citizens (μέσους)⁵² and elsewhere from the merchants, the soldiers, the artisans and the clergymen⁵³. John Cantacuzenus mentions that at the beginning of the great civil conflict in 1347 one of the instigators of the revolt against him in Adrianople was «Βράνος τις τοῦνομα τοῦ δήμου εἷς, σκαπάνη προσέχων καὶ χειρὶ καὶ γλίσχρως ἐκ τούτων ποριζόμενος τὸν βίον»⁵⁴. It is obvious that according to Cantacuzenus the δῆμος had included the economically and socially lower members of the merchants and the artisans, who did not belong to the middle class. The same historian, however, mentions the «ναυτικόν» as part of the δῆμος,

50. KONTOGIANNOPOULOU, Αστικά συμβούλια, 17-18, 25-26.

51. Alexios Makrembolites, 210.

52. John Cantacuzenus II, 177-179, 352, 490.

53. John Cantacuzenus III, 34, 227. Also the «δημῶδης ὄχλος» (III, 120) is distinguished from the soldiers and the senators.

54. John Cantacuzenus II, 176. However, as Michael Angold has pointed out, Cantacuzenus wanted to underestimate his opponents and Branos probably belonged to a higher social grouping than the emperor was willing to describe. He possessed a house and was still prominent in the city’s affairs even after it had returned to the Cantacuzenus allegiance. See John Cantacuzenus II, 485, 557. Cf. M. ANGOLD, Archons and dynasts: Local aristocracies and the cities of the later byzantine empire, in: *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. M. ANGOLD, Oxford 1984, 236-253, here p. 248.

that is seamen in general, who could come from both the middle and the lower social stratum⁵⁵.

The historians of the period, representatives of the upper social class⁵⁶, often use negative characterizations for the common people. In the historical work of George Pachymeres the *δῆμος* is equated to the vulgar mob which, according to the author, demanded the creation of a fleet and for that reason in 1305 erupted in bloody riots against the Catalans and the Genoese in Constantinople, despite the intervention of the patriarch⁵⁷. In addition, Nicephorus Gregoras quite often identifies the mob with the *δῆμος*, for whom he usually employs negative characterizations⁵⁸. Also, John Cantacuzenus uses negative expressions for the *δῆμος*, which is motivated by irrational impulse⁵⁹, is at archontes' and demagogues' beck and call⁶⁰, while for the rebels of the great civil conflict of the 14th century he mentions that «ἐπιπολὸν τῶν ἀπορωτάτων καὶ λωποδυτῶν καὶ τοιχωρῦχων ὄντες, αὐτοὶ τε ὑπὸ τῆς πενίας ἀναγκαζόμενοι οὐδὲν εἶασαν ἀτόλμητον, καὶ τοὺς δῆμους ἐνήγον πρὸς τὰ ἴσα, τὴν πρὸς βασιλέα τὸν Παλαιολόγον εὐνοίαν ὑποκρινόμενοι, διὸ καὶ πιστοτάτους ἑαυτοὺς προσηγορεύεασιν»⁶¹.

55. John Cantacuzenus II, 544-545 «ἐς τὴν ὑστεραίαν γὰρ Τζεφραίτις ἐκ τῶν οἰκετῶν μεγάλου δουκὸς ... ὑπὲρ τοῦ δεσπότητος ἀμυνόμενος, τὸν δῆμον ἐκίνει, καὶ μάλιστα τὸ ναυτικόν, εὐνοίαν πρὸς ἐκεῖνον κεκτημένον οὐ μικρὰν, οἷα δὴ περὶ αὐτοὺς αἰεὶ ἠσχολημένον». According to him the «ναυτικόν» in Thessalonica had its own organization, which was different from that of «τῆς ἄλλης πόλεως», see John Cantacuzenus II, 575. Cf. MANIATIS, Guilds, 355, where the author remarks that it was about an association of seamen independently of their social and economic status, like ship-owners, skippers, common seamen and longshoremen.

56. For the social position of the late Byzantine historians see H. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, vol. 2, Athens 1992, p. 282ff.

57. George Pachymeres IV, 581 «τοῦτο γνοὺς ὁ πατριάρχης, ἀπάρας ὡς εἶχε τῆς κατοικίας ἣ πον κατόκει, ἔργον ἔχων τὸ σπουδαιότατον περὶ τὸν δῆμον σπουδαιοτριβεῖν ... καὶ ξυγκαλεῖ τοὺς ξύγκλυδας καὶ οἷς συνήθης ὁ θόρυβος ... ὁ ξύγκλυς δ' ὄχλος εἰς ταῦτὸν γεγονότες ... ἔγνωσαν τοῖς ἐντὸς τῆς πόλεως Κατελάνοις ἐπιχειρεῖν».

58. Nicephorus Gregoras I, 127 «δῆμος ὄντες καὶ ἀγοραῖος ὄχλος», 171 «δῆμος γὰρ ὄντες τὸ πλεῖστον ἀγοραῖος καὶ ἀνώμαλος», 567; Idem II, 608 «ἀνασεῖσαι τὸν ὄχλον διὰ τῶν δημάρχων». Cf. HUNGER, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, 306; MATSCHKE – TINNEFELD, *Gesellschaft*, 64, 66.

59. John Cantacuzenus III, 290 «ὁ δῆμος αὐθις ἀλόγῳ φερόμενος ὁρμῇ», 304.

60. John Cantacuzenus I, 274; Idem II, 177; Idem III, 304.

61. John Cantacuzenus II, 177-178, 298.

Moreover, Doukas identifies the demos with the vulgar people⁶², while he also refers to the rabble⁶³. The fact that references to δῆμος appear with greater frequency in the work of John Cantacuzenus than in the work of George Pachymeres and Nicephorus Gregoras is explained by the emphasis given by the emperor-author on the description of the social conflicts of his time⁶⁴.

In the period with which we are concerned the δῆμος also denotes a wide social group, usually distinguished by the aristocracy, the army and the clergy, which obviously included the middle and lower strata of the urban population without clear social distinction. The δῆμος in this wider sense participates in various court ceremonies, such as imperial investiture⁶⁵ and the entrance of the emperor in the city⁶⁶ and in many cases, especially during the turbulent period of civil wars, it undertakes political action⁶⁷. In those cases, when the δῆμος is not distinguished from other social groups,

62. Doukas, 83 «... ὁρῶν τὸν δῆμον ἐν διχοστασίαις ... ὁρῶν τὸν χυδαῖον λαόν».

63. Doukas, 43 «καὶ γὰρ τὸ πλεῖστον τῆς πόλεως μέρος, ὅσον τῆς γερουσίας ὅσον τὸ σурφετόν, ἐσέβετο Καντακουζηνόν».

64. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, 321.

65. Doukas, 111. See also George Pachymeres III, 221 (the promotion of Andronicus II son, John to *despote*).

66. George Pachymeres IV, 321 «καὶ ὁ δῆμος ἅπας διημερεύσας ἐπὶ πολὺ, ὅσος τε Ῥωμαϊκὸς καὶ ὅσος ἄλλος ἐξ ἄλλων γενῶν τε καὶ γλωσσῶν, καὶ μᾶλλον Ἰταλικός, σὺν τῷ περιφανεῖ μέρει τῆς πόλεως καὶ κλήρῳ παντὶ καὶ ἀρχιερεῦσι, μετέωρος ἴστατο ὅσον οὐπὼ τοὺς βασιλεῖς φιλοτίμως ὑποδεξόμενος»; John Cantacuzenus II, 297, 491; *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, ed. S. LAMBROS, vol. 1, Athens 1912, 250. Cf. KIOUSOPOULOU, *Emperor or Manager*, 112.

67. Nicephorus Gregoras I, 169 «καὶ ἔσται κατὰ τῶν δοκούντων ἀδικεῖν ἐκ τοῦ δήμου λοιδορία μακρὰ, νῦν μὲν ὑπ' ὁδόντα ψιθυριζομένη, μετὰ δὲ κύκλους ἔστιν οὓς ἐνιαυτῶν ἀνακακαλυμμένη καὶ ὑπαιθρος», 319 «ἤσαν ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν, ὡς αὐτίκα αἰρήσοντες στασιάζουσάν τε καὶ ἐκπεπολεωμένην πρὸς ἑαυτὴν ταῖς τοῦ δήμου γνώμαις ἐλπίδι λημμάτων, ὅποια ταῖς ἀδίκους χερσὶν ἐκπορίζουσιν αἱ τοιαῦται τῶν πραγμάτων καινοτομίαι», 501 «ἀπεσταλμένοι παρὰ τοῦ Πάππα (1334-5), διαλεξόμενοι περὶ τῆς εἰρήνης καὶ ὁμονοίας τῶν ἐκκλησιῶν. καὶ ἦν εὐθὺς ἰδεῖν πολλοὺς τῶν τοῦ δήμου ξηλὸν μὲν λαμβάνοντας, οὐ κατ' ἐπίγνωσιν δὲ, καὶ πρόχειρόν τινα καὶ ἀταμίευτον προτείνοντας γλώσσαν καὶ πρὸς γε ἔτι συνωθοῦντας καὶ αὐτόν γε τὸν πατριάρχην ἐς διαλέξεις»; Idem II, 682 «ἐπειδὴ τὴν σφῶν ἀυθάδειαν ὅ,τε δῆμος ἐμίσει καὶ το σφίσιν ἀντικείμενον τῶν ἀπολωλότων μέρος εἰς τὸ δύνασθαι ἤδη προὔχῳρει, τὴν τοῦ δήμου πρὸς ἐκεῖνους ἀπέχθειαν ἔχον»; Laonikos Chalkokondyles I, 57; Doukas, 83 «δημηγορήσας κατενώπιον πάντων τῶν ἀρίστων καὶ τῶν τοῦ δήμου».

it is possible that it indicates the entire urban population⁶⁸, although, in our opinion, the term in its wide sense addresses mainly the middle and lower strata of the urban population.

The notion of *δημος* as defined in the afore-mentioned categories is also expressed by other terms used in this period, such as «*λαός*»⁶⁹, «*οικήτορες*»⁷⁰, «*πολίται*»⁷¹,

68. See for example, John Cantacuzenus III, 278 «*Καλλιούπολις ... πέπτωκε μὲν καὶ αὐτὴ τῶν ἄλλων μᾶλλον, ὁ δὲ ἄσπις διεσώθη ἐν τοῖς πλοίοις, ἃ ἦσαν ἐκεῖ πολλὰ*».

69. George Akropolites, 6; George Pachymeres III, 97 «*λαὸς ἅπας τῆς πολιτείας*»; Idem IV, 321; Nicephorus Gregoras I, 252, 319; Doukas, 83 «*τὸν χυδαῖον λαὸν*» and 317 «*ὁ χυδαῖος οὖν καὶ ἀγοραῖος λαὸς*»; George Sphrantzes, 204, 292, where are mentioned the «*ἔγκριτοι*» of the fortress of Patra who along with the people yielded the city to Thomas Palaeologus (around 1429).

70. George Akropolites, 6-8, 10, 12 «*ἢ καὶ παρὰ τῶν οἰκητόρων μετακληθέντες εἰς τὴν τῆς χώρας δεφένδουσιν*», 22, 40 «*ἀπατηλοῖς δὲ λόγοις τοὺς οἰκήτορας ὑπελθόν, ὡς πλουτίσειε τούτους ἄκρως καὶ τῶν ἄλλων Ῥωμαίων ὑπερυψώσειεν*», 77 «*ὅσοι τε τῶν προυχόντων, ὅσοι τῶν ἐν στρατείᾳ κατειλεγμένων καὶ ὅσοι κρείττους ἄλλως τῶν οἰκητόρων*»; Nicephorus Gregoras I, 457 «*ὁ βασιλεὺς ἱκανὸν ἐπέθετο τοῖς περὶ τὸν Αἶμον πολιχνίοις καὶ εἶλε μικροῦ πάντα ἀπονητὶ, τῶν οἰκητόρων προσεδόρησάντων ἐκόντων*»; Idem II, 676 «*οἰκητόρων στάσιν*»; Idem III, 150 «*καὶ ἅμα οἱ τῶν Θρακικῶν οἰκήτορες πόλεων Παλαιολόγῳ τῷ βασιλεῖ προσεχώρουν ἐθελονταί*»; Critoboulos, 33 «*τότε μὲν γὰρ αὕτη συνετωτέροις τε καὶ στρατηγικωτέροις, προσέτι δὲ καὶ τῶν πραγμάτων ἐμπειροτέροις ἐκέχρητο τῷ τε βασιλεῖ καὶ τοῖς ἄρχουσιν οἰκήτοράς τε πλείοσιν ἐφρουρεῖτο*». According to Konstantinos Armenopoulos, a man who had lived in a city for ten years was concerned as its habitant: «*Ὁ ποιήσας ἐν πόλει δέκα ἔτη δοκεῖ τὴν οἴκησιν ἐκεῖ ἔχειν*». See Konstantinos Harmenopoulos, *Hexabiblos*, ed. K. PITSAKIS, Athens 1971, p. 377. Cf. E. PATLAGEAN, L'immunité des Thessaloniens, in: *Ευψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, v. II, Paris 1998, 591-601, here p. 597.

71. George Sphrantzes, 196. See also George Akropolites, 7; Nicephorus Gregoras I, 101 «*ἐκόντων τῶν πολιτῶν*»; Idem II, 673 «*στασιάξιν λαμπρῶς τοῖς πολίταις*»; John Cantacuzenus I, 104 «*οἱ τ' ἐφεστηγότες ταῖς πόλεσιν ἡγεμόνες, ὑπὸ τε τῶν ἰδίων ἕκαστος πολιτῶν ἐκβιαζόμενος*»; Idem II, 477 «*πέμψας τε ὁ βασιλεὺς προσηγόρευε τοὺς πολίτας καὶ παρήνει προσχωρεῖν*», 573 «*καὶ αὐτὸς ἐκκλησίαν φανερώς συναγαγὼν ἔκ τε τῶν ἀρίστων καὶ τῆς στρατιᾶς καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν τῶν μάλιστα ἐν λόγῳ*»; Idem III, 125 «*ὁ βασιλεὺς δὲ ἐπεὶ ἦσθετο ἤδη κατὰ κράτος τὴν πόλιν ἐχομένην, ἦ καὶ αὐτὸς πρὸς τὴν ἀκρόπολιν εὐφημούμενος ὑπὸ τῶν πολιτῶν*», 244 «*ἐν Ἀδριανοῦ ... πέμψας παρήνει τοὺς πολίτας προσχωρεῖν αὐτῷ καὶ τὴν πόλιν παραδιδόναι*», 276 «*γενόμενος ἐν τῇ Τενέδῳ, ἔπεισε καὶ τοὺς ἄλλους πολίτας ἀποστήναι τοῦ νέου βασιλέως*»; Doukas, 63 «*τοὺς δὲ πολίτας φιλοτησίαις καὶ γέρα πλείστα δωρήσας*». The same term is also employed for the inhabitants of Constantinople, see «*Πολίταις*», Theodore Skoutariotes, 216 «*καὶ τῆς τοῦ βασιλέως Μανουὴλ παρὰ τοῖς Πολίταις ἀναγορεύσεως*»; Doukas, 57; 73; Idem 83; Idem

«πολιτεία»⁷², «ἔποικοι»⁷³. It is significant that in the 13th century George Akropolites, who does not use the term δῆμος as already mentioned, refers «τοὺς τῆς Ἀδριανοῦ οἰκήτορας» (the inhabitants of Adrianople), while John Cantacuzenus in the next century mentions «τὸν Ἀδριανουπολιτῶν δῆμον» (Adrianoples' demos)⁷⁴. Sometimes these terms are used alternatively with δῆμος. For example, George Pachymeres in a passage of his history writes that «δῆμος ἅπας ... ὅσος τε Ῥωμαϊκὸς καὶ ὅσος ἄλλος ἐξ ἄλλων γενῶν τε καὶ γλωσσῶν, καὶ μᾶλλον Ἰταλικός» along with members of the upper social class and the clergy were about to welcome the kings, while elsewhere he mentions that «ἅμα δὲ καὶ λαός, ὅσοι τῶν Γραικῶν καὶ ὅσοι τῶν Ἰταλῶν» were participating in a church ceremony⁷⁵. Moreover, George Akropolites mentions that the οἰκήτορες of Philippopolis refused to welcome Alexius III (1195-1203) in 1203⁷⁶, George Pachymeres in 1268 mentions that the ἔποικοι of Mesembria and Anchialos did not accept that these cities were to be yielded to the king of Bulgaria Constantine Tich (1257-1277)⁷⁷, while George Sphrantzes in the early 15th century mentions the denial of the δῆμος of Sparta to welcome the *despote* Theodore I⁷⁸.

According to the above it is evident that the δῆμος in that period denotes a broad social body, which includes both members of the middle and lower strata of the population. Contemporary sources do not provide much information about the organization of the δῆμος. It is known that there was a kind of organization in the districts of Constantinople under

91. A similar meaning seem to have the expression «οἱ δὲ τῆς πόλεως», Doukas, 51 and «οἱ τῆς Κωνσταντινίου», idem, 139.

72. George Pachymeres II, 341; Idem III, 211, IV, 401, 445, 561 «τῶν τῆς πολιτείας χρησίμων», 597 «τὸ πρωτεύον τῆς πολιτείας»; Critoboulos, 41; Gennadios Scholarios, 169.

73. George Akropolites, 75 «ἐπεὶ δὲ φθάσοι ἐς Μελένικον, πάντα προὔπτα τοῖς ἐποίκοις ποιεῖται καὶ σφᾶς αὐτοὺς διεγείρει προδοῦναι τὸ ἄστυ τῷ βασιλεῖ». These terms, however, could also denote all the urban population, as is shown in the footnotes referred to them. Especially the ἔποικοι and οἰκήτορες, who are usually found in the sources next to the archontes and the clergy, seems that they were denoting the organized people and they were receiving privileges from the byzantine emperors. See PATLAGEAN, L'immunité, 596-597.

74. George Akropolites, 21-22; John Cantacuzenus III, 243-244.

75. George Pachymeres IV, 321 and III, 31 respectively.

76. George Akropolites, 8.

77. George Pachymeres II, 443.

78. George Sphrantzes, 204 «οὐκ ἤθελον δεχθῆναι αὐτὸν ὁ δῆμος ἀλλὰ μάλιστα καὶ ὕβρουν ἐνέπλυνον».

the supervision of the «δήμαρχοι»⁷⁹. This organization was formed after the recapture of Constantinople in 1261 and was based on the form that existed before the conquest of the city by the crusaders in 1204. As for the leader of the δῆμος in each district it seems that he used the old name of the circus-factions' leader. As we have already mentioned the δῆμαρχοι were responsible for the security and maintenance of order in the city⁸⁰. According to Pseudo-Kodinos, in court ceremonies the flag of the δῆμαρχοι followed that of the despotes and the archontes⁸¹. Doukas, also, mentions the «δημοκρατοῦντας» as leaders of the δῆμος. Specifically, when the Ottoman sultan Bayezid (1389-1402) asked from the emperor John V (1341-1391) to pay taxes and send one hundred soldiers under the leadership of John's son, the emperor «μὴ ἔχων βοήθειαν ἐκ τινος τῶν ῥηγάδων ἢ τῶν ἀριστοκρατούντων ἢ τῶν δημοκρατούντων, εἰς τοῦτο κατένευσεν»⁸². It is possible that there was a similar organization in the «γειτονίαι» (districts) of provincial cities⁸³.

In the sources of the 14th and 15th century the «τῆς πολιτείας ἄρχοντες» or «πολιτικοὶ ἄρχοντες» are found, as we have already mentioned, in Constantinople, Thessalonica and Serres. They were mainly members of the middle social grouping who participated in the public affairs as representatives of the people so in Constantinople as in Thessalonica and Serres and were usually distinguished by the senate or the «συγκλητικὸς ἄρχοντες»⁸⁴. It is possible that these archontes, along with the δῆμαρχοι,

79. Nicephorus Gregoras II, 608; George Sphrantzes, 386.

80. See above n. 36.

81. Pseudo-Kodinos. *Traité des offices*, ed. J. VERPEAUX, Paris 1966, 196 «Ὅπισθεν δὲ τῶν τοιούτων βασιλικῶν φλαμούλων ἴστανται τὰ τῶν δεσποτῶν καὶ τῶν ἀρχόντων, οὐ μὴν καὶ κατὰ τάξιν τούτων δ' αὖ ὄπισθεν τὰ τῶν δημάρχων».

82. Doukas, 75.

83. See for example, A. GUILLOU, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée*, Paris 1955, no. 9 (1321) «γειτονίαν τὴν λεγομένην τοῦ ἁγίου Βασιλείου» (in Serres); *Actes de Vatopédi II. De 1330 à 1376*, ed. J. LEFORT – V. KRAVARI – C. GIROS – K. SMYRLIS, Paris 2006, no. 85 «γειτονία τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ» (in Thessalonica). Cf. John Cantacuzenus II, 287 «Ὁ δὲ ἐπὶ τῆς ἔξω Διδυμοτείχου συνοικίας δῆμος οὐ πολλῶ ὕστερον οὐκ ἀνεκτὸν ἠγούμενοι» (in Didymoteicho).

84. For Constantinople see mainly *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, vol. 2, ed. HERBERT HUNGER – OTTO KRESTEN – EWALD KISLINGER – CAROLINA CUPANE, [CFHB 19/2], Wien 1995, no. 111 (1337-1338); *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, eds. FRANCISCUS MIKLOSICH – IOSEPHUS MÜLLER, vols. 1-6, Bonn 1860-1890, here v.2, 472, 493,

participated in the demos' organization as its representatives in the council of archontes in the provincial cities, like Thessalonica and Serres, or in assemblies, synods, trials and other public events so in the capital as in other cities⁸⁵. The process of selecting the representatives of the people and the function of its organization it is not known. The evidence of the sources permit us to suggest that the *δημος* or its representatives did not act as an independent political authority, except perhaps from the period of civil conflicts, but participated in the exercise of power mainly through the institutional collective bodies, such as the council of archontes in the provincial cities and assemblies⁸⁶.

The members of the *δημος* acted collectively and participated in various public events, such as the entrance of the emperor in the capital or other cities⁸⁷ and in court ceremonies⁸⁸. The demos, usually through its representatives, participated also in church synods, assemblies, trials and embassies⁸⁹. In addition, it could display its discontent on several

495. For Thessalonica see Actes de Vatopédi II, no. 144 (1375). For Serres see LISA BÉNOU, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès), τ. 1 (XIII-XV siècles)*, Paris 1998, no. 23, no. 127. Cf. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Emperor or Manager*, 91-95; ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Αστικά συμβούλια*, 16-18, 25-26.

85. See above n. 31, 32.

86. It seems that the distinction between the «*συγκλητικοί*» and «*τῆς πολιτείας ἄρχοντες*» was primarily social and denoted the members of the high aristocracy that participated along with the members of the middle social stratum in the council of archontes in the provincial cities or in various public affairs in the capital.

The people's organization in the Byzantine cities was never ceased to exist and the people undertook political action (see for example in the 10th century *Leonis Diaconi Historiae*, ed. C. B. Hase [CSHB 11], Bonn 1828, 100, where the senate is distinguished by the prominent citizens; in the 11th century see Michael Attaliates, 244). But its participation in decision-making passed normally through the official institutions of the state, as mentioned above. Only in the 15th century is the politeia treated in the sources as an independent political power, when asked its opinion in crucial matters, like the choice of an emperor (see below n. 93-95). But even then it does not seem to influence substantially political developments.

87. See John Cantacuzenus I, 426; Idem II, 491; Doukas, 139. See also George Pachymeres III, 97, 261; Idem IV, 321, 401, 413, 445.

88. George Pachymeres III, 221; Doukas, 111. See also George Akropolites, 6 (*βασιλεὺς παρὰ παντὸς ἀναγορεύεται τοῦ λαοῦ*).

89. George Pachymeres III, 103 (trial of Bekkos, «*τῶν λαϊκῶν οἱ ἐλλόγιοι*»), 211 (trial of Strategopoulos in 1294 «*τῶν τῆς πολιτείας ὅσον περιφανές τε καὶ ἔγκριτον*»); Idem IV, 449 (trial of despot Michael Angelos in 1304 «*τῶν τῆς πολιτείας*»), 595-597 (harangue);

occasions⁹⁰ by taking part in uprisings⁹¹ thus affecting in many cases political developments, especially during the civil wars of the 14th century⁹². Moreover, from the second half of the 14th century, when the Byzantine State became gradually tributary of the Ottoman sultan, it seems that the citizens were taken into account, at least formally, in decision making. Both Laonikos Chalkokondyles and George Sphrantzes mention the question addressed by Bayezid to the citizens of Constantinople (Βυζάντιοι), during the conflict between Manuel II (1391-1425) and Andronicus IV (1376-1379) for the occupation of the throne, about their preference for the succession of the byzantine throne⁹³. The «πολιτεία»⁹⁴, that is the representatives of the δῆμος, appears in this political context as a third pole of power next

Nicephorus Gregoras I, 70, 169-170 (trial of Bekkos, «ὄσοι τῶν ἐλλογίμων»), 395-398 (embassy), 531 (trial of conspirators in 1336), 557 (trial of Barlaam in 1341 «Ὅθεν ἐκνροῦτο συγκροτηθῆναι δικαστήριον ἐν τῷ μεγίστῳ νεῷ τῆς τοῦ θεοῦ Σοφίας, παρόντος καὶ βασιλέως αὐτοῦ μετὰ τῶν τῆς συγκλήτου λογάδων, καὶ ὄσοι τῶν σοφωτέρων ἀνδρῶν»); Idem III, 538 «καὶ ἅμα ἔω τῇ ὑστεραία συνθηροικῶς ἱερέων ἐκκλησίαν καὶ ὄσοι τοῦ κλήρου καὶ ὄσον τοῦ δήμου πλησιόχωρόν τε καὶ πρόσσικον ὑπῆρχε τῷ περιωνύμῳ τῆς τοῦ θεοῦ σοφίας νεῷ»; John Cantacuzenus I, 385-388 (assembly in Chios), 522 (assembly in Arta); Idem II, 217 (assembly), 351 (assembly), 420 (assembly), 490 (assembly); Laonikos Chalkokondyles I, 57; George Sphrantzes, 196.

90. Nicephorus Gregoras I, 169 «καὶ ἔσται κατὰ τῶν δοκούντων ἀδικεῖν ἐκ τοῦ δήμου λοιδορία μακρὰ, νῦν μὲν ὑπ' ὀδόντα ψιθυριζομένη, μετὰ δὲ κύκλους ἔστιν οὓς ἐνιαυτῶν ἀνακεκαλυμμένη καὶ ὑπαιθρος».

91. HEISENBERG, Johannes Batatzes, 230 «ἀλλὰ καὶ τοὺς δήμους ἐκάστης πόλεως τεταραγμένους ἰδὼν ἐν ἀλλήλοις καὶ στασιάζοντας ᾤκτειρε»; Nicephorus Gregoras I, 408 «τῶν τοῦ πολιτικοῦ δήμου στασιωτῶν», 413 «δεδιῶς τὴν τοῦ δήμου στάσιν», 426 «τοῦ δήμου τὴν φορὰν ἀνεχαίτισε»; Idem II, 180 «οἱ δήμοι δὲ ὑπὸ τῶν στασιαστῶν ἀγόμενοι καὶ τῶν ἀπόρων, τὰ βασιλίδος ἤροῦντο μᾶλλον», 681 «στάσις ἐγγεγόνει τοῦ δήμου» (in Trebizond); John Cantacuzenus II, 176-179, 287, 545.

92. Nicephorus Gregoras I, 501 (where many of the people prompted the patriarch to negotiations for the union with the Latin Church); John Cantacuzenus I, 104 «... οἱ τ' ἐφεστηκότες ταῖς πόλεσιν ἡγεμόνες, ὑπὸ τε τῶν ἰδίων ἑκαστος πολιτῶν ἐκβιαζόμενος καὶ τὴν ἀδηλίαν δεδοικότες τῆς τύχης, οὐκ εἰδότες πρὸς ὀπότερον τῶν βασιλέων τὸ κράτος χωρήσει, τῷ δυνατωτέρῳ τὸ νῦν ἔχον φαινομένῳ καὶ αὐτοῖς ἐπιχειμένῳ παραδώσουσι τὰς πόλεις». Also in 1347 the money-changers were strong enough to prevent the imposition of economic measures by John Cantacuzenus (III, 34-42). Cf. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Hommes d'affaires*, 64.

93. Laonikos Chalkokondyles I, 57. See also George Sphrantzes, 196.

94. Critoboulos, 41.

to the senate and the emperor, although they do not seem to substantially influence political developments⁹⁵.

Through its collective action, *δημος* was trying to make its own demands, which were first of all the protection of the empire's territory and the reinforcement of its defense. When the ruler was indifferent or detrimental to the state's territorial integrity, the people of the cities took its fate in their own hands exercising in this way pressure on the governor for a more rational foreign policy. The sources give us many examples. George Pachymeres, for example, mentions the discontent of the people, because of the reduction of maritime forces by Andronicus II and the popular outburst against the Catalans and the Genoese of the capital in 1305 after the attack led by the first against the Byzantines⁹⁶.

Also, in many cases the citizens of provincial cities decided whether to permit the entrance of a specific individual in their city⁹⁷ as well as to support one or another potential ruler⁹⁸. We only mention the case of despote Theodore I of Peloponnese⁹⁹, who between 1397 and 1404 had decided, before the Ottoman threat, to yield most of his territory to the Knights of St John of Rhodes. The inhabitants of Sparta, however, refused to welcome the Knights and «πολεμείν Ῥοδίους φανερώς ἤρξαντο, καὶ ψήφισμα γέγονε κοινόν, ὄρκοις τὸ βέβαιον ἐσχηκός, ἢ τοὺς Φρερίους ἐξελάσαι τῆς αὐτῶν ἢ τεθνάναι»¹⁰⁰. With the bishop of the city at their head, they rose in revolt¹⁰¹. The despote Theodore I regained his territory, and in 1404 the treaty of Vassilopotamos forced the Knights withdrawn from the towns they had seized¹⁰².

95. See also ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Emperor or Manager*, 169-170.

96. George Pachymeres IV, 581 «καὶ θροῦς ἠγείρετο παμπληθής... καὶ τὴν τῶν Ῥωμαϊκῶν νεῶν κατητιῶντο κατάλυσιν, ὡς οὐκ ἂν πάθοιεν τοιαῦτα, εἰ ὁ συνήθης στόλος περιῶν ἐξηρτύετο, καὶ πολλὰ καὶ παρὰ τὸ εἰκὸς διελάουν» and 595. Cf. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος*, 55; MATSCHKE – TINNEFELD, *Gesellschaft*, 78-81.

97. George Akropolites, 8, 10 (the citizens of Nicaea); Doukas, 89.

98. George Akropolites, 21 (the citizens of Adrianople), 75, 149, 172; George Pachymeres II, 443; Nicephorus Gregoras I, 16, 457; Doukas, 81-83; D. BALFOUR, *Politico-historical Works of Symeon archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)* [WBS 13], Wien 1979, 57.

99. *PLP*, no. 21460.

100. *Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά*, ed. S. LAMBROS, vol. 3, Athens 1926, 90.

101. George Sphrantzes, 204.

102. D. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*, London 1975, 95. See also George Sphrantzes, 204, where the *δημος* of Sparta refused to welcome the despote Theodore I in the city.

Moreover, the people demanded that economic pressures and social injustices affecting mainly the middle and lower strata be reduced. According to Nicephorus Gregoras, Andronicus III gained the sympathy of the people of the Thrace and the capital in his fight against his grandfather Andronicus II, with promises for reduction of taxes and deliverance from the political inaction of the old emperor, which had enabled the state enemies to prey upon its lands and occupy its cities¹⁰³. Also, in 1347 the money-changers of Constantinople put political pressure on John Cantacuzenus and thus prevented the imposition of economic measures by the emperor¹⁰⁴. In addition, Symeon, archbishop of Thessalonica in the early 15th century, reproached, the archontes of the city because they perpetrated injustices¹⁰⁵.

We also mention the protests of both the patriarch Athanasius and Nicolaus Cabasilas against the speculators¹⁰⁶ and the social contradictions highlighted by Alexios Makrembolites¹⁰⁷. Especially during the second civil war of the 14th century the social rivalries, which were smoldering mainly in the urban centers, manifested in violence. The regime of Zealots in Thessalonica that prevailed for almost a decade was the culmination of those rivalries¹⁰⁸.

The people also defended the preservation of the Orthodox doctrine and expressed their opposition to the Union with the Latin Church¹⁰⁹, although

103. Nicephorus Gregoras I, 392, 397, 399.

104. John Cantacuzenus III, 34-42. Cf. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Hommes d'affaires*, 64.

105. BALFOUR, Symeon, 47 «Καὶ ἄρχοντες μὲν κατασπαταλῶσι, θησαυρίζουσι τε καὶ ὑπεραίρονται κατὰ τῶν ὑπὸ χεῖρα, πᾶν ἀδικίας ἔργον ἀνέδην διαπραττόμενοι, οὐ μόνον οὐδὲν ἀποδίδοντες Θεῷ, ἀλλὰ καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ ἀφαρπάζοντες καὶ τοῦτο εἶναι ἀρχὴν ἡγούμενοι ἑαυτῶν καὶ τὸ τοὺς πενομένους καὶ ὑπ' αὐτοὺς μηδὲ φύσεως ἀνθρωπίνης σχεδὸν εἶναι νομίζειν».

106. George Pachymeres IV, 509; MAFFRY TALBOT, *Correspondence*, no. 106; R. GUILLAND, Le traité inédit 'Sur l'usure' de Nicolas Cabasilas, in: *Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου*, Athens 1935, 269-277.

107. Alexios Makrembolites, 203-215.

108. See mainly Nicephorus Gregoras II, 674-675, 796; John Cantacuzenus II, 176-179, 233-235, 287, 568 ff.; Idem III, 108, 117. Cf. J. BARKER, Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses, *DOP* 57 (2003) 5-33, mainly p. 16-21.

109. Doukas, 317 «Ὁ χυδαῖος οὖν καὶ ἀγοραῖος λαὸς ἐξεληθόντες ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ μοναστηρίου, ἐν καπηλείοις κρατῶντες ἐν χερσὶ τὰς φιάλας πλήρεις ἀκράτου ἀναθεμάτιζον τοὺς ἐνωτικούς, πίνοντες εἰς προσβείαν τῆς εἰκόνας τῆς Θεομήτορος».

in some cases representatives of the people proposed the reconciliation of the two Churches¹¹⁰.

The expression of popular discontent in combination with the general weakening of the Byzantine State led the emperors to come into frequent contact with the *δήμος* or its representatives, through the convocation of assemblies or harangues¹¹¹ that they addressed to it in various circumstances so as to justify or impose their policy. We mention indicatively two cases where the emperors appealed to popular approval for economic or defence issues. First, the assembly called in 1347 by John Cantacuzenus for the ratification of tax measures¹¹². Second, the assembly called in 1348 by the Empress Irene in order to respond appropriately to the embassy of the Genoese, who demanded the disarmament of the Byzantine fleet. The senators and «*ὄσοι τοῦ Βυζαντίων δήμου συνετώτεροι εἶναι ἐδόκουν*» attended this assembly and the Empress inquired «*τὴν ἐκάστου γνώμην*»¹¹³.

Moreover, the concession of privileges to the cities especially from the early 13th century onwards, as also the judicial reforms by the first Palaeologoi are illustrative examples of the emperors' efforts to fulfill the demands of the *δήμος*, in its wide sense¹¹⁴.

To summarize, the presence of the *δήμος* in the sources of the period under study is not simply a re-use of the classical term derived from ancient literature but is related to the reorganization of the capital after its recapture in 1261, and more precisely to the organization of the city's districts under the leadership of *δήμαρχοι*. The people in the provincial cities were also expressed in the sources after the reconquest of Constantinople with the term *δήμος*. The *δήμος* is also connected to the rise of the middle social class, which is subsumed in its notion. During these years the *δήμος* was a

110. Nicephorus Gregoras I, 501 «*ἀπεσταλμένοι παρὰ τοῦ Πάππα (1334-5), διαλεξόμενοι περὶ τε εἰρήνης καὶ ὁμονοίας τῶν ἐκκλησιῶν. καὶ ἦν εὐθὺς ἰδεῖν πολλοὺς τῶν τοῦ δήμου ζῆλον μὲν λαμβάνοντας, οὐ κατ' ἐπίγνωσιν δὲ, καὶ πρόχειρόν τινα καὶ ἀταμίετον προτείνοντας γλώσσαν καὶ πρὸς γε ἔτι συνωθοῦντας καὶ αὐτόν γε τὸν πατριάρχην ἐς διαλέξεις*».

111. George Pachymeres IV, 569, 595; Nicephorus Gregoras I, 532.

112. John Cantacuzenus III, 34-39.

113. Nicephorus Gregoras II, 846.

114. See ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδροόνικος*, 125-127; PATLAGEAN, *L'immunité*, 591-601; D. KYRITSES, *The 'Common Chrysobulls' of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium*, *Σύμμεικτα* 13 (1999) 229-245.

not homogeneous broad social body, which included members of both the middle and the lower social stratum. It is obvious that, while representing the *δημος* in collective bodies, the members of the middle social stratum were making their own demands. General terms such as *λαός*, *οικήτορες*, *πολίται*, *πολιτεία*, *ἔποικοι* seem to have in many cases a similar meaning to that of *δημος*. Until the fall of the empire the *δημος* did not seem to act as an independent political authority which was regularly taken into account in decision making. Nevertheless, the organization and political action of the *δημος* especially through assemblies and uprisings, related to the general political developments of the era, indicate that its role in decision-making policies was in certain cases decisive.

THE NOTION OF ΔΗΜΟΣ AND ITS ROLE IN BYZANTIUM
DURING THE LAST CENTURIES (13TH-15TH C.)

The notion of *demos/δημοι* (people/circus factions) has been a favorite subject in modern research and various opinions have been formulated regarding to its organization and the role it played in political developments. In modern bibliography referred to the period with which we are concerned (13th-15th c.) the term *δημος* denotes generally the lower strata of the urban population, that is, small merchants, artisans and various laborers. However, through the systematic study of that period's sources certain nuances can be detected in the meaning of the term *δημος*, which, apart from the lower social stratum, also seems to include the middle social class and moreover denotes a larger group that contains both the lower and the middle social stratum. This paper examines the concept of *δημος* and similar expressions, the social composition of this body and its role in the political life of the era, based on the sources of the late Byzantine period (13th-15th c.).

The presence of the *δημος* in the sources of the period under study is not simply a re-use of the classical term derived from ancient literature but is related to the reorganization of the capital after its recapture in 1261, and more precisely to the organization of the city's districts under the leadership of *δήμαρχοι*. The people in the provincial cities were also expressed in the sources after the reconquest of Constantinople with the term *δημος*. The *δημος* is also connected to the rise of the middle social class, which is subsumed in its notion. During these years the *δημος* was a not homogeneous broad social body, which included members of both the middle and the lower social stratum. It is obvious that, while representing the *δημος* in the collective bodies, the members of the middle social stratum were making their own demands. General terms such as *λαός*, *οϊκήτορες*, *πολίται*, *πολιτεία*, *ἔποικοι* seem to have in many cases a similar meaning to that of *δημος*. Until the fall of the empire the *δημος* did not seem to act as an independent political authority which was regularly taken into account in decision making. Nevertheless, the organization and political action of

the *δημος* especially through assemblies and uprisings, which are related to the general political developments of the era, indicate that its role in the decision-making policies was in certain cases decisive.

GEORGIOS THEOTOKIS

RUS, VARANGIAN AND FRANKISH MERCENARIES IN THE SERVICE OF THE
BYZANTINE EMPERORS (9TH-11TH C.)

NUMBERS, ORGANISATION AND BATTLE TACTICS IN THE OPERATIONAL THEATRES
OF ASIA MINOR AND THE BALKANS

It is common knowledge to everyone who has dealt with the history of the Byzantine Empire that non-Greek mercenaries were employed by the Emperors since the times of the Late Roman period, frequently and in large numbers depending on the occasional needs of the Imperial army for additional high-quality manpower¹. Narrowing down our analysis to the period of the “Reconquest” (956-1025), a time when the Empire was in desperate need for large quantities of able-bodied and experienced soldiers to conduct its wars in the East and the Balkans, we have ample examples of large bodies of non-Greek troops finding their way to the Imperial pay-rolls, not yet termed as «μισθοφόροι» (the person who receives pay in Greek) but rather as “allies” (σύμμαχοι) or “foreigners” (ἔθνικοί)². It was roughly

1. On the employment of non-“Roman” mercenaries in the fourth century: J.H. LIEBESCHUETZ, *Barbarians and Bishops: army, church and state in the reign of Arcadius*, Oxford 1990, 7-85.

2. Compare with: Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek text edited by GY. MORAVCSIK; English translation by R. J. H. JENKINS, Washington D.C. 1967, 13. 96, p. 70, 31. 40, p. 148; Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. J. F. HALDON, [CFHB, vol. 28], Vienna 1990, pp. 118-9; *The Taktika of Leo VI*, text, translation and commentary by G. T. DENNIS [Dumbarton Oaks Texts 12], Washington DC, 2010, XVI. 54, XVIII. 212, 365, 620, XX. 290, 305, 379, 385, 456, 801; *The Anonymous Book on Tactics*, in: *Three Byzantine Military Treatises*, tr. G. T. DENNIS, Washington 1985/latest edition 2008, 18, p. 292; *Presentation and Composition on Warfare of the Emperor Nicephoros*, in: *Sowing the Dragon’s Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth*

during the following period of the *Epigoni* of the Macedonian dynasty (1025-56) that we begin to observe a slight change in terminology by chroniclers, who are using the term *μισθοφόροι* instead, thus indicating a period of change in the way the Empire was recruiting its mercenaries³. But what was the difference between these large units of foreign mercenaries and the westerners that first appeared in the Imperial Court in the second half of the eleventh century?

The troops that had been employed by the Byzantine Empire to cover its needs for large quantities of soldiers were supplied, primarily, by states like Armenia and the neighbouring principalities of the Caucasus, Bulgaria, Hungary and Kiev. These were not only neighbouring countries, but in many cases were either in cordial relations with Constantinople or were depended upon their trading agreements or were simply satellite or vassal states. And in order to raise these sizeable enough units, Constantinople had to have the permission and active cooperation of their respective lords or overlords.

If we examine the case of the Byzantine expedition in Sicily in 1038, when 300 mounted Normans took part in that campaign sent by Gaimar of Salerno, a suzerain of the Normans of Aversa and a vassal of the Empire⁴. The example of the Normans fits in the already established pattern of the Byzantines employing large units of mercenary soldiers to cover their occasional need for troops, thus marking the first case of a “Frankish” unit being employed by a Byzantine expeditionary force. However, these Frankish troops that first arrived in the mid-eleventh century, although they should have been receiving a fixed pay (*ρογά - σιτηρέσιον*), their main difference was that they were employed as individuals – materialistic volunteers who had travelled long-way in search for sufficient pay and the opportunity to pillage and destroy, literally matching the term “soldiers of fortune”. Further, the contingents of troops provided by the aforementioned states were serving

Century, tr. and ed. by E. McGEER, Washington 1995, I. 52, p. 14; J.-A. DE FOUCAULT, Douze chapitres inédits de la tactique de Nicephore Ouranos, *TM* 5 (1973) 308-9; Cecaumenus, *Strategicon*, ed. B. WASSILIEWSKY – V. JERNSTEDT, St. Petersburg 1896, 95; Nicephori Bryennii, *Historiarum Libri Quattuor*, ed. P. GAUTIER [CFHB, vol. 9], Brussels, 1975, 91, 259, 265, 27.

3. The use of *μισθοφόρος* as “wage-receivers” is first seen in the work of Skylitzes who uses it along with the older terms *σύμμαχοι* and *ἔθνικοί*. See the detailed analysis by: J. SHEPARD, The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium, *Anglo-Norman Studies* 15 (1993), 280-1.

4. An analysis of this campaign, along with bibliography, can be found in p. 140.

the Emperor for a limited number of campaigns, and maybe even a single campaign, while a large number of Franks served under Imperial generals for many decades, either for or against the Emperor. Thus, the 300 Normans of the 1038 campaign, although they were sent by Gaimar of Salerno who was a vassal of Byzantium, they were not their native subjects and they were serving George Maniaces under their own leaders, namely William and Drogo Hauteville. A significant number of them were still referred to as “Maniakatoi” by Anna Comnena in 1078⁵, serving the rebel *dux* Nicephorus Bryennius at the battle of Kalavryai against the Imperial army.

But even before the first appearance of Franks as individual mercenaries in the service of the Byzantine Emperors in the mid-1040s, troops from Russia had already left their mark in the Byzantine army and society, mostly due to the famous regiment of the Varangians which was in the personal service of the Byzantine Emperors. A number of studies have been published on these two types of mercenaries, the Varangians and the Franks, and I owe to mention two of them which served me as guides through the writing of this paper. Regarding the Varangians in Byzantine service, a great study is Sigfus Blöndal’s *The Varangians of Byzantium*, translated and revised by Benedikt Benedikz, which offers a magnificent insight into the mysterious world of these warriors through the examination of Greek, Latin, Rus, Arabic, Armenian and, most significantly, Scandinavian and Icelandic sagas⁶. For the establishment of Frankish mercenaries in the Byzantine Empire and the career of their officers in the period 1040s-80s, the classic study of “The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium” by Jonathan Shepard is of great value to any historian of the period⁷.

However, no study has attempted to examine these significantly different mercenary groups and compare their fighting tactics with those of their enemies on each of the two major operational theatres of the Byzantine

5. *Annae Comnenae Alexias*, (2 vols.), ed. D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS [CFHB, vol. 40], Berlin 2001, I. v, 21-22.

6. S. BLÖNDAL, *The Varangians of Byzantium*, tr. and ed. by B. BENEDIKZ, Cambridge 1978 (latest edition, 2007); I did not have the chance to go through: WLADYSŁAW DUCZKO, *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Leiden 2004.

7. SHEPARD, *The Uses of the Franks*, 275-307; see also: J. -C. CHEYNET, “Le Role des Occidentaux dans l’Armée Byzantin avant la Première Croisade”, in: *Byzanz und das Abendland im 10. und 11. Jahrhundert*, ed. E. KONSTANTINOU, Köln 1997, 111-28.

Empire, the Balkans and Asia Minor. Thus, not structuring my analysis on a chronological basis but rather on the different enemies that these mercenaries were facing in different geographical conditions, the main objective of my research is to give answers to a series of questions; what evidence do we have about the organisation of the mercenary units of the Rus, the Varangians and the Franks and in what numbers were they descending at Constantinople? What were the political circumstances that led to their employment by the Emperors throughout our period of study? What was their standing in the Byzantine military establishment? Did they pose any threat to the central government? What evidence do we have about their battle and siege tactics and their overall role in each operational theatre?

The formal date for the introduction of the Varangian Guard to the Byzantine military establishment is widely considered to be the year 988⁸. In that year, the Emperor Basil II was faced with the one of the most challenging tasks of his reign which was the suppression of a rebellion led by two of the most powerful families of Asia Minor, the Phokades and the Skleroi⁹. With the rebel armies marching against him and in a desperate need for troops he turned to Prince Vladimir of Kiev, who agreed to send him 6,000 elite troops in exchange for the hand of a *πορφυρογέννητη* princess, Basil's sister Anna. But even before the arrival of the Varangians, Swedish warriors from Russia had already left their mark in the Empire for more than a century. The earliest surviving records that indicate a Swedish-Russian presence in the Constantinopolitan court dates back to the reign of Theophilus (829-42), when "a Rus ambassador" participated in an embassy sent by the Emperor to Louis the Pious on 18th May 839¹⁰. It is reasonable to think that these

8. G. OSTROGORSKY, *History of the Byzantine State*, Oxford 1989, 304; A. A. VASILIEV, *History of the Byzantine Empire*, (2 vols.), Madison, 1928-29, I, 392; M. ANGOLD, *The Byzantine Empire, 1025-1204*, London 1997, 25.

9. C. HOLMES, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2005, 240-99; EADEM, Political Elites in the Reign of Basil II, in: *Byzantium in the Year 1000*, ed. P. MAGDALINO, Leiden 2003, 35-69, especially 44-56; J.-C. CHEYNET, The Byzantine Aristocracy, (8th-13th c.), in: *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, ed. J.-C. CHEYNET, Ashgate-Variorum 2006, 281-322.

10. *Annales Bertiniani* [MGH. Scriptores 5], ed. G. WAITZ, Hannover 1883, vol. 20, 434; for a translation into English: *The Annals of St-Bertin*, tr. J. L. NELSON, Manchester 1991, 44. See also A. V. RIASANOVSKY, The Embassy of 838 revisited: some Comments in connection with a "Normanist" source on Early Russian History, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 10 (1962), 1-12.

particular emissaries must have been sent by a Swedish-Russian ruler in an attempt to seal a trading deal, but unfortunately the sources are not clear at this point.

What might have brought the Swedish-Rus¹¹ warriors in close contact with the Byzantines would have been the raids of their chieftains during the previous decade that threatened the *archondate* of Cherson, in the north coasts of the Black Sea, and it is implied that the root cause for the unsettled situation in the north was indeed the Rus from southern Russia¹². However, it is widely believed that the official date for the establishment of firm relations between Byzantium and the Rus was the year 860 which marks their first siege of Constantinople. In its aftermath, we find treaties being drawn between Michael III and the Russians in the years 866 and 868 where it is clearly noted that troops should be sent to the Emperor's personal service¹³.

For the following decades the relations between the Rus and Byzantium remained mostly cordial, though it is important to mention one of the terms of the Russian - Byzantine treaty of September 911, which followed the Russian siege of Constantinople in 907, that "Whenever you [Byzantines] find it necessary to declare war, or when you are conducting a campaign,

11. The Russians were an amalgamation of Scandinavian – mainly Swedish – settlers and Slavic and Finno-Ugrian nomads. From now on only the term Rus will be used, mainly as a geographical term that will include Russians of both Slavic and Scandinavian origin, unless specified otherwise. For more on the debate concerning the origin of the ninth and tenth century Rus: G. VERNADSKY, *The Origins of Russia*, Oxford 1959, 198-201; BLÖNDAL, *The Varangians of Byzantium*, 1-14; H. R. E. DAVIDSON, *The Viking Road to Byzantium*, London 1976, 57-67. A. CARILE, Byzantine Political Ideology and the Rus' in the tenth-twelfth centuries, *Harvard Ukrainian Studies*, 12/13, Proceedings of the International Congress commemorating the Millenium of Christianity in Rus'- Ukraine (1988/1989), 400-413.

12. *De administrando imperio*, 42. 76-78, p. 186. This issue has been largely debated in: A. A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge Mass. 1936, 108 ff; J. B. BURY, *A History of the Eastern Roman Empire, from the fall of Irene to the accession of Basil I*, London 1912, 417-8; D. OBOLENSKY, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971, 175-6; S. FRANKLIN – J. SHEPARD, *The Emergence of Rus*, London 1996, 85.

13. Anecdota Bruxellensia I, *Chroniques byzantines du Manuscrit 11376*, ed. F. CUMONT (1894), 33-4. This chronicle was compiled in the eleventh century and we have to be cautious about the information we derive from it. For a much detailed study and an extensive literature: A. A. VASILIEV, *The Russian attack on Constantinople in 860*, Cambridge Mass. 1946.

providing any Rus desirous of honouring your Emperor come at any time and wish to remain in his service, they shall be permitted in this respect to act according to their desire”¹⁴. This Russian-Byzantine treaty of 911 was further developed to a treaty of friendship and alliance after the Russian siege of Constantinople in 941 and the peace-treaty of 944, signed after Prince Igor’s show of power in the Danube in 943. In that treaty of 944, we read: “And if our [Byzantine] Empire needs military assistance from you against our adversaries, we shall write to you Great Prince [Igor], and he shall send us as many troops as we require. And so other nations shall learn what amity the Greeks and the Rus entertain toward each other”¹⁵. The importance of these aforementioned treaties, along with the one which ended the 971 campaign by Svyatoslav in the lower Danube and simply confirmed the previous one of 941¹⁶, and the gradual conversion of the Kievan Russians to Christianity in the same period¹⁷, were fundamental for the Rus who wished to serve as professional soldiers in the Imperial Army. Especially after 944 they had ample opportunities to do so.

The most important operational theatre of the Empire through the period of the “Reconquest” was, undoubtedly, Cilicia and Syria. In Egypt there were the Ikhshidites, nominal masters of Syria as well, who were ousted by the Fatimids of Ifriqiya in 969. In the meantime, the Hamdanid dynasty had established itself at Mosul and Aleppo, in 944/5, staying in power until

14. *Povest Vremennykh Let*, ed. V. P. ADRIANNOVA-PERETTS, Moscow and Leningrad, 1950, cols. 29-36; *The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text*, tr. and ed. by S. H. CROSS – O. P. SHERBOWITZ-WETZOR, Cambridge Mass. 1953, 64-68; see also: G. OSTROGORSKY, L’Expedition du Prince Oleg contre Constantinople en 907, *Annales de l’Institut Kondakov* 11 (1939), 47-62; A. A. VASILIEV, The Second Russian Attack on Constantinople, *DOP* 6 (1951), 161-225; for a detailed study of the Russian-Byzantine treaties of 911, 944 and 971, see: S. MIKUCHI, *Etudes sur la diplomatie russe la plus ancienne*, Krakow 1953; J. SHEPARD, Some problems of Russo-byzantine relations c. 860-c. 1050, *The Slavonic and East European Review* 52 (1974), 10-33; J. MALINGOUDI, *Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds. aus diplomatischer Sicht*, Thessaloniki 1994.

15. *Povest Vremennykh Let*, i. 45-54; *The Russian Primary Chronicle*, 72-77.

16. *Povest Vremennykh Let*, i. 72-74; *The Russian Primary Chronicle*, 89-90

17. The famous visit of Princess Olga to Constantinople, in 957, and her conversion to Christianity. *The Primary Chronicle* talks about an agreement made between Constantine VII and Olga before her departure for Kiev: “You [Olga] promised me that on your return to Rus’ you would send me many presents of slaves, wax, and furs, and despatch soldiery to aid me”. *Povest Vremennykh Let*, i. 62-63; *The Russian Primary Chronicle*, 83.

the Byzantine conquest of Antioch in 969, being reduced to a vassal state after that. The Arab armies¹⁸, consisted primarily of two categories of troops; first, we had the regular troops – the professionals, the conscripts and the volunteers (*ghazis*), with large numbers of Bedouin and Sudanese auxiliary units (*abid*); also, we had the foreign mercenaries – specialists who performed particular roles in battle, primarily infantry units of Iranian Daylami, along with Kurds and steppe Turkish and Khorasanian cavalry of slave-soldiers (*ghulam mamluk*)¹⁹. The battle tactics and equipment of the Arabs were very similar to those of the Byzantines, revealing the great influence of the Eastern Roman Empire upon them throughout the centuries, meaning they were fighting on horseback at full gallop and in closed formation intending to deliver a heavy blow rather than encircle and harass the enemy²⁰. However, we have to note that certain units of the Arab armies were fighting in a similar way with that of the Seljuks, more specifically the Berber auxiliary units armed with a lance, with Nicephoros Phocas devoting much attention to them in his *Praecepta Militaria*²¹.

In this period that began with the abortive expedition against the Umayyad Muslims of Crete in 949, some 629 Rus participated in the

18. For the best accounts on the organisation, consistency and battle tactics employed by the Hamdanids and Fatimids: E. McGEER, *Sowing the Dragon's Teeth*, 225-46; C. W. C. OMAN, *A History of the Art of War in the Middle Ages AD 378-1485*, (2 vols.), London 1924 (latest edition: 1991), I, 208-16; B. J. BESHIR, *Fatimid Military Organization*, *Der Islam* 55 (1978), 37-56; W. J. HAMBLIN, *The Fatimid Army during the Early Crusades*, PhD thesis, University of Michigan 1985; Y. LEV, *Infantry in Muslim armies during the Crusades*, in: *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, ed. J. H. PRYOR, Ashgate 2006, 185-206.

19. In contrast to the vast numbers of mounted archers that the Seljuks could put in the field, this element was not as dominant in the Aghlabid, Tulunid, Ikshidite – and later the Fatimid – and the Hamdanid armies: J. L. BACHARACH, *African Military Slaves in the Medieval Middle East: The Cases of Iraq (869-955) and Egypt (868-1171)*, *International Journal of Middle East Studies* [13. 4 (1981)], 478-80; HAMBLIN, 85-7; Y. LEV, *Regime, Army and Society in Medieval Egypt, 9th-12th Centuries*, in: *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, ed. Y. LEV, Leiden 1997, 120-22, 129.

20. Leo VI, *Tactica*, XVIII. 110, 114; see also: T. G. KOLIAS, *The Taktika of Leo VI and the Arabs*, *Graeco-arabica* 3 (1984), 129-35.

21. They are identified as the *Arabitai* (Ἀραβίται) and they were the main reason for the adding of the third line of horsemen in the Byzantine cavalry formations of the tenth century: *Praecepta Militaria*, II. 101-110, p. 28.

campaign which was sent by Constantine VII²², while we also know that about 700 Rus had already been employed by Leo VI in his Cretan expedition against the Arabs in 912, being paid 7,200 nomismata²³. Five years after the second failed expedition against Crete, in 954, Bardas Phocas – the Domestic of the Scholae – is said to have brought a number of Rus with him in northern Mesopotamia in his campaigns against the Emir of Aleppo Saif-ad-Daulah²⁴. The campaigns in Upper Mesopotamia can be traced back almost continuously since the early 930s, conducted under the brilliant generalship of John Curcuas, the same general who was summoned to deliver the capital from the danger of the Russian invasion of Bithynia in 941²⁵. Did he personally introduce a number of Russians into the units of his army? We cannot say with certainty but it is quite possible. Whatever the case, a number of Rus and Bulgarian soldiers had been active in Mesopotamia and Armenia since the Byzantine campaigns of 947²⁶. It would have been very interesting, indeed, if we were able to reconstruct the Rus fighting tactics primarily against the infantry of the Iranian Daylami under the command of the Hamdanids of Aleppo. The latter had very similar equipment with the Rus, meaning large battle-axes and swords, accompanied with two-pronged spears (*zupin* or *mizraq*). Their ethnic background made them excellent

22. Constantinus Porphyrogenitus, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, [CSHB, 5-6], ed. I. REISKE – E. WEBER, Bonn 1829-30, I, 664ff.; A.A. VASILIEV, *Byzance et les Arabes, 867-959*, (4 vols.), Brussels 1968, II, p. 334. Most likely a part of them would have participated in the Byzantine reinforcements sent to Italy in 934/5. Constantine VII writes about 415 Rus being transported by 11 chelandia. See: *De Cerimoniis*, I, 660; J. GAY, *L' Italie meridionale et l'Empire Byzantine depuis l'avenement de Basile Ier jusqu'a la prise de Bari par les Normands (867-1071)*, (2 vols.), Paris 1904, I, 210; J. H. PRYOR – E. M. JEFFREYS, *The Age of the Δρόμων, the Byzantine Navy ca 500-1204*, Boston 2006, 189.

23. *De Cerimoniis*, I, 654; for the conquest of Crete by the Arabs: V. CHRISTIDES, *The conquest of Crete by the Arabs (ca. 824): a turning point in the struggle between Byzantium and Islam*, Athens 1984, 157ff.; D. TSOUGARAKES, *Byzantine Crete from the 5th century to the Venetian Conquest*, Athens 1988; C. MAKRYPOULIAS, *The Navy in the Works of Constantine Porphyrogenitus*, *Institute for Graeco-Oriental and African Studies* 6 (1995), 1-19.

24. Mutanabbi, *Poem on Hadath*, in: *Byzance et les Arabes, 867-959*, ed. A. A. VASILIEV and trans. M. CANARD, Brussels 1950, vol. 2.II, 331; CANARD, M., *Histoire de la Dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie*, Alger 1951, 779.

25. *ODB*, (3 vols.), ed. by A. P. KAZHDAN, New York 1991, II, 1156-57; OSTROGORSKY, *History of the Byzantine State*, 277.

26. A. RAMBAUD, *L'Empire grec au Xe siècle: Constantin Porphyrogénète*, Paris 1870, 425.

fighters in mountainous and broken terrain where the cavalry could not operate, with the Taurus Mountains of Cilicia and the broken terrain in Syria being the perfect battle-ground for them, thus we presume they would have met with the Rus in battle at some point²⁷.

In the third and final expedition against the Cretan Arabs commanded by Nicephoros Phocas in 960/1, the elite unit that preceded the rest of the invading army and broke through the coastal defences of the Arabs probably consisted of an unknown number of Rus²⁸, most likely foot-soldiers judging by the nature of their mission, and it is reasonable to believe that these elite and battle-hardened troops would have been of much use to Nicephorus II against Aleppo in 962. According to Leo the Deacon, during the early years of Nicephorus' reign, a number of Rus is mentioned to have taken part in an expedition launched against the Kalbite Muslims of Sicily, in 964-5, which resulted to a complete failure for the Imperial forces at Rametta²⁹. Next year, however, the Imperial fleet managed to capture Cyprus from the Arabs, and although no reference is made by the chroniclers, it is quite likely that Russian troops would have taken part in that expedition as well.

So far, the cardinal distinction between the aforementioned troops and those in the Varangian Guard after the year 988 was that the former were employed as individuals, and although they had even managed to penetrate into the tagmatic unit of the *ἐταιρεία* already since the years of Michael III³⁰, they never formed a separate and distinct unit like the Varangians. It seems that these Russian troops were primarily infantry units, basing our conclusions mainly on the nature of their missions and upon considering that in all the cases when they arrived outside the walls of Constantinople

27. For the Daylami: McGEER, *Sowing the Dragon's Teeth*, 233-6; C. E. BOSWORTH, Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq, *Oriens* 18 (1965-66), 149-51.

28. Leonis diaconi, *De Velitatione bellica Nicephori augusti*, ed. C. B. Hase, [CSHB, 4], Bonn 1828, 7-18, 24-8; *The History of Leo the Deacon: Byzantine military expansion in the tenth century*, tr. by A. M. TALBOT, Washington D.C. 2005, 60-9, 76-9.

29. Leo the Deacon, 65-8; *The History of Leo the Deacon*, 115-7; Ibn-el-Athir, *Kamil fit-ta ta'rih*, tr. M. CANARD, in: *Byzance et les Arabes, 867-959*, ed. A. A. VASILIEV, 160-1; Liutprand of Cremona, *The Works of Liutprand of Cremona, Antapodosis, Liber de Rebus Gestis Ottonis, Relatio de Legatione Constantinopolitana*, trans. with and introduction by F. A. WRIGHT, London 1930, p. 261; see also: G. L. SCHLUMBERGER, *Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas*, Paris 1890, 447-9; M. AMARI, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, (3 vols.), Catania 1935, v. II, 304-15.

30. *De Cerimoniis*, 579, 682; SCHLUMBERGER, *Nicéphore Phocas*, 295.

they had been transported by their famous *μονόξυλα* (“single-strakers”), relatively small wooden vessels with low hull that could hardly have had space for the transportation of horses. Leo the Deacon, who describes Svyatoslav’s Danube expedition of 969-71, gives us a description of the Rus warriors’ defensive formations: “They [Rus] quickly seized their weapons and shouldered their shields that reached to their feet³¹, and drew up into a strong close formation and advanced against the Romans. Since the Scythians [Rus] were on foot (for they are not accustomed to fight from horseback, since they are not trained for this), they were not able to withstand the spears of the Romans”³². But even when the chroniclers talk about the Rus setting out against “Tsargrad” by horse and boat, it is much more likely that they hired mercenary troops, like they did with the Patzinaks, the Varangians from Sweden and other Turkic nomads in 907, 944 and 971³³. Finally, an interesting note is written by the Emperor Nicephoros Phocas in his *Praecepta militaria*, where the javeliners who constituted a fifth of a typical 1000-man infantry *drungus* (or taxiarchy) of the period were “either Ros or other foreigners”³⁴, while the late tenth century treatise *On Tactics* mentions these troops forming elite units of heavily armed infantry, probably spear men or javeliners³⁵, escorting the Emperor and performing special duties during the campaign.

31. *Ποδηγεκεις θυρεους*: Leo the Deacon, pp. 133, 144; *The History of Leo the Deacon*, pp. 180, 188. Compare the shape of the shield with the Viking and Norman ones of the period: J. K. SIDDORN, *Viking Weapons & Warfare*, Stroud 2003, 39-60; an excellent analysis of the Byzantine shield can be found in: T. G. KOLIAS, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [BV 17] Vienna 1988, 88-133.

32. Leo the Deacon, pp. 133-4, 143; *The History of Leo the Deacon*, p. 180, 188.

33. *Povest Vremennykh Let*, i. 22, 29, 44; *The Russian Primary Chronicle*, 60, 64, 71-2; Joannes Scylitzes, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. I. THURN, [CFHB, Berlin 1973], I, 288; Leo the Deacon, p. 108. This practice eclipsed by the coming of the eleventh century. See: B. GREKOV, *Kiev Rus*, Moscow 1959, 461-71; G. VERNADSKY, *The Origins of Russia*, 257, 265.

34. *εἰ μὲν εἰσὶν ἀκοντισταί, εἴτε Ρῶς εἴτ’ ἔτεροι ἔθνηκοί*: *Praecepta Militaria*, I. 52, p. 14.

35. The text reads: “Let him [the Emperor] also have some Rus and malartioi.” *Malartioi*, according to Dennis were later (11th century) referred to as *κονταράτοι* (spearmen). Thus the Rus would probably have belonged to the same category or perhaps, javeliners: “On Tactics”, 10. 37-40, p. 280; 19. 35, p. 294.

A new era, however, for the mercenary forces employed by the Byzantines began in the late 980s with the coming of the Scandinavian regiment of the Varangians in Constantinople. We read in Psellus' description of their arrival: "The Emperor Basil was well aware of the disloyalty of the Romans, but not long before this a picked band of Scythians had come to help him from the Taurus. These men, fine fighters, he had trained in separate corps and put them in a division with other foreign troops, and sent them out against the enemy"³⁶. The fact that this unit was mixed with other mercenaries, bearing in mind that the Byzantines used to keep the units, both indigenous and foreign, ethnically and geographically coherent, makes us think that this core of 6,000 men would have been increased with existing troops from Russia, of either Slavic or Scandinavian origin³⁷, already in service. And by the time the Varangians arrived in the capital and won their first battle against the rebels at Abydos (13th April 989), they immediately replaced the *Excubitai*³⁸ as the personal guard of the Emperor. In addition, they were divided into the "Varangians of the City" (*οἱ ἐν τῇ πόλει Βάραγγοι*), who guarded the Emperor and escorted him in his tours, either within the

36. Although we have to bear in mind that Psellus cannot be taken as an authority in military matters: *The History of Psellus*, edited with critical notes by C. SATHAS, London 1899, 7-8, from now on: Psellus; M. Psellus, *Fourteen Byzantine rulers: the 'Chronographia' of Michael Psellus*, tr. E. R. A. SEWTER, London 1966, I, 13-15, pp. 34-5, from now on: *Chronographia*. For the documentation of the arrival of the Varangian regiment, see also: Skylitzes, II, 444; Ioannis Zonaras, *Annales* [CSHB, 41], 42.1, 42.2, Bonn 1841-97, III, 553; for an edition into modern Greek: *Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών*, μτφ. Ι. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Αθήνα 1995-99; Asochik, *Histoire Universelle*, tr. E. DULAURIER - F. MACLER, Paris 1883-1917, II, 164-5; Yahya-ibn-Said Antaki, *Histoire de Yahya-ibn-Sa'ïd d'Antioche, continuateur de Sa'ïd-ibn-Bitriq*, ed. and tr. I. KRACHKOVSKII - A. A. VASILIEV, Paris 1932-57, *Patrologia Orientalis*, t. 18, fasc. 5, 425-6.

37. Whether these troops before the 980s were of Slavic or Scandinavian origin is debatable. Even if the newly arrived Scandinavian Varangians were reinforced by existing forces of "Scythians", we must remember that the Byzantine chroniclers used this term to describe all the Rus, both of Slavic and Scandinavian origin. See: *Povest Vremennykh Let*, i. 29; *The Russian Primary Chronicle*, 64.

38. Elite unit of Constantinopolitan noblemen who were responsible for the defence of the Imperial Palace. They should not be confused with the men of the *Etairia* who formed the Emperor's life-guard. See: J. B. BURY, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, London 1911, 57-60; H. J. KÜHN, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert: Studien zur Organisation der Tagmata*, Wien 1991, 93-104; A. CHRISTOPHILOPOULOU, *Βυζαντινή Ιστορία*, Thessaloniki 2019, II, 335; BLÖNDAL, *The Varangians of Byzantium*, 18-21.

capital or in his campaigns, and the “Varangians outside the City” (οἱ ἔξω τῆς πόλεως Βάραγγοι) who were stationed in key posts in the provinces³⁹. In fact, it is worth quoting a letter found in the *Primary Chronicle*, allegedly sent from prince Vladimir to Basil II: “Varangians are on their way to your country. Do not keep many of them in your city, or else they will cause you such harm as they have done here. Scatter them therefore in various localities, and do not let a single one return this way”⁴⁰.

This elite regiment of fighters would certainly have accompanied Basil II in his series of campaigns, both in the East and in the Balkans. In the Syrian expedition of 999, when Basil II was called to restore order in the region after the duke of Antioch’s defeat by the Fatimids the year before, the Emperor besieged and captured Raphanea and Emesa. According to the *History* of the Muslim chronicler Yahia-ibn-Said, an unknown number of Varangians was used in the operations, with their presence being made known by their burning of a church where people had taken refuge⁴¹. The same army that left Cilicia and Syria can be found in Armenia in the following year, when an Armenian chronicler notes the presence of the Varangian regiment, clearly foot soldiers that used horses for transportation, in full-strength in the Armenian palace⁴².

Regarding the Empire’s Balkan struggle against the Bulgarians in Basil II’s reign, although the great Byzantine general Nicephorus Ouranos had inflicted a serious blow to them in 997, it was only after the Emperor’s return to Constantinople in 1001 that the great counter-offensive began⁴³. In

39. BLÖNDAL, *The Varangians of Byzantium*, 45.

40. *Povest Vremennykh Let*, i. 79; *The Russian Primary Chronicle*, 93; the chronicler erroneously copies this letter under the year 980.

41. Yahya-ibn-Said Antaki, *Histoire de Yahya-ibn-Sa’id d’Antioche, continuateur de Said-ibn-Bitriq*, ed. and tr. I. KRACHKOVSKII – A. A. VASILIEV, Paris 1932- 57, *Patrologia Orientalis*, t. 23, fasc. 3, 458; G. SCHLUMBERGER, *L’épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, (2 vols.), Paris 1896-1905, II, 152-3; B. S. BENEDIKZ, *The Evolution of the Varangian Regiment in the Byzantine Army*, *BZ* 62 (1969), 24.

42. Asochik, *Histoire Universelle*, 165; Aristakès de Lastivert, *Récit des Malheurs de la Nation Arménienne*, trans. with introduction and commentary by M. CANARD – H. BERBÉRIAN, Brussels 1973, 4.

43. P. M. STRÄSSLE, *Krieg und Kriegführung in Byzanz: Die Kriege Kaiser Basileios II. gegen die Bulgaren (976-1019)*, Köln 2006, 296-301; J.-C. CHEYNET, “La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène”, *ZRVI* 29-30 (1991), 61-74, especially 61-64; P. STEPHENSON, *The legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge 2003, 11-49; IDEM, *Byzantium’s*

an attempt to cut Tsar Samuel off from his traditional Bulgarian territories of the lower Danube, Basil conducted a series of campaigns⁴⁴, sometimes taking place throughout the year, attacking Sardica and advancing towards Pliska (the former Bulgarian capital) and both the Great and Little Preslav. The two major battles he fought and won over Samuel took place in 1004, not far from Skopje, and ten years later he nearly reached his goal of pacifying the Bulgars in the famous battle at the Kleidion Pass (29th July 1014)⁴⁵. Although no detailed mentioning is made by our contemporary sources⁴⁶, it is almost certain that throughout this period Basil would have used his elite Varangians to sweep off any Bulgarian elements from Macedonia, Thessaly and the areas of Great and Little Preslav. It would be fascinating to be able to reconstruct their fighting tactics in the mountainous regions of Macedonia and Bulgaria against the infantry forces that the Bulgarians were able to put to the field and see whether they were used as elite units like in Syria or Crete.

To understand the military tactics employed by the Bulgars from the late eighth until the early eleventh centuries we need to examine two factors; their ethnic background and the geography of the Balkan Peninsula. The Onogur-Bulgars⁴⁷ were a Turkish tribe that by the late ninth century it would have been classified to the group of nations which Leo VI identifies

Balkan frontier: a political study of the northern Balkans, 900-1204, Cambridge 2000, 47-80. Although the author's ground-breaking opinions should be viewed with some caution; J. V. A. FINE, *The Early Medieval Balkans*, Ann Arbor Michigan 2008, 188-200.

44. This is the old established view of Basil marching against the Bulgars every year. See: Skylitzes, I, p. 348. STEPHENSON argues that Skylitzes' comments are exaggerated: STEPHENSON, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, pp. 21ff; *Byzantium's Balkan frontier*, 66-79.

45. J. HALDON, *The Byzantine Wars*, Stroud 2001, 107-8.

46. Skylitzes, I, 348-51.

47. On the origins of the Bulgars: D.M. LANG, *The Bulgarians, From Pagan Times to the Ottoman Conquest*, Southampton 1976, 21-92; ΕΥΑΙΤΕΛΟΣ Κ. ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι, 7ος-10ος αι.: συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου*, Αθήνα 1993; I. ΚΑΦΕΣΟΓΛΟΥ, *Origins of Bulgars*, Ankara 1986; G. FEHER, *Culture of Turco bulgars, Magyars and other peoples akin to them: Impact of Turkish culture on Europe*, Ankara 1986; M. WHITTON, *The Making of Orthodox Byzantium*, London 1996, 262-98; the most recent study is: E. N. LUTTWAK, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, London 2009, 171-96; Γ. ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Η Πολεμική Τέχνη των Προϊμων Σλάβων (Στ'-Ζ'αι.)*, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 18 (2008), 185-205.

as the Scythian tribes – the Magyars, the Patzinaks and the Bulgars⁴⁸. They were largely a nomadic nation of light horsemen armed mainly with spears and bows, with their fighting tactics being very similar to the Turkish ones⁴⁹. The Balkans present a very rugged and fragmented landscape, with few major fertile plains in Thessaly, Thrace and the Danube area and around two thirds of the peninsula are covered with high mountains⁵⁰. Thus, in order to successfully deal with the Byzantine army, and especially the heavy tagmatic cavalry, the Bulgars had to take advantage of the terrain, and in many occasions that was exactly what they did by either trying to lure the Byzantine units deep into hostile territory and trap them by blocking the mountain roads and passes with fell timber⁵¹, like Pliska (811), Anchialos (917) and Kleidion (1014)⁵², or simply trying to avoid any pitched battle, like Samuel between 997-1014⁵³.

In the period following the death of Basil II, a key date concerning the leadership of the Varangian Guard was the year 1034⁵⁴, when the younger half-brother of the Norwegian King Olaf II and future King Harald III

48. Leo VI, *Tactica*, XVIII. 42-73.

49. Oman, *The Art of War*, vol. I, p. 206-7.

50. Read about Nicephorus Phocas' brief foray into Bulgaria in 968: Leo the Deacon, pp. 62-3; *The History of Leo the Deacon*, p. 111. For an examination of the geography of the Balkans: ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο Πόλεμος στον Δυτικό Ελλαδικό Χώρο κατά τον Υστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.)*, Αθήνα 2008, 43-101; STRÄSSLE, *Krieg und Kriegführung in Byzanz*, 148-214; J. KODER, *Der Lebensraum der Byzantiner*, Wien 1984 (latest edition: 2001), especially 20-42; M. WHITTOW, The Political Geography of the Byzantine World – Geographical Survey, in: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. E. JEFFREYS – J. F. HALDON – R. CORMACK, Oxford 2008, 219-31; HALDON, *Warfare, State and Society*, 46-66.

51. Leo the Deacon, pp. 105, 130-3; *The History of Leo the Deacon*, pp. 154-5, 176-9; Another factor that needs to be considered seriously is the condition of the roads and paths through the mountains and plains: J. HALDON, Roads and communications in the Byzantine Empire: wagons, horses, and supplies, in: *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, ed. J. H. PRYOR, Ashgate 2006, 131-58, especially 136-44.

52. For the use of fell timber by the Bulgars to block mountainous roads and passes: *Ἄωνοῦμου Βιβλίον Τακτικόν*, in: *Three Byzantine Military Treatises*, ed. G. T. DENNIS, Washington D.C. 1985 (latest edition: 2008), 19. 25-32, p. 294; MCGEER, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 342-43.

53. HALDON, *The Byzantine Wars*, pp. 71-6, 87-8, 105-8.

54. J. SHEPARD, A Note on Harold Hardrada: the Date of his Arrival at Byzantium, *JÖB* 12 (1973), 145-50.

(*Hardrada*, the “Severe”) had made his way from Norway to enter the Varangian Guard. From this year onwards, our main primary sources consist mainly of numismatic and other archaeological evidence along with Scandinavian sagas which entail the life stories of Haraldr Sigurdarson. These, mainly Norwegian and Icelandic, sagas were written some 200 years after the events had taken place, and although the writers would have been aware of the related poems and traditional stories, these can be quite misleading on a number of occasions⁵⁵. According to the sagas, Harald and his mercenaries “served on the galleys with the force that went into the Grecian Sea”⁵⁶. It sounds reasonable for the Empire to have used these experienced mercenaries in policing duties in the Aegean Sea⁵⁷, an area that was ravaged by Arab raids in the past centuries, even more so if we consider the grand naval strategy that had been taking shape as early as the reign of Romanus III (1028-34) and involved the revival of the Imperial Fleet and the expulsion of the Muslims from Sicily⁵⁸. However, whether the Varangians were used as crews of some sort of privateer ships or they actually manned Imperial ships, thus being under the direct command of the *δρογγάριος τοῦ πλωίου*, is not made entirely clear by the sources, although the last case seems much more likely. Further, it is important to note that in this early period Harald was still in command of the “Varangians outside of the City”, which probably had its winter quarters in the region of the Thrakesion theme⁵⁹.

55. K. CIGGAAR, *Visitors from North-West Europe to Byzantium. Vernacular Sources: Problems and Perspectives*, in: *Byzantines and Crusaders in non-Greek Sources, 1025-1204*, ed. M. WHITBY, Oxford 2007, 123-55.

56. *Heimskringla*, ed. B. ADALBJARNSON, Reykjavik 1941-51; *Chronicle of the Kings of Norway* (Snorri Sturluson), ed. S. LAING, (3 vols.), London 1844. The newest edition that I did not have the chance to go through is: *Heimskringla, History of the Kings of Norway* (Snorri Sturluson), ed. by LEE M. HOLLANDER, Austin Texas 1964 (4th ed.: 2002).

57. “Gyrger [George Maniakes] and Harald went round among all the Greek islands, and fought much against the corsairs”: *Chronicle*, ed. S. LAING, v. III, p. 4. Although, according solely to the *Heimskringla*, the Varangians were active in the coasts of Tunisia as well: *Heimskringla*, III, p. 75; *Chronicle*, ed. S. LAING, v. III, p. 6.

58. H. AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, Paris 1966, 123; see also: Salvatore COSENTINO, *La Flotte Byzantine Face a l'Expansion Musulmane. Aspects d'Histoire Institutionnelle et Sociale (VIIe-Xe Siècles)*, *BF* 28 (2004), 3-21.

59. Skylitzes, I, p. 394.

The campaign that made Harald's Varangian Guard famous throughout the Empire, however, was their participation in the 1038 campaign against the Kalbite Muslims of Sicily, under the command of George Maniakes⁶⁰. In this campaign a contingent of them, probably around 500 under the command of Harald, was sent to Italy to take part in the expulsion of the Arabs of Sicily along with units from the Balkan mainland and 300 Normans from Aversa⁶¹. The *Heimskringla* implies that they were used to man the imperial naval squadron sent to patrol the coastline of eastern Sicily, while it is also highly likely that they were sent to reduce a number of fortified sites in the east and south-east of the island⁶². The fact that they manned imperial ships during this campaign is further supported by their role in Apulia between the years 1066-68, a very similar operational theatre where they patrolled the Apulian coasts and defeated a Norman fleet off Brindisi according to contemporary chroniclers. However, it is very regrettable that the *Heimskringla* is our only source concerning the siege-tactics of the Varangians in Sicily. These were the enforcement of a land-blockade, the digging of tunnels to undermine the city-walls, along with "unchivalric" tricks employed to win over an unidentified castle⁶³.

60. A. SAVVIDES, *Γεώργιος Μανιάκης. Κατακτήσεις και υπονόμευση στο Βυζάντιο του 11ου αιώνα, 1030-1043 μ.Χ.*, Athens 2004. For his presence in Vaspurakan as a Catepan for one year (1036-7): G. LEVENIOTES, *Η Πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή, το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το Β' ήμισυ του 11ου αιώνα*, DPhil Thesis, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki 2007, 189, 493; RODOLPHE GUILLAND, *Titres et Fonctions de l'Empire Byzantin*, London 1976, XIII, 10-12.

61. Cecaumenus, 97. Geoffrey Malaterra, *De Rebus Gestis Rogerii Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis Fratris Eius*, [Rerum Italicarum scriptores, vol. 5.i], ed. L. A. MURATORI, Città di Castello, 1900-. I. 7; Amatus, II. 8, in: *L'ystoire de li Normant et la Chronique de Robert Viscard par Aime, moine du Mont-Cassin*, ed. By M. CHAMPOLLION-FIGEAC, Paris 1835; *Gesta*, I, 203-6, p. 110; Skylitzes mentions 500 men: Skylitzes, I, 425.

62. The *Heimskringla* tells us about the siege of four unidentified castles: *Chronicle*, ed. S. LAING, v. III, pp. 7-12. Could it be that the two of them were Messina and Syracuse, for which the rest of our sources talk about? See: Malaterra, I. 7; Amatus, II. 8, 9; Skylitzes also mentions the capture of thirteen more cities: Skylitzes, I, p. 408. For the course of the campaign: AMARI, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, v. II, pp. 438-55; J. GAY, *L'Italie Meridionale et l'Empire Byzantine*, Paris 1904, 450-54; F. CHALANDON, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, (2 vols.), Paris 1907, I, 88-96; W. FELIX, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert: Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055*, Wien 1981, 207ff.

63. *Chronicle*, ed. S. LAING, v. III, pp. 7-12; see also: H. DAVIDSON, *A Viking Road to Byzantium*, London 1976, 214ff.

After the failure of the Sicilian expedition, the Byzantine forces were called to crush a Lombard rebellion in Apulia (1041). Three battles took place in that year, more specifically in March (Olivento), May (Ofanto) and September (Montepeloso) with the rebel forces consisting of Lombard footsoldiers and a few hundred Norman cavalry emerging victorious from all three of them⁶⁴. At Olivento, it is more possible that the rebel Lombard army would have been confronted by local militias raised hastily by the Catepan of Bari⁶⁵, but after their initial success, the Catepan Doukeianos managed to regroup his scattered forces and offer a second battle at Ofanto, on the 4th May. He probably received all the necessary reinforcements from Sicily⁶⁶, because now we also find troops from the themes of Opsikion and Thrace, along with contingents from the Varangian Guard⁶⁷. For the third and final battle of the year, although Amatus tells us that the new Catepan Boioannes had brought with him Varangians from the capital, and William of Apulia writes about reinforcements called in from Sicily, it is more likely that Boioannes had to rely on the forces that his predecessor had gathered

64. There are a number of excellent studies that deal with the Norman expansion in the South, although none of them provide a specifically military analysis: CHALANDON, *Domination normande*, vol. I; H. TAVIANNI-CAROZZI, *La terreur du monde, Robert Guiscard et la conquête Normande en Italie*, Paris 1996; R. BUNEMANN, *Robert Guiscard 1015-1085. Eine Normanner eroberung Süditalien*, Cologne 1997; G. A. LOUD, *The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman Conquest*, London 2000. A detailed analysis of the strategy and military tactics of the Normans in the “early stages” of their expansion in Italy between 1018-1068 can be found in: G. THEOTOKIS, *The Campaigns of the Norman Dukes of southern Italy and Sicily against Byzantium, in the years between 1071 and 1108 AD*, PhD thesis, University of Glasgow 2010, 154ff.

65. Skylitzes does not mention the presence of elite troops at Olivento, while for the next battle at Ofanto a few weeks later he specifically talks about troops from the Balkan mainland and Varangians: Skylitzes, I, p. 426. Amatus of Montecassino notes that Doukeianos’ troops were “as weak as women”, meaning that they did not have sufficient military training, thus they could not have been troops brought from Sicily: Amatus, II, 22. See also: H. HUNGER, *Graeculus Perfidus, Ἰταλὸς ἱταμός*, Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell’Arte, Rome 1987.

66. William of Apulia notes that he asked for reinforcements after his second defeat at Ofanto, but he is probably wrong: *Gesta*, I, 310-12, pp. 114-6.

67. Skylitzes, I, p. 426. Amatus, II, 22. For the course of the battle: Amatus, II, 23; *Gesta*, I, 297-308, p. 114; Malaterra, 1.10, although Malaterra confuses Ofanto with Montepeloso; *Chronica monasterii Casinensis*, [MGH SS 34], II, 66, pp. 298-301.

along with newly-recruited Apulian troops as well⁶⁸. Unfortunately, next to nothing is known for the course of this battle and the scarce information we get from the chroniclers do not allow us to reconstruct the Guard's battle-tactics and its general role among the army's units⁶⁹.

For the following period of Constantine IX's reign (1042-55), the Varangians were present in almost every operational theatre in both Asia Minor and the Balkans. And it was in this crucial period that the Franks first appear as individual mercenaries in the service of the Byzantine State in the year 1047, during the revolt of Leo Tornikios. The siege of the capital by the latter in September brought to the forefront of the political life of the capital a man who was very much known to the Normans in Italy. That person was Argyros, son of the former Lombard rebel Melus and Catepan of Longobardia between 1042-5, who was recalled to the capital in that year or early in 1046 to be given a high rank in the Imperial Court⁷⁰. According to the primary sources, there is strong evidence to suggest that his coming to the capital in 1046 would have been combined with a number of Norman mercenaries from Italy, while it is also possible that remnants from Maniakes' army would also have ended up in imperial service by the mid-1040s⁷¹. Coupling these two aforementioned statements, we can see that Argyros' coming to Constantinople in 1046 is highly likely to have been combined with a number of Normans from Italy who might have thought that Byzantium would have been a more profitable place to offer their services. In addition, it is quite possible that another unknown number of Normans from Italy might have ended up in the Imperial Court after George Maniakes' failed campaign against the Emperor in 1042, when he was escorted by "Romans from Italy and Albanians", meaning of course Greeks from his command in Italy and local soldiers from Illyria.

68. Amatus, II, 24. *Gesta*, I, 328-30, p. 116. Skylitzes is adamant that no reinforcements were sent with Boioannes from the mainland, see: Skylitzes, I, 426-7. It would be more prudent if we believe Skylitzes' account at this point because, as a senior officer of the tagmatic armies of the capital (δρουγγάριος τῆς βύλας), he must have been better informed.

69. Amatus, II, 26; *Gesta*, I, 373-95, pp. 118-20; *Chronic. Casin.*, II, 66, pp. 298-301.

70. *ODB*, 165-6. See also: A. Pertusi, "Contributi alla storia dei themi bizantini dell'Italia meridionale", *Atti del 3 congresso internazionale di studi sull' alto medioevo* (1956), Spoleto 1958, 495-517.

71. Skylitzes, I, 439-40; Anonymous Barenese, *Chronicon*, [RIS, v. 151], s.a. 1047. For the remnants of the Maniakes' army Michaelis Attaliate, *Historia*, [CFHB, vol. 50], ed. E. TSOLAKES, Athens 2011, 15. Psellus, 125; *Chronographia*, VI. 86-7, pp. 197-8;

Indeed, the Norman soldiery would not have gone unnoticed by the Emperor, judging by the sending of Argyros back to Bari to seek for the recruitment of more Normans⁷². We also have to mention the embassy sent to Duke William of Normandy by the Emperor Constantine IX, probably around that period, in an attempt to recruit new Normans “right from the source”⁷³.

In the Balkan theatre both the Franks and the Varangians were called to fight off the Patzinak penetration south of the Danube which had taken place in the winter of 1046/7⁷⁴. According to Attaliates who was an eye-witness we do know that a Varangian contingent of unknown numbers took part in the 1049 campaign, while the same chronicler also mentions a number of Frankish troops being recalled from the Armenian border-towns of Mantzikert and Khliat to man a number of fortresses against the Patzinaks during the same year⁷⁵. But the first major campaign to dislodge the Patzinaks took place in the last years of Constantine IX’s reign, in 1052, when Byzantine forces penetrated in eastern Bulgaria (towards Preslav) in an effort to drive them out. Again we have no idea about the size or the consistency of the Byzantine force sent for the task, although it is likely that Constantine might have called for the Varangians and the experienced western tagmata, aware that he was dealing with very experienced mounted soldiers. In fact, Skylitzes rights that Constantine Arianites, Domesticus of the West, along with Macedonian, Bulgarian and thrakesian soldiers were, indeed, mobilised for that campaign⁷⁶.

Another fundamental change seen in the structure of the mercenary Frankish troops employed by the Byzantines after 1049 was that from now on they would have their own leader. Hervé or *Ἐρβέβιος ὁ Φραγγόπωλος*⁷⁷,

72. *Gesta*, II. 55-60, p. 134.

73. *Gesta Guillelmi of William of Poitiers*, ed. and tr. by R. H. C. DAVIS AND M. CHIBNALL, Oxford 1998, 96-7.

74. J. SHEPARD, John Mauropous, Leo Tornicius and an alleged Russian army: The chronology of the Pecheneg crisis of 1048-1049, *JÖB* 24 (1975), 61-89.

75. Attaliates, 26-33; Cecaumenos, 22-3.

76. Skylitzes, I, 458. We have to bear in mind that in Skylitzes’ text the term *τάγματα* means the whole of the troops of a military area.

77. Hervé’s origin has not been established and we may presume that he was either a Norman or Frank. Frankopoulos meant, in Greek, “the son of a Frank.”: *ODB*, vol. I, 922; E.M.C VAN HOUTS, Normandy and Byzantium, *Byz* 55 (1985), 554-5.

a veteran of Maniakes' Sicilian campaign⁷⁸, who commanded the left wing of the Imperial army against the Patzinak invaders in 1049 under the general Catacalon Cecaumenos⁷⁹. The left wing commanded by Hervé is described by Skylitzes as the wing of the "Roman phalanx" consisting of mounted Frankish mercenaries who were Hervé's fellow-countrymen⁸⁰. However, if we accept the probability of Hervé's men being all Franks, their numbers should have been quite substantial if they made up an entire wing of the Imperial army's battle-line. Even though Hervé is mentioned to have fled the field in disgrace, it is quite likely he returned to fight the Patzinaks a couple of years later, although again no specific mentioning of him can be traced in our sources⁸¹.

During the reign of Constantine X Doukas (1059-68) the Varangians were mainly used in the distant province of Longobardia against the expanding Norman states⁸². In 1066, a contingent of them was sent to Bari to take the initiative against the Normans in Apulia. They succeeded in re-taking Taranto, Brindisi and Castelanetta, with a number of them being posted in Brindisi, where they successfully defended it against a Norman assault and Otranto⁸³. During this period and until the siege of Bari (1068-1071) they were employed in one of their usual tasks, meaning the naval patrol of the Apulian coasts⁸⁴.

In the eastern provinces of Asia Minor during the same period, a force of some 3,000 Varangians took part in the annexation of the Armenian Kingdom of Ani (1045), in operations that spread from the Byzantine

78. Skylitzes, I, 484.

79. Cecaumenos was a senior army officer, himself a Sicilian veteran in the head of the Armeniac contingent under the command of Maniakes where he, probably, invested Messina. For more on Cecaumenos, see: A. SAVVIDES, *The Byzantine Family of Kekaumenos (Cecaumenos), late 10th-early 12th centuries*, *Δίπτυχα* 4 (1986-87), 12-27.

80. *ἄρχοντα τῷ τότε τῶν ὁμοεθνῶν*. Skylitzes, I, 467-8.

81. *Ibid.*, I, 467-8.

82. LOUD, Robert Guiscard, 130-137.

83. *Anon. Bar.*, s.a. 1066; CHALANDON, *Domination Normande*, I, 183; GAY, *Italie Meridionale*, 535. For the siege of Otranto: Cecaumenos, 30; for a modern Greek edition, see: Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, tr. by D. TSUGARAKIS, Athens 1996.

84. Lupus Protospatharius *Annales* [MGH SS. Vol. 60], s.a 1071; Cecaumenos clearly distinguishes between the infantry units of the Rus (κονταράτοι) and the Varangians who were marines (πλώμιτοι); Cecaumenos, 30.

Armenia to Georgia and Abkhazia to the north⁸⁵, while in the mid-1050s, a large unit of Varangians and Normans was called to defend the Imperial fortresses – Mantzikert in particular – in Armenia against the Seljuk raids, with much success⁸⁶. We know that Hervé had his household in “Armenian lands” in the early 1050s, being sent to these areas to defend the Empire’s Armenian outposts⁸⁷.

As one of the most elite regiments of the Byzantine Army, the Varangians played a protagonist role in the *coup d’etat* of the summer of 1057, the one that cost Michael VI (1056-57) his throne by the Domesticus of the East Isaac Comnenus. Although since the arrival of the Varangian Guard in 988, this elite unit had always remained faithful to its employer the Emperor, this was the first case where the rare phenomenon of Varangians facing each other is reported. The most possible explanation, however, is that the Emperor’s Varangians were the “Varangians of the City”, the personal guard of Michael VI, while Isaac must have won, not the hearts and minds, but rather the pockets of the “Varangians outside of the City”, who were in Armenia fighting the Seljuks just before Isaac’s *coup d’etat* broke out.

Skylitzes and Matthew of Edessa mention the presence of Franks, this time specifically put on horseback, sent to Upper Armenia by Michael VI (1056-57) to fight-back a Seljuk raiding party in 1056, again under the command of Hervé⁸⁸. And this Frankish contingent not only managed to push back the Seljuks but successfully pursued the retreating Turks. This was a very risky battle-tactic indeed, if we consider the characteristic battle-tactic of the steppe people – the feigned retreat – the aim of which was to confuse and demoralize the enemy, isolate and break-up the enemy’s formations⁸⁹.

85. Skylitzes, I, 474-5.

86. Matthew of Edessa, *Chronique*, tr. E. DULAURIER, Paris 1858, 99-102; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, II, 3, p. 87; Skylitzes, I, 474-5; Aristakès de Lastivert, 79-80.

87. Skylitzes, I, 485; probably in a region called Dagabare: P. MAGDALINO, *The Byzantine Army and the Land: from Stratiotikon Ktéma to Military Pronoia*, in: *Byzantium at War (9th-12th Century)*, Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών, Athens 1997, 28-9; A. J. SIMPSON, *Three sources of military unrest in Asia Minor: the Norman chieftains Hervé Frankopoulos, Robert Crispin and Roussel de Bailleul, Mesogaios/Mediterranée 9-10 (2000)*, 185.

88. Skylitzes, I, 485; Matthew of Edessa, *Chronique*, 99-102; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, II, 3, p. 87.

89. Some expert works on Seljuk warfare are: Oman, *The Art of War in the Middle Ages*, v. I, pp. 206-19, 273-4; R. C. SMAIL, *Crusading Warfare (1097-1193)*, Cambridge 1956,

Regarding Isaac's rebellion Skylitzes mentions that the general Catacalon Cecaumenus, one of the ring-leaders, was sent to Chaldea and Colonia to gather troops for Comnenus' upcoming rebellion, and he came up with "two Frankish *τάγματα* and one Russian who were spending the winter in these areas"⁹⁰. For these mercenary troops that eventually but very reluctantly followed Isaac Comnenus to his siege of Constantinople, in 1057, we have an eye-witness description of them from Psellus, who was one of the ambassadors sent by Michael VI to negotiate with Isaac: "There were Italians, and Scyths from the Taurus, men of fearful appearance, dressed in fearful garb, both alike glaring fiercely about them. The one [the Franks] made their attacks as their spirit moved them, were impetuous and led by impulse, the other [the Varangians] with a mad fury; the former in their first onslaught were irresistible, but they quickly lost their ardour; the latter, on the other hand, were less impatient, but fought with unsparing devotion and a complete disregard for wounds"⁹¹. What we see in this description by Psellus is the whole theme that dominated the Byzantine military manuals, from the *Strategicon* to the *Tactica*⁹², where the Franks were characterised by the tremendous impact of their cavalry charge and their limited stamina.

From the late 1040s, but mainly in the 1050s, the Franks would have been permanently established in areas pointed out by the governmental officials to live off the land. They would have been quartered for the winter in the Armeniac thema, where we find their leaders holding large estates in the immediate period that follows, while many of them should have been stationed in the neighbouring themata of Chaldea, Iberia and Colonia along with a number of Varangians⁹³. Thus, a very valuable source is the exemption acts (*chrysobulls*), granted to landowners or monastic houses from the obligation of providing shelter and all the necessary supplies to

75-83; J. FRANCE, *Victory in the East, A Military History of the First Crusade*, Cambridge 1999, 147-9; see also: N. ZBINDEN, *Abendlaendische Ritter, Griechen und Tuerken im ersten Kreuzzug: zur Problematik ihrer Begegnung*, Athens 1975.

90. Skylitzes, I, 490.

91. Psellus, 199-200; *Chronographia*, VII. 25, 289.

92. *Das Strategikon des Maurikios*, ed. by G. T. DENNIS, 1981; *Maurice's Strategikon: handbook of Byzantine military strategy*, English translation by G. T. DENNIS, Philadelphia 1984 (latest edition: 2010), XI. 3, pp. 119-20; Leo VI, *Tactica*, XVIII. 80-95.

93. Skylitzes, I, 474.

the Imperial troops⁹⁴. This policy might be considered as an attempt not only to settle down these restless warriors, especially in a sensitive frontier area like the north-east Asia Minor, but also to avoid paying by cash in a period when the collapse of the economy was at its first stages and the coin had already been significantly debased by Constantine IX⁹⁵.

The second of the three Frankish commanders to be found in Byzantium in our period of studying was Robert Crispin⁹⁶. He had followed a rather similar career pattern as Hervé, having sailed to Constantinople, as Amatus tells us, “to become a noble (*chevalerie*) at the Emperor’s Court”, probably between 1067-69⁹⁷. Attaleiates tells us that after his arrival Robert was immediately sent east to the Frankish camps to spend the winter of 1068/9, along with the rest of his followers⁹⁸. It is not possible to put down an exact figure for the troops under his command at this early stage, but Matthew of Edessa does mention a strong garrison of 200 Frankish knights at Sewawerat, north of Edessa in northern Mesopotamia, defending the castle against a

94. *Actes de Lavra*, ed. G. ROUILLARD – P. COLLOMP, Paris 1937, 1, 28, 80; SATHAS, *Bibliotheca graeca medii aevi*, (6 vols.), Venice-Paris 1872-94, 1, 55. For more on these sources, see: HALDON, *Warfare, State and Society*, 146-48; A. KAZHDAN, B. FONKIC, *Novoe izdanie actor Lavry i ego znachenie dlja vizantinovedenija*, *Viz Vrem* 34 (1973), 49; G. OSTROGORSKY, Pour l’histoire de l’immunité a Byzance, *Byzantion* 28 (1958), 165-254; G. LEVENIOTES, Το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου (Ursel de Bailleul) στην Μικρά Ασία, 1073-1076, M. Phil. Thesis, Aristotle University of Thessaloniki, 66ff.

95. HENDY, M., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985 (latest edition: 2008); A. LAIOU – C. MORRISSON, *The Byzantine Economy*, Cambridge 2007; A. HARVEY, *Economic expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge 1989; P. LEMERLE, *The Agrarian History of Byzantium from the origins to the Twelfth century. The Sources and the Problems*, Galway 1979.

96. For traces of the Crispin family in Normandy and post-Conquest England, see: M. FAUROUX, *Recueil des Actes des Ducs de Normandie de 911 à 1066*, Caen 1961, 33, 34 (n. 77).

97. Amatus, I. 8. Although the exact date is not specified by any source, we presume it would not have been long before his rebellion, in spring 1069, against Romanus IV (1068-71). In 1066 he was still in the service of Richard I of Capua. See: G. A. LOUD, A calendar of diplomas of Norman princes in Capua, *Papers of the British School at Rome* 36 (1981), 121-22.

98. *συνδιαπλευσάντων αὐτῷ καὶ συναφικομένων ὁμογενῶν*. Attaleiates, 96.

Seljuk raid in 1065/66⁹⁹. Could this mean that by the end of the decade Robert would have had a substantial following of several hundred knights?

After several acts of insubordination, in 1069, against imperial authority in the regions neighbouring his Armeniac base at *Μαυρόκαστρον*¹⁰⁰ Crispin must have had a substantial number of followers by that time -some four hundred if we believe Attaleiates and Bryennius who relate the army that Roussel of Bailleul took over with that which Robert Crispin commanded before him¹⁰¹.

After the defeat at Mantzikert and the deposition of Romanus, the new emperor Michael VII Doukas restored Crispin to his former command and greatly filled his castle with imperial gifts, clearly in an attempt to gain a strong ally against the legitimate Emperor¹⁰². Skylitzes tells us that in the campaign launched against the latter, in spring 1072, under Andronicus Doukas, where Robert was in command of the army's left wing¹⁰³. This would have raised great resentment and discontent, both against Crispin and the Emperor, from the Byzantine generals which it is duly noted by Cecaumenos in his *Στρατηγικόν*, written between the years 1075-78: "The foreigners, if they do not come from the royal family of their land, do not raise them in great offices nor trust them with significant titles; because if you honour the foreigner with the officium of *πριμικλήριος* or *στρατηγός*, then what is the point of giving the generalship to a Roman? You will turn him [the Roman] into an enemy"¹⁰⁴. A precedent of a Frank commanding a large division of the Byzantine army had already been set by Hervé in 1049. However the fundamental distinction, though, between these two cases is that Hervé commanded a division of fellow Franks under the command of a Byzantine general-in-command against foreign invaders (Patzinak invasion of 1049), while Crispin participated in civil conflicts, having the full support of an Emperor that the rest of the Byzantine generals quite possibly would

99. *The Chronicle of Matthew of Edessa*, II, 27, pp. 107-8. Matthew also notes the presence of a Frank in the garrison of Edessa for the same year. *Ibid.*, II, 28, p. 109.

100. Attaleiates, 98.

101. Attaleiates, 145; Bryennius, 147.

102. Attaleiates 97.

103. Bryennius, 135; Psellus underlines the crucial role played by Crispin in his attacking and breaking the enemy centre division with his cavalry unit: Psellus, 257; *Chronographia*, VII. 31-32, pp. 363-4. Attaleiates, 132-34.

104. Cecaumenos, 95.

not have had, and apparently he was the dominant figure in Andronicus' army in 1072, inspiring admiration not only by his men but from Byzantine troops as well¹⁰⁵. The last mentioning of Robert Crispin comes from Psellus, probably around 1073, and has to do with his death¹⁰⁶.

The most famous of the Franks to have been employed by Constantinople in the second half of the eleventh century was, undoubtedly, Roussel of Bailleul, Roger Hauteville's principal lieutenant in Sicily, who won the day for the Normans at the battle of Cerami in June 1063¹⁰⁷. The fact that he is no longer mentioned by the "Italian" chroniclers after Cerami suggests that, around that period of stalemate in Sicily he decided to pursue a more profitable career across the Adriatic. The next mentioning of Roussel comes in 1071 and Romanus IV's fatal third campaign against the Seljuks where, according to Attaliates, Roussel's contingent numbered around five hundred although no exact figures are provided¹⁰⁸. This is important because it points out the dominant role played by Roussel in the command of the Frankish contingents after the "discharge" of Robert Crispin to Abydos just before the campaign¹⁰⁹.

The first signs of Roussel's ambitions for the Imperial throne can be seen in his insurrection against the ruling Doukas family (winter of 1073/4)¹¹⁰. Challenging Isaac Comnenus' authority during an expedition against the Seljuks, Roussel defeated him in an open battle and in command of just 400 men (1074). Roussel's army during that period must have increased significantly, from 400 men to around 2.700-3.000 men, all cavalry, in just a few months. While at the same time, his estates and thus his power had been growing rapidly, thus turning him into one of the most powerful nobles in north-eastern Asia Minor, "having gathered a considerable force made up partly of his own countrymen and partly of other nationalities"¹¹¹. He had

105. Attaleiates, 134; his role is more clearly seen in Psellus' account: Psellus, 257; *Chronographia*, VII. 39, p. 364.

106. Psellus, 257; *Chronographia*, VII. 39, p. 363; Bryennius, 134.

107. Malaterra, 2. 33. For Geoffrey Ridel, see: P. SKINNER, *Family Power in Southern Italy: the Duchy of Gaeta and its neighbours, 850-1139*, Cambridge 1995, 157.

108. Attaleiates, 115; Zonaras, III, 697; Haldon, *Byzantine Wars*, 171.

109. Amatus mentions that Roussel was captured by Alp-Arslan and released afterwards with Romanus, see: Amatus, I. 11.

110. Attaleiates, 143ff.; *Alexiad*, I. i, pp. 11-12.

111. Attaleiates 145-6; Zonaras, III, 709-712. Anna Comnena is our only source that does not talk solely about Franks in Roussel's contingent. It is possible that she might be

managed to take advantage of the desperation of the local inhabitants of the areas of Lykaonia and Galatia, on the Armeniac thema, for protection against the Seljuk raids, by establishing himself in the area and rapidly winning the support of the population¹¹².

It would be in the face of Alexius Comnenus that Roussel would find a cunning and much formidable rival. Sent in Amaseia in 1075 the young officer resorted to the plundering of Roussel's estates and besieging the principal cities under his control, thus denying him his source of revenue and avoiding a pitched battle¹¹³.

Undoubtedly, the period of Alexius' maturing years, meaning the collapsing period of the 1070s when the latter was a young officer in the service of the Doukas family, must have taught him a lot about how to deal with mercenaries, and especially the Westerners. In a significant change of tactics towards them, he may have allowed some of them to have their own commander after becoming an Emperor, but Constantine Humbertopoulos, a nephew of Robert Guiscard, had been living in Byzantium for a long time, and judging from his Orthodox-Greek name he was not a newcomer who had raised his own followers in a distant Imperial province, but rather a trusted Imperial officer who actively assisted Alexius' rise to the throne¹¹⁴. Humbertopoulos also took part in the 1081 campaign against Robert Guiscard's siege of Dyrrachium, commanding a "regiment of Franks". But Alexius did not make the mistake of deploying the Frankish regiments in some distant winter camps in eastern Anatolia or in the Balkans, although confused, since she is writing about seven decades later. See: *Alexiad*, I. i, p. 12. In our contemporary primary sources like Attaleiates, Skylitzes and Bryennius the Franks are mentioned as cavalry, thus I presume that it would have been unlikely for Roussel to have introduced native infantry men in his contingent. Turks would have been employed quite easily but our sources would certainly have mentioned any Turks and Franks fighting side by side.

112. Bryennius, 167,185. Attaleiates 153. SHEPARD, *the Uses of the Franks*, 303, notes that the collection of taxes in the name of Roussel would have been undertaken by the official tax-collectors of the Byzantine State .

113. Bryennius, 185; Simpson, *Three sources of military unrest*, 196; *Alexiad*, I. ii, pp. 13-14. The tactic of avoiding battle unless it is of the utmost need is stressed by Vegetius, Leo VI and Nicephoros Phocas, in their military manuals: *Vegetius: Epitome of Military Science*, tr. by N. P. MILNER, Liverpool 2001, III, 26, 116-9; Leo VI, *Tactica*, XX. 36; *Praecepta Militaria*, IV. 192-208, p. 50.

114. *Alexiad*, II. iv-v, pp. 93-104; SHEPARD, *The Uses of the Franks*, 303-4.

someone might wonder if there were indeed any areas under Byzantine control in Asia Minor in the 1080s where the Franks could have been deployed, but he rather kept them in the capital under his close supervision¹¹⁵.

Conclusions

In this paper I had the chance to examine two types of mercenaries that were employed by the Empire for its wars since the second half of the ninth century. On the one hand we had the Rus of Kiev who were employed in large numbers by the Byzantine government on the grounds of treaties that were signed with the official Kiev authorities since their first siege of Constantinople in 860 and were occasionally renewed in the tenth century. The fundamental difference between these troops and the units of the Varangian Guard that arrived in the capital in 988 was that the former were recruited as individuals or in large groups, but they never formed a distinct unit like the Varangians. The Franks, on the other hand, that are first recorded in service in Constantinople in the mid-eleventh century can be characterised as the typical “soldiers of fortune” – a term which may sound commonplace but it encapsulates the degree of individualism that characterised the relatively small number of western mercenaries that descended in Constantinople and which can be viewed as the source of their fighting techniques. And although they were registered in the Imperial payrolls, thus receiving a regular and fixed pay, they were materialistic individuals that could desert their employers whenever suited them best.

The second half of the tenth century marked a period of expansion for the Byzantine State in its eastern borders, with units of Rus taking part in the expeditions against the Umayyad Arabs of Crete in 902, 949 and again in 960/1 when the island’s capital (Chandax) finally capitulated, while evidence from primary sources allow us to locate them in northern Mesopotamia, Armenia and Syria throughout the middle decades of the tenth century. It is impossible to assess the numbers of the Rus in Byzantine service at any period, but judging from the nature of their campaigns and from whatever pieces of evidence we can collect and put together from the primary sources, we understand that they would have been primarily infantry units that had

115. The aforementioned Frankish regiment under Humbertopoulos is clearly seen to have been based at Constantinople before Alexius’ campaign against the Normans in Dyrrachium, in August 1081: *Alexiad*, IV. iv, 199.

very similar equipment to their Scandinavian relatives and were completely unfamiliar to mounted warfare. Unfortunately, the amount of information we have does not allow us to reconstruct in detail their fighting tactics in the plains and mountainous terrains of Syria, Cilicia and Armenia. Probably they would have been elite heavily armed regiments of spearmen that would operate in conjunction with other elite tagmatic units of the Imperial Army, either occupying a place in the centre of the infantry formation before a pitched battle or – as the military treatises of the period suggest – take the role of javeliners in the high mountain passes of the Taurus against the expeditionary forces of the Muslims.

A turning point in the history of mercenary units was the year 988, when the famous 6,000 strong Varangian Guard arrived in the Imperial Court. Chronicler material puts the Varangians at Antioch in 999, restoring order in the vicinity of the Syrian capital, while next year they were to be found in Armenia. But the most significant operational theatre in Basil II's reign was Bulgaria and the struggle against Tsar Samuel (1001-1018). Although no specific mentioning of them can be found in the primary sources of the period, the Varangians – perhaps not the entire regiment but certainly a significant number of them – would have had a leading role in the sweeping operations against the Bulgarian forces in the central Balkan area. Further, a unit of Varangians was transported to Italy in the same period to face a rebellion of Lombards in Apulia, again playing a key role in the operations to suppress a local insurrection. And because the Lombard rebels enjoyed the military assistance of several hundred Norman cavalry men, that operation marked the first contact between Byzantine forces and the newly arrived Normans in Italy, although it would have been extremely interesting if we had any first-hand evidence as to what impression did the Norman fighting tactics made upon the men of the Guard.

The regiment of the Varangians would have consisted of heavy infantry units that were using horses for transportation and would dismount before battle in their typical Viking fashion. Their equipment would have been very similar, if not identical, to their Scandinavian relatives with contemporary or later accounts of the sources – including the illustrations from the Skylitzes manuscript in Madrid¹¹⁶, identifying the famous battle-axes, an

116. A. GRABAR – M. MANOUSSACAS, *L'illustration du manuscrit de Skylitzes de la Bibliotheque Nationale de Madrid*, Venice 1979; V. TSAMAKDA, *The Illustrated Chronicle*

ideal weapon for infantry warfare¹¹⁷. As an elite and experienced unit they would have been used in special operations like the siege of a city or a castle and in large-scale battles they would have probably been put in the centre of the formation to repel any enemy cavalry attack. And Bulgaria would have been an operational theatre that favoured the use of these Viking warriors in smaller units, since the rough and fragmented terrain and the nature of the operations (i.e. siege of Bulgarian strongholds) did not favour mounted warfare. In addition, the operational role of the Varangian Guard was expanded in 1034 after the arrival of Harald Hardrada in Constantinople. The Scandinavian experience in naval warfare and the change in Imperial politics towards the establishment of a powerful navy during the reign of Romanus III, strongly favoured the assigning of units of the Guard into policing duties in the eastern Mediterranean.

The 1040s was the decade that saw the arrival in large numbers of the first Frankish mercenaries in the Byzantine capital (1047). These were all primarily cavalry units, fighting in their usual Frankish manner of mounting a frontal cavalry charge against the enemy, a battle tactic that had been well known in France for several decades¹¹⁸. And we also have evidence that the Byzantines were well aware of the charge of the Frankish chivalry, judging by the writings of Leo VI in the early tenth century¹¹⁹. Their main operational role, judging by the evidence provided by our chroniclers, was the manning of key towns and fortresses in strategic border areas in both the Balkans and Asia Minor. A fundamental difference between these troops and the Rus of the previous period is that the former were serving under their own commanders after 1049. Indeed, the presence of Frankish troops in Imperial service after the late 1040s has largely depended on the ambitions of their leaders, and three names are frequently mentioned by the primary sources of this period; Hervé the *Frangopolos* (1049-63), Robert Crispin (1067/9-73) and Roussel of Bailleul (1064-80). All of them seem to have had a remarkably similar career, arriving in Byzantium with an already

of Ioannes Skylitzes in Madrid, Leiden 2002; A. B. HOFFMEYER, *Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid*, Granada 1966.

117. KOLIAS, *Waffen*, 162-73; K. DEVRIES, *Medieval Military Technology*, Ontario 1992, 16-18.

118. J. FRANCE, "La Guerre dans la France féodale à la fin du IXe et au Xe Siècle", *Revue Belge d'Histoire Militaire* 23(1979), 189ff.

119. Leo VI, *Tactica*, XVIII. 80-98.

established reputation in Sicily (Hervé and Roussel) and Spain (Crispin). Thus, they were immediately transferred to a crucial border area of the Empire, either to the Balkans to face the Patzinaks (Hervé) or the Cumans (Roussel) or to Armenia (Crispin). They all had established their lands in the Armeniac theme and, already since the early years of their careers, they had managed to gather a significant number of knights in their service, varying from 400 to 2,500 men. Although great land-owners, it is very difficult to establish whether the troops in their service were household knights or mercenaries living off the land, or possibly both. We should highlight, however, that Crispin was the only one of the three who had the chance to command Imperial troops in military operations during the civil wars that followed the defeat at Mantzikert, contrary to the others who, although were deployed in combat alongside Imperial forces, they never commanded Imperial troops themselves. Eventually, their ambitions led them to mount rebellions against the Byzantine Emperors and they were involved in this period's civil strives, taking the side of the highest bidder.

It has frequently appeared throughout this study the reference to the Franks as materialistic volunteers who would desert their paymasters at any time¹²⁰. However, this can be quite misleading and the long-established view of them being the main cause for numerous rebellions throughout the centuries has been challenged by a recent series of studies¹²¹. And, indeed, the arguments are simple enough; no evidence can support the fact that indigenous troops, either thematic or tagmatic, were more loyal to the central government than the Franks were. In fact, more rebellions were mounted by the armies of the East or West in the second half of the eleventh century than the Franks were even capable of. Second, there is a direct correlation between the timing of these rebellions and their political context; Hervé turned against the weak government of Michael VI in the summer of 1057 which strangely coincided with the rebellion of two of the most senior Byzantine generals; Robert Crispin's insubordination against Romanus IV's government took place in the Armeniac thema (spring 1069), a region with a political power vacuum for at least a decade due to the Turkish infiltration; and it was in the same region that Roussel of Bailleul had established his base when he was involved in the civil wars of the 1070s. In this political

120. Attaleiates, 96,98; *Strategikon*, XI. 3, p. 119; Leo VI, *Tactica*, XVIII. 82-84.

121. SHEPARD, *The Uses of the Franks*; HALDON, *Warfare, State and Society*, 85-93.

context, it was the indigenous troops that played a dominant role in the events rather than the Frankish mercenaries. Finally, as Shepard rightly puts it, it was the colourful risings of rebels that excited the curiosity of the chroniclers, and there may have been many “Frankish” commanders whose service in Byzantium was almost as illustrious as Crispin or Roussel’s, but who never behaved in such a way as to attract attention; that is, they never revolted¹²².

122. SHEPARD, *The Uses of the Franks*, 276.

RUS, VARANGIAN AND FRANKISH MERCENARIES IN THE SERVICE OF THE
BYZANTINE EMPERORS (9TH-11TH C.)
NUMBERS, ORGANISATION AND BATTLE TACTICS IN THE OPERATIONAL THEATRES
OF ASIA MINOR AND THE BALKANS

This study examines two significantly different mercenary groups (Varangians and Franks) that played a vital part in the organisation and structure of the Byzantine armies after the ninth century and compare their fighting tactics with those of their enemies on each of the two major operational theatres of the Byzantine Empire: the Balkans and Asia Minor. Structuring my analysis not on a chronological basis but rather on the different enemies that these mercenaries were facing in different geographical conditions, the main objective of this paper is to examine what evidence do we have about the organisation of the mercenary units of the Rus, the Varangians and the Franks and in the numbers in which they were descending at Constantinople, the political circumstances that led to their employment and their standing in the Byzantine military establishment and – most importantly – what do we know about their battle and siege tactics and their overall role in each operational theatre.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΕΚΓΥΜΝΑΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1204-1453)

Μεταξύ των παραγόντων που επιδρούν στην απόδοση ενός στρατεύματος συγκαταλέγονται το ηθικό των πολεμιστών, ο εξοπλισμός τους, η πολεμική τακτική και, σε ανώτερο επίπεδο, η επιλεγείσα στρατηγική. Σε αυτούς αναμφισβήτητα προστίθεται η στρατιωτική εκπαίδευση. Ο βαθμός ρεαλισμού της εκπαίδευσης, η διάρκεια και η έντασή της αποτελούν θεμελιακούς λίθους για τη βέλτιστη προετοιμασία των μαχητών. Συνδέεται άρρηκτα με την τακτική και την επιτυχία κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις, καθώς οι στρατιώτες καλούνται να πολεμήσουν κατά τον τρόπο που εκπαιδεύτηκαν, ειδάλλως η μεν εκπαίδευση αποτυγχάνει ως προς το σκοπό της, η δε μαχητική ικανότητα του στρατεύματος τίθεται σε αμφισβήτηση πριν καν αυτό εισέλθει στη μάχη¹.

Οι Βυζαντινοί, κληρονόμοι και συνεχιστές της ρωμαϊκής στρατιωτικής παράδοσης, ασχολήθηκαν με ζητήματα στρατιωτικής εκπαίδευσης. Αδιάψευστο μάρτυρα αποτελούν τα εγχειρίδια περί τακτικής και πολιορκητικής που έχουν διασωθεί, τα οποία προορίζονταν για την θεωρητική εκπαί-

1. Γενικά για την στρατιωτική εκπαίδευση στον μεσαιωνικό κόσμο, βλ. J. F. VERBRUGGEN, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages from the eighth century to 1340*, μετ. S. WILLARD - R.W. SOUTHERN, Woodbridge 1997, 27-36. P. CONTAMINE, *War in the Middle Ages*, μετ. M. JONES, Oxford 1984, 210-218. H. NICHOLSON, *Medieval Warfare. Theory and Practice of War in Europe, 300-1500*, Hampshire 2004, 113-122. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον Μεσαίωνα η στρατιωτική εκπαίδευση δεν είχε τη συστηματική μορφή, την οποία έλαβε όταν τα στρατεύματα εξελίχθηκαν και οργανώθηκαν στους μόνιμους πλήρως επαγγελματικούς στρατούς της Αναγέννησης και του 19ου αιώνα.

δευση και κατάρτιση των βυζαντινών αξιωματούχων². Συνήθως, ακολουθώντας την ελληνορωμαϊκή παράδοση, αυτά περιελάμβαναν στην ύλη τους ειδικότερες οδηγίες για την εξάσκηση των στρατευμάτων³. Αν και σημαντικό ζήτημα, η εκπαίδευση του βυζαντινού στρατού δεν έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών, με εξαίρεση ένα μικρό αριθμό εξειδικευμένων μελετών, οι οποίες επικεντρώνονται στη μέση βυζαντινή περίοδο, για την οποία οι πληροφορίες είναι σχετικά επαρκείς⁴.

Για την ύστερη περίοδο, στην οποία θα αναφερθούμε, δεν διαθέτουμε στοιχεία αντλούμενα από στρατιωτικά εγχειρίδια σχετικά με την θεωρητική ή πρακτική εκπαίδευση του βυζαντινού στρατού, καθώς είτε δεν εγράφησαν είτε δεν σώζονται παρόμοια κείμενα⁵. Παρά ταύτα, συγκεντρώνοντας στοιχεία από τις ιστορικές πηγές και κυρίως από κείμενα, όπως επιστολές, εγκωμιαστικούς λόγους, φιλοσοφικές και συμβουλευτικές πραγματείες, έχουμε τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μία ικανοποιητική εικόνα των μεθόδων εξάσκησης των στρατιωτών. Συγκεκριμένα, για τον 13ο-14ο αιώνα, πληθώρα στοιχείων αντλούμε από τα ιστορικά έργα των Γεωργίου Παχυμέρη, Νικηφόρου Γρηγορά και Ιωάννη Καντακουζηνού (1347-1354), ενώ λιγότερο χρήσιμη αποδεικνύεται η *Χρονική Συγγραφή*

2. Βλ. σχετική ανάλυση στα: A. DAIN, *Les stratégestes byzantins*, *TM* 2 (1967), 317-392 και H. HUNGER, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, v. 2, München 1978, 321-340 [= *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 3, μετ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ, Αθήνα 2000, 157-182].

3. Ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ αφιερώνει σημαντικό τμήμα των *Τακτικών* του στη στρατιωτική εκπαίδευση: *The Taktika of Leo VI*, έκδ. G.T. DENNIS [CFHB 49], Washington D.C. 2010, 104-145. Στο «Περὶ στρατηγίας» αναφέρονται πληροφορίες σχετικά με την εκπαίδευση των τοξοτών: G. T. DENNIS, *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25], Washington D.C. 1985, 130-134. Επίσης, δύο κεφάλαια αφιερώνονται στο «Ἀνωνύμου Βιβλίον τακτικόν», το ένα εκ των οποίων αφορά την εκπαίδευση στην ορθή στρατοπέδευση και την διάταξη κατά την πορεία: DENNIS, *Military Treatises*, 318-320 και 322. Τέλος στο «Περὶ παραδρομῆς πολέμου» αφιερώνονται αρκετές σελίδες στην εκπαίδευση του στρατεύματος: *Le Traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, έκδ. G. DAGRON – H. MIHĂESCU, Paris 1986, 107-112.

4. C. M. MAZZUCCHI, *War and Games in Byzantium*, στο: *War and Games*, εκδ. T. CORNELL, Woodbridge 2003, 73-83, καθώς και την βιβλιογραφία για τις κονταρομαχίες υποσ. 17 κατωτέρω.

5. Σχετική συζήτηση από τους M. C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992 (ανατύπ. Philadelphia 1997), 10-11 και S. KYRIAKIDIS, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, Leiden-Boston 2011, 4, 63-64.

του Γεωργίου Ακροπολίτη. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις (1254-1258) διασώζει ορισμένες πληροφορίες σε επιστολές και κείμενά του, ενώ σχετικά στοιχεία εντοπίζονται επίσης σε επιστολές και έργα βυζαντινών λογίων, όπως ο Νικήτας Χωνιάτης, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο Δημήτριος Κυδώνης. Αντίθετα με τους ιστορικούς του 13ου και 14ου αιώνα, καμία σχετική πληροφόρηση περί της στρατιωτικής εκπαίδευσης δεν μας παρέχουν οι ιστορικοί του 15ου αιώνα, για τον οποίο ορισμένες πληροφορίες συγκεντρώσαμε από κείμενα ξένων περιηγητών που επισκέφθηκαν την Κωνσταντινούπολη. Την έλλειψη στοιχείων, ιδιαίτερα στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, θα πρέπει να την αποδώσουμε όχι μόνο στην έλλειψη σχετικών πηγών, αλλά και στην σταδιακή υποβάθμιση της ισχύος και της αριθμητικής δύναμης του βυζαντινού στρατού.

Ο βυζαντινός στρατός την περίοδο μετά το 1204 περιελάμβανε ποικίλα στρατιωτικά σώματα, διακρινόμενα από την μέθοδο χρηματοδότησης, τον τρόπο με τον οποίο μάχονταν και τον οπλισμό τους ή την στρατιωτική υπηρεσία που επιτελούσαν. Στις τάξεις του βυζαντινού στρατού καταγράφονται έφιπποι πολεμιστές, βαριά ή ελαφρά οπλισμένοι, ιπποτοξότες, πεζοί αλλά και στρατιωτικά σώματα όπως η αυτοκρατορική φρουρά, οι φρουρές των κάστρων, οι φρουροί των συνόρων⁶. Η χρηματοδότησή τους εξασφαλιζόταν με διάφορες μεθόδους. Μία από αυτές αποτελούσε το σύστημα της *πρόνοιας*, στο οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στο τέλος του άρθρου. Άλλες κατηγορίες στρατιωτών ήταν οι κάτοχοι μικρής έγγειας ιδιοκτησίας, οι οποίοι λάμβαναν καλλιεργήσιμη γη σε αντάλλαγμα της στρατιωτικής τους υπηρεσίας⁷ και οι μισθοφόροι, που έτειναν να αποτελέσουν μόνιμο τμήμα του στρατού κατά την ύστερη περίοδο⁸. Για τους σκοπούς της μελέτης μας, η πλειονότητα των πληροφοριών που διαθέτουμε από τις πηγές για τη στρατιωτική εκπαίδευση, αφορά τους έφιππους πολεμιστές, και κυρίως εκείνους που ανήκαν στο αυτοκρατορικό περιβάλλον.

Γενικά, για την ύστερη περίοδο, μας παραδίδεται η εικόνα ότι οι Βυζαντινοί (έστω και σε θεωρητικό επίπεδο) αναγνώριζαν την αξία της στρατιωτικής εκπαίδευσης. Ο λόγιος Νικηφόρος Χούμνος αναφέρει σε επιστολή του ότι ο στρατηγός πρέπει να δίδει ιδιαίτερη σημασία και να

6. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 270-321. KYRIAKIDIS, *Warfare*, 93-96.

7. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 157-190.

8. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 139-156. KYRIAKIDIS, *Warfare*, 101-135.

επιμελείται της εκπαιδεύσεως των στρατιωτών, καθώς, εάν την αμελήσει, το αρνητικό αποτέλεσμα θα ανακύψει στη μάχη⁹. Και ο καρδινάλιος Βησσαρίων, σε επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ (1448-1453), αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στη στρατιωτική εκπαίδευση, πρακτική και θεωρητική¹⁰. Αν και δεν διαθέτουμε στοιχεία για οργανωμένη στρατιωτική εκπαίδευση και εξάσκηση υπό μορφή γυμνασίων, διαθέτουμε ικανοποιητικές πληροφορίες για τρεις δραστηριότητες που θεωρούνται ως βασικές μέθοδοι εξάσκησης, ατομικής και συλλογικής, των στρατιωτών (κατά σειρά σπουδαιότητας): α) το «τζυκάνιον» β) τις κονταρομαχίες και γ) το κυνήγι¹¹.

α) Το «τζυκάνιον» ήταν ένα αθλητικό παιχνίδι για το οποίο διαθέτουμε πληροφορίες ότι αποτελούσε μορφή στρατιωτικής εκπαίδευσης με τη σύγχρονη ορολογία αντιστοιχεί στο άθλημα «πόλο επί ίππου». Διεξαγόταν σε κατάλληλο χώρο (το «τζυκανιστήριο») από δύο έφιππες ομάδες, κάθε μία από τις οποίες προσπαθούσε με χρήση μπαστουνιών να θέσει μια μπάλα στο τέρμα της άλλης. Ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές μεταξύ της βυζαντινής αριστοκρατίας και από τη φύση του αποτελούσε άθλημα που συνδεόταν με τους έφιππους πολεμιστές¹². Σε συμβουλευτικό λόγο του ο Νικηφόρος Βλεμμύδης κρίνει το τζυκάνιο, παρά την δημοτικότητά του, ως μη επωφελές για την εκπαίδευση των στρατιωτών. Ενδεχομένως ο βυζαντινός λόγιος είχε υπόψη του άλλες μορφές άσκησης, όπως οι κονταρομαχίες, τις οποίες θεωρούσε χρησιμότερες από το τζυκάνιο¹³. Ο

9. *Anecdota Nova*, έκδ. J. FR. BOISSONADE, Paris 1844 (ανατύπ. Hildesheim 1962), 54. Για τις επιστολές του, βλ. J. VERPEAUX, *Nicéphore Choumnos. Homme d'état et humaniste byzantin (ca. 1250/1255-1327)*, Paris 1959, 65-73.

10. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 4, Αθήνα 1930, 35-36 (στο εξής III).

11. Πρβλ. C. J. ROGERS, *Soldiers' Lives through History. The Middle Ages*, Westport, Connecticut 2007, 3-7.

12. Για το τζυκάνιον βλ. Σ. Γ. ΓΙΑΤΣΗΣ, *Το θέαμα του ιπποδρομιού και οι σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο*, Διδ. διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1988, 171-186, του ίδιου *Ιστορία της άθλησης και των αγώνων στον ελληνικό κόσμο κατά τους ελληνορωμαϊκούς, τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1998, 161-163. Β. ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Το βυζαντινό τζυκάνιο. «Παιδιά όλισθηρά πάντα καὶ κινδυνώδης», *Διαχρονία* 1 (1997), 6-16. Βλ. επίσης *ODB* III, 1939.

13. *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἄνδριὰς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes*, έκδ. H. HUNGER - I. ŠEVČENCO [WBS 18], Wien 1986, 84 και 135.

Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρεται επίσης στην διεξαγωγή του συγκεκριμένου αθλήματος¹⁴. Ακόμη, ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄, μεταξύ άλλων γυμνασίων, αναφερόμενος στο *τζυκάνιο*, το περιγράφει ως την άσκηση με το «*σμικρόν σφαιρίδιον*»¹⁵. Είναι χρήσιμο να τονίσουμε ότι το πόλο επί ίππου είναι άθλημα που εξασκεί ιδιαίτερα στην ιππασία και απαιτεί από τον αναβάτη συνεργασία με το άλογο για να επιτευχθεί ευελιξία, ταχύτητα και ακρίβεια κινήσεων. Είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την εκπαίδευση ταχυκίνητων ιππέων και ιπποτοξοτών, συνεπώς και με την τακτική των Βυζαντινών κατά τον 13ο αιώνα, όπου κυριαρχούσε ο ανταρτοπόλεμος ή «έμμεσος» πόλεμος¹⁶.

β) Διοργάνωση κονταρομαχιών μνημονεύεται για πρώτη φορά στο Βυζάντιο την περίοδο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180)¹⁷. Μετά το 1204 ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρεται σε διεξαγωγή κονταρομαχιών

14. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I.21 και II.9, έκδ. A. FAILLER, *Georges Pachymères Relations Historiques* [CFHB 24], τ. 1, Paris 1984, 95 και 147 αντιστοίχως.

15. N. FESTA, Θεόδωρου τοῦ Λάσκαρι Κοσμική δὴλωσις, *Giornale della Società Asiatica Italiana* 12 (1899), 50.

16. Για την άρρηκτη σχέση αναβάτη – ίππου και την εκπαίδευσή τους ώστε να εκτελούν ελιγμούς στο πεδίο της μάχης, βλ. C. GILMOR, Practical Chivalry: The Training of Horses for Tournaments and Warfare, *Studies in Medieval and Renaissance History* 13 (1992), 8-13. Επίσης ΓΙΑΤΣΗΣ, *Σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο*, 179. Για την τακτική των Βυζαντινών, όπως διαμορφώθηκε κατά τον 13ο αιώνα, βλ. N. KANELLOPOULOS – J. LEKEA, The Struggle between the Nicaean Empire and the Bulgarian State (1254–1256): Towards a Revival of Byzantine Military Tactics under Theodore II Laskaris, *Journal of Medieval Military History* 5 (2007), 56-69. N. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού στην ύστερη περίοδο (1204-1461)*, Διδ. διατριβή, Παν. Θεσσαλίας, Βόλος 2010, 295-308. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 197-203. Τέλος, για τους ίππους των Βυζαντινών είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η ανάλυση του A. BABUIN, Ο ίππος και η εξάρτησή του κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, *Βυζαντινά* 27 (2007), 119-127.

17. Βασικές μελέτες για τις κονταρομαχίες στο Βυζάντιο αποτελούν οι εξής: Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Αγώνες, αγωνίσματα και αθλητικά παίγνια κατά τους βυζαντινούς χρόνους, *ΕΕΒΣ* 13 (1937), 65-122. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, Η «Γκιόστρα» στην ελληνική παράδοση, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994), 107-163, και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Zum Ritterspiel in griechischer Tradition, *BZ* 91(1998), 435-470. Βλ. επίσης την περιγραφή των ιππέων που συμμετείχαν στις κονταρομαχίες τον 12ο αιώνα στο άρθρο του Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταρίων τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, *NE* 5 (1908), 3-18 και σχετική ανάλυση στα: P. SCHREINER, Ritterspiele in Byzanz, *JÖB* 46 (1996), 227-242. H. MAGUIRE – L. JONES, A Description of the Jousts of Manuel I Komnenos, *BMGS* 26 (2002), 104-148. Επίσης ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 52-57.

τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις¹⁸. Διεξαγωγή τους αναφέρεται επίσης κατά τον 14ο αι. από τον Νικηφόρο Γρηγορά με πρωτοβουλία του Ανδρονίκου Γ΄ (1328-1341) και με αφορμή τη γέννηση του υιού του Ιωάννη Ε΄ (1341-1391). Η αύξηση της συχνότητας των περιπτώσεων διεξαγωγής κονταρομαχιών από τους Βυζαντινούς θα πρέπει να οφείλεται σε ενίσχυση της δυτικής επιρροής, μέσω της επαφής με τους Φράγκους που εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας¹⁹. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει ότι οι ιππείς χωρίζονται σε δύο ίσες αριθμητικά ομάδες και διακρίνει το αγώνισμα σε «ντζουστρα», δηλαδή διαδοχική κονταρομαχία ενός εναντίον ενός ιππέα από κάθε ομάδα, και σε «τορνεμέν», όπου οι ομάδες εμπλέκονται ταυτόχρονα σε εκ του συστάδην σύγκρουση. Αυτές οι συγκρούσεις κατέληγαν σε μάχη σώμα με σώμα με χρήση ροπάλων και ήταν αρκετά βίαιες και επικίνδυνες, με αποτέλεσμα οι γηραιότεροι να αποτρέπουν τον αυτοκράτορα από τη συμμετοχή σε αυτές²⁰. Τα δύο είδη κονταρομαχίας μνημονεύει και ο Ιωάννης Καντακουζηνός, προσθέτοντας ότι πρόκειται για αγωνίσματα με δυτική προέλευση²¹. Ο Ruy Gonzalez de Clavijo, που επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 15ου αι., μας πληροφορεί για διεξαγωγή κονταρομαχιών στον ιππόδρομο²². Ο Γάλλος περιηγητής Bertrandon de la Broquière παρέστη σε κονταρομαχία κατά την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη το 1432. Αλλά η διεξαγωγή της διέφερε από την τυπική, δυτικού τύπου, κονταρομαχία. Οι ιππείς δεν συγκρούονταν μεταξύ τους, αλλά με χρήση ξύλινων κονταριών επιχειρούσαν να πετύχουν μία οριζόντια σανίδα, η οποία είχε αναρτηθεί σε έναν στύλο²³.

18. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 95, 147.

19. Οι Φράγκοι κατακτητές δεν εγκατέλειψαν την συνήθεια της διεξαγωγής κονταρομαχιών, όπως για παράδειγμα μαρτυρείται στην Πελοπόννησο: *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἐκδ. J. SCHMITT, London 1904, στίχ. 2409 και 3369, σσ. 162-163 και 224-225 αντιστοίχως (=ἐκδ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Αθήνα 1940 [ανατύπ. χ.χ.], 157 και 206).

20. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκὴ* X.3, ἐκδ. L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* [CSHB], τ. 1, Bonn 1829, 482-483: οἱ δὲ τοῖς Λατίνοις πάλοι ἐπινενόηνται γυμνασίας ἔνεκα σώματος, ὅποτε σχολὴν ἄγοιεν τῶν πολεμικῶν.

21. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι* I.42, ἐκδ. L. SCHOPEN, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV* [CSHB], τ. 1, Bonn 1828, 205-206.

22. Clavijo, *Embassy to Tamerlane, 1403-1406*, μετ. GUY LE STRANGE, London 1928, 37.

23. *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, ἐκδ. CH. SCHEFER, Paris 1892 (ανατύπ. Farnborough 1972), 166-167. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 330.

Οι κονταρομαχίες θεωρούνται από τους μελετητές του δυτικού μεσαιωνικού πολέμου ως μία μορφή άσκησης των ιπποτών πριν την πραγματική μάχη²⁴. Έχει όμως διατυπωθεί η άποψη ότι οι κονταρομαχίες δεν αποτελούσαν παρά ένα είδος αθλήματος («sport») με σχεδόν αποκλειστικό σκοπό την αναψυχή και την επίδειξη των ικανοτήτων των αριστοκρατών. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στο γεγονός ότι σπάνια τα μεσαιωνικά στρατεύματα εμπλέκονταν σε κατά μέτωπο σύγκρουση και, όταν αυτό συνέβαινε, οι τακτικές στις οποίες είχαν εξασκηθεί οι ιππείς εφαρμόζονταν ελάχιστα έως καθόλου στο πραγματικό πεδίο της μάχης²⁵. Η θέση αυτή φαίνεται να βρίσκει εφαρμογή και επιβεβαίωση στην περίπτωση του Βυζαντίου. Οι κονταρομαχίες, όπου γίνεται μνεία για αυτές στις πηγές μας, όπως αναλύσαμε στην προηγούμενη παράγραφο, συνδέονται συνήθως με τον αυτοκράτορα και μέλη του περιβάλλοντός του, συνεπώς αποτελούσαν κύρια ενασχόληση της αριστοκρατίας, χωρίς να διαθέτουμε όμως στοιχεία ότι οι υπόλοιπες τάξεις του στρατού αποκλείονταν από αυτές. Επιπλέον, η φύση της τακτικής των Βυζαντινών, ιδιαίτερα κατά τον 13ο αιώνα, δεν μας επιτρέπει τη σύνδεσή της με την πρακτική άσκηση που παρείχετο με τις κονταρομαχίες. Πέραν των όσων αναφέραμε, δεν μπορούν οι κονταρομαχίες να αποσυνδεθούν πλήρως από την πραγματική μάχη, διότι προσέφεραν εξάσκηση στην ιππασία με πλήρη εξοπλισμό, είτε κατά μόνας είτε σε ομάδα και ειδικά στη δεύτερη περίπτωση, όταν η κονταρομαχία εξελισσόταν σε σύγκρουση σώμα με σώμα, ενδεχομένως αντικατόπτριζε αρκετά ρεαλιστικά τις πραγματικές συνθήκες. Η αναντιστοιχία της τακτικής που εφαρμοζόταν στην κονταρομαχία με την τακτική στην πραγματική μάχη δεν αναιρεί το γεγονός ότι η πρώτη αποτελούσε αξιόλογη μορφή άσκησης ίππων και αναβατών.

γ) Το κυνήγι, εκτός από μορφή αναψυχής και διασκέδασης, αποτελούσε άριστη ευκαιρία για σωματική άσκηση καθώς και εξάσκηση στην ιππασία και τη χρήση των όπλων²⁶. Οι πηγές κατ' επανάληψη αναφέρονται σε συμμετοχή των αυτοκρατόρων στο κυνήγι, ενώ, κατά

24. VERBRUGGEN, *Art of Warfare*, 30-36. NICHOLSON, *Medieval Warfare*, 117-118.

25. GILMOR, *Practical Chivalry*, 16-20.

26. Α. Κ. ΣΙΝΑΚΟΣ, *Το κυνήγι κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (7ος-10ος αι.)*, στο *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*, έκδ. ΗΛ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ – ΕΥΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2011, 71-86.

τον πόλεμο με τους Βούλγαρους, το 1254-1256, ο Θεόδωρος Β΄ δεν θα δυσκολευτεί να χρησιμοποιήσει τους επαγγελματίες κυνηγούς ως «ερασιτέχνες» στρατιώτες για να αυξήσει την αριθμητική ισχύ του στρατεύματός του²⁷. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του Μανουήλ Β΄ (1391-1425) στην Λήμνο (1389-1390), ο Δημήτριος Κυδώνης αποστέλλει επιστολή, στην οποία εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για την μη λήψη απάντησης σε προηγούμενες επιστολές του. Θεωρεί ότι ο λόγος της ολιγωρίας του αυτοκράτορα είναι η ενασχόλησή του με το κυνήγι, του οποίου την χρησιμότητα αναγνωρίζει για τη στρατιωτική εξάσκηση: «*Χρῶ τοίνυν θήρα, ικανῶς στρατιώτου καὶ σῶμα πρὸς πόνους καὶ διάνοιαν πρὸς τε πολεμιῶν ἀποφυγὰς καὶ αὐτῷ ἐπιθέσεις ταῖς κατὰ τῶν θηρίων ἐπιβουλαῖς δυναμένην γυμνάζειν, ...*»²⁸.

Σε επιστολή του Λουκά Νοταρά περιγράφονται οι αρετές ενός ίππου κατάλληλου για κυνήγι, στις οποίες συγκαταλέγονται η κίνηση σε δύσβατα και ορεινά εδάφη, η υπερπήδηση τάφρων και εμποδίων, ικανότητες οι οποίες απαιτούν ιππευτική δεινότητα και προετομιάζουν τον αναβάτη για συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις²⁹.

Εκτός των ανωτέρω, υπό μιά έννοια «έμμεσων» μορφών στρατιωτικής εκπαίδευσης, θα πρέπει ο στρατός να διεξήγε ασκήσεις και στρατιωτικά γυμνάσια, για τις οποίες οι πληροφορίες μας είναι ανεπαρκείς. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ σε κείμενό του αναφέρεται στην εξάσκηση στην ιππασία (με και χωρίς αναβολέα), στη χρήση δόρατος και ασπίδας, στη χρήση τόξου και ακοντίου³⁰. Σύμφωνα με τον Bertrandon de la Broquière, ο δεσπότης του Μορέως Θεόδωρος Β΄ (1407-1443) και η συνοδεία του ασκούσαν έφιπποι στην τοξοβολία με τον εξής τρόπο: ενώ κάλπαζαν, εκτόξευαν τα καπέλα τους στον αέρα και στη συνέχεια τα στόχευαν με τα τόξα τους³¹.

Πέρα από την πρακτική εκπαίδευση, οι στρατιωτικοί ηγέτες τουλάχιστον, μελετούσαν σχετικά στρατιωτικά εγχειρίδια, όπως υπο-

27. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, έκδ. Α. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. 1, Leipzig 1903 (β΄ έκδοση από P. WIRTH με διορθώσεις, Stuttgart 1978), 124-126.

28. Δημήτριος Κυδώνης, *Επιστολαί*, έκδ. R.-J. LOENERTZ, *Démétrius Cydonès Correspondance*, τ. 2, Città del Vaticano 1960, 357-358.

29. *III* τ. 2, 182-184.

30. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Κοσμική Δήλωση* [βλ. σημ. 15], 50.

31. *Bertrandon de la Broquière*, 158.

νοείται στον επιτάφιο του Ιωάννη Γ΄ (1222-1254) από τον Γεώργιο Ακροπολίτη: «Ὅν γὰρ ἐξ ἵπποσύνης ἢ τοξοσύνης ἢ τοῦ πέμπειν εὐστόχως βέλος ἢ κραδαίνειν εὐφυῶς δόρυ ἢ ἀσπίδα προβάλλεσθαι δεξιῶς οὐδ' ἐκ ταχυτέρων τινῶν κινήματων τῶν μικρῶν ὄντων ἀξίων ὁ βασιλεὺς ἀρτίως ἐξώρηται, ἅπερ ὡς ἐν μέρει παιγνίων πάλαι τούτῳ νενόμισται, εἰ καὶ εἰς ἄκρον ἐξείργασται, ἀλλ' ἐκ λόγων καὶ βίβλων καὶ φιλοσοφίας αὐτῆς, ἀλλ' ἐκ μαθημάτων καὶ ἐξ ἀκροτάτης τῶν ὄντων γνώσεως»³².

Ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις (1204-1222) παρουσιάζεται από τον Νικήτα Χωνιάτη όχι μόνο ως θεωρητικός γνώστης των «νόμων της τακτικής», αλλά και ως ηγεμόνας που τους εφαρμόζει και συμμετέχει ενεργά στις επιχειρήσεις³³. Ανάλογο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση του στρατού εκφράζει σε επιστολή του ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, απευθυνόμενος στον Νικηφόρο Βλεμμύδη³⁴. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι διοικητές του στρατού ελάμβαναν γραπτές οδηγίες από τον αυτοκράτορα για τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να προετοιμάσουν και παρατάξουν το στράτευμα για μάχη, όπως για παράδειγμα αναφέρει ο Γεώργιος Ακροπολίτης ότι έπραξε ο Ιωάννης Γ΄ κατά την εκστρατεία του 1249 στη Ρόδο³⁵. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός μας πληροφορεί ότι η απόκτηση εμπειρίας περὶ τα στρατιωτικά εξασφαλιζόταν και με τη μαθητεία κοντά σε ηγετικά στελέχη του στρατεύματος³⁶.

Γενικότερα λοιπόν, δεν διαθέτουμε αναλυτικές πληροφορίες για την εκπαίδευση των ανώτερων αξιωματούχων και διοικητών του στρατού. Οπωσδήποτε πρέπει να συμμετείχαν στην εκπαίδευση των στρατιωτικών σωμάτων, κυρίως των ιππέων, και σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε η εμπειρία τους από προηγούμενες συγκρούσεις, στις οποίες είχαν λάβει μέρος. Παραδείγματα αποτελούν ο Μιχαήλ Η΄ (1259-1282) με την πλούσια πολεμική δράση του, πριν αναλάβει τα ηνία της αυτοκρατορίας, και οι αυτοκράτορες Ανδρόνικος Γ΄, Ιωάννης ΣΤ΄ και Μανουήλ Β΄. Το θέμα της

32. Τοῦ Ἀκροπολίτου κυροῦ Γεωργίου ἐπιτάφιος τῷ ἀοιδίμῳ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Δούκα, ἐκδ. Α. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. 2. Leipzig 1903 (β' έκδοση από P. WIRTH με διορθώσεις, Stuttgart 1978), 20.

33. Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί*, ἐκδ. J. L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* [CFHB 3], Berlin-New York 1972, 141.

34. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐπιστολή* 44, ἐκδ. N. FESTA, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae* CCXVII, Firenze 1898, 56-59.

35. Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφὴ*, 87.

36. Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι* II. 4. τ. I, 334.

στρατιωτικής εκπαίδευσης και παιδείας την οποία ελάμβαναν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες αποτελεί κοινό τόπο σε εγκώμια και πανηγυρικούς λόγους, όπου η συνήθως πομπώδης αφήγηση καθιστά αδύνατο να διαχωρίσουμε σε ποιό βαθμό αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα ή υπηρετεί μόνο την τυποποιημένη, στερεότυπη μορφή εξύμνησης του ηγεμόνα³⁷.

Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος (1306-1338), δευτερότοκος υιός του Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328) και της Ιολάντας του Μονφερράτου (της μετέπειτα αυτοκράτειρας Ειρήνης), ανέλαβε την διοίκηση της μαρκιωνίας μετά τον θάνατο του Ιωάννη Α΄ (1292-1305), αδελφού της Ιολάντας, ο οποίος δεν είχε απογόνους. Το 1326-1327 συνέταξε στα ελληνικά πραγματεία, με σκοπό να δώσει συμβουλές στους συμπατριώτες του περί τα στρατιωτικά, την οποία αργότερα μετέφρασε ο ίδιος στα λατινικά. Το ελληνικό πρωτότυπο δεν έχει ανευρεθεί, και από το λατινικό κείμενο σώζεται μόνο ένα μικρό απόσπασμα. Το έργο μας είναι γνωστό μέσω μιας γαλλικής μετάφρασης από το λατινικό κείμενο³⁸. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, όταν συνέτασσε την πραγματεία του, είχε αποκτήσει

37. Ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα εξής: α. Εγκώμιο του Μανουήλ Ολοβόλου προς τον Μιχαήλ Η΄, όπου εξαιρείται η στρατιωτική εκπαίδευση του Ανδρονίκου Β΄: Μανουήλ Ολόβολος, *Λόγοι*, έκδ. M. TREU, Manuelis Oloboli orationes, *Programm des Victoria-Gymnasiums*, Potsdam 1907, 93-94. β. Πανηγυρικός λόγος ανωνύμου συγγραφέως προς τον Μανουήλ Β΄ και τον Ιωάννη Η΄, *ΙΙΙ* τ. 4, 169-170. γ. Εγκώμιο του Ιωάννη Δοκαιοανού με αναφορά στη στρατιωτική παιδεία του Κωνσταντίνου ΙΑ΄, *ΙΙΙ* τ. 1, 226-227. Επίσης, ο Μανουήλ Φιλής, σε ποίημα του προς τον αυτοκράτορα, αφιερώνει αρκετούς στίχους στη στρατιωτική παιδεία του, μνημονεύοντας συμμετοχή στο κυνήγι αλλά και σε κονταρομαχίες:

*Τὸ γὰρ φέρειν θώρακα καὶ δόρυ στέγειν
ἐν τῇ κατὰ πρόσωπον ἰππηλασίᾳ*

(*Manuelis Philae Carmina*, έκδ. E. MILLER, τ. 1, Paris 1855, 272-273. Βλέπε σχετικά και D. ANGELOV, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium*, 1204-1330, Cambridge 2007, 79-93. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 61- 65.

38. D. J. A. ROSS, The Prince Answers Back: 'Les Enseignements de Théodore Paliologue'. στο *The ideals and practice of medieval knighthood. Papers from the first and second Strawberry Hill conferences*, έκδ. C. HARPER-BILL – R. HARVEY, Woodbridge 1986, 165-167. J. BASTIN, Le traité de Théodore Paléologue dans la traduction de Jean de Vignai, στο *Études Romanes dédiées à Mario Roques par ses amis, collègues et élèves de France*, Paris 1946, 77-79. *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, έκδ. CH. KNOWLES, London 1983, 1-20. CH. KNOWLES, Les Enseignements de Théodore Paléologue, *Byz* 22 (1952) 389-394 και A. E. LAIOU, A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat, *Byz* 38 (1968), 386-410.

πολεμική εμπειρία στη Δύση, ενώ δεν γνωρίζουμε εάν είχε συμμετάσχει σε επιχειρήσεις κατά το διάστημα παραμονής του στο Βυζάντιο. Αν και δεν περιλαμβάνει οδηγίες για την στρατιωτική εκπαίδευση, ο συγγραφέας μας πληροφορεί ότι οι στρατιωτικοί ηγέτες αγνοούν τα σχετικά κείμενα. Για τον λόγο αυτό συνέγραψε το εγχειρίδιο, προκειμένου δηλαδή, να μεταδώσει την εμπειρία του και να καθοδηγήσει τους συμπατριώτες του, άρα υπό αυτή την έννοια είχε εκπαιδευτικό χαρακτήρα³⁹.

Αξιίζει να αναφέρουμε ότι σε ειδική μελέτη για την στρατιωτική εκπαίδευση των Βυζαντινών, ο C. M. Mazzuchi υποστηρίζει ότι το μόνο αγώνισμα που συνδεόταν με τον πόλεμο ήταν το κυνήγι⁴⁰. Με βάση τα ανωτέρω, εκτιμώ ότι η συγκεκριμένη άποψη δεν ευσταθεί, καθώς μετά από προσεκτικότερη μελέτη των διατιθέμενων στοιχείων διαπιστώσαμε ότι και άλλες αθλητικές ή ψυχαγωγικές δραστηριότητες, όπως το *τζυκάνιον*, αλλά και υπό μία έννοια και οι κονταρομαχίες, συνδέονταν με τη στρατιωτική εκπαίδευση.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφορά στο ζήτημα της στρατιωτικής εκπαίδευσης των Βυζαντινών, θα επιχειρήσουμε να τη συνδέσουμε με το ζήτημα της σχετικής αναποτελεσματικότητας του βυζαντινού στρατού κατά την ύστερη περίοδο. Η στρατιωτική αδυναμία του Βυζαντίου εκπορεύτηκε κατά κύριο λόγο από παράγοντες όπως η οικονομική του καχεξία και η έλλειψη ικανής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας⁴¹. Σε αυτούς τους παράγοντες θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και την ανεπαρκή στρατιωτική εκπαίδευση.

Την αποτελεσματική και συστηματική εκπαίδευση του βυζαντινού ιππικού δεν ευνοούσε, μεταξύ άλλων, και το σύστημα της *πρόνοιας*, το οποίο παράλληλα δεν συνέβαλλε, σε αντίθεση προς τον θεσμό του φέουδου στη Δύση, στην στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας. Το ζήτημα της πρόνοιας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητές και έχει δημοσιευθεί

39. *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, έκδ. KNOWLES, 35-36. Ιδιαίτερα διαφωτιστικές για την ενασχόληση του Θεόδωρου Α΄ με τα στρατιωτικά είναι οι μελέτες του A. KIESEWETTER, Markgraf Theodoros Palaiologos von Montferrat (1306-1338), seine Enseignements und Byzanz, *Medioevo Greco* 3 (2003), 121-180. A. A. SETTIA, *Esperienza militare e di governo negli "Insegnamenti" di Teodoro I di Montferrato*, Acqui Terme 2007.

40. MAZZUCCHI, War and Games, 79.

41. Αναλυτικότερα, σχετικά με την παρακμή του βυζαντινού στρατού L.-P. RAYBAUD, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire Byzantin sous les premiers Paléologues* (1258-1354), Paris 1968, 249-251. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 342-348.

πληθώρα ειδικότερων εργασιών⁴². Το κράτος παραχωρούσε προσόδους ή οικονομικά δικαιώματα, όπως για παράδειγμα τη συλλογή των φόρων συγκεκριμένων ιδιοκτησιών, σε ένα φυσικό πρόσωπο με υποχρέωση εκ μέρους του εκτέλεσης στρατιωτικής υπηρεσίας. Οι στρατιώτες που αμείβονταν μέσω του θεσμού της πρόνοιας πολέμουσαν κατά βάση έφιπποι και συμπεριλαμβάνονταν στους καλύτερα εξοπλισμένους του βυζαντινού στρατού. Από το γεγονός αυτό συμπεραίνουμε ότι οι κάτοχοι πρόνοιας συγκροτούσαν μονάδες ιππικού και κύρια βαρέως οπλισμένου. Η πρόνοια, αν και στο παρελθόν συσχετίστηκε και εν μέρει εξομοιώθηκε με το δυτικό φέουδο, παρά ταύτα δεν φαίνεται να αποτελεί ισοδύναμο θεσμό⁴³. Μία από τις κύριες διαφορές τους αποτελεί το γεγονός ότι στον θεσμό της πρόνοιας δεν υφίσταται σχέση κυρίου-υποτελούς, βάσει της οποίας ο δεύτερος όφειλε στον πρώτο παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Στη Δύση ο «κύριος» (senior) ήταν επικεφαλής ομάδας υποτελών με τους οποίους συμμετείχε στις εκστρατείες. Οι «κύριοι» μπορεί με τη σειρά τους να ήταν υποτελείς άλλων φεουδαρχών, και κατά αυτό τον τρόπο δημιουργείται μια φεουδαρχική ιεραρχία, ανώτατη κορυφή της οποίας ήταν ο αυτοκράτορας ή ο βασιλέας, άρα εξασφαλιζόταν η συμμετοχή μεγάλου τμήματος των δυναμένων να φέρουν όπλα στις πολεμικές επιχειρήσεις⁴⁴. Αντίθετα, η σχέση του κατόχου της πρόνοιας και των παροίκων φαίνεται ότι εξαντλείτο στον οικονομικό τομέα και οι τελευταίοι δεν προσέφεραν κάποιας μορφής στρατιωτική υπηρεσία⁴⁵.

42. G. OSTROGORSKII, *Pour l'histoire de la féodalité Byzantine*, Bruxelles 1954. H. AHRWEILER, La «pronoia» à Byzance στο *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Rome 1980, 681-689. ΤΡ. ΜΑΝΙΑΘ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας*. Διδ. Διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1990. Ι. ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ein Beitrag zur Militärpronoia der Palaiologenzeit, στο *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, έκδ. W. SEIBT, Wien 1996, 71-89.

43. OSTROGORSKII, *Féodalité Byzantine*, 56-58. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 182-184. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 75-82 και σχετική συζήτηση στον Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, Pronoia: The History of a Scholarly Discussion, *MHR* 10 (1995), 138-144.

44. CONTAMINE, *War in the Middle Ages*, 77-90. M. PRESTWICH, *Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience*, New Haven-London 1996, 57-81. J. FLORI, *Chevaliers et chevalerie au Moyen Âge*, Paris 2008, 109-114.

45. Αντίθετη άποψη έχει εκφράσει ο OSTROGORSKII, *Féodalité*, 176-179, ο οποίος όμως ταυτίζει το φεουδαρχικό με το σύστημα της πρόνοιας. Για την απουσία ιεραρχικής δομής βλ. P. LOCK, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, New York 1995, 282-284.

Ακόμη, αν και δεν είναι απολύτως διευκρινισμένο, οι κάτοχοι πρόνοιας διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή από όπου αντλούσαν την πρόσδοσή τους (ενδεχομένως στα αστικά κέντρα) και επισκέπτονταν τουλάχιστον περιοδικά τις εκτάσεις, με τις οποίες συνδεόταν το εισόδημά τους⁴⁶. Τα στοιχεία αυτά παρέχουν σημαντική πληροφόρηση για την αποτελεσματικότητα των βυζαντινών ιππέων. Ο κατακερματισμός των εν λόγω εκτάσεων συντελούσε στον διασκορπισμό των στρατιωτών στις διοικητικές περιοχές της αυτοκρατορίας, γεγονός που στερούσε την δυνατότητα όχι μόνο γρήγορης επιστράτευσής τους, όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Ν. Οικονομίδης⁴⁷, αλλά και αποτελεσματικής συνεκπαίδευσής τους. Οι βυζαντινοί ιππείς όχι μόνο ήταν μεταξύ τους απομονωμένοι γεωγραφικά, αλλά και δεν συγκροτούσαν μικρές στρατιωτικές ομάδες, λόγω απουσίας της έννοιας κυρίου-υποτελούς. Ο θεσμός της πρόνοιας αποτελούσε κυρίως μέθοδο χρηματοδότησης των στρατιωτών, χωρίς να συντελεί στην πολεμική ετοιμότητα και την στρατιωτική προετοιμασία των κατόχων της, όπως συνέβαινε στην Δύση, όπου οι φεουδαρχικές δομές συντελούσαν στην στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας και ενίσχυαν τον επαγγελματισμό των πολεμιστών⁴⁸. Το αποτέλεσμα ήταν ένα στράτευμα με χαμηλή συνοχή, το οποίο, ιδιαίτερα όταν απουσίαζε η κατάλληλη ηγεσία, παρουσίαζε δείγματα απειθαρχίας και έτεινε να εγκαταλείψει το πεδίο της μάχης. Στην χαμηλή συνοχή συνέβαλε και το γεγονός της επιστράτευσης πολλών μισθοφόρων ή μισθοφορικών ομάδων διαφορετικής εθνοτικής προέλευσης, τους οποίους δεν κατάφεραν οι Βυζαντινοί να εντάξουν στο στρατιωτικό τους σύστημα και να τους επιβάλουν αποτελεσματικό πολιτικό έλεγχο⁴⁹.

Την απειθαρχία και το χαμηλό επίπεδο ορισμένων στρατιωτών παρουσιάζει ο Θεόδωρος Υρτακηνός σε επιστολή του με αποδέκτη τον Θεόδωρο Μετοχίτη, όπου αποτυπώνει την εικόνα ενός βαθμοφόρου (δέκαρχος) με ιδιαίτερες επιδόσεις στην οινοποσία και τα τυχερά παίγνια,

46. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 176. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, A propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies des soldats, *TM* 8 (1981), 353-354.

47. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Compagnies des soldats*, 355. Επίσης BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 343.

48. FLORI, *Chevaliers*, 113.

49. S. KYRIAKIDIS, The employment of large groups of mercenaries in Byzantium in the period ca. 1290-1305 as viewed by the sources, *Byz* 79 (2009), 208-230.

ο οποίος έχει τεθεί επικεφαλής εννέα στρατιωτών ανάλογης ποιότητας⁵⁰. Συντριπτική είναι και η σύγκριση των στρατιωτών που διέθετε ο Ιωάννης Γ΄ με εκείνους του 14ου αιώνα, συγχρόνους του συγγραφέα του βίου του αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος, οι οποίοι: *τὸ τοῦ λόγου ἄνδρας κοῦκ ἄνδρας, ἀνδρικοὺς μὲν τὴν ἀσέβειαν, τὸν τρόπον δὲ θηλυδρίας, δειλοὺς ανοήτους ἐκκελυμένους ἰταμοὺς ἀναιδεῖς ἀκολάστους ὕβριστὰς ληστὰς ἄρπαγας ἐπιβούλους κωμαστὰς διερρηκότητας, κτήμασιν ἄλλοτρίοις εφאלλομένους, ἀγρῶν καὶ κήπων καὶ ἀλσῶν καὶ ἀμπέλων ὀλοθρευτὰς ἀπανθρώπους ...*⁵¹.

Η απουσία συστηματικής και αποτελεσματικής εκπαίδευσης των στρατευμάτων κατά την ύστερη περίοδο, δεν δημιουργούσε τις απαιτούμενες συνθήκες για την καλλιέργεια πνεύματος συναδελφικότητας και πειθαρχίας μεταξύ των πολεμιστών, γεγονός το οποίο σε συνδυασμό με τη ρευστή πολιτική κατάσταση και τη διασπασμένη βυζαντινή διοίκηση συχνά συνέτειναν στην αποτυχία στο πεδίο της μάχης.

Γενικά, διαπιστώσαμε ότι κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο υπήρχε ενασχόληση με την εκγύμναση των πολεμιστών και γενικότερα την στρατιωτική εκπαίδευση. Το *τζυκάνιον*, οι κονταρομαχίες και το κυνήγι αποτελούσαν δραστηριότητες που συνέβαλλαν στην εξάσκηση των στρατιωτών και εμμέσως τους προετοίμαζαν ώστε να υπομένουν τις κακουχίες της εκστρατείας και τις απαιτήσεις της ένοπλης σύγκρουσης, ενώ παράλληλα υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι συνεχιζόταν η μελέτη θεωρητικών κειμένων περί της τακτικής, προερχόμενων από τη δεξαμενή της μακράς βυζαντινής παράδοσης. Όμως φαίνεται ότι οι όποιες προσπάθειες αναδιοργάνωσης του στρατεύματος και αποτελεσματικής εκπαίδευσης προσέκρουσαν στην αριθμητική του ανεπάρκεια, ιδιαίτερα έναντι της οθωμανικής πλημμυρίδας, στη δεινή οικονομική κατάσταση, στις έριδες και τις εμφύλιες διαμάχες του 14ου και 15ου αιώνα, με αποτέλεσμα να καταδικαστούν σε αποτυχία.

50. Θεόδωρος Υρτακηνός, *Ἐπιστολαί*, εκδ. F.J.G. DE LA PORTE-DU THEIL, *Lettres de Théodore l'Hyrtacèniën*, στο: *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale* 5 (1798), 740.

51. A. HEISENBERG, *Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende*, *BZ* 14 (1905), 228-230.

ON MILITARY TRAINING IN LATE BYZANTIUM (1204-1453)

Although a vital element of armed force effectiveness, the issue of military training in Byzantium has largely been neglected by modern scholarship. This article focuses on military training in late Byzantium and despite the lack of military manuals, a fairly clear image of the training methods is pictured. *Tzykanion* (game equivalent to modern horse polo), tournaments and hunting were forms of military exercise, especially widespread among the upper class high ranking officers. The relationship between military training and the efficiency of the late Byzantine army is investigated in close connection with the *pronoia* system of army recruitment and financing.

ΔΗΜΗΤΡΑ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

SED IUXTA LEGIS SEVERITATEM CONGRUENTI POENA ULCISCETUR
(Κατά την του νόμου αυστηρότητα θα κολάσει δια προσφόρου ποινής)*

Στον καθηγητή κύριο Σπύρο Τρωιάνο *honoris gratia*.

Εισαγωγικά

Στο καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας οι αντιλήψεις περί μοναρχίας εκδηλώνονται όχι μόνον στην οργάνωση της διοίκησης, αλλά και στη διάπλαση του δικαίου, ποινικού και δικονομικού. Άλλωστε, το (δημόσιο) δίκαιο,- είτε επρόκειτο για ποινικό δίκαιο, είτε για ποινική δικονομία, είτε πολιτειακό, είτε διοικητικό δίκαιο,- αντιμετωπιζόταν από τους Ρωμαίους ως κρατική υπόθεση. Ειδικότερα όσον αφορά στο ποινικό δίκαιο, ο αυτοκράτορας επιφύλασσόταν του δικαιώματός του να επιβάλλει αυστηρότερες ποινές, την κεφαλική ποινή¹, πράξη η οποία αποτελούσε την καλύτερη έκφραση του απολυταρχικού χαρακτήρα της αυτοκρατορικής εξουσίας. Η μετάβαση από το μετριοπαθές μοναρχικό καθεστώς της περιόδου της Ηγεμονίας (27 π.Χ.-235 μ.Χ.) στο καθεστώς της Δεσποτείας (285 μ.Χ.-565 μ.Χ.), το οποίο απαιτούσε την ολοκληρωτική υποταγή των υπηκόων, πραγματοποιήθηκε σταδιακά. Εγκαινιάσθηκε με τις εξελίξεις του μοναρχικού θεσμού επί των τελευταίων Αντωνίωνων

* Οι μεταφράσεις από τα λατινικά είναι της συγγραφέως.

1. Επί Σύλλα, αλλά και επί των αυτοκρατόρων, οι απόλυτες ποινές ήσαν μειωτικές για τα εγκλήματα *abitus* και *calumnia* ή χρηματικές για το έγκλημα *repetundae peculatus* ουδέποτε όμως υπήρξαν απόλυτες οι κεφαλικές ποινές. Βλ. E. LEVY, *Gesetz und Richter im kaiserlichen Strafrecht, Gesammelte Schriften*, τ. II, Köln-Graz 1963, 444 [στο εξής LEVY, *Gesetz und Richter*].

(138-80) και εγκαθιδρύθηκε σταδιακά από την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211). Στη διάρκεια ωστόσο του 3ου αιώνα μεσολάβησε μία μακρά περίοδος βαθύτατης πολιτικής και στρατιωτικής κρίσης της αυτοκρατορίας (235-284), η περίοδος της στρατοκρατίας, η οποία δεν οφειλόταν μόνο στην εξωτερική πολιτική των αυτοκρατόρων, αλλά και στη γενικότερη μεταμόρφωση του παλαιού πολιτικού, οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού συστήματος της αυτοκρατορίας². Η περίοδος αυτή χάρη στις καίριες επεμβάσεις του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (285-304) στο στρατό, την οικονομία, τη διοίκηση και τους θεσμούς μετασχηματίζεται σε μία καινούργια εποχή³ οι θεσμοί και οι διοικητικές δομές του ρωμαϊκού κράτους ειδικότερα αναδιαρθρώνονται κατά ουσιώδη τρόπο³. Η περίοδος της διακυβέρνησης του Διοκλητιανού αποτελεί τομή για το ρωμαϊκό κράτος ενώ παράλληλα σηματοδοτεί την αρχή της Δεσποτείας, του καθεστώτος της απόλυτης μοναρχίας.

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελούν οι συνέπειες της μετάβασης από την Ηγεμονία στη Δεσποτεία όπως αυτές απεικονίζονται στην οργάνωση των δικαστηρίων, καθώς και ο αντίκτυπος που είχαν επί της ποινικής κυρίως δικαιοσύνης. Εξ αφορμής ειδικότερα των ποινικών διατάξεων των ετών 293/294 που περιελήφθησαν στον Ερμογενειανό κώδικα ως *ad hoc* δίκαιο, διερευνάται ειδικότερα η διαδικασία επί των ποινικών υποθέσεων, ο ρόλος του διοικητή της επαρχίας ως δικαστή κατά τη διαδικασία της *cognitio* και ο κολασμός *extra ordinem*.

2. Βλ. A. DEMANDT, *Geschichte der Spätantike (Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr., München 1998: [Die Reichskrise unter den Soldatenkaisern (235-284)], 19-29.*

3. Βλ. A. DEMANDT, *Diokletian als Reformier*, στον τόμο A. DEMANDT – A. GOLTZ – H. SCHLANGE-SCHÖNINGEN, *Diokletian und die Tetrarchie: Aspekte einer Zeitenwende*, Berlin-New York 2004, 1-9 [στο εξής DEMANDT, *Diokletian als Reformier*].

Μέρος πρώτο Η αναδιάρθρωση της δικαιοσύνης

I. Η οργάνωση των δικαστηρίων

Μεταρρυθμίσεις στην οργάνωση των δικαστηρίων αναδεικνύουν τον συγκεντρωτισμό⁴ της περιόδου αυτής επιφέροντας ομοιομορφία στον τομέα της διοίκησης και του δικαίου. Η πολιτική και ποινική δικαιοδοσία ασκείται πλέον από το ίδιο πρόσωπο, τον διοικητή της επαρχίας, πολιτικές δε και ποινικές υποθέσεις οι οποίες εξάγονταν από το ίδιο πραγματικό εκδικάζονται βάσει κοινής διαδικασίας. Με τις διοικητικές αυτές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες επηρέασαν τον τομέα της δικαιοσύνης, η διαδικασία των *formulae* περιέπεσε σε αχρησία παραχωρώντας τη θέση της στην *extraordinaria cognitio*. Με την καθιέρωση της *iudicium extra ordinem*, οπότε παύει η διάκριση της δίκης σε δύο στάδια (*in iure* και *apud iudicem*), η δικαστική δικαιοδοσία περιέλαβε πλέον και την κατάρξη της δίκης και την έκδοση της απόφασης: Η υπόθεση εκδικαζόταν μέχρι τέλους από εκείνον, ενώπιον του οποίου η δίκη εισαγόταν, αυτός εξέδιδε την απόφαση επιμελούμενος συγχρόνως και την εκτέλεσή της. Η καινούργια διαδικασία εναρμονιζόταν καλύτερα με το νέο πολιτικό και διοικητικό σύστημα. Οι δικαστές της *ordo iudiciorum (praefectus urbi, praesides rectores provinciae, proconsules, consulares, correctores Italiae)* εκδίκαζαν πλέον κάθε υπόθεση⁵, παρέπεμπαν δε στους *iudices pedanei*, δικαστές δηλαδή διορισμένους από τους διοικητές των επαρχιών και επιφορτισμένους αντ' αυτών με την εκδίκαση των διαφόρων υποθέσεων (*iudices dati*)⁶, εκείνες μόνον τις υποθέσεις τις οποίες δεν μπορούσαν να εκδικάσουν *εκ πραγματικού υφισταμένου κωλύματος*. Στο πλαίσιο αυτό οι *iudices pedanei* (χαμαιδικαστές) δεν αποκλείονταν από την εκδίκαση

4. Βλ. Th. Mommsen – P. Krüger (edd.), *Digesta*, Hildesheim 2000 [στο εξής D.], C. *Deo auct.* 10 = P. Krüger (ed.), *Codex Iustinianus*, Hildesheim 1997 [στο εξής C.], 1. 17. 1. 10 (530) βλ. σχετικά M. Kaser, *Das Römische Privatrecht* τ. II, München 1975, 53 σημ. 6 [στο εξής Kaser, RPR II].

5. Όσον αφορά στη διαδικασία της δίκης ο Διοκλητιανός επενέβη απρογραμμάτιστα χωρίς να περιλάβει εισαγωγή στη διαδικασία της *cognitio* [C. 3. 3. 2 (294)].

6. D. 1. 18. 8' 9: [*praeses*] *aestimare debet, utrum ipse cognoscat an iudicem dare debeat* βλ. σχετικά Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, 249 σημ. 3 [στο εξής Mommsen, *Strafrecht*].

των ποινικών υποθέσεων κατά τη διαδικασία της *cognitio*. Όπου άλλωστε στις πηγές γίνεται πλέον αναφορά σε *iudex datus*, αφορά στη δικαστική δικαιοδοσία κατά τη διαδικασία της *cognitio*⁷. Την περίοδο αυτή δεν γίνεται συχνή αναφορά σε *iudices pedanei* (*iudices dati*). Ο τίτλος C. 3. 3 που αφορά στους *iudices pedanei* περιλαμβάνει ένα ήδικο και δύο επιστολές του Διοκλητιανού (C. 3. 3. 2-4) των ετών 294 (3. 3. 2-3) και 303 (3. 3. 4), πράγμα το οποίο αποδεικνύει ότι παρόμοια πρακτική δεν ήταν συνηθισμένη κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Σε ορισμένες επαρχίες η διαδικασία της *formula* εξακολούθησε να υφίσταται έχοντας προσλάβει ήδη από την περίοδο της ηγεμονίας στοιχεία της *cognitio*. Με αφορμή τις διατάξεις Vat. 312 (293): *ad formulam promissam*⁸, Cons. 5. 7 (295): *specialiter genus litis edere*⁹, C. 4. 52. 3, C. 2. 4. 33. 1 (294) ίχνη της κλασικής *formula* είναι δυνατόν να αναζητηθούν επί Διοκλητιανού¹⁰. Υπολείμματα *per formulam* διαδικασίας, ωστόσο, ανευρίσκονται και σε άλλες διατάξεις, όπως στη διάταξη C. 2. 17. 1 (241): *rei publicae viribus adiuvari ...*

7 D. 5. 1. 12. 1. 81' D. 49. 1. 21. 1. και 23 pr.' C. 7. 64. 2. 6 βλ. σχετικά MOMMSEN, *Strafrecht*, 249 σημ. 3.

8. Βλ. I. BAVIERA (ed.), *Pars altera. Auctores, Fragmenta Vaticana, Fontes Iuris Romani Antejustiniani* τ. II, Florentiae 1940 [στο εξής Vat.]. Στη διαδικασία της *formula* υπάγεται και ο διορισμός των δικαστών. Δικαστές οι οποίοι επιλέγονταν από κατάλογο δικαστών δια κλήρου (*iudices sortiendi*), μαρτυρούνται στις επαρχίες έως την εποχή του Τραϊανού (98-117). Βέβαιο είναι ότι και αργότερα οι δικαστές ορίζονταν κατά παρόμοιο τρόπο' βλ. σχετικά M. KASER, *Das Römische Zivilprozessrecht*, München 1966, 124 σημ. 64 [στο εξής KASER, RZ].

9. Βλ. I. BAVIERA (ed.), *Pars altera. Auctores, Consuetudo, Fontes Iuris Romani Antejustiniani* τ. II, Florentiae 1940 [στο εξής Cons.]. Ο Διοκλητιανός διατηρεί τους τύπους των αγωγών, πράγμα το οποίο προκύπτει από την εξατομίκευση των αγωγών με την *editio actionis*. Η διάταξη αυτή, λόγω του *specialiter genus litis edere* της κοινοποίησης του είδους της δικαστικής αγωγής, συνδέεται περισσότερο με τη *formula* παρά με τη *cognitio*' βλ. σχετικά KASER, RZ, 384 σημ. 10' πρβλ. 439 σημ. 4.

10. Η *iuris formulae* καταργείται με διάταξη του 342 (C. 2. 57. 1) βλ. σχετικά KASER, RZ, 124 σημ. 68.

II. Η διαδικασία επί ποινικών υποθέσεων

Σε περίπτωση τέλεσης εγκλήματος καθοσίωσης¹¹ ο ίδιος ο αυτοκράτορας επιφυλασσόταν του δικαιώματός του να επιβάλλει τη θανατική ποινή, χωρίς αυτό να σημαίνει τον υποβιβασμό του διοικητή. Ανέκαθεν οι αυτοκράτορες εκδίκαζαν οι ίδιοι τις σοβαρότερες υποθέσεις ιδιωτικού, αλλά και ποινικού δικαίου, όταν εμπλέκονταν άτομα από την τάξη των *honestiores*. Ειδικότερα η ανθρωποκτονία, η πλαστογραφία διαθήκης και η κιβδηλία εκδικάζονταν αρχικά στη Ρώμη στο αυτοκρατορικό δικαστήριο. Επειδή παρόμοια πρακτική αποδείχθηκε αναποτελεσματική, από τον 1ο μ.Χ. αιώνα η δικαιοδοσία (αρμοδιότητα) εκδίκασής τους μεταβιβάστηκε στον διοικητή της επαρχίας στην οποία το έγκλημα είχε διαπραχθεί.

Ο διοικητής της επαρχίας είχε το δικαίωμα του ξίφους (*ius gladii*)¹² και μπορούσε να επιβάλλει την ποινή¹³ του μετάλλου¹⁴ και μόνον κατόπιν εγκρίσεως του αυτοκράτορα επέβαλλε την ποινή της *deportatio*¹⁵. Στην

11. D. 48. 4. 1: *maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur* πρβλ. A. CENDERELLI (ed.), *Ricerche sul "Codex Hermogenianus"*, Milano 1965, [στο εξής CENDERELLI], 125. (*Ad legem Iuliam maiestatis*). Η ποινή αρχικά αφορούσε στην *in perpetuum aqua et igni interdictio* κατά την περίοδο αυτή όμως επεβάλλετο η θανατική ποινή στους *honestiores*, οι δε *humiliores* ερρίπτοντο στα θηρία: C. 9. 8' I. BAVIERA (ed.), *Pars altera. Auctores, Sententiarum receptorum libri quinque, qui vulgo Julio Paulo adhuc tribuuntur, Fontes Iuris Romani Antejustiniani* τ. II, Florentiae 1940 [στο εξής P.S.], 5. 29. 1: *His antea in perpetuum aqua et igni interdicebatur: nunc vero humiliores bestiis obiciuntur vel vivi exuruntur, honestiores capite puniuntur* βλ. επίσης C. 9. 8. 5' D. 48. 4. 1= H. J. SCHELTEMA - N. VAN DER WAL - D. HOLWERDA (edd.), *Basilicorum libri LX*, Groningen 1953-1985, [στο εξής B.], 60. 36. 1.

12. D. 48. 19. 8. 1.

13. Βλ. για τις ποινές γενικότερα Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο*, στον τόμο *Έγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, 13-65 (στο εξής ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο*).

14. D. 1. 18. 6. 8.

15. Όταν ο διοικητής έκρινε ότι κάποιος έπρεπε να περιορισθεί σε νησί (*in insulam deportandum puenit*), το ανέφερε στον αυτοκράτορα κατονομάζοντας αυτόν και στοιχειοθετώντας την κατηγορία. Ο αυτοκράτορας εκτιμούσε στη συνέχεια την κατάσταση και διεμόρφωνε άποψη όσον αφορά στην αποδοχή ή όχι της πρότασης του διοικητή (D. 48. 22. 6. 1) βλ. σχετικά G. KLEINFELLER, *Deportatio in insulam*, RE, τ. V, 1, Stuttgart 1903, 231-233' πρβλ. σχετικά F. von HOLTZENDORFF, *Die Deportationsstrafe im römischen Alterthum hinsichtlich ihrer Entstehung und rechtsgeschichtlichen Entwicklung*

ενίσχυση της δικαστικής αυθεντίας αποβλέπει ο Διοκλητιανός όταν, μετά από επερώτηση, ενώ υπερασπίζεται στο εκδοθέν *rescriptum* την υπόσταση του αιτούντος ως ελεύθερου, παρά ταύτα του προτείνει σε περίπτωση που η αδικία επαναληφθεί σε βάρος του να απευθυνθεί στον διοικητή της επαρχίας, ο οποίος, σε κάθε περίπτωση, γνωρίζει τί πρέπει να πράξει και πώς¹⁶.

III. extra ordinem de crimine cognoscere

α) vel severius vel clementius

Ήδη από την περίοδο της Ηγεμονίας ο δικαστής κατεγίνωσκε την ποινή κατά την αιτία, το πρόσωπο, τον τόπο, το χρόνο, την ποιότητα, την ποσότητα, το αποτέλεσμα¹⁷, πράγμα το οποίο σήμαινε ότι κατά την επιμέτρηση της επιβλητέας ποινής μπορούσε να επέλθει και μείωση της. Ειδικότερα, μετά τη διμερή διαίρεση της κοινωνίας κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αιώνα σε *honestiores* και *humiliores*¹⁸, ο δικαστής ελάμβανε υπόψιν του και τον *status* του δράστη επιμετρώντας την επιβλητέα ποινή *extra ordinem vel severius* (ρίψη στα θηρία)¹⁹, *vel clementius* (*deportatio* ή *metallum*)²⁰ εντός των υπό του συγκεκριμένου νόμου διαγραφόμενων ορίων χωρίς να μπορεί να υπερβεί την μετριοπαθή λογική του θετού κανόνα δικαίου: *hodie licet ei, qui extra ordinem de crimine cognoscit, quam vult sententiam*

dargestellt, Leipzig 1859 (ανατύπ. 1975). Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ρωμαϊκό δίκαιο η αρμοδιότητα για την επιβολή της ποινής της *deportatio in insulam* ανήκε στον *praefectus praetorio*, καθώς και βάσει ειδικής αδείας από τον αυτοκράτορα στον *praefectus urbi* [D. 48. 22. 6 1' 1. 12. 1. 3. Αμέσως μετά την έκδοση της απόφασης από τον έπαρχο ο καταδικασθείς απέβαλε την πολιτεία (D. 48. 19. 2. 1)].

16. C. 2. 10. 1 (290).

17. D. 48. 19. 16. 1: *sed haec quattuor genera consideranda sunt septem modis: causa persona, loco, tempore, qualitate, quantitate, eventu* D. 47. 10. 45: *De iniuria nunc extra ordinem ex causa et persona statui solet.*

18. Βλ. R. RILINGER, *Humiliores-Honestiores: zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Kaiserzeit*, München 1988.

19. D. 48. 13. 7 (6): *sed moderanda poena est usque ad bestiarum damnationem* D. 28. 1. 8. 4: *Hi vero, qui ad ferrum aut ad bestias aut in metallum damnantur, libertatem perdunt bonaque eorum publicantur* D. 29. 2. 25. 3' D. 48. 8. 11. 1' D. 48. 29. 12.

20. Όσον αφορά στον *gradus poenarum* βλ. D. 48. 19. 28: *capitalium poenarum fere isti gradus sunt. summum supplicium esse videtur ad furcam damnatio. item vivi crematio ... item capitis amputation. Deinde proxima morti poena metalli coercitio. Post deinde in insulam deportatio.*

*ferre, vel graviolem vel leviolem, ita tamen ut in utroque modo rationem non excedat*²¹.

Όταν επομένως σε ένα σημαντικό αριθμό από *rescripta* ο αυτοκράτορας αναφέρει ότι ο διοικητής θα ενεργήσει *pro sua gravitate*²², *pro sua exercitatione*²³, *pro sua experientia*²⁴, *pro sua auctoritate atque experientia*²⁵, επικαλείται τη μετριοπαθή χρήση της εξουσίας εκ μέρους του δικαστή η οποία εκφράζεται κυρίως με τη μείωση της ποινής σε περίπτωση αμφιβολίας. Παρόλο που έως και την εποχή του Διοκλητιανού το έγκλημα π.χ. της προσβολής της ελευθερίας μπορούσε να κολασθεί και ποινικά, ο αυτοκράτορας ως προς τις *causae liberales* θεωρεί την καταδίκη εκ του ποινικού δικαίου ως ασυνήθη και προτείνει στον διοικητή να περιορισθεί στις εκ του ιδιωτικού δικαίου συνέπειες της *calumnia*²⁶.

Επί Τραϊανού, σε ερώτηση του Πλινίου ²⁷ ως διοικητή της επαρχίας *de modo poenae* (*Ep.* 29) και ενώ ο αυτοκράτορας (*Ep.* 30) αποφασίζει τη θανατική ποινή για συγκεκριμένη περίπτωση που αφορά δούλους (*animadvertendum in illos erit*), παραπέμπει παρά ταύτα τον διοικητή στα *mandata* του σύμφωνα με τα οποία εναπόκειται σε αυτόν και μόνον να διαγνώσει *an capitale supplicium meruisse videantur*, αν δηλαδή πρέπει να επιβληθεί η θανατική ποινή. Η *poena*, σε αντίθεση με τη χρηματική ποινή (*multa*) εκ του διοικητικού δικαίου η οποία εναπέκειτο στην κρίση του αξιωματούχου που την επέβαλε, ήταν για κάθε αδίκημα *certa* και μάλιστα ήταν η συγκεκριμένη ποινή την οποία προέβλεπε η κρίσιμη διάταξη.

Η αρχή της *poena legis*, επομένως, δεν απείχε από τη σημερινή θεμελιώδη αρχή *nulla poena sine lege*. Όσο βαρύτερες ποινές προέβλεπαν οι νόμοι²⁸

21. Βλ. *D.* 48. 19. 13.

22. *C.* 2. 3. 18 (287) 2. 26. 4 (286).

23. *C.* 4. 50. 5 (290).

24. *Vat.* 274' *C.* 5. 51. 6 (290).

25. *Vat.* 271 (286).

26. *C.* 9. 46. 5.

27. M. SCHUSTER (ed.), *C. Plini Caecili Secundi, Epistularum Libri Novem, Epistularum ad Traianum Liber Panegyricus*, Lipsiae ²1952' πρβλ. LEVY, *Gesetz und Richter*, 444.

28. *D.* 48. 1. 1: *Non omnia iudicia, in quibus crimen vertitur, et publica sunt, sed ea tantum, quae ex legibus iudiciorum publicorum veniunt, ut Iulia maiestatis, Iulia de adulteriis, Cornelia de sicariis et veneficis, Pompeia parricidii, Iulia peculatus, Cornelia de testamentis, Iulia de vi privata, Iulia de vi publica, Iulia ambitus, Iulia repetundarum, Iulia de anonna.*

για διαπραχθέντα εγκλήματα, όπως τα κεφαλικά²⁹, τόσο δυσκολότερο ήταν ο δικαστής να επιλέξει μία ελαφρύτερη από την προβλεπόμενη ποινή ή την αθώωση του δράστη³⁰. Ο ποινικός νόμος υπ' αυτήν την έννοια ήταν δεσμευτικός για τον δικαστή³¹, η δε απονομή χάριτος αποτελούσε προνόμιο της αυτοκρατορικής εξουσίας. Όσον αφορά δε στο παραπάνω παράδειγμα, αν και η θανατική ποινή καταγιγνωσκόταν πάντα όταν ο δράστης ήταν δούλος, δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε το γεγονός ότι σε συγκεκριμένες περιπτώσεις όπως στη περίπτωση αυτή των χριστιανών δούλων ενδεχομένως να υπήρξαν και μειώσεις των ποινών³². Στο ρωμαϊκό κράτος κατά την περίοδο αυτή επεβάλλοντο ποινές κυρίως για την αδιάλλακτη στάση των χριστιανών σε θέματα δημόσιας λατρείας, όταν δηλαδή δεν απέδιδαν τιμές στον αυτοκράτορα και όχι για αυτή καθεαυτή την πίστη. Από ειδωλολατρική άποψη άλλωστε δεν υπήρξε ποτέ κατακριτέο και κατ' επέκταση τιμωρητέο το περιεχόμενο μιας πίστης, αλλά μόνον ο αντίκτυπος και οι επιπτώσεις που είχε στη δημόσια τάξη και ασφάλεια, εφόσον οι λατρευτικές συνήθειες συνδυάζονταν με προσβλητικά ήθη, εγκληματικές ενέργειες ή αμφισβήτηση της εξουσίας.

β) *sed iuxta legis severitatem congruenti poena ulciscetur*

Όταν στη διάρκεια του 3ου αιώνα το ρωμαϊκό κράτος έγινε θέατρο εξωτερικών και εσωτερικών συγκρούσεων και οι στρατιώτες-αυτοκράτορες, λόγω περιορισμένης παραμονής στην εξουσία, δεν μπορούσαν να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα για την σταθεροποίηση του κρατικού μηχανισμού, οι διορισμένοι από το εκάστοτε στρατιωτικό καθεστώς διοικητές-δικαστές δεν διακρίνονταν ούτε για την ικανότητά τους, αλλά ούτε και για την αντικειμενικότητά τους κατά την εκδίκαση των ποινικών υποθέσεων. Η εξουσία τους είχε γίνει τόσο επικίνδυνη, όσο απάνθρωπες είχαν εξελιχθεί οι συνθήκες ζωής, γεγονός που οδήγησε τελικά στο να τεθούν όρια στη δικαστική δικαιοδοσία του διοικητή της

29. D. 48. 1. 2: *Capitalia sunt, ex quibus poena mors aut exilium est, hoc est aquae et ignis interdictio: per has enim poenas eximitur caput de civitate. nam cetera non exilia, sed relegationes proprie dicuntur.*

30. D. 48. 4. 4 pr.· C. 9. 23. 3-5· D. 48. 10. 5 βλ. σχετικά LEVY, *Gesetz und Richter*, 460 σημ. 172.

31. D. 48. 13. 4. 2: *prout quisque deliquerit, in eum animadvertant. Et sic constitutionibus cavetur, ut sacrilegi extra ordinem digna poena puniantur.*

32. LEVY, *Gesetz und Richter*, 460.

επαρχίας. Σε ορισμένες διατάξεις μάλιστα καθοριζόταν επακριβώς η ύψιστη ποινή (*usque ad*)³³.

Η νομοθετική πολιτική του Διοκλητιανού ακολουθεί τους νομοθετικούς ορισμούς και τις εννοιολογικές κατασκευές, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί στο κλασικό δίκαιο. Επί του ιδιωτικού δικαίου, παράλληλα με τις πολιτισμικές και τις ηθικές αντιλήψεις, είναι εμφανής η επιρροή την οποία άσκησε η αλλαγή του πολιτεύματος με την παρέμβαση του κράτους στον τομέα δραστηριότητας του ατόμου. Όσον αφορά στο ποινικό δίκαιο, ο Διοκλητιανός, αναφερόμενος στον Κορνήλιο ή στον Ιούλιο νόμο ή σε άλλους προγενέστερους ποινικούς νόμους³⁴ οι οποίοι, αν και είχαν δημοσιευθεί ως δεσμευτικοί, είχαν χάσει την αποτελεσματικότητά τους, όχι όμως και την ισχύ τους, τήρησε τη γραμμή που ακολούθησαν οι προκάτοχοί του. Οι διοικητές των επαρχιών αποδείκνυαν κατά τη διαδικασία της *cognitio*, σύμφωνα με την κρίση τους, εάν ο δράστης ενεχόταν εκ των διατάξεων που αφορούσαν στο συγκεκριμένο έγκλημα³⁵, στη συνέχεια δε κόλαζαν κατά την αυστηρότητα του νόμου με την προσήκουσα (πρόσφορη) ποινή: *sed iuxta legis severitatem congruenti poena ulciscetur*³⁶.

Οι ποινικές διατάξεις, οι οποίες περιελήφθησαν στον Ερμογενειανό κώδικα, προέρχονται από την πρακτική εμπειρία, τη δικαστηριακή πρακτική της περιόδου των ετών 293/294' αποτελούν δηλαδή *ad hoc* δίκαιο. Επειδή δε οι διατάξεις αυτές αφορούσαν στο εφαρμοζόμενο δίκαιο της περιόδου μετά την στρατοκρατία, παρατηρείται επαύξηση των κανονικών ποινών: *sed solent hodie capite puniri*³⁷. Τι σήμαινε όμως στο

33. Βλ. I. BAVIERA (ed.), *Pars altera. Auctores, Collatio legum Mosaicarum et Romanarum, Fontes Iuris Romani Anteiusiniani* τ. II, Florentiae 1940, [στο εξής *Coll.*], 4. 10. 1 (Πρωτότυπη διάταξη C. 9. 9. 4) βλ. επίσης D. 47. 18. 1. 2' D. 49. 9. 1: *usque ad relegationem*, βλ. σχετικά LEVY, *Gesetz und Richter*, 492.

34. Στον Ερμογενειανό κώδικα αναφέρονται οι *lex de vi privata* [C. 8. 4. 4 (294), 9. 12. 3 (293), eod. 5 (294)], *lex Cornelia de sicariis* [C. 9. 16. 5 (294)], *lex Visellia* [C. 9. 21. 1. 1 (300)] βλ. σχετικά LEVY, *Gesetz und Richter*, 498 σημ. 429.

35. C. 9. 12. 4. 1 (293): *si legis Iuliae de vi privata reum deferendum putaveris, apud praesidem provinciae age non ignarum, quemadmodum criminibus probatis res vindicari debeat*.

36. *Imp. Diocletianus et Maximianus AA. Saturnino* C. 10. 33. 1' πρβλ. C. eod. 2: *congruenti poena adficiet*=θα κολάσει δια πρόσφορου, προσηκούσης ποινής.

37. D. 48. 8. 3. 5' P.S. 5. 21. 1. 2. βλ. σχετικά LEVY, *Gesetz und Richter*, 464 σημ. 201 και 487.

πλαίσιο αυτό, όταν ο αυτοκράτορας ανέφερε στα *rescripta* ότι ο δράστης είναι ένοχος του *crimen falsi* ή ότι έπρεπε να κολασθεί με την ποινή που προέβλεπε η *lex Cornelia* περί δολοφόνων (*poenae legis Corneliae de sicariis tenetur*) ή ότι ενεχόταν εκ των διατάξεων του Ιουλίου νόμου περί μοιχείας (*in legem Iuliam de adulteriis committit*); Παρόμοιες διατυπώσεις εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα στα *rescripta* της περιόδου αυτής. Οι πρώτες μάλιστα 20 διατάξεις υπό τον τίτλο του *C. De falsis* 9. 22 δεν αναφέρουν συγκεκριμένη ποινή για το έγκλημα της πλαστογραφίας, πράγμα που ωστόσο αλλάζει από την περίοδο του Κωνσταντίνου και μετά³⁸.

γ) Η *poena legis*

Από την ορισμένη εκ του νόμου ποινή (Ιουλίου, Κορνηλίου κ.λπ.) είχε προκύψει εκ της νομολογίας η κανονική ποινή, η ποινή δηλ. η οποία κατά την περίοδο αυτή συνηθιζόταν να επιβάλλεται (*sequi solet*). Από τη στιγμή όμως που ο δικαστής είχε το δικαίωμα, όπως και την υποχρέωση για κάθε περίπτωση ξεχωριστά, αφού λάβει υπόψιν του όλες τις περιστάσεις, να επιμετρήσει την επιβλητέα ποινή, ο νόμος (*lex Cornelia*) δεν είχε παρό να του προτείνει τη μέση λύση, δηλαδή την κατά τον νόμο ποινή (*poena legis*). Η *poena legis Corneliae* π.χ. ως *capite quaerito* επί Σύλλα, ως *aqua et ignis interdictio* αργότερα, μετασχηματίζεται τον 2ο αιώνα, όταν στα νομικά κείμενα εμφανίζεται η διάκριση μεταξύ των *honestiores* και των *humiliores* σε *deportatio*, ποινή που επεβάλλετο στους *honestiores*. Η *poena legis Corneliae*, όπως και το *publicum iudicium* ή *capitale iudicium*, δεν σήμαινε για τον αρμόδιο δικαστή απολύτως τίποτα εν σχέσει προς την οργάνωση των δικαστηρίων ή τη δικαστική διαδικασία, αλλά είχε ιδιαίτερη σημασία, όπως άλλωστε και παλαιότερα, από την άποψη των παρεπόμενων ποινών εκ του ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου, οι οποίες ανέκαθεν συνδέονταν με μία καταδίκη³⁹ *iudicio publici* ή *capitali crimine* και εξακολουθούσαν κατά την περίοδο αυτή να υφίστανται⁴⁰. Η ίδια όμως η ποινή δεν χάνει την ισχύ της, αλλά την απολυτότητά της.

38. Βλ. ειδικότερα Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Έγκλημα χωρίς τιμωρία. Τα πλαστά στη βυζαντινή ιστορία, στον τόμο *Έγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, 337-381.

39. Βλ. για την *poena capitis*, MOMMSEN, *Strafrecht*, 907, 908 σημ. 1, 911 έπ., 916βλ. επίσης ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο, 29 σημ. 51.

40. LEVY, *Gesetz und Richter*, 486.

Ως εκ τούτου δεν εμποδίζει πλέον τον ποινικό κολασμό *extra ordinem*. Όταν, επομένως, ο αυτοκράτορας αναφέρει στα *rescripta* ότι ο δράστης είναι ένοχος του *crimen falsi* ή ότι πρέπει να κολασθεί με την ποινή που προβλέπει η *lex Cornelia* περί δολοφόνων (*poenae legis Corneliae de sicariis tenetur*) ή ότι ενέχεται εκ των διατάξεων του Ιουλίου νόμου περί μοιχείας (*in legem Iuliam de adulteriis committit*) δεν εννοεί τίποτα άλλο από το ότι ο διοικητής της επαρχίας δεν εμποδίζεται να επιβάλει ποινή *extra ordinem*, ποινή δηλαδή η οποία δεν είναι η κανονική. Ο δράστης επομένως κολάζεται κατά την αυστηρότητα του νόμου αναλόγως με τον *status* του (*sed iuxta legis severitatem congruenti poena ulciscetur*).

Μέρος δεύτερο Ο κολασμός *extra ordinem*

Δικαιϊκές ρυθμίσεις του Ερμογενειανού κώδικα στον τομέα του ποινικού δικαίου⁴¹

α) Εκ του Ιουλίου νόμου περί βίας δημόσιας (*de vi publica*)⁴²

C. 9. 12. 3 (293): *Si confidis sponsam filii tui raptam esse vel filium tuum inclusum, instituere sollemni more legis Iuliae de vi accusationem apud praesidem provinciae non prohiberis.* (Εάν πιστεύεις ότι άρπαξαν την μνηστή του υιού σου ή ότι ο υιός σου κρατείται κάπου έγκλειστος, δεν εμποδίζεσαι να εγείρεις κατηγορία κατά τα συνηθισμένα ενώπιον του διοικητή της επαρχίας σύμφωνα με τις διατάξεις περί βίας).

41. Οι δικαϊκές ρυθμίσεις του Ερμογενειανού κώδικα έχουν ταξινομηθεί σύμφωνα με την αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI, ο οποίος ακολούθησε το σύστημα ταξινόμησης του Ιουστινιάνειου κώδικα.

42. D. 48. 6 C. 9. 12. *De vi et de vi armata* (D. 43. 16). Υπό τον τίτλο 127 (*Ad legem Iuliam de vi publica seu privata*) του Ερμογενειανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI έχει καταχωρισθεί και η διάταξη C. 9. 12. 3 (293). Βλ. D. 48. 5. 30. 9: *eum autem, qui per vim stuprum intulit vel mari vel feminae ... cum eum publicam vim committere nulla dubitatio est*, 48. 6. 3. 4: *Praeterea punitur huius legis poena, qui puerum vel feminam vel quemquam per vim stupraverit* I. BAVIERA (ed.), *Pars altera. Auctores, Edictum Theoderici Regis, Fontes Iuris Romani Antejustiniani* τ. II, Florentiae 1940 [στο εξής E. T.], 60. 61. 63. 59.

Η διάταξη αφορά στο έγκλημα της αρπαγής γυναίκας⁴³, το οποίο επιμωρείτο με την εσχάτη των ποινών. Και το έγκλημα ωστόσο της παράνομης κατακράτησης σύμφωνα με την παραπάνω διάταξη⁴⁴, κολαζόταν με την εσχάτη των ποινών λόγω του δολίου σχεδιασμού του (*dolus malus*). Οι δράστες ενέχονταν και στις δύο περιπτώσεις εκ των διατάξεων της *Lex Iulia de vi publica* και όχι της *lex Plautia de vi*.

β) Εκ του Ιουλίου νόμου περί βίας ιδιωτικής (*de vi privata*)⁴⁵

C. 9. 12. 4. (293): *Si criminis accusationem propter res a servo raptas intentandam putaveris, non contra dominum, sed contra eum quem facinus commisisse proponis hanc instituere debes. Sed quoniam a fuscinillo etiam te verberibus⁴⁶ adflictum adseveras, si hominibus coactis hoc fecit, de hoc etiam, si legis Iuliae de vi privata reum deferendum putaveris, apud praesidem provinciae age non ignarum, quemadmodum criminibus probatis res vindicari debet.* (Εάν πιστεύεις ότι πρέπει να προβείς σε καταγγελία για πράγματα που έχει αρπάξει δούλος, θα πρέπει να εγείρεις κατηγορία όχι κατά του κυρίου, αλλά κατ' εκείνου που διατείνεσαι ότι διέπραξε το έγκλημα. Εφόσον όμως, όπως ισχυρίζεσαι, ο δούλος επιπλέον σε έδειρε, εάν αυτό συνέβη ενώπιον συγκεντρωμένων ανθρώπων, και νομίζεις ότι μπορείς να καταγγείλεις τον ένοχο για βία ιδιωτική, τότε οφείλεις να καταγγείλεις το έγκλημα ενώπιον του διοικητή της επαρχίας, ο οποίος θα γνωρίζει, εάν το έγκλημα αποδειχθεί, ποιά ποινή και κατά ποίου θα πρέπει να επιβάλει).

43. D. 48. 6. 5. 2: *Qui vacantem mulierem rapuit vel nuptam, ultimo supplicio punitur* D. 48. 6. 6 (Knabenraub) βλ. σχετικά MOMMSEN, *Strafrecht*, 664 σημ. 7 πρβλ. σχετικά με την αρπαγή γυναίκας την ειδική μονογραφία του Δ. ΔΕΛΗ, *Η αρπαγή γυναίκας στο Βυζαντινό Δίκαιο* [*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte-Athener Reihe*, 16], Αθήνα -Κομοτηνή 2005, η οποία σε αρκετά σημεία ασχολείται με τη διάταξη (βλ. τον Πίνακα Πηγών σ. 248).

44. D. 48. 6. 5 pr.: *quique hominem dolo malo incluserit obsederit* P.S. 5. 26. 3: *qui quem ... obsederit clausurit* E.T. 8. 9.

45. D. 48. 7 C. 9. 12. Υπό τον τίτλο 127 (*Ad legem Iuliam de vi publica seu privata*) του Ερμιογενειανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI έχουν καταχωρισθεί οι διατάξεις C. 9. 12. 4 (293) και 5 (294).

46. H. HEUMANN-E. SECKEL, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena 1907 (ανατύπ. Graz 1971) [στο εξής HEUMANN-SECKEL], "Verber", D. 4. 2. 3. 1' 49. 14. 12' C. 9. 42. 3).

Η διάταξη αυτή έχει δύο σκέλη:

Α) Σε περίπτωση που δούλος έχει διαπράξει κλοπή ή ληστεία, ο κύριος παραδίδει τον δούλο *in noxam (ad noxam dedere)* εις αποκατάσταση- ανόρθωση της ζημιάς· επιπλέον δε οφείλει να αποδώσει το περιελθόν. Σύμφωνα με τις διατάξεις *E.T.* 109 (ληστεία)⁴⁷ και 98 (εμπρησμός)⁴⁸ ο δούλος παραδιδόταν στον δικαστή για κολασμό⁴⁹, μετά δε την εκτέλεση της ποινής επιστρεφόταν στον κύριο. Το ίδιο συνέβαινε και στην περίπτωση κλοπής (*E.T.* 118)⁵⁰. Ο κύριος μετά την παράδοση του δούλου *in noxam* έπρεπε να αποδώσει και την ωφέλεια. Ο παθών, σύμφωνα με διάταξη του Διοκλητιανού, μπορούσε να εγείρει αγωγή για το τετραπλάσιο κατά του κυρίου του δούλου, εφόσον είχε παρέλθει το έτος για το απλούν. Εάν όμως ο κύριος του δούλου παρέδιδε τον δούλο εις αποκατάσταση της ζημιάς, ο παθών δεν εμποδιζόταν να εναγάγει τον κύριο για το ποσό, το οποίο περιήλθε στα χέρια του από το έγκλημα της κλοπής ή της αρπαγής⁵¹.

47. *E.T.* 109: *Si servus aut colonus domino nesciente violenter aliqua rapiat, dominus eius intra annum in quadruplum, post annum in simplum convenietur: aut pro noxia certe si hoc magis elegerit, ipsum servum vel colonum noverit ad poenam iudici contradendum: ita ut, quod ad eum ex ipsa servi violentia pervenisse constiterit, reddat. (aut pro noxia certe=vindictae, ad vindictam, ad poenam, pro culpa, pro facto tradere)* πρβλ. σχετικά Μ. KASER-F. SCHWARTZ (edd.), *Die Interpretatio zu den Paulussentenzen*, Köln-Graz 1956 [στο εξής *I.P.*], 2. 32. 11 I. BAVIERA (ed.), *Pars altera. Auctores, Lex Romana Burgundionum sive forma et expositio legum Romanarum, Fontes Iuris Romani Anteiusiniani* τ. II, Florentiae 1940, 4. 3: *ad vindictam tradere* 15. 1: *pro culpa dare presentem* K. ZEUMER (ed.), *Lex Visigothorum (Antiqua)* στον τόμο *M.G.H., Leges I*, 1, Hannover-Leipzig-Hahn 1902 [στο εξής *LV(Ant.)*], 8. 2. 2.

48. *E.T.* 98: *Ex eo vero incendio, quod incaute servus aut colonus in domini suo agro supponit ... aut aestimatione habita dominus eius, per quem vicino damnum continget, sarciat atque compenset: aut ipsum qui ignem supposuit, si hoc magis elegerit, pro facti culpa tradat iudici puniendum* πρβλ. *P.S.* 5. 20. 3. 4.

49. Βλ. κατά το κλασικό δίκαιο *D.* 9. 4. 32.

50. *E.T.* 117: *Servus si furtum fecerit, vel damnum cuilibet dederit, nisi eius dominus hoc pro sua qualitate reddere vel sarcire paratus sit, noxae eum dare cogitur ...*

51. *C.* 3. 41. 4 (294): *Si servus ignorante domino vel sciente et prohibere nequeunte res tuas vi rapuit, dominum eius apud praesidem provinciae, si necdum utilis annus excessit, quadrupli, quod si hoc effluxit tempus, simpli noxali iudicio convenire potes: qui si noxae maluerit servum dedere, nihilo minus cum ipso quantum ad eum pervenit experiri non prohiberis* βλ. σχετικά KASER, *RPR*, II 434 σημ. 15.

B) Η *lex Iulia de vi privata* δεν βρίσκει εφαρμογή ως προς τη συγκεκριμένη διάταξη και τούτο επειδή οι ποινές που προέβλεπε, υπερορία δηλαδή (*relegatio*), απώλεια του τρίτου της περιουσίας του καταδικασθέντος και ατίμωση⁵², δεν εφαρμόζονταν σε δούλο⁵³. Το ίδιο ισχύει και για τους άλλους νόμους οι οποίοι προέβλεπαν χρηματική ποινή⁵⁴ ή και κεφαλική⁵⁵. Το έγκλημα της ιδιωτικής βίας διαπραττόταν εφόσον κάποιος εδάρη ενώπιον συγκεντρωμένων ανθρώπων⁵⁶. Η ποινή για τον δούλο σε περίπτωση άσκησης βίας ήταν η θανατική ποινή⁵⁷, εάν το γεγονός συνέβη εν αγνοία του κυρίου του (*inscio domino*). Εάν το έγκλημα διαπράχθηκε επειδή ο κύριος προκάλεσε (*metu atque exhortatione dominorum*) την εκτέλεση της υπό του δούλου διαπραχθείσας πράξης (*violentiam admiserint*), ο μεν δούλος παραδιδόταν στην ποινή του μετάλλου (*metallis post sententiam dedi*), ο δε κύριος κηρυσσόταν άτιμος (*secundum legem Iuliam infamem pronuntiatum*). Εάν δε ο κύριος υπήρξε ήδη άτιμος (*viles autque infamesque personae*), ενεχόταν εκ των αυτοκρατορικών διατάξεων (του Ιουλίου δηλαδή και του Κορνηλίου νόμου) και του επιβαλλόταν κεφαλική ποινή (*constitutionum divalium poena teneantur*). Ακόμα και ο δικαστής ετιμωρείτο ως άτιμος, εάν καθυστερούσε να επιβάλει τις προβλεπόμενες ποινές (*quod gravi infamia*

52. D. 48. 7. 1 pr.: *De vi privata damnati pars tertia bonorum ex lege Iulia publicatur et cautum est, ne senator sit, ne decurio, aut ullum honorem capiat ...*

53. D. 48. 2. 12. 4. Όταν ο Venuleius Saturninus αναφέρεται στη *relegatio* ως μία μη εφαρμοζόμενη κεφαλική ποινή στους δούλους (*capitis poena*), εννοεί στην περίπτωση αυτή την *deportatio* (MOMMSEN, *Strafrecht*, 909 σημ. 2).

54. D. 48. 1. 2: *non capitalia sunt, ex quibus pecuniaria aut in corpus aliqua coercitio poena est.*

55. Βλ. παραπάνω σημ. 29.

56. C. 9. 12. 4. (293): *si hominibus coactis hoc fecit*. Σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου περί βίας ιδιωτικής το έγκλημα αυτό εθεωρείτο ότι είχε διαπραχθεί επίσης, όταν κάποιος είχε συγκεντρώσει ανθρώπους για να εμποδίσει την προσαγωγή κάποιου άλλου στο δικαστήριο (D. 48. 7. 4: *Legis Iuliae de vi privata crimen committitur, cum coetum aliquis et concursum fecisse dicitur, quo minus quis in ius produceretur*) ή, όταν κάποιος συναθροίζοντας ανθρώπους άοπλους εκδίωξε κάποιον άλλον από την νομή του (αγρός) (D. 48. 7. 5: *si quis aliquem deiecit ex agro suo hominibus congregatis sine armis, vis privatae postulari possit*).

57. C. 9. 12. 8 (390): *Servos, qui fecisse violentiam confessionibus testium aut propriis docebuntur, si id inscio domino commiserint, postremo supplicio deditos luere perpetrata censemus.*

sit notandus). Η διάταξη C. 9. 12. 8 (290) υπαινίσσεται ότι ακόμα και σε ελεύθερους μπορούσε να επιβληθεί η θανατική ποινή, εφόσον επήλθε ο θάνατος κάποιου⁵⁸.

C. 9. 12. 5 (294): *In possessionem fundi licet creditor per vim ingrediatur, Iuliae legis vis privatae reus deferri potest* (Στην περίπτωση που πιστωτής βιαίως εισήλθε στη νομή αγρού μπορεί να κατηγορηθεί και να αποδειχθεί ένοχος εκ του Ιουλίου νόμου περί βίας ιδιωτικής).

Η βίανη κατάληψη της νομής, η οποία έθετε σε κίνδυνο τη ρωμαϊκή τάξη πραγμάτων, διώκεται πλέον ποινικά εκ των διατάξεων του Ιουλίου νόμου για βία ιδιωτική⁵⁹, η δε αυτοάμυνα σε κατάσταση ανάγκης παραχωρεί τη θέση της σε διαδικαστικά δικονομικά ένδικα μέσα⁶⁰. Ο Διοκλητιανός παραχωρεί στον νομίμως εγκατασταθέντα στη νομή του πράγματος το δικαίωμα να ασκήσει αυτοδικία *inculatae tutelae moderatione illatam vim propulsare licet*⁶¹ περιορίζοντας έτσι το δικαίωμα αυτό⁶².

Vat. 312⁶³: *Successoribus donatoris perfectam donationem revocare non permittitur, cum imperfectam perseverans voluntas per doli mali replicationem confirmet. Unde aditus praeses provinciae, si de possessione te pulsum animadvertit nec annus excessit, ex interdicto “unde vi” restitui te cum sua causa providebit, vel si hoc tempus finitum est, ad formulam promissam quasi nulla vires donationem habuisse dicatur, quaestione facti examinata, iudicem praeses provinciae sententiam ferre curabit.* (Στους διαδόχους του δωρητή δεν επιτρέπεται η ανάκληση τελείας δωρεάς. Αλλά και η ατελής δωρεά ισχυροποιείται, εάν η βούληση του δωρητή δεν έχει αλλάξει μέχρι το θάνατό του, δια της προβολής της *replicatio doli mali*. Ως εκ τούτου ο διοικητής της επαρχίας αντιλαμβανόμενος ότι εκδιώχθηκε από την νομή και δεν έχει παρέλθει έτος, εκ του παραγγέλματος *unde vi* θα σε αποκαταστήσει προνοώντας έτσι για το ζήτημά σου. Εάν όμως ο χρόνος αυτός έχει παρέλθει, θα παραπέμψει την υπόθεση στη διαδικασία της *formula* σαν να

58. Πρβλ. D. 48. 6. 10. 1: *Hac lege tenetur et qui convocatis hominibus vim fecerit, quo quis verberetur et pulsetur, neque homo occisus sit* βλ. σχετικά MOMMSEN, *Strafrecht*, 659 σημ. 4.

59. D. 48. 7. 5: *...vis privatae postulari possit ...* βλ. σχετικά KASER, *RPR II*, 64 σημ. 7.

60. KASER, *RPR II*, 64 σημ. 8.

61. C. 8. 4. 1 (290): *Recte possidenti ad defendendam possessionem, quam sine vitio tenebat, inculatae tutelae moderatione illatam vim propulsare licet.*

62. KASER, *RPR II*, 64 σημ. 6.

63. Η διάταξη αυτή έχει καταχωρισθεί υπό τον τίτλο 123 (*De donationibus*) του Ερμogeneϊανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI.

ήταν η δωρεά ανενεργός. Μετά την εξέταση των πραγματικών ζητημάτων ο διοικητής της επαρχίας θα υποδείξει στον δικαστή την έκδοση της δικαστικής απόφασης).

Προϋπόθεση για την εγκυρότητα της δωρεάς (*donatio perfecta*, τελεία δωρεά) κατά την περίοδο αυτή δεν ήταν η υπόσχεση, αλλά η άμεση μεταβίβαση της κυριότητας του πράγματος. Για τα ακίνητα στην Ιταλία απαιτείτο κατ' αρχάς ο τύπος της *mancipatio*, στη συνέχεια επακολουθούσε *traditio*, παράδοση δηλαδή του πράγματος. Ως προς τα επαρχιακά ακίνητα αρκούσε η παράδοση του πράγματος (*traditio Vat.* 293). Με την αναγνώριση ωστόσο της εδαφικής εξουσίας του ρωμαϊκού κράτους επί των ενοποιημένων με την επέκταση ενιαίου φορολογικού συστήματος επαρχιών παύει πλέον να υφίσταται η διάκριση σε επαρχιακά και Ιταλικά ακίνητα. Για την εγκυρότητα όλων των δωρεών απαιτείτο πλέον η παράδοση του πράγματος. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, στους διαδόχους του δωρητή δεν επιτρεπόταν ανάκληση τελείας δωρεάς. Αλλά και στη περίπτωση που δεν είχε γίνει παράδοση του πράγματος η δωρεά ήταν επίσης ισχυρή, εφόσον η βούληση του δωρητή δεν είχε αλλάξει μέχρι το θάνατό του. Στην περίπτωση αυτή στους διαδόχους του δωρητή δεν εχορηγείτο μέσω της χορήγησης αντενστάσεως στο δωρεοδόχο (*replicatio*)⁶⁴ η ένσταση για υπέρμετρες δωρεές (*exceptio legis Cinciae*), και τούτο γιατί η βούληση του δωρητή έπρεπε να μείνει σεβαστή.

Για την προστασία της νομής την περίοδο αυτή παραχωρούνται στον καλόπιστο νομέα δύο ένδικα μέσα: το *interdictum uti possidetis*⁶⁵ και το *interdictum unde vi*⁶⁶. Με το πρώτο (*interdictum uti possidetis*) εξακριβωνόταν μεταξύ των διαδίκων ο νομέας του πράγματος, προκειμένου ο αντίδικος να προσκομίσει τις αποδείξεις για τη διάγνωση της κυριότητας του πράγματος. Το δεύτερο (*interdictum unde vi*, *ποινικού χαρακτήρα*) εχορηγείτο στον βιαίως εκδιωχθέντα από τη νομή για να μπορέσει εντός ενός έτους να διεκδικήσει την επιστροφή του πράγματος. Το *interdictum unde vi* αποτελούσε επομένως προσωρινή απόφαση και δεν

64. D. 44. 1. 22. 1: *Replicatio est contraria exceptio, quasi exceptionis exceptio* (αντένστασις είναι αντίθετος ένστασις, ως ένστασις ενστάσεως).

65. C. 8. 1. 3 (293): *Incerti iuris non est orta proprietatis et possessionis lite prius possessionis decidi oportere quaestionem competentibus actionibus, ut ex hoc ordine facto de dominii disceptatione probationes ab eo qui de possessione victus est exigantur.*

66. C. 8. 4. 2 (293): *Vi pulsos restituendos esse interdicti exemplo, si necdum annus excessit, certissimi iuris est, et heredes teneri in tantum, quantum ad eos pervenit.*

μπορούσε να ασκηθεί κατά των κληρονόμων του εναγομένου (κατά των κληρονόμων των διαδόχων του δωρητή στη συγκεκριμένη περίπτωση).

C. 8. 4. 4(294):⁶⁷ *Si de possessione vi deiectus es, cum et legis Iuliae vis privatae reum postulare et ad instar interdicti unde vi convenire potes, quo reum causam omnem praestare, in qua fructus etiam, quos vetus possessor percipere potuit, non quos praedo percepit, venire non ambigitur* (Εάν κάποιος βιαίως εκδιώχθηκε από τη νομή μπορεί αυτόν που βιαίως κατέλαβε την νομή να τον κατηγορήσει βάσει του Ιουλίου νόμου για βία ιδιωτική και βάσει των όρων του παραγγέλματος (*interdictum unde vi*) μπορεί να τον αναγκάσει να του επιστρέψει τη νομή και, αναμφίβολα, και τους καρπούς που ως παλαιός νομέας θα μπορούσε να έχει συλλέξει και όχι αυτούς που εκείνος συνέλεξε).

Σύμφωνα με τις διατάξεις C. 9. 12. 5 (294), C. 8. 4. 4 (194) και C.Th. 9. 20. 1 (378)⁶⁸ πρβλ. επίσης C. 9. 31. 1 (378): όποιος εξεβλήθη από τη νομή βιαίως, εάν προς ανάκτηση της νομής μεταχειρίσθηκε για πρώτη φορά το παράγγελμα *interdictum unde vi*, δεν εμποδίζεται παρα ταύτα να εγείρει σε δημόσια δίκη και την κατηγορία για ιδιωτική βία εκ του Ιουλίου νόμου.

Σύμφωνα με διάταξη των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου⁶⁹ το *interdictum unde vi* ή *momentariae possessionis interdictum*⁷⁰ δεν αφορούσε πάντα στις περιπτώσεις βίας, ιδιωτικής ή δημόσιας, αλλά με το ένδικο αυτό μέσο διασφαλιζόταν η περιουσία κάποιου, εάν η περιουσία αυτή είχε παραχωρηθεί προσωρινά προς διαχείριση σε φίλο, συγγενή ή ακόμα και σε δούλο, κατά την απουσία του νομέα. Στην περίπτωση αυτή το *momentariae possessionis interdictum=interdictum unde vi* μπορούσε να ασκηθεί άμεσα και χωρίς να πρέπει να συμπληρωθεί η απαιτούμενη *inscriptio*⁷¹. Σε περίπτωση που δεν εστοιχειοθετείτο η καταγγελία, η ποινή επιβαλλόταν σε αυτόν που καταχρηστικά είχε προβεί στην καταγγελία.

67. Η διάταξη αυτή έχει καταχωρηθεί υπό τον τίτλο 108 (*De interdictis*) του Ερμogeneϊανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI.

68. Th. MOMMSEN-P. M. MEYER (edd.), *Codex Theodosianus* I, 2, Berlin 1905, ανατύπ. Berlin 1990 [στο εξής C.Th.].

69. C.Th. 2. 1. 8 (395).

70. C. 8. 4. 8 (395)βλ. σχετικά A. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1980, „*Possessio momentaria*“, 638.

71. C. 9. 37 (395): *Abacti animalis accusatio non solum cum inscriptionibus, sed etiam sine ea observatione proponitur.*

γ) Εκ των διατάξεων περί κλοπών (*de furtis*)⁷²

C. 6. 2. 14 (293): *Eos, qui a servo furtim ablata scientes susceperint, non tantum de susceptis convenire, sed etiam poenali furti actione potes.* (Εκείνοι, οι οποίοι αποδέχθησαν κλοπιμαία τα οποία άρπαξε δούλος, ενάγονται όχι μόνον με την αγωγή των κλεπταποδόχων, αλλά και με την ποινική αγωγή για κλοπή).

Σε περίπτωση κλοπής στο θύμα παρεχόταν η ποινική αγωγή *actio furti*⁷³ και οι εμπράγματα αγωγές (*actiones in rem*) της απαίτησης (*condictio ex causa furtiva*) και της διεκδίκησης (*actio rei vindicatio*)⁷⁴. Η αγωγή της κλοπής ήταν ποινική, ο δε ενάγων όφειλε να καταγγείλει εγγράφως όχι επειδή η αγωγή αυτή ήταν δημόσια, αλλά διότι έπρεπε δια εκτάκτου ποινης να κολάζεται η επιπολαιότητα των εναγόντων⁷⁵. Δεν εμποδιζόταν όμως κάποιος να εναγάγει και εκ του ιδιωτικού δικαίου (αστικώς)⁷⁶.

Όσον αφορά στην *actio poenalis* υπό τον τίτλο 39 (*Ex delictis defunctorum quemadmodum conveniantur successores*)⁷⁷ του Ερμogeneϊανού κώδικα έχει καταχωρισθεί η διάταξη C.H. 2. 1 (293)⁷⁸: *Licet ante litem contestatam defuncto, qui ex proprio delicto conveniri potuit, successores non possint poenali actione conveniri, tamen hos etiam in tantum quantum ad eos pervenit teneri, ne scelere ditentur alieno, certissimi iuris est. Auditis itaque partium allegationibus u.c. proconsul provinciae Africae amicus noster in pronuntiando*

72. D. 47. 2' C. 6. 2. Υπό τον τίτλο 85 (*De furtis*) του Ερμogeneϊανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI έχουν καταχωρισθεί οι διατάξεις C. 6. 2. 9-19 και η διάταξη E.T. 116.

73. Σύμφωνα με τη διάταξη D. 47. 2. 50 pr.: *In furti actione non quod interest quadruplabitur vel duplabitur, sed rei verum pretium.*

74. C. 3. 45. 5 (294) 4. 8. 1 (294) 6. 2. 12 (293) 15 (293) 17 (294) 19' βλ. σχετικά E. LEVY, *Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationenrecht*, Weimar 1956, 304 (στο εξής LEVY, VR).

75. D. 47. 2. 93: *Meminsisse oportebit nunc furti plerumque criminaliter agi et eum qui agit in crimen subscribere, non quasi publicum sit iudicium, sed quia visum est temeritatem agentium etiam extraordinaria animadversione coercendam. non ideo tamen minus, si qui velit, poterit civiliter agere.*

76. C. 3. 41. 5 (294): *si tibi per furtum nec manifestum ancillam servus ope consilioque domini cum aliis rebus subtraxit, cum inter servum et liberum civile iudicium consistere non possit, eum ob hoc delictum dupli poenali actione et de rebus propriis vindicatione vel conditione convenire potes.*

77. C. 4. 17. 1 (294).

78. Βλ. I. BAVIERA (ed.), *Pars altera. Auctores, Epitome Codicis Hermogeniani (Ex Corpore Hermogeniani)*, *Fontes Iuris Romani Anteiusinianiani* τ. II, Florentiae 1940.

forman iuris sequetur (Αν πριν από την κατάραξη της δίκης έχει πεθάνει αυτός που εξ ιδίου εγκλήματος μπορούσε να διωχθεί, τότε οι διάδοχοι του δεν μπορούν να διωχθούν με την *actio poenalis*, αλλά θα εναχθούν σύμφωνα με το δίκαιο κατά το μέρος το οποίο περιήλθε σε αυτούς, ώστε να μην ωφεληθούν από την εγκληματική πράξη άλλου. Αφού εισακουσθούν τα επιχειρήματα αυτά, ο ανθύπατος της επαρχίας *Africae*, φίλος δικός μας, θα ανακοινώσει την απόφαση).

I.H. 2. 1⁷⁹: *Haec lex praecipit, si quis antequam moriatur non fuerit de facti sui scelere conventus atque convictus, si post eius obitum quod ab eo cum poena reddendum erat apud successores eius fortasse repertum fuerit, hoc tantum ab heredibus reddendum est quod ad eos cognoscitur pervenisse. Ceterum in tali re heres nec ad poenam nec ad aliquam satisfactionem tenetur obnoxious* (Η διάταξη αυτή ορίζει ότι (στις ποινικές υποθέσεις), εάν κάποιος πέθανε χωρίς να έχει διωχθεί και καταδικασθεί για έγκλημα, το οποίο είχε διαπράξει, και το οφειλόμενο μετά ποινής από αυτόν βρεθεί στα περιουσιακά στοιχεία των διαδόχων του, τότε αυτοί οφείλουν να αποδώσουν τόσο, όσο τους αναλογεί κατά την κληρονομική τους μερίδα. Κατά τα λοιπά, για το θέμα αυτό, δεν μπορεί να επιβληθεί στον κληρονόμο ποινή ή να απαιτηθεί από αυτόν κάποια άλλη ικανοποίηση)⁸⁰.

Με την *actio poenalis* επιβαλλόταν στον εναγόμενο η καταβολή χρηματικής ποινής υπέρ του ενάγοντα. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή οι κληρονόμοι δεν μπορούν να εναχθούν με την αγωγή αυτή διότι ευθύνονται μόνον κατά το μερίδιο το οποίο τους αναλογεί επί της κληρονομιαίας περιουσίας⁸¹.

E.T. 116: *Qui sciens ex rapinis aliqua a raptore, id est a fure, servanda susceperit, eadem qua raptor poena teneatur* (Όποιος εν γνώσει του παρακρατεί πράγματα που προέρχονται από αρπαγή, πράγματα δηλαδή προερχόμενα με τον ένα ή άλλο τρόπο από τον ίδιο τον άρπαγα, δηλ. από τον κλέπτη, τιμωρείται με την ίδια ποινή που τιμωρείται και ο άρπαγας. Ο κλεπταποδόχος τιμωρείται με την ποινή που επιβάλλεται στον κλέπτη).

79. Βλ. I. BAVIERA (ed.), *Pars altera. Auctores, Epitome Codicis Hermogeniani (Interpretatio)*, *Fontes Iuris Romani Antejustiniani* τ. II, Florentiae 1940.

80. Πρβλ. C. 4. 17 (294)=B. 24. 7. 8: *Ex delictis defunctorum ... successores eius in solidum, alioquin in quantum ad eos pervenit conveniri iuris absolutissimi est, ne alieno scelere ditentur*.

81. E.T. 88: *... nisi ob earum tantum rerum repetitionem, quas ad eos pervenisse constiterit*. Αντιθέτως σύμφωνα με τη διάταξη LV (*Ant.*) 7, 2, 19 οι κληρονόμοι έχουν πλήρη υπαλλακτική ευθύνη· βλ. σχετικά LEVY, VR, 307, 314 έπ.; KASER, RPR II, 426 σημ. 17 KASER, RZ, 232 έπ.

Ως προς τη νομική της αντιμετώπιση, την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος και το ύψος της ποινής⁸² η αρπαγή εξομοιώνεται με την κλοπή⁸³. Οι όροι *furari* και *rapere* έχουν την ίδια σημασία⁸⁴, στον δε άρπαγα επιβάλλονται επιπλέον και οι ποινές εκείνες που προβλέπονται για το αδίκημα της εγκληματικής βίας⁸⁵. Όσον αφορά στην *poena dupli* ή *quadruplum* επί Διοκλητιανού βλ. τις διατάξεις C. 3. 41. 5 (294) και 6. 2. 11 (293)⁸⁶.

δ) Εκ του Φαβίου νόμου περί ανδραποδισμού (*De lege Fabia de plagiariis*)⁸⁷

E.T. 81: Si quis nesciens a pliatore mancipia comparaverit, reatu plagii non potest obligari. (Εάν κάποιος εν αγνοία του⁸⁸ αγόρασε από ανδραποδιστή ανδράποδα, δεν μπορεί να κατηγορηθεί για το έγκλημα του ανδραποδισμού)⁸⁹.

Πρβλ. C. 9. 20. 10 (293): *Comparantem ab eo, qui abduxit plagio mancipia, si delicti socius non probetur, nullo crimine teneri convenit* (Εκείνος, ο οποίος αγόρασε από ανδραποδιστή ανδράποδο που έχει αρπάξει, εάν δεν αποδειχθεί

82. Η αρπαγή, αλλά και η κλοπή, επιμωρείτο την περίοδο αυτή με το *quadruplum* βλ. Th. MOMMSEN – P. KRÜGER (edd.), *Institutiones*, Hildesheim 2000, [στο εξής *Inst.*], 4. 1. 5: *Poena manifesti furti quadrupli est tam ex servi persona quam ex liberi, nec manifesti dupli.*

83. Βλ. *E.T.* 116 και *Coll.* 7. 5. 3, όπου *furari* και *rapere* εξομοιώνονται.

84. *Coll.* 7. 5. 3 (*Paulus libro sententiarum II sub titulo de furibus*): *nec manifestus est fur, qui in rapiendo quidem comprehensus non est...* πρβλ. *P.S.* 2. 31. 2 (*in faciendo*) I. BAVIERA (ed.), *Pars altera. Auctores, Gai Institutionum Epitome, Fontes Iuris Romani Anteiusiniani* τ. II, Florentiae 1940 [στο εξής *Gai Inst.*], 2. 11. 6 *E.T.* 57.

85. *C.Th.* 9. 10. 1-4 (*Violentia*) (KASER, *RPR* II, & 240 I b/c & 198 II).

86. *C.* 6. 2. 11 (293): *... non ignorat in quadruplum manifesti, nec manifesti vero dupli actione furti constituta condemnationem formare* και 19: *actione dupli furti nec manifesti convenitur* βλ. σχετικά LEVY, *VR*, 316.

87. *D.* 48. 15, *C.* 9. 20 Υπό τον τίτλο 130 (*Ad legem Fabiam*) του Ερμογενειανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI έχουν καταχωρισθεί οι διατάξεις *C.* 9. 20. 9-15 (293-294) [πρβλ. 3. 15. 2 (294)] και η διάταξη *E.T.* 81. Βλ. σχετικά με τον ανδραποδισμό την δημοσίευση του F. BOTTA, *Per lo studio del diritto penale bizantino. Aspetti del regime repressivo del "plagium" fra tradizione romana e innovazione orientale*, στους J. H. A. LOKIN-B. H. STOLTE, *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici*, IUSS Press, Pavia-Italia, 2011, 617-633.

88. Γενικεύεται ο κανόνας *errantis nulla voluntas est* βλ. σχετικά *Coll.* 6. 6 *D.* 39. 3. 20, όσον αφορά στην *iusta causa erroris (ignorantia)*.

89. *Obligari* αφορά και στις δεσμεύσεις, οι οποίες απορρέουν από ποινικές διαδικασίες (KASER, *RPR* II, 329 σημ. 2)

κοινωνός του εγκλήματος αυτού, είναι δεκτό ότι δεν είναι ένοχος για κανένα έγκλημα).

Το *plagium*, ο ανδραποδισμός, ως ποινικά τιμωρούμενη πράξη διαχωρίζεται σαφώς από το *furtum*⁹⁰. Η *Lex Fabia plagii* αφορούσε κυρίως στην προστασία ευκατάστατων ανθρώπων σε περίοδο οικονομικής δυσπραγίας, όπου ο αριθμός των δούλων είχε σημαντικά μειωθεί. Η ποινή ήταν χρηματική⁹¹, αλλά από τότε που η *cognitio* μεταφέρθηκε στον *praefectus urbi* και στον *praeses provinciae*, μπορούσε *extra ordinem* να επιβληθεί και η θανατική ποινή. Η υπό του Φαβίου νόμου ορισθείσα χρηματική ποινή (*poena pecuniaria*) έπαυσε να είναι σε χρήση επειδή οι αποκαλυφθέντες (*nam in hoc crimine detecti*) ότι διέπραξαν παρόμοιο έγκλημα έπρεπε να τιμωρηθούν κατά το μέτρο του εγκλήματος (*pro delicti modo coercentur*)⁹². Για την επιβολή του Φαβίου νόμου ήταν απαραίτητη η εγγραφή (έγγραφο κατηγορία) (*subscriptio*)⁹³, η καταγγελία (*accusatio*)⁹⁴ και η δικαστική απόφαση (*sententia*).

Οι διατάξεις *P.S.* 5. 6. 14⁹⁵, *C.* 9. 20. 6 (287)⁹⁶, *Coll.* 14. 3. 4⁹⁷ αποδεικνύουν ότι για το έγκλημα του ανδραποδισμού οι χρηματικές ποινές εξακολουθούσαν να είναι σε ισχύ. Από τη διάταξη *P.S.* 5. 6. 14 προκύπτει ότι, όταν το πραγματικό του *furtum* διασταυρωνόταν με την ειδική υπόσταση του *plagium*, τότε στο δράστη επιβαλλόταν για το μεν ένα ποινή εκ του ιδιωτικού δικαίου για το δε άλλο ποινή εκ του δημοσίου δικαίου⁹⁸. Υπό αυτήν την έννοια η διάταξη *C.Th.* 9. 20. 1 (378) αντιτάσσει

90. LEVY, VR, 321 έπ.

91. *Coll.* 14. 2. 2. 3.

92. *D.* 48. 15. 7.

93. *Subscriptio in crimen*: *D.* 48. 2. 7 pr.' *C.* 9. 2. 13' *C.Th.* 9. 1 βλ. σχετικά HEUMANN-SECKEL, "Subscriptio".

94. *Accusatio*: *D.* 48. 2' *C.* 9. 1 και 2 βλ. σχετικά HEUMANN-SECKEL, "Accusatio".

95. *P.S.* 5. 6. 14: *Adversus eum qui hominem liberum vinxerit ... et interdicto quidem id agitur, ut exhibeatur is qui detinetur, lege autem Fabia, ut etiam poena nummaria coerceatur.*

96. *C.* 9. 20. 6 (287): *In fuga servum constitutum neque vendere neque donare licet... quae super huiusmodi delictis certam poenam fisco inferendam statuit.*

97. *Coll.* 14. 3. 4: *Lege autem Fabiam tenetur, qui civem Romanum eumve, qui in Italia liberatus sit, celaverit vinxerit vincuntumve habuerit, vendiderit emerit, quive in eam rem socius fuerit: cui capite primo eiusdem legis poena iniungitur. Si servus quis sciente domino fecerit, dominus eius sestertiis quinquaginta milibus eodem capite punitur.*

98. LEVY, VR, 322 σημ. 84.

την *furti actio* στην *legis Fabiae constitutum*. Η διάταξη C. 9. 20. 6 (287) ορίζει ότι δεν μπορεί κανείς να προβεί σε αγοραπωλησία φυγάδα δούλου. Όποιος όμως είναι ένοχος για το έγκλημα αυτό (*delictum*) πρέπει να πληρώσει ορισμένη ποινή στο δημόσιο ταμείο (*certam poena fisco*). Μόνο κατά τη διαίρεση κοινής περιουσίας (*in divisione communium rerum*) μπορεί να γίνει αμοιβαίος πλειστηριασμός. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις η πώληση ενός δραπετή δούλου είναι νόμιμη όταν αυτός βρεθεί από τον αγοραστή. Σε περιπτώσεις, επομένως, αγοραπωλησιών δούλων που είχαν δραπετεύσει οι ποιινές ήσαν πάντα χρηματικές. Από τη διάταξη τέλος Coll. 14. 3. 4 προκύπτει ότι ενέχεται εκ των διατάξεων της *Lex Fabia* όποιος κρύβει (άκοντα) (*celaverit*), αλυσοδένει (*vinxerit*), κρατεί σε δεσμά (*vincitumque habuerit*), εκποιεί και έχει αγοράσει (*vendiderit emerit*) ελεύθερο πολίτη αλλά και απελεύθερο ο οποίος απελευθερώθηκε στην Ιταλία. Εκ των διατάξεων της *Lex Fabia* ενέχεται και ο συνεργός του στα παραπάνω εγκλήματα. Εάν το έγκλημα διεπράχθη από δούλο εν γνώσει του κυρίου του, ο κύριος θα καταβάλει χρηματική ποινή. Χρηματική ποινή επιβάλλεται σε όποιον χρησιμοποίησε πειθώ για να δραπετεύσει δούλος, ο οποίος βρισκόταν υπό την εξουσία τρίτου, αλλά και σε όποιον αγόρασε και πώλησε δούλο χωρίς τη θέληση του κυρίου του. Η ίδια ποινή επιβαλλόταν και στο συνεργό του δράστη.

ε) Εκ των διατάξεων περί της αγωγής περί ελευθερίας (*De liberali causa*)⁹⁹

*de calumniatoribus*¹⁰⁰/*de lege Iulia repetundarum*/¹⁰¹*de iniuriis*¹⁰²

E.T. 79: *Qui ingenuum in servitute tenet, nec conditioni potest obnoxium comprobare, et calumniae et iniuriarum reus teneatur adstrictus* (Όποιος κρατεί ελεύθερο άνθρωπο σε κατάσταση δουλείας και δεν μπορεί να αποδείξει ότι από υπαιτιότητά του ο άνθρωπος αυτός περιέπεσε στην κατάσταση αυτή είναι ένοχος για ύβρη και κατασυνκοφάντηση)¹⁰³.

99. D. 40. 12' C. 7. 16. Υπό τον τίτλο 96 *De liberali causa* του Ερμogeneϊανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI έχουν καταχωρισθεί οι διατάξεις C. 7. 14. 4-14 (293/294)' 7. 16. 9-40 (293/294)' 7. 18. 2' 7. 19. 5-6 (293)' 7. 20. 2 (294)' 7. 22. 1 (293) και η διάταξη E.T. 79.

100. D. 3. 6' C. 9. 46.

101. D. 48. 11' C. 9. 27.

102. *Inst.* 4. 4' C. 9. 35' D. 47. 10.

103. Το *Edictum Theodorici* παραβλέπει την κλασική προϋπόθεση *infamandi gratia*,

Προβλ. τη διάταξη *E.T.* 79 με τη διάταξη *C.* 7. 16. 31 (294)¹⁰⁴: *Si tibi servitutis improbe moveatur quaestio, sollemnibus ordinatis de calumnia vel iniuria, prout vindictae viam elegeris, habita contestatione, posteaquam servus non esse fueris pronuntiat, adversus eam sententiam postulare potes, tunc demum de his etiam quae directa probaveris restitutionem, cum pro libertate fuerit pronuntiatum, petiturus.* (Εάν κακόπιστα κινήθηκε δίκη με σκοπό να αποδειχθεί ότι ο status σου ήταν εκείνος του δούλου, εσύ δύνασαι να εγείρεις αγωγή για κατασυκοφάντηση ή για ύβρη, όποιο από τα δύο επιλέξεις. Εάν στη συνέχεια το δικαστήριο κρίνει ότι δεν είσαι δούλος μπορείς να κινηθείς κατά της προδικαστικής απόφασης και να ζητήσεις αποκατάσταση των περιουσιακών στοιχείων που σου άρπαξαν, εφόσον υπάρχει πλέον απόφαση ότι είσαι ελεύθερος).

Το ζήτημα, διαφορά¹⁰⁵, το οποίο αφορούσε στην κοινωνική θέση (*status*) ενός ανθρώπου, επιλυόταν με προδικαστική απόφαση (δια προκρίματος κατά το διηνεκές διάταγμα) *an liber sit*¹⁰⁶. Εάν η *vindicatio* ήταν *in libertatem* ενάγων ήταν ο *adsertor in libertatem*¹⁰⁷, ο οποίος υποστήριζε ότι επρόκειτο περί ελευθέρου και εναγόμενος εκείνος, ο οποίος τον διεκδικούσε ως δούλος του. Όταν η *vindicatio* ήταν *in servitutum*, οι ρόλοι αντιστρέφονταν¹⁰⁸.

Όσον αφορά στην προσβολή της ελευθερίας, το ιδιωτικό έγκλημα (*delictum*) διαχωρίζεται από το δημόσιο (*ex causa publici iudicii=publicum iudicium*)¹⁰⁹ χαρακτηριζόμενο το μεν ένα ως *iniuria*¹¹⁰ το δε άλλο ως *calumnia*. Η αγωγή *de calumniatoribus*, ωστόσο, εγείρεται τόσο σε ιδιωτικές υποθέσεις όσο και σε δημόσιες δίκες, εφόσον εκ του Ιουλίου νόμου περί καταχρήσεων ενέχεται όποιος έλαβε χρήματα ώστε κατασυκοφαντικώς

την οποία προβλέπει η διάταξη *C.* 9. 35. 9 (294): *Qui liberos infamandi gratia dixerunt servos, iniuriarum conveniri posse non ambigitur* βλ. σχετικά LEVY, VR, 328.

104. Πρωτότυπη διάταξη της *E.T.* 79 (LEVY, VR, 328).

105. *Liberalis causa, status quaestio* D. 40. 12' C 7. 16 (B. 48. 20).

106. *C.* 7. 16. 21 (293): *si controversia erit, utrum ex servitute in libertatem petatur an ex libertate in servitutum.*

107. M. KASER, "Adsertor", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 79 (1962) 397 έπ.

108. KASER, *RPR*, I & 67 IV 288.

109. *Publica iudicia* D. 48. 1.

110. Η *Iniuria* αποτελούσε ιδιωτικό έγκλημα (*delictum*), το οποίο εδιώκετο μόνον κατόπιν αιτήσεως του προσβληθέντος.

να δημιουργήσει δυσχέρειες¹¹¹. Κατά τη διοκλητιάνεια περίοδο, ως προς τις δημόσιες δίκες, σε όποιον ενεχόταν εκ του Ιουλίου νόμου περί καταχρήσεων επιβαλλόταν *extra ordinem* ποινή, η ποινή της εξορίας είτε και σκληρότερη ποινή κατά το διαπραχθέν (*prout admiserint*). Ως προς τις ιδιωτικές υποθέσεις εναντίον εκείνου για τον οποίο υπήρχε ο ισχυρισμός ότι πήρε χρήματα ώστε κατασυκοφαντικώς να εγείρει δίκη ή να μην εγείρει δίκη, άρμοζε εντός ενός έτους η εκ του γεγονότος (πραγματικού) αγωγή=*in factum actio*¹¹² *compedit* για το τετραπλούν των χρημάτων τα οποία έλαβε, μετά δε το έτος για το απλούν¹¹³.

Όσον αφορά στο αδίκημα της προσβολής της τιμής (*iniuria*)¹¹⁴, μπορούσε ο παθών να εναγάγει είτε ποινικώς είτε πολιτικώς¹¹⁵. Και εάν μεν εγειρόταν αγωγή (*civiliter*), αφού είχε γίνει διατίμηση, η ποινή επιβαλλόταν κατά τα λεχθέντα, αν όμως εγειρόταν ποινική αγωγή (*criminaliter*), επιβαλλόταν στον ένοχο έκτακτος ποινή (*extra ordinem*) κατ' εκτίμηση του δικαστού.

Επειδή κατά τον Διοκλητιανό οι συκοφάντες κινδύνευαν σε υποθέσεις δημοσίων δικών και όχι σε υποθέσεις ελευθερίας, οι οποίες περιελάμβαναν ιδιωτικές έριδες¹¹⁶, ως προς τις υποθέσεις ελευθερίας (*causae liberales*) ο αυτοκράτορας περιορίζεται στις εκ του ιδιωτικού δικαίου συνέπειες της *calumniā*¹¹⁷. Καταδίκη εκ του ποινικού δικαίου επί ιδιωτικών υποθέσεων θεωρείτο μη συνηθισμένη. Παρόλα αυτά, έως

111. *D. 3. 6. 1. 1: Hoc autem iudicium non solum in pecuniariis causis, sed et ad publica crimina pertinere ... maxime cum et lege repetundarum teneatur, qui ob negotium faciendum aut non faciendum per calumniam pecuniam accepit* C. 9. 27 (*Ad legem Iuliam repetundarum*=B. 60. 43. 11' βλ. σχετικά MOMMSEN, *Strafrecht*, 806 σημ. 8 και 491 σημ. 2.

112. Βλ. για τις αγωγές *in factum* βλ. P. GRÖSCHLER, *Actiones in factum*, Berlin 2002.

113. *D. 3. 6. 1 (De calumniatoribus): In eum qui, ut calumniae causa negotium faceret vel non faceret pecuniam accepisse dicitur, intra annum in quadruplum ... post annum simpli in factum actio competit.*

114. *Inst. 4. 4. 10.*

115. *D. 47. 10. 7. 6: Posse hodie de omni iniuria, sed et de atroci civiliter agi imperator noster rescripsit* (ο αυτοκράτορας αποφάσισε ότι είναι δυνατόν σήμερα να εγερθεί αστική αγωγή για κάθε αδίκημα και για βαρύ έγκλημα)' πρβλ. επίσης *D. 47. 10. 37. 1: Etiam ex lege Cornelia iniuriarum actio civiliter moveri potest condemnatione aestimatione iudicis facienda* (και εκ του Κορνηλιού νόμου, εγείρεται αστική αγωγή για κάθε αδίκημα γινομένης της καταδίκης κατ' εκτίμηση του δικαστού).

116. *C. 9. 46. 5.*

117. LEVY, "Gesetz und Richter", 493 σημ. 394.

και την εποχή του το έγκλημα της προσβολής της ελευθερίας μπορούσε να κολασθεί και ποινικά. Η εξορία, ως εσχάτη ποινή, επιβάλλεται *extra ordinem* κατά την περίοδο αυτή: *Qui per calumniam iniuriae actionem instituit, extra ordinem punitur: omnes enim calumniatores exilii vel insulae relegatione aut ordinis amissione puniri placuit*¹¹⁸. (Όσον αφορά στις καταχρήσεις και την *calumnia*, η κατά τον νόμο ποινή παρέμεινε η ίδια μέσω όμως της διαδικασίας *extra ordinem* έγινε επουσιώδης ώστε να μην μπορεί ούτε ως μέτρο να παίζει κάποιο ρόλο).

Ad senatus consultum Ninnianum

C. 7. 20. 2 (294): *Libertinae condicionis constitutis privatis pactis mutare statum non licere Ninniano senatus consulto contra collusorem poena statuta praemioque detegenti promisso manifeste declaratur.* (Με τη διάταξη αυτή απαγορεύθηκε η μεταβολή του *status libertinae condicionis* με ιδιωτικά σύμφωνα, η ποινή δε γι' αυτόν ο οποίος θα συμμετείχε σε παρόμοια συμπαιγνία αποτελούσε και ανταμοιβή γι αυτόν ο οποίος θα την αποκάλυπτε)¹¹⁹.

Ad senatus consultum Claudianum

Cons. 9. 7 (365): *Felici consulari Macedoniae*¹²⁰: *Si servilibus contuberniis sese mulieres quondam ingenuae subdiderint, et nunc contemnentes dominum minoris aetatis servitutis iugum conantur effugere, gravitas tua his, qui servilem condicionem non statim in ipsis coniunctionum primordiis refugerunt, necessitatem subeundae servitutis imponat* (Εάν ελεύθερες γυναίκες συννευρέθησαν με δούλους και τώρα επιχειρούν να διαφύγουν από τον ζυγό της δουλείας προφασιζόμενες ότι ήταν ανήλικες, η δική σου αυστηρότητα θα επιβάλει το καθεστώς της δουλείας

118. P.S. 5. 4. 11=D. 47. 10. 43: *extra ordinem damnatur: id est exilium aut relegationem aut ordinis amotionem patiatur.*

119. Βλ. όσον αφορά στο *SC Ninnianum* επί Δομητιανού (81-96) και στην ποινή *contra collusorem* D. 40. 16. 1: *... senatus consultum factum est Domitiani temporibus, quo cautum est, ut, si quis probasset per collusionem quicquam factum, si iste homo servus sit, fieret eius servus qui detexisset collusionem* (θεσπίστηκε επί των χρόνων του Δομητιανού συγκλητικό δόγμα με το οποίο ορίστηκε, εάν κάποιος αποδείκνυε ότι με συμπαιγνία έγινε δούλος κάποιος ελεύθερος, ο ελεύθερος να γίνεται δούλος εκείνου που αποκάλυψε τη συμπαιγνία) (KASER, RPR I, σημ. 68' RZ § 55 σημ. 47).

120. Η διάταξη *Cons. 9. 7* έχει καταχωρισθεί υπό τον τίτλο 97 (*Ad senatus consultum Claudianum*) του Ερμογενειανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI.

στις γυναίκες αυτές, οι οποίες ευθύς εξ αρχής δεν απέφυγαν να συννευρεθούν με δούλους).

Σύμφωνα με το *SC Claudianum* (52 μ.Χ)¹²¹ το καθεστώς της δουλείας επιβαλλόταν από τις αρχές¹²² σε ελεύθερη γυναίκα, η οποία συννευρέθηκε με δούλο παρά τη θέληση του κυρίου του δούλου και αφού είχε η ίδια προειδοποιηθεί τρεις¹²³ τουλάχιστον φορές από τον κύριο του δούλου ενώπιον επτά μαρτύρων¹²⁴. Σε περίπτωση που ο κύριος του δούλου είχε συναινέσει, η γυναίκα κατόπιν συνεννόησης μαζί του μπορούσε να παραμείνει ελεύθερη. Τα τέκνα από την συνένωση αυτή, ωστόσο, έπρεπε να περιέλθουν σε κατάσταση δουλείας¹²⁵. Επί Αδριανού, τα προερχόμενα από παρόμοια συνένωση τέκνα θεωρήθηκαν ελεύθερα¹²⁶. Η παραπάνω διάταξη δεν εύρισκε εφαρμογή ως προς τους άνδρες οι οποίοι συννευρίσκονταν με δούλες *alienae ancillae sequuntur*¹²⁷ (*contubernium*)¹²⁸. Σύμφωνα με το κλασικό δίκαιο αρκούσε μία φορά να προειδοποιηθεί η γυναίκα¹²⁹.

Επί Κωνσταντίνου η ποινή επαυξήθηκε: στον ελεύθερο επιβαλλόταν η κεφαλική ποινή, ο δε δούλος παραδιδόταν στο πυρ¹³⁰. Το Κλαυδιανό

121. *D. 29. 5* (KASER, *RPR*, I 289, σημ. 7).

122. KASER, *RPR* II, 131 σημ. 17 βλ. επίσης B. BIONDI, *Scritti giuridici* III, Milano 1965, 48 έπ.

123. *Gai. Inst.*, I, 91, 160' E. KOESTERMANN, *Tacitus Annalen* III (11-13) Heidelberg 1968 [στο εξής *Tac. Ann.*], 12, 53, 1. Σύμφωνα με τις διατάξεις *P.S. 2. 21a. 17* και *C.Th. 4. 11. 2. 6*. η *denuntiatio* έπρεπε να υποβληθεί τρεις φορές' βλ. σχετικά KASER, *RPR* I, 292 σημ. 39.

124. Η *denuntiatio* έπρεπε να υποβληθεί εγγράφως [*C.Th. 10. 20. 3* (365)=*C. 11. 8. 3* (*sollemni*)' *P.S. 2. 21a. 17*]. Σύμφωνα με τη διάταξη *I.T. 4. 12. 2* (*Interpretatio* στον *C.Th.*) η καταγγελία έπρεπε να γίνει ενώπιον επτά μαρτύρων, οι οποίοι ήσαν ρωμαίοι πολίτες, βλ. K. G. BRUNS- E. SCHAU, *Syrisch-Römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert*, Leipzig 1880 (ανατύπ. 1961), L 48 (στο εξής *SRR*).

125. *C.Th. 4. 12. 6. 1*.

126. *Gai. Inst.* I, 84. Όσον αφορά στις ιδιαιτερότητες του *SRR L 48'* πρβλ. L. MITTEIS, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1891 [ανατύπ. Hildesheim 1963], 364 έπ.

127. *C. 7. 16. 3* (225) (*SRR L 48*).

128. Ως *contubernium* χαρακτηριζόταν η κατ' αρχήν νομικώς αδιάφορη ένωση μεταξύ δούλων, αλλά και η ένωση μεταξύ δούλου και ελεύθερου (*D. 21. 1. 35'* *D. 23. 2. 14. 3'* *D. 40. 4. 59 pr.'* *C. 5. 5. 3'* *C. 7. 16. 3. 29'* *C. 9. 9. 23'* *C. 9. 9. 24*).

129. Βλ. E. LEVY, *West-östliches Vulgarrecht und Justinian*, *Gesammelte Schriften*, τ. I, Köln-Graz 1963, 275 (στο εξής *LEVY, West-östliches Vulgarrecht und Justinian*).

130. *C. 9. 11* (326).

συγκλητικό δόγμα εφαρμόστηκε και από τους μετέπειτα αυτοκράτορες¹³¹. Επί Ιουστινιανού καταργήθηκε¹³².

στ) Εκ του Κορνηλίου νόμου περί δολοφόνων (*de lege Cornelia de sicariis*)¹³³

C. 9. 16. 5 (294): *Si quis te reum Corneliae legis de sicariis fecerit, innocentia purgari crimen, non adulta aetate defendi convenit* (Εάν κάποιος σε κατηγορήσει, βάσει του Κορνηλίου νόμου περί δολοφόνων πρέπει να αποδείξεις την αθωότητά σου και όχι να υπερασπίζεσαι τον εαυτό σου προβάλλοντας το νεαρό της ηλικίας, [ότι δηλ. είσαι κάτω των 25 ετών]).

Ο Κορνήλιος νόμος αφορούσε στην υπαίτια ανθρωποκτονία¹³⁴. Δεν ενεχόταν εκ του νόμου αυτού νήπιος (*infans= minor VII annis*) ή φρενοβλαβής, επειδή τον μεν ένα προστάτευε η αθωότητα της βουλήσεως (*innocentia consilii*) τον δε άλλο απάλλασσε η συμφορά που τον είχε βρει από την κακιά του τύχη¹³⁵. Η διάταξη αυτή αφορά ανήλικο (*adultus*) κάτω των 25 ετών¹³⁶, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να επικαλεσθεί αθωότητα της βουλήσεώς (*innocentia consilii*). Η *innocentia consilii* ισχύει μόνον ως προς τα νήπια (*infans=minor VII annis*).

C. 9. 16. 6 (294): *Is, qui cum telo ambulaverit hominis necandi causa, sicut is, qui hominem occiderit vel cuius dolo malo factum erit commissum, legis Corneliae de sicariis poena coercetur* (Όποιος οπλισμένος πορεύεται για να φονεύσει κάποιον, όπως και αυτός που εφόνευσε ή αυτός που δολίως διέπραξε φόνο, θα κολάζεται με την ποινή του Κορνηλίου νόμου περί δολοφόνων)¹³⁷.

131. *C.Th.* 4. 11. 2. 6. eod. 7 πρβλ. *P.S.* 2. 21a. 17 (*denuntiatio*) *I.T.* 4. 12. 2' *LV (Ant.)* 3. 2. 4' *SRR L* 48.

132. *C.* 7. 24 (531-34) (*De senatus consulto Claudiano tollendo*) *Inst.*, 3. 12. 1 βλ. σχετικά *KASER, RPR II*, 131 σημ. 18.

133. *D.* 48. 8' *C.* 9. 16. Υπό τον τίτλο 128 (*De lex Cornelia de sicariis*) του Ερμογενειανού κώδικα έχουν καταχωρισθεί οι διατάξεις *C.* 9. 16. 4 (290)=*Coll.* 1. 10' *C.* 9. 16. 5 (294)' *C.* 9. 16. 6 (294) και *Coll.* 1. 8.

134. *D.* 48. 8. 7: *neque in hac lege culpa lata pro dolo accipitur* (*MOMMSEN, Strafrecht*, 626 σημ. 1).

135. *D.* 48. 8. 12.

136. Ανήλικος κάτω των 25 ετών *adultus* (*D.* 4. 4. 11. 2' 4. 4. 41' 43' 49' *C.* 2. 41. 2' 2. 3. 22).

137. Πρβλ. *D.* 48. 8. 1.

Φόνος (υπαίτια ανθρωποκτονία) διαπιστώνεται εφόσον υπάρχει (αξιόποινος) σκοπός (*causa negandi, occidendi*)¹³⁸ και βούληση, θέληση, πρόθεση (*voluntas negandi, occidendi*)¹³⁹. Χαρακτηριστικό για την περίοδο αυτή είναι η εισαγωγή του υποκειμενικού στοιχείου στην τέλεση του εγκλήματος, η *voluntas* που προϋποθέτει δόλο. Ο σχεδιασμός *dolo malo*, η δολία πρόθεση, θεωρείται αντί πράξεως (*dolus pro facto accipitur*), το βαρύ όμως πταίσμα, η *lata culpa* - σε αντίθεση με τη *levis culpa* ή *nimia negligentia* - δεν εξομοιώνεται με δόλο (*neque culpa lata pro dolo accipitur*)¹⁴⁰. Στο ποινικό δίκαιο, άλλωστε, ο κανόνας *magna negligentia culpa est: magna culpa dolus est* ουδέποτε εφαρμόστηκε.

Δεδομένου λοιπόν ότι έγκλημα συντελείται, εφόσον υπάρχει πρόθεση βλάβης (*si et voluntas nocendi intercedat*), θα πρέπει τα λοιπά εγκλήματα τα οποία διαπράττονται εξαιτίας απροόπτου γεγονότος (*ex improviso casu*) και όχι εκ δόλου (*quam fraude*) να αποδίδονται στην τύχη και όχι στην αδικία (*fato plerumque, non noxae inputantur*)¹⁴¹. Εάν κάποιος έχει διαπράξει ανθρωποκτονία όχι εκ προθέσεως (*non voluntate*), αλλά κατά τύχη (*sed casu*), η δε αφορμή του θανάτου προήλθε από λάκτισμα (*calcis ictu mortis occasio*), αυτός απαλλάσσεται¹⁴². Η θανάτωση ανθρώπου με όπλο, το οποίο μάλλον έχει ξεφύγει από χέρι παρά έχει ριφθεί με πρόθεση, πράγμα το οποίο στον Δωδεκάδελτο νόμο σήμαινε τη θανάτωση (Tödtung), εν αντιθέσει προς την ειδική ανθρωποκτονία (Mord) εντάσσεται στον εξ αμελείας φόνο¹⁴³. *Fraus (dolus)*¹⁴⁴ και *casus*¹⁴⁵, *voluntas* και *casus*¹⁴⁶ την περίοδο αυτή αποτελούν αντίθετες έννοιες' ο ορισμός ωστόσο του *casus* περιλαμβάνει και την *culpa*¹⁴⁷.

138. *Causa* με γενική (*causa negandi, occidendi*) εκφράζει τον αξιόποινο σκοπό.

139. C. 9. 16. 1: *crimen enim contrahitur, si et voluntas nocendi intercedat* πρβλ. *Coll.* 1. 9: ... *voluntas occidendi*.

140. D. 48. 8. 7.

141. *Coll.* 1. 9.1.

142. C. 9. 16. 4 (290)=*Coll.* 1. 10.

143. MOMMSEN, *Strafrecht*, 837 σημ. 1.

144. Όσον αφορά στη σταδιακή αντικατάσταση του *dolus* από τον *fraus* στη διάρκεια της μετακλασικής περιόδου βλ. KASER, *RPR* II, 349 σημ. 22 και 347 σημ. 13.

145. *Coll.* 1. 9. 1 (222).

146. C. 9. 16. 4 (290)=*Coll.* 1. 10.

147. *Coll.* 1. 9. 1' *Coll.* 10. 3.1: *dolum, non etiam casum* (MOMMSEN, *Strafrecht*, 837 σημ. 1).

Η *deportatio*¹⁴⁸ επιβάλλεται *extra ordinem* στους *honestiores*. Ως κανονική ποινή (Normalstrafe) για το έγκλημα της υπαίτιας ανθρωποκτονίας ισχύει η θανατική ποινή (*solent hodie capite puniri*).

Coll. 1. 8 (215): *Frater vester rectius fecerit, si se praesidi provinciae optulerit: cui si probaverit non occidendi animo Iustam a se percussam esse, remissa homicidii poena secundum disciplinam militarem sententiam proferet.* (Ο αδελφός σου θα έπραττε ορθότερα, εάν είχε παρουσιασθεί ενώπιον του διοικητή της επαρχίας. Διότι, εάν είχε αποδείξει ότι εφόνευσε την Ιούστα χωρίς πρόθεση, ο διοικητής θα παρέλειπε την επιβολή της ποινής της ανθρωποκτονίας και θα είχε εκδώσει απόφαση σύμφωνα με τη στρατιωτική πειθαρχία).

Όσον αφορά στα εγκλήματα στρατιωτών τη δικαιοδοσία εκδίκασης ανθρωποκτονιών είχε ο διοικητής της επαρχίας. Ο φόνος (υπαίτια ανθρωποκτονία) εκδικαζόταν σύμφωνα με το κοινό δίκαιο, η δε ανθρωποκτονία εξ αμελείας και η εξ αμελείας σωματική βλάβη υπαγόταν στο στρατιωτικό κώδικα¹⁴⁹. Οι υποθέσεις οι οποίες εκδικάζονταν βάσει του στρατιωτικού κανονισμού (*secundum disciplinam militarem*)¹⁵⁰ μπορούσαν να εκδικασθούν από το διοικητή της επαρχίας, κατά κανόνα όμως παραπέμπονταν στον διοικητή της λεγεώνας (*legatus legionis, legatus Augusti legionis*)¹⁵¹. Ο *legatus Augusti pro praetore*¹⁵² δεν είχε τη δικαιοδοσία να επιβάλει κεφαλική ποινή επί των στρατιωτών, οι οποίοι υπηρέτουσαν στις λεγεώνες που στάθμευαν στις επαρχίες¹⁵³.

148. D. 48. 8. 3. 5.

149. MOMMSEN, *Strafrecht*, 289 σημ. 2 (D 1. 21. 1 pr. 49. 5. 1) Για τη διάταξη αυτή ειδικότερα και όσον αφορά στα στρατιωτικά εγκλήματα και στη δικαιοδοσία του διοικητή της επαρχίας βλ. E. SANDER, *Das römische Militärstrafrecht, Rheinisches Museum* 103 (1960), 289-319 και 295 σημ. 356. Όταν ο ενάγων είναι πολίτης και ο εναγόμενος στρατιώτης, η υπόθεση εκδικάζεται ενώπιον του στρατιωτικού διοικητή. Αντιθέτως, όταν πολίτης ενάγεται από στρατιώτη, την υπόθεση εκδικάζει πολιτικό δικαστήριο.

150. C. 9. 16. 1 (215) C.Th. 2. 1. 2 (355).

151. *Vat.* 222.

152. Ο *legatus Augusti pro praetore* διοριζόταν από τον αυτοκράτορα ως διοικητής των αυτοκρατορικών επαρχιών για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα και αποστέλλοταν στις συγκλητικές επαρχίες με σκοπό τη διεκπεραίωση συγκεκριμένης αποστολής.

153. D. 2. 1. 3.

ζ) Εκ του Ιουλίου νόμου περί πλαστών (*de lege Cornelia de falsis*)¹⁵⁴

E.T. 40: Qui falsum nesciens allegavit, ad falsi poenam minime teneatur (Όποιος εν αγνοία του πλαστογραφέι δεν ενέχεται εκ των διατάξεων του εγκλήματος αυτού).

C. 9. 22. 20 (294): Nec exemplum precum editionis aliter per errorem scriptum, cum non nisi dolo falsum committentes crimini subiugentur, cognitionem dati iudicis moratur (Για αντίγραφο αιτήσεως, το οποίο δεν γράφτηκε σωστά από πλάνη, δεν πρέπει να χρονοτριβήσει να εκδώσει απόφαση ο δοθείς δικαστής, και αυτό γιατί μόνον οι δολίως διαπραττοντες πλαστογραφία υπόκεινται στο έγκλημα αυτό).

*E.T 129*¹⁵⁵: *Qui per mendacium vel subreptionem aliquid impetraverit, nec ipsi prosit, nec alterum laedat* (Όποιος με ψευδολογία ή με υφαρπαγή δικαστικής απόφασης προσπαθεί να πετύχει κάτι, ούτε ο ίδιος θα ωφεληθεί, ούτε τον άλλο θα βλάψει).

Στην περίπτωση που ο ενάγων κατόρθωνε με αθέμιτα μέσα την έκδοση απόφασης, η απόφαση ήταν ανίσχυρη¹⁵⁶. Ο εναγόμενος μπορούσε να ασκήσει ένσταση (*praescriptio mendaciorum*), στον δε αντίδικο εχορηγείτο αναβολή προκειμένου να προσκομίσει τις αποδείξεις¹⁵⁷. Ακόμα και οι δικαστές που παρακώλυαν τον έλεγχο της *falsitas precum* ετιμωρούντο με μεγάλη αυστηρότητα¹⁵⁸. Προβαλλομένης ενστάσεως ψευδολογιών (*praescriptio mendaciorum*), είτε όσον αφορά στη διατύπωση της

154. *D. 48. 10' C. 9. 22.* Υπό τον τίτλο 132 (*Ad legem Corneliam de falsis*) του Ερμογενειανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI έχουν καταχωρισθεί οι διατάξεις *E.T. 40' C. 9. 22.12- 20 (293/294)' C. 9. 25. 1 (De mutatione nominis)* και *E.T. 40*.

155. Η διάταξη *E.T. 129*, όπως άλλωστε και οι διατάξεις *C. 1. 18. 5-10(293/294)' 1. 22. 1-2*, έχει καταχωρισθεί υπό τον τίτλο 45 (*De iuris et facti ignorantia*) του Ερμογενειανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI.

156. *C.Th. 1. 2. 6 (333)=C. 1. 22. 4 (333)*.

157. *C.Th. 22. 7. 1 (314)=C. 3. 11. 2 (314)* βλ. σχετικά KASER, *RZ*, 523 σημ. 38, πρβλ. § 67 σημ. 51 και § 89 σημ. 13.

158. *C. 1. 22. 3 (313)* βλ. επίσης *C. 1. 22. 5 (426)' R. H. BARROW (ed.), Q. Aurelii Symmachi Relationes, Oxford 1973, 19, 6 33, 3, 39' B. P. GRENFELL-A. S. HUNT (edd.), I, II, The Amherst Papyri, Being an Account of the Greek Papyri in the Collection of the Right Hon. Lord Amherst of Hackney, F.S.A. at Didlington Hall, Norfolk, London 1900-, II 27=L. MITTEIS-U. WILCKEN (edd.), Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde, II Bd., Juristischer Teil, I. Hälfte Grundzüge von L. MITTEIS, Leipzig-Berlin 1912, 380' βλ. σχετικά KASER, *RZ*, 523 σημ. 37.*

διατάξεως (*sive in iuris narratione*), είτε όσον αφορά στα γεγονότα (*sive in facti*), είτε όσον αφορά στην απάτη που διεπράχθη με αποσιώπηση (*sive in tacendi fraude*), ο δικαστής (*datus iudex*) αποφασίζει για την αιτία (*de causa convenit ferre sententiam*) σύμφωνα με τη διαδικασία της *cognitio* (*debere cognoscere*) και όχι σύμφωνα με τις διαβεβαιώσεις εκείνου που προβάλλει ένσταση¹⁵⁹.

Στα τέλη της κλασικής περιόδου, ως προς το έγκλημα της πλαστογραφίας η ποινή για τον δούλο ήταν ο θάνατος, για δε τον *honestior* η *deportatio*, η οποία περιελάμβανε την *omnium bonorum publicatio*¹⁶⁰. Για τους *humiliores* προέβλεπαν οι διατάξεις *Inst.* 4. 18. 7¹⁶¹ και *D.* 48. 10. 1. 13, εξαιτίας της έλλειψης διάκρισης των τάξεων, την ίδια ποινή με τους *honestiores* οι διατάξεις ωστόσο *P.S.* 5. 25. 1¹⁶², *P.S.* 5. 25. 7¹⁶³ και *P.S.* 5. 25. 10¹⁶⁴, που αφορούσαν στο *crimen falsi*, προέβλεπαν για τον ευρύτερο πληθυσμό την ποινή του μετάλλου. Η σταύρωση¹⁶⁵ αποτελούσε επαύξηση της ποινής και εφαρμοζόταν σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και σε συγκεκριμένη επαρχία, για την οποία δημοσιεύθηκε η διάταξη αυτή. Οι διατάξεις *P.S.* 5. 25. 7 και *P.S.* 5. 25. 10 δεν αναφέρουν καθόλου την συγκεκριμένη ποινή. Οι διάφορες υποκατηγορίες του

159. *C.* 1. 22. 2 (294): *praescriptione mendaciorum opposita, sive in iuris narratione mendacium reperiatur sive in facti sive in tacendi fraude, pro tenore veritatis, non deprecantis adfirmatione, datum iudicem cognoscere debere et secundum hoc de causa convenit ferre sententiam.*

160. *D.* 48. 10. 1. 13: *poena falsi vel quasi falsi deportatio est et omnium bonorum publicatio: et si servus eorum quid admiserit, ultimo supplicio adfici iubetur.*

161. *Inst.* 4. 18. 7: *Item lex Cornelia de falsis, quae etiam testamentaria vocatur, poenam irrogat ei, qui ... eiusque legis poena in servos ultimum supplicium est ...in liberos vero deportatio.*

162. *P.S.* 5. 25. 1: *Honestiores quidem in insulam deportantur, humiliores autem aut in metallum dantur aut in crucem tolluntur, servi autem post admissum manumissi capite puniuntur.*

163. Πλαστογραφηση διαθήκης και άλλων δημοσίων εγγράφων: *P.S.* 5. 25. 7 *D.* 48. 19. 38. 7: *Qui vivi testamentum aperuerit, recitaverit resignaverit poena legis Corneliae tenetur: et plerumque aut humiliores in metallum damnantur aut honestiores in insulam deportantur.*

164. Χρήση πλαστογραφημένων αυτοκρατορικών αποφάσεων: *P.S.* 5. 25. 10: *Qui falsis instrumentis, actis epistulis rescriptis sciens dolo malo usus fuerit, poena falsi coercetur: ideoque humiliores in metallum damnatur, honestiores in insulam deportantur.*

165. *P.S.* 5. 25. 1.

falsum αντιμετωπίζονται κατά μέσον όρο είτε με μείωση της ποινής¹⁶⁶ είτε με επαύξηση της ποινής¹⁶⁷. Ο δικαστής *extra ordinem* είχε το δικαίωμα, αλλά και την υποχρέωση, αφού λάμβανε υπόψιν του όλες τις συνθήκες, να προβεί κατά περίπτωση στην επιμέτρηση της ποινής.

η) Εκ του Ιουλίου νόμου περί μοιχείας (*De lege Iulia de adulteriis*)¹⁶⁸

C. 9. 9. 25 (293): *Quoniam Alexandrum, qui in crimen vocatur, etiam praescriptionem esse pollicitum eo nomine, quod accusator uxorem post comprehensum adulterium penes se habuisse videatur, et de statu suo agere nunc velle perspeximus ... sin vero eundem servum esse cognoveris remotis praescriptionis impedimentis in adulterium crimen protinus debetis inquirere ac, si eum detectum in eo flagitio esse perspexeris, poenam decernere, quam in adulterii crimen legum sanctio statuit.* (Επειδή ο Αλέξανδρος, ο οποίος κατηγορήθηκε για το έγκλημα της μοιχείας, θέλει να προβάλλει ένσταση ότι ο κατηγορός από τη στιγμή που αποκαλύφθηκε η μοιχεία συνέχισε να κρατάει τη γυναίκα του, θεωρούμε ότι κατά πρώτο πρέπει να διερευνηθεί η κοινωνική του θέση ώστε, εάν μετά την ακρόαση βρεθεί ότι είναι ελεύθερος, να του επιτραπεί η ένσταση. Εάν ωστόσο βρεθεί ότι είναι δούλος, απορρίπτονται τα κωλύματα που θα προέκυπταν από ένσταση, διερευνάται το έγκλημα της μοιχείας, και, εάν αποδειχθεί ένοχος του εγκλήματος αυτού, θα πρέπει να επιβληθεί η ποινή που προβλέπουν οι νόμοι για το συγκεκριμένο έγκλημα)¹⁶⁹.

Η διάταξη αναφέρεται σε κάποιον Αλέξανδρο, ενδεχομένως δούλο, ο οποίος κατηγορείται για το έγκλημα της μοιχείας και προβάλλει την ένσταση ότι ο κατηγορός σύζυγος μετά την επ' αυτοφώρω σύλληψη

166. C. 9. 22. 5 D. 48. 10. 31.

167. Κιβδηλεία: D. 48. 10. 8 *si quidem liberi sunt, ad bestias dari, si servi, summo supplicio adfici debent.* Υποβολή τέκνου: P.S. 2. 24. 9: *Obstetricem quae partum alienum attulit, ut supponi possit, summo supplicio adfici placuit.*

168. D. 48. 5 C. 9. 9. Υπό τον τίτλο 126 (*Ad legem Iuliam de adulteriis et de strupo*) του Ερμογενειανού κώδικα στην αποκατάσταση που προτείνει ο CENDERELLI έχουν καταχωρισθεί οι διατάξεις 9. 9. 25-26 (293-294) 9. 9. 27 (295) και το σχόλιο του Θεοδώρου ad C. 2. 4. 18: G. E. HEIMBACH, *Basilicorum Libri LX, Tom. I (Lib. I-XII)*, Lipsiae 1833 [στο εξής *Hb.*], I, 704

169. Όσον αφορά στη συγκεκριμένη διάταξη βλ. M. A. DE DOMINICIS, *Sulle origini romano-cristiane del diritto del marito ad accusare "constante matrimonio" la moglie adultera*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 16 (1950), 226 σημ. 14' πρβλ. σχετικά KASER, *RPR* II, 172 σημ. 24.

κράτησε τη σύζυγο. Κατά πρώτον, πρέπει να εξετασθεί από το δικαστήριο η κατάσταση του Αλέξανδρου, εάν είναι ελεύθερος ή δούλος. Εάν διαγνωσθεί ότι ο Αλέξανδρος είναι όντως δούλος, απορρίπτεται η ένσταση της προαγωγείας κατά του ανδρός (*Leno*), στη δε συνέχεια, εάν αποδειχθεί ένοχος του εγκλήματος της μοιχείας, ο διοικητής της επαρχίας θα επιβάλει την ποινή που οι νόμοι προβλέπουν για το έγκλημα αυτό. Χρησιμοποιείται ο πληθυντικός νόμοι και αφορά στις *leges Corneliae* και *Iuliae*.

C. 9. 9. 26 (294): *Commisum ante adulterium cum eo, cui se postea nuptiis sociavit, velamento matrimonii non extinguitur* (Διαπραχθείσα μοιχεία δεν εξαλείφεται με εκ των υστέρων γάμο).

C. 9. 9. 27 (295): *Ita nobis pudor cordi est, ut removeamus prisci iuris ambages et constituamus in adulterii quaestione abolitis de medio ceteris praescriptionibus praeter quinquennii temporis et lenocinii quod marito obicitur exceptionem, illam etiam, quae post solutum prius matrimonium ante denuntiationem nuptiae competit, fidem criminis nosci.* (Τόση είναι η αιδώς στη ψυχή μας ώστε αποφασίσαμε να διορθώσουμε τις ασάφειες των προηγουμένων νόμων και, όσον αφορά στο ζήτημα της μοιχείας, όλες οι άλλες ενστάσεις διαγράφονται πλην της ενστάσεως της πενταετίας, της ενστάσεως της προαγωγείας που προβάλλεται κατά του ανδρός και εκείνης με την οποία ωφελείται η γυναίκα μετά τη διάλυση του προηγούμενου γάμου και πριν ειδοποιηθεί να μην συνάψει δεύτερο γάμο επειδή ο συνένοχός της στο έγκλημα της μοιχείας θα διωχθεί)¹⁷⁰.

Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, αίρονται οι ενστάσεις για το έγκλημα της μοιχείας πλην της ενστάσεως της πενταετίας, της προαγωγείας, η οποία αντιτάσσεται κατά του ανδρός και της ενστάσεως εκείνης που μπορεί να χορηγηθεί στη γυναίκα η οποία μετά τη διάλυση του πρώτου γάμου της ξαναπαντρεύθηκε πριν ειδοποιηθεί ότι ο μοιχός (άνδρας) θα διωχθεί.

C. 2. 4. 18 (293): *Transigere vel pacisci de crimine capitali excepto adulterio*¹⁷¹ *non prohibitum est, in aliis autem publicis criminibus quae sanguinis poenam non ingerunt, transigere non licet citra falsi accusationem.* (Δεν απαγορεύεται ο

170. Όσον αφορά στη διάταξη αυτή βλ. E. VOLTERRA, *Nota critica all. l. 27 (28) C. Ad l. Iul. De adult. 9, 9*, Rom 1929.

171. Η φράση *excepto adulterio*, με την οποία εξαιρείται η μοιχεία από τα *crimina* εκείνα για τα οποία επιτρέπεται ο συμβιβασμός, έχει αξιολογηθεί ως παρεμβλημένη με το επιχείρημα ότι η μοιχεία καθιερώθηκε ως δημόσιο αδίκημα μόλις την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου.

συμβιβασμός στα κεφαλικά εγκλήματα πλην του εγκλήματος της μοιχείας. Επί των λοιπών δημοσίων εγκλημάτων που δεν επισύρουν την ποινή του αίματος δεν επιτρέπεται ο συμβιβασμός πλην του εγκλήματος της πλαστογραφίας)¹⁷².

Επί Διοκλητιανού ίσχυε η αρχή ότι η δυνατότητα συμβιβασμού σε δημόσια εγκλήματα (*crimina*)¹⁷³ ήταν απεριορίστη. Η διάταξη αυτή είναι γνήσια μόνον ως προς το πρώτο της μέρος. Θεωρήθηκε ότι ο αυτοκράτορας παρέλαβε τη διάταξη αυτή από το απόσπασμα του Ουλπιανού *D. 48. 21. 1: In capitalibus criminibus a principibus decretum est non nocere ei qui adversarium corrumpit, sed in his demum, quae poenam mortis continent: nam ignoscendum censuerunt ei, qui sanguinem suum qualiterqualiter redemptum voluit* (Οι ηγεμόνες ορίζουν ότι είναι δυνατή η παύση της ποινικής δίωξης που επέρχεται με τη δωροδοκία του ενάγοντος-κατηγορού από τον κατηγορούμενο, δωροδοκία που δεν τιμωρείται στις περιπτώσεις εκείνες που ο τελευταίος αντιμετωπίζει την ποινή του θανάτου, επειδή θεώρησαν ότι έπρεπε να δοθεί συγχώρεση σε εκείνον που θα ήθελε να εξαγοράσει το αίμα του).

Τόσο ο συμβιβασμός, όσο και η δωροδοκία του ενάγοντα-κατηγορού από τον κατηγορούμενο, δωροδοκία που δεν τιμωρείται στις περιπτώσεις εκείνες που ο τελευταίος αντιμετωπίζει την ποινή του θανάτου, συνεπάγονται και οι δύο την αποφυγή ή τερματισμό της ποινικής δίικης με βάση την συμφωνία των μερών. Πρόκειται ωστόσο για δύο εντελώς διαφορετικές νομικές περιπτώσεις, οι οποίες στο ρωμαϊκό δίκαιο αντιμετωπιζόνταν ξεχωριστά και επέφεραν διαφορετικές η κάθε μία νομικές συνέπειες. Η δυνατότητα συμβιβασμού σε δημόσια εγκλήματα προβλεπόταν την εποχή του Διοκλητιανού, όχι όμως στους μεταγενέστερους χρόνους, όταν πλέον η δίωξη των εγκλημάτων από την ιδιωτική πρωτοβουλία μετατέθηκε εξ ολοκλήρου στη σφαίρα εξουσίας του αυτοκράτορα, ο οποίος ενεργούσε δια των κρατικών του υπαλλήλων.

172. Για την διάταξη αυτή βλ. την ανάπτυξη της Δ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, *Η συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, 65-67 [στο εξής ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, *Συμβιβασμός*].

173. Τα *crimina* κολάζονταν με ποινή που είχε δημόσιο χαρακτήρα, σε αντίθεση με τα *delicta* που διώκονταν με ιδιωτική πρωτοβουλία και επέσφραν ποινή ιδιωτικής φύσης, η οποία συνίστατο σε χρηματικό ποσό, το οποίο ο δράστης κατέβαλλε στον παθόντα (ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, *Συμβιβασμός*, 65 σημ. 22).

Θεοδώρου *ad C. 2. 4. 18*¹⁷⁴: Καὶ μὴν ἡ μοιχεία οὐ δι' αἵματος οὐδὲ κεφαλικὴν ἔχει τὴν τιμωρίαν... ἀλλ' εἰς τὸ ἡμισυ μόνον δημεύεται ὁ σεμνὸς μοιχός. Πῶς οὖν δι' αἵματος ἐχόντων τὴν καταδίκην ὑπεξείλε τὴν μοιχείαν ἢ διάταξις αὕτη; Κατὰ τοὺς παλαιοὺς νομικοὺς καὶ τὰς ἐν τῷ Ἑρμογενιανῶ καὶ Γρηγοριανῶ διατάξεις.

Ο Διοκλητιανὸς χαρακτηρίζει τον *incestus* ὡς *nefarium scelus*¹⁷⁵. Για εκφοβισμό των πολιτῶν και πρὸς υπενθύμισή τους ὅτι και στο παρελθόν σε μεμονωμένες περιπτώσεις εἶχαν επιβληθεῖ *extra ordinem* θανατικές ποινές, ο Διοκλητιανὸς απειλεῖ ὅτι ἀνά πάσα στιγμή ἐπὶ των ἐνόχων μποροῦν να επιβληθοῦν θανατικές καταδίκες (*graviter puniri commemorate digna severitate plectentur*). Εἴαν ο Διοκλητιανὸς ὡστόσο ἤθελε πράγματι να εἰσαγάγει τὴ θανατικὴ ποινὴ, ὅπως συνέβη ἀργότερα ἐπὶ Κωνσταντίου και Κωνσταντίνου (*capitalis sententiae poena teneatur*)¹⁷⁶, δεν θα ἐκφραζόταν με τόσο συγκεχυμένο τρόπο.

Ἡ μοιχεία πρὸ Κωνσταντίνου, ο ὁποῖος και εἰσήγαγε τὴν ἀπόλυτη ποινὴ, τὴν κεφαλικὴ τιμωρία (*sanguinis poenam*)¹⁷⁷, δεν ἐπέσυρε τὴν ποινὴ του θανάτου¹⁷⁸. πλὴν μεμονωμένων περιπτώσεων¹⁷⁹. Ο Mommsen ἐρμηνεύοντας ἐσφαλμένα τὶς διατάξεις C. 2. 4. 18 (293)¹⁸⁰, C. 9. 9. 9

174. B. 11. 2. 35=C. 2. 4. 18 (Hb. I 704=H. J. SCHELTEMA, *Basilicorum Libri LX, Series B (Volumen I), Scholia in Libr. I-XI*, Groningen 1953, I 409.

175. *Coll. 6. 4. 8* πρὸ βλ. *Coll. 6. 4. 3: nefaria facinora (nefarium facinus)*.

176. *C.Th. 3. 12. 21* (342) (*De incestis nuptiis*).

177. *C.Th. 11. 36. 4* (339) *C.Th. 3. 12. 1* (342).

178. Βλ. *D. 49. 16. 4.7: Adulterii vel aliquo iudicio publico damnati inter milites non sunt recipiendi: D. 48. 18. 5: Si quis viduam vel alii nuptam cognatam, cum qua nuptias contrahere non potest, corruerit, in insulam deportandus est, quia duplex crimen est, et incestum, quia cognatam violavit contra fas, et adulterium vel stuprum adjungit. Denique hoc casu servi in personam domini torquentur* (Εἴαν κάποιος διέφθειρε χήρα ἢ γυναῖκα παντρεμένη με συγγενή του, ἐξορίζεται σε νήσο ἐπειδὴ διπλὸν εἶναι τὸ ἐγκλημα. Αφενὸς μεν αἰμομιξία διότι αθεμίτως ἐβίασε συγγενή, αφετέρου δε μοιχεία ἢ φθορά. Σε παρόμοια περίπτωση οά δούλοι θα βασανίζονται ἐνώπιον του κυρίου).

179. Ἐπὶ Τιβερίου (14-37) ο Sex. Marius και ἡ κόρη του γκρεμίσθηκαν με συγκαλητικὴ ἀπόφαση ἀπὸ τοὺς βράχους (*Tac. Ann. 6. 19* Ph. U. BOISSEVAIN (ed.), *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt I-V*, Dublin-Zurich 1969 [στο ἐξῆς *Dion Cass.*] 58. 22 βλ. σχετικὰ MOMMSEN, *Strafrecht*, 688 σημ. 4.

180. *C. 2. 4. 18* (293): *Transigere vel pacisci de crimine capitali excepto adulterio non prohibitum est. in aliis autem publicis criminibus, quae sanguinis poenam non ingerunt, transigere non licet citra falsi accusationem.*

(224)¹⁸¹, P.S. 5. 4. 14¹⁸² θεώρησε ότι ως προς το έγκλημα αυτό επιβαλλόταν η θανατική ποινή. Στον Apuleius η *iuris severitas* ερμηνεύθηκε επίσης ως θανατική ποινή¹⁸³. Βέβαιο ωστόσο είναι ότι δεν εφαρμοζόταν η ποινή αυτή, αλλά η *deportatio*. Ο Μαΐοράνος μέμφεται αξιωματούχους του οι οποίοι επέβαλαν την ποινή της *relegatio* αντί της *deportatio*¹⁸⁴. Ο Παύλος αναφέρεται στις ποινές της *lex Iulia* ως ισχύον δίκαιο¹⁸⁵. Περίπου την ίδια εποχή ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος Σεβήρος σε ένα *rescriptum* του έτους 224¹⁸⁶ για τις γυναίκες οι οποίες εμπíπτουν στις διατάξεις της *Iulia lex de pudicitia*, προϋποθέτει την εφαρμογή της *poenae legitimae*. Το έτος 215 ο Δίων Κάσσιος¹⁸⁷ διηγείται για τον Καρακάλλα (198-217) ότι εφόνευε τους μοιχούς *παρά τὰ νενομοιμένα*.

Αργότερα αντί της κεφαλικής τιμωρίας επεβλήθησαν σοβαρές περιουσιακές ποινές¹⁸⁸, οι οποίες στη διάταξη *Nov. 12 (535)* καθορίστηκαν εκ νέου. Ο γάμος του δράστη θεωρείτο ανυπόστατος με αποτέλεσμα ο ίδιος να μην έχει δικαιώματα επί της προικώας περιουσίας της συζύγου, στη δε σύζυγο και στα τέκνα τα οποία γεννήθηκαν από την ένωση αυτή δεν μπορούσε να κάνει δωρεά, αλλά ούτε να τους εγκαταστήσει κληρονόμους με διάταξη τελευταίας βούλησης. Η περιουσία του στη περίπτωση αυτή περιερχόταν στο δημόσιο ταμείο. Παράλληλα έχανε την

181. C. 9. 9. 9 (224): *Castitati temporum meorum convenit lege Iulia de pudicitia damnatam in poenis legitimis perseverare. qui autem adulterii damnatam, si quocumque modo poenam capitalem evaserit, sciens duxit uxorem vel reduxit, eadem lege ex causa lenocinii punietur.*

182. P.S. 5. 4. 14: *perfecto flagitio capite punitur, imperfecto in insulam deportatur* και 15: *ex auctoritate amplissimi ordinis in insulam deportatur=D. 47. 11. 1 pr.: ... propter voluntatem perniciosae libidinis extra ordinem puniuntur ...* και 2: *... perfecto flagitio punitur capite, imperfecto in insulam deportatur: corrupti comites summo supplicio adficiuntur.*

183. Βλ. P. MURGATROYD (ed.), *Apuleius Metamorphoses. An intermediate Latin Reader* by P. MURGATROYD, Cambridge 2009' D. S. ROBERTSON (ed.)-P. VALLETTE (tr.) *Apulée, les Metamorphoses (Les Belles Lettres)*, Paris 1965, 9, 27.

184. R. SCHOELL - G.KROLL (edd.), *Novellae*, Hildesheim 1993, [στο εξής *Nov.*] 9' προβλ. D. 48. 5. 12 pr.: *deportatique debeat.*

185. P.S. 2. 26. 14: *adulterii convictas mulieres dimidia parte dotis et tertia parte bonorum ac relegatione in insulam placuit coerceri: adulteris vero viris pari in insulam relegatione dimidiam bonorum partem auferri, dummodo in diversas insulas relegendur.*

186. C. 9. 9. 9 (224).

187. *Dion Cass.* 76, 16.

188. *C.Th.* 3. 12. 3 (396) (Αρχάδιος και Ονώριος).

ικανότητα σύνταξης διαθήκης, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις, σύμφωνα με τις οποίες παρόμοιες διαθήκες συντάσσονταν προς το συμφέρον των πλησιέστερων συγγενών¹⁸⁹. Σύμφωνα με τη διάταξη *Nov. 89, 15 (539)* η θέση των τέκνων που προέρχονταν από ανόσιους και μιαιρούς γάμους δεν εξισώνονταν ούτε με εκείνη των εκτός γάμου και ως εκ τούτου δεν μπορούσαν να έχουν αξίωση διατροφής.

θ) Εκ των διατάξεων περί αιμομικτικών και ακύρων γάμων (*de incestis et inutilibus nuptiis*)¹⁹⁰

Coll. 6. 4. 5: Cum quibus autem personis tam cognatorum quam ex adfinium numero contrahi non liceat matrimonium, hoc edicto nostro complexi sumus: cum filia nepte pronepte itemque matre avia proavia et ex latere amita ac matertera sorore sororis filia et ex ea nepte. Itemque ex advinibus privigna noverca socru nuru ceterisque quae antiquo iure prohibentur, a quibus cunctos volumus abstinere (Σε κανέναν δεν επιτρέπεται να συνάπτει γάμο με την κόρη του, την εγγονή του, απεγγονή του, όπως και με την μητέρα του, μάμμη, προμάμμη και εκ πλαγίου με τη μητραδελφή ή πατραδελφή, με την αδελφή, την θυγατέρα της αδελφής και την εγγονή της αδελφής αυτού. Απαγορεύεται επίσης ο γάμος με την κόρη όπως και με την εγγονή του αδελφού του όπως και με τους συγγενείς εξ αγχιστείας, δηλ. με την προγονή του, τη μητριά του, τη νύφη του, την πεθερά του και τους λοιπούς συγγενείς. Η σύναψη παρόμοιων γάμων απαγορευόταν ήδη από το αρχαίο δίκαιο).

Ο Διοκλητιανός, προκειμένου να αποφευχθούν αιμομικτικοί γάμοι, απαριθμεί τα πρόσωπα με τα οποία απαγορεύεται η σύναψη γάμου: κόρη, εγγονή, μητέρα, μάμμη, προμάμμη αδελφή, θυγατέρα αδελφής κ.λπ.¹⁹¹ Σύμφωνα με το αρχαίο ρωμαϊκό δίκαιο οι ποντίφηκες δεν επέτρεπαν να συνάπτονται γάμοι μεταξύ συγγενών ενδεχομένως μέχρι του βαθμού συγγενείας. Στην αυτοκρατορική περίοδο, όπως προκύπτει από απόσπασμα του Ουλπιανού (*UE 5. 6*)¹⁹² αλλά και από απόσπασμα

189. Βλ. *Inst. 1. 10. 12* C. 5. 5. 4 (Αρχάδιος Ονώριος) 5. 5. 9 (476-484) (Ζήνων) 5. 8. 2 (Ζήνων).

190. C. 5. 5. Υπό τον τίτλο *de nuptiis (Gregorianus)* -ο τίτλος *de nuptiis (C.G.)* αντιστοιχεί στον τίτλο *de nuptiis C. 5. 4 (B. 28. 4. 25)*, *D. 23. 2, Inst. 1. 10*- έχει καταχωρισθεί η διάταξη *Coll. 6. 4. 5* και η διάταξη *Coll. 6. 6. 1*.

191. Πρβλ. *Inst. 1. 10. 3* D. 48. 5. 39. pr. και 1.

192. Βλ. I. BAVIERA (ed.), *Pars altera. Auctores, Tituli XXVIII ex corpore Ulpiani, Fontes Iuris Romani Anteustiniani* τ. II, Florentiae 1940.

του Γαίου (*Gai. Inst. I. 59*), ίσχυσε η απαγόρευση σύναψης γάμου μεταξύ ανιόντων και κατιόντων τόσο σε ευθεία όσο και σε πλαγία γραμμή. Από την απαγόρευση αυτή εξαιρέθηκαν οι γάμοι μεταξύ εξαδέλφων καθώς και θείου και κόρης αδελφού του¹⁹³.

Coll. 6. 6. 1 (287) (Gregorianus): *Qui sororis filiam uxorem duxerat per errorem, antequam praeveniretur a delatore, diremit coitum: quaero an adhuc possit accusari? Respondit: ei qui coitu sororis filiae bona fide abstinuit, poenam remitti palam est, quia qui errore cognito diremit coitum, creditur eius voluntatis fuisse, ut, si scisset se in eo necessitudinis gradu positum, non fuisset tale matrimonium copulaturus.* (Κάποιος παντρεύθηκε την κόρη της αδελφής του από πλάνη. Μετά την καταγγελία διέλυσε το γάμο. Τίθεται το ερώτημα για ποιο πράγμα θα κατηγορηθεί. Στη περίπτωση αυτή είναι φανερό ότι αυτός που απείχε καλόπιστα και διέλυσε το γάμο του δεν θα τιμωρηθεί γιατί δεν θα τελούσε το γάμο αυτό εάν γνώριζε την πλάνη του).

Όποιος παντρεύθηκε την κόρη της αδελφής του *per errorem* δεν θα τιμωρηθεί, εφόσον διέλυσε το γάμο του. Το γάμο αυτό άλλωστε δεν θα τον είχε τελέσει, εάν γνώριζε την πλάνη του.

*Coll. 6. 5. 1 (291)*¹⁹⁴: *His, qui incestas nuptias per errorem contrahunt, ne poenis subiciantur, ita demum clementia principum subvenit, si postea quam errorem suum rescierint, ilico nefarias nuptias diremerint.* (Σε αυτούς οι οποίοι τέλεσαν αιμομικτικούς γάμους από πλάνη δεν θα επιβληθούν ποινές, διότι έτσι η επιείκεια του ηγεμόνα έκρινε, εφόσον πληροφορούμενοι την πλάνη τους διέλυσαν τους ανόσιους γάμους)¹⁹⁵.

Πρόκειται για *error in persona*, πλάνη ως προς την ιδιότητα του προσώπου, το οποίο προφανώς συγχωρείται. Η άγνοια της ιδιότητας του προσώπου, κυρίως όμως το γεγονός ότι η αιμομιξία συντελέσθηκε με τη μορφή γάμου, θα μπορούσε ενδεχομένως να αποτελέσει τεκμήριο ότι ο αιμομίκτης ενήργησε καλόπιστα¹⁹⁶ και ως εκ τούτου δεν έχει ποινικές

193. Βλ. SC 49 μ.Χ. *Gai. Inst. I. 62 Tac. Ann. 12, 5* M. IHM (ed.), C. Suetonius *Tranquillus Opera* vol. I, *De vita Caesarum* (libri VIII), München-Leipzig 2003, 26, 3.

194. T. HONORÉ, *Emperors and Lawyers*, Oxford 1994, 158 σημ. 197 για τη διπλή χρονολόγηση της διάταξης αυτής (στο εξής HONORÉ, EL).

195. Βλ. D. 23. 2. 68: *ut errantes maiore poena excusantur.*

196. Πρβλ. D. 48. 5. 39. 3: *Nonnumquam tamen et in maribus incesti crimina, quamquam natura graviora sunt, humanius quam adulterii tractari solent: si modo incestum per matrimonium illicitum contractum sit* (Ως προς τους άνδρες το έγκλημα της αιμομιξίας, παρότι το γεγονός ότι είναι ως προς τη φύση του βαρύτερο, τιμωρείται επιεικέστερα και

ευθύνες. Ειδικότερα στον τομέα του ποινικού δικαίου εισήχθη κατά την περίοδο αυτή το υποκειμενικό στοιχείο, η *voluntas*, στην τέλεση του εγκλήματος και γενικεύεται ο κανόνας *errantis nulla voluntas est*.

III. Εκ του Ήδικτου περί τιμών (*De pretiis*)

Ενδιαφέρουσα είναι η ποινή η οποία επιβάλλεται στο Ήδικτο περί τιμών (301) που εκδίδει ο Διοκλητιανός σε μια προσπάθεια καταπολέμησης του πληθωρισμού και αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης. Το Ήδικτο αυτό καθορίζει τις ανώτατες τιμές διαφόρων ειδών και το μέγεθος των μισθών και ορίζει ότι: *placet ut si quis contra formam statute huius conixus fuerit audientia, capitali periculo subiugetur*¹⁹⁷. Δεν είναι σαφές αν η έκφραση *capitali periculo subiugetur* αφορούσε στη θανατική ποινή, όπως υποστήριξαν παλαιότεροι ερευνητές ή περιελάμβανε και την ποινή της *deportatio* σύμφωνα με την κλασική αντιληψη της έννοιας *capitalis*¹⁹⁸. Σύμφωνα με τον Lactantius¹⁹⁹ σημαντικός αριθμός θανατικών καταδικών είχε εκδοθεί κατά την περίοδο της Δεσποτείας, κατά κύριο λόγο επί Διοκλητιανού²⁰⁰. Ειδικότερα, όσον αφορά στο Ήδικτο περί τιμών, θεωρήθηκε ότι η οργάνωση του στρατού με την αύξηση των στρατευμάτων και την περάτωση των οχυρωματικών έργων στον Δούναβη προκάλεσε μετάθεση της ζήτησης και κατά συνέπεια αύξηση των τιμών²⁰¹. Η παραπάνω άποψη δεν μπορεί να ελεγχθεί λόγω ελλείψεως πηγών²⁰². Μάλιστα επί Κωνσταντίνου και ενωρίτερα επί Βαλεριανού Α'

από τη μοιχεία αρκεί η αιμομιξία να τελέσθηκε με αθέμιτο γάμο). Η συγκεκριμένη διάταξη δεν αναφέρει την πλάνη αντίθετα προς τη διάταξη *D. 48. 5. 39. 1* (Papinian.). Σύμφωνα με τη διάταξη *D. 48. 5. 39. 1* (Papinian.): πολύ διαφέρει εάν συνάπτεται από πλάνη αθέμιτος γάμος (*errore matrimonium illicite contrahatur*) και 2: η γυναίκα απαλλάσσεται από το έγκλημα της αιμομιξίας (*mulier ab incesti crimine erit excusata*). Πρβλ. επίσης *Coll. 6. 3. 3: remisso mulieri iuris errore ipse poenam adulterii lege Iulia patitur* βλ. σχετικά Mommsen, *Strafrecht*, 687 σημ. 3 και 4.

197. H. DESSAU (ed.), *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin 1892-1916, 642.

198. Βλ. σχετικά LEVY, *Gesetz und Richter*, 498 σημ. 436

199. J. MOREAU (ed.), *Lactance, De la mort des persécuteurs*, (*Sources Chrétiennes* 39), Paris 1954, 7, 6 (στο εξής *Lact., De Mort. Pers.*).

200. LEVY *Gesetz und Richter*, 433-508' ειδικότερα 498, σημ. 436.

201. Βλ. B. MEISNER, *Über Zweck und Anlass von Diokletians Preisedikt*, *Historia* 49 (2000), 79-100.

202. S. CORCORAN, *The Empire of the Tetrarchs, Imperial Pronouncements and Government (AD 284-324)*, Oxford 1996, 20, 215 (στο εξής CORCORAN, *Tetrarchs*) W. KUHOFF,

(253-260), εποχές κατά τις οποίες ασκήθηκε ανάλογη φιλόδοξη πολιτική στα στρατιωτικά ζητήματα, δεν παρουσιάστηκαν πληθωριστικά φαινόμενα²⁰³. Επί του θέματος αυτού θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε, αφενός μεν όσον αφορά στην πολιτική που ασκήθηκε επί Βαλεριανού Α' και Κωνσταντίνου, ότι η κάθε ιστορική περίοδος αποτελεί συνισταμένη περισσότερων παραγόντων με αποτέλεσμα παρόμοιες πολιτικές να επιφέρουν *mutatis mutandis* διαφορετικά αποτελέσματα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, αφετέρου δε ότι, εάν κατά την περίοδο Διοκλητιανού με την αύξηση των τιμών εθίγεται το ιδιαίτερα ευαίσθητο ζήτημα της τροφοδοσίας του στρατού, η θανατική καταδίκη θα αποτελούσε μία απόλυτα δικαιολογημένη ποινή.

Ο Fulvius Asticus²⁰⁴, διοικητής στην Καρία και Φρυγία, αποφεύγει στο διάταγμα με το οποίο θέτει σε εφαρμογή το Ήδικτο περί τιμών²⁰⁵ να αναφερθεί στους στρατιώτες ως επαπειλούμενη ομάδα, η οποία έπρεπε να προστατευθεί με κρατικά μέτρα προστασίας' το Ήδικτο περί τιμών με τη νομική θεμελίωση που είχε συντάξει η αυτοκρατορική γραμματεία, θα προσέκρουε στην αντίδραση του λαού²⁰⁶. Άλλωστε από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, την Καρία και την Φρυγία μαρτυρούνται διάφορα επιγραφικά μνημεία τα οποία αναφέρονται σε παράπονα του πληθυσμού για κακοποιήσεις, λεηλασίες, εκβιασμούς και κατασχέσεις ή επιτάξεις για στρατιωτικούς λόγους²⁰⁷.

Σε κάθε περίπτωση, η νομισματική αλλαγή, στην προσπάθεια του αυτοκράτορα να δημιουργήσει με διάφορα μέτρα σχέση αμοιβαίας αντιστοιχίας στην αξία των διαφόρων μετάλλων, καθώς και το Ήδικτο *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr.)*, Frankfurt a. Main 2001, 40 έπ.

203. H. BRANDT, Erneute Überlegungen über das Preisedikt Diokletians, στον τόμο DEMANDT - GOLTZ - SCHLANGE - SCHÖNINGEN, *Tetrarchie*, 47-55 (στο εξής BRANDT, Erneute Überlegungen).

204. Fulvius Asticus v.p. *praeses Cariae* 293/305? PLRE I.

205. M. H. CRAWFORD - J. REYNOLDS, The publication of the Prices Edict: a new inscription from Aezani, *JRS* 65 (1975), 160-163' *L' Année Epigraphique*, 1975, 805 N. LEWIS, The Governor's edict at Aizanoi, *Hellenica* 42 (1991/2), 15-20. 92' *L' Année Epigraphique* 1997, 1443.

206. BRANDT, Erneute Überlegungen, 51.

207. βλ. BRANDT, Erneute Überlegungen, 51' βλ. επίσης P. HERMANN, *Hilferufe aus römischen Provinzen. Ein Aspekt der Krise des römischen Reiches im 3. Jhd n. Chr.*, *Berichte der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften* Jg. 8, Heft 4, Hamburg 1990.

περί τιμών απετέλεσαν μία ενιαία δέσμη δημοσιονομικών μέτρων τα οποία επεξεργάστηκε η αυτοκρατορική γραμματεία ενδεχομένως σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Το ότι στο Ήδικτο περί τιμών δεν γίνεται αναφορά στη νομισματική πολιτική του αυτοκράτορα δεν είναι άξιο απορίας. Ο αυτοκράτορας δεν θα ομολογούσε ποτέ ότι για την αύξηση των τιμών ήταν κατά βάση ο ίδιος υπεύθυνος.

IV. Εκ του Ήδικτου κατά των Μανιχαίων (*De maleficiis et manichaeis*) και εκ των Ήδίκτων κατά των Χριστιανών

Στο ήδικτο κατά των Μανιχαίων²⁰⁸, το οποίο καταχωρίστηκε υπό τον τίτλο *De maleficiis et manichaeis* του Γρηγοριανού κώδικα, ο αυτοκράτορας ορίζει ότι οι γραφές των Μανιχαϊστών πρέπει να παραδοθούν στην πυρά, οι περιουσίες τους να δημευθούν και στους ίδιους να επιβληθεί η ποινή του μετάλλου²⁰⁹. Το περιεχόμενο των ηδίκτων κατά των Χριστιανών (303-304) δεν είναι γνωστό. Όσον αφορά στο ύφος τους, δεν πρέπει να συντάχθηκαν κατά παρέκκλιση από το Ήδικτο κατά των Μανιχαίων. Το ότι περιελάμβαναν πάντως συγκεκριμένες κυρώσεις και ποινές δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αμφισβητηθεί²¹⁰.

Η απαγόρευση του μανιχαϊσμού, ο οποίος επί Διοκλητιανού θεωρήθηκε ομαδικό και μαζικό έγκλημα κατά του κράτους,²¹¹ θεμελιώθηκε

208. Σύμφωνα με τον HONORÉ, *EL*, κεφ. 4 σημ. 511, η διάταξη αυτή θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις 31 Μαρτίου του έτους 302 ή στις 31 Μαρτίου του έτους 297. Ως πιθανόν έτος δημοσίευσης θεωρήθηκε το 302' βλ. Th. MOMMSEN, *Die Benennungen der Constitutionensammlungen*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 10=23 (1889), 345 έπ.' D. JÖRS, *Codex Gregorianus*, *RE*, IV, 1, Stuttgart 1900, 162' CORCORAN, *Tetrarchs*, 33 σημ. 54' T. D. BARNES, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge=Massachusetts 1982, 55.

209. *Coll.* 15. 3. 6. και 7: *eorum patrimonia fisco nostro adsociari facies, ipsos ... metallis dari.*

210. *Lact., De Mort. Pers.* 7, 6' πρβλ. E. SCHWARTZ - Th. MOMMSEN (edd.), *Eusebius Caesariensis Werke*. Band 2. *Die Kirchengeschichte*, Teil 2.-2., ανατύπ. από τον F. WINKELMANN, Berlin 1999, 9, 10' βλ. επίσης LEVY, *Gesetz und Richter*, ειδικότερα 498 σημ. 436, και R. BRADOZ, *Die diokletianische Christenverfolgung in den Donau-und Balkanprovinzen*, στον τόμο A. DEMANDT - A. GOLTZ - H. SCHLANGE-SCHÖNINGEN, *Diokletian und die Tetrarchie*, Berlin-New York 2004, 124 σημ. 32.

211. Βλ. σχετικά με τον μανιχαϊσμό ως έγκλημα κατά του κράτους V. M. MINALE, *Diritto bizantino e eresia manichea. Storia di un'ossessione*, στους J. H. A. LOKIN - B. H. STOLTE, *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici*, 351-378.

στο ότι δεν έπρεπε να διακινδυνεύσουν υφιστάμενα θρησκευτικά ήθη και να διαταραχθεί η δημόσια ασφάλεια από υποκινητές στάσεων και ανθρώπους εχθρικά διακείμενους προς τη Ρώμη, οι οποίοι υποστηρίζονταν από την Περσία. Στη συνείδηση του αρχαίου κόσμου η Περσία ως αυτοκρατορία μπορούσε να εγείρει ανά πάσα στιγμή αξίωση για παγκόσμια κυριαρχία. Τα βαθύτερα ωστόσο αίτια των διωγμών κατά των Μανιχαίων ανάγονται στις ίδιες τις αρχές της πίστης τους. Οι αρχές της παγκοσμιότητας, της οικουμενικότητας και της καθορισμένης διδασκαλίας, όπως και η εξάπλωση σε οικουμενική κλίμακα των μανιχαϊστών, έθεταν σε αμφισβήτηση την κυριαρχία του ρωμαϊκού κράτους. Ο Διοκλητιανός, τόσο σε θέματα δημόσιας λατρείας όσο και στο περί δικαίου αίσθημα, επιθυμούσε τη σύμπνοια, την ομόνοια των ομοφρονούντων και την υποταγή παράλληλων ομοειδών δυνάμεων στην υπηρεσία του ρωμαϊκού κόσμου και του αυτοκράτορα, αντίληψη, η οποία θα έβρισκε την έκφρασή της αργότερα στη διάταξη των αυτοκρατόρων Κωνσταντίου (337-361) και Ιουλιανού (360-363): *Gaudere enim et gloriarī ex fide semper volumus, scientes magis religionibus quam officiis et labore corporis vel sudore nostram rem publicam contineri*²¹².

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, η ποινή για το έγκλημα της **δημόσιας βίας** ήταν η απαγόρευση ύδατος και πυρός. Με τη διάκριση όμως σε *honestiores* και *humiliores* επιβαλλόταν πλέον στους *honestiores extra ordinem* η *deportatio*. Στους *humiliores* και τους δούλους επιβαλλόταν η θανατική ποινή²¹³. Σύμφωνα με τη διάταξη *D. 48. 20. 3* δημεύεται και η προίκα γυναίκας η οποία κατηγορήθηκε για το έγκλημα της δημόσιας βίας.

Η ποινή για το έγκλημα της **ιδιωτικής βίας** συνίστατο στην *relegatio*, στη δήμευση του τρίτου της περιουσίας και στην ατίμωση. Στους *humiliores* επιβαλλόταν η ποινή του μετάλλου²¹⁴. Ο Διοκλητιανός υπαινίσσεται ότι ακόμα και σε ελεύθερους μπορούσε να επιβληθεί *extra ordinem* η θανατική

212. *C.Th.* 16. 2. 16 (361).

213. *P.S.* 5. 26. 1: *Lege Iulia de vi publica damnatur, qui aliqua potestate ... cuius rei poena in humiliores capit in honestiores insulae deportatione coercetur.*

214. *D.* 48. 7. 1. 2: *De vi privata damnati pars tertia bonorum ex lege Iulia publicatur*·πρβλ. *P.S.* 5. 26. 3: *Lege Iulia de vi privata tenetur, qui quem armatis hominibus possessione domo villa agrove deiecerit expugnaverit ... si honestiores sunt, tertia pars bonorum eripitur et in insulam relegantur: humiliores in metallum damnatur.*

ποινή, εφόσον επήλθε ο θάνατος κάποιου²¹⁵. Ως προς τους *honestiores* η ποινή ήταν κατά κανόνα η *deportatio*. Σύμφωνα με τη διάταξη *C.Th.* 9. 10 1=C. 9. 12. 6 (317), επί Κωνσταντίνου επαυξάνεται η ποινή. Ο ένοχος δεν τιμωρείται πλέον δια υπερορίας (*relegatio*) ή περιορισμού εις νήσον (*deportatio*), αλλά του επιβάλλεται η κεφαλική ποινή *supplicium capitale*, η ποινή του θανάτου. Η διάταξη αυτή εφαρμοζόταν και ως προς τους ελεύθερους και ως προς τους δούλους. Οι μεταγενέστεροι νόμοι επιστρέφουν στην επιβολή της *deportatio*.

Η **κλοπή** εξομοιώνεται με την αρπαγή και ως προς την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος και ως προς το ύψος της ποινής (*quadruplum*)²¹⁶, στον δε άρπαγα επιβάλλονται επιπλέον και οι ποινές εκείνες που προβλέπονται για το αδίκημα της εγκληματικής βίας²¹⁷.

Η ποινή για το έγκλημα του **ανδραποδισμού** ήταν χρηματική από τη στιγμή όμως που η δικαστική δικαιοδοσία μεταφέρθηκε στον διοικητή της επαρχίας μπορούσε να επιβληθεί *extra ordinem* και η ποινή του θανάτου²¹⁸ (*mors* ή *exilium*)²¹⁹. Στους μεν *humiliores* επιβαλλόταν η ποινή του μετάλλου²²⁰ ή η σταύρωση²²¹, στους δε *honestiores* η διηνεκής (*perpetua*) *relegatio* και η δήμευση της μισής τους περιουσίας²²². Η υπό

215. *C. 9. 12. 8* (290)· πρβλ. *D. 48. 6. 10. 1: Hac lege tenetur et qui convocatis hominibus vim fecerit, quo quis verberetur et pulsetur, neque homo occisus sit* βλ. σχετικά ΜΟΜΜΣΕΝ, *Strafrecht*, 659 σημ. 4).

216. *Inst. 4. 1. 5: Poena manifesti furti quadrupli est tam ex servi persona quam ex liberi, nec manifesti dupli*· πρβλ. *D. 47. 2. 50 pr.: In furti actione non quod interest <quadruplatur vel> duplatur, sed rei verum pretium.*

217. *C.Th. 9. 10. 1-4 (Violentia)* (Kaser, *RPR* II, & 240 I b/c & 198 II).

218. *Coll. 14. 2. 2: Et olim quidem huius legis poena nummaria fuit, sed translata est cognitio in praefectum urbis, itemque praesidis provinciae extra ordinem meruit animadversionem.*

219. Όταν ο νομοθέτης αναφέρεται στην *capitis accusationem* σύμφωνα με τη διάταξη *D. 37. 14. 10: Labeo existimabat capitis accusationem eam esse, cuius poena mors aut exilium esset* εννοεί τη θανατική ποινή ή την εξορία.

220. *Coll. 14. 2. 2 και 3: in metallum datur*· *D. 48. 15. 7: nam in hoc crimine detecti pro delicti modo coercentur et plerumque in metallum damnantur.*

221. *Coll. 14. 2. 2: in crucem tolluntur.*

222. *P.S. 5. 30b. 1: ... legis poena nummaria fuit, sed translata est cognitio in praefectum urbis, itemque praesidis provinciae extra ordinem meruit animadversionem. Ideoque humiliores aut in metallum dantur aut in crucem tolluntur, honestiores adempta dimidia parte bonorum in perpetuum relegantur.*

του Φαβίου νόμου ορισθείσα χρηματική ποινή (*poena pecuniaria*) έπαυσε να είναι σε χρήση επειδή οι αποκαλυφθέντες (*nam in hoc crimine detecti*) ότι διέπραξαν παρόμοιο έγκλημα θα ετιμωρούντο κατά το μέτρο του εγκλήματος (*pro delicti modo coercentur*)²²³. Επί Διοκλητιανού ωστόσο επιβαλλόταν πλέον σε όλους όσοι ήσαν ένοχοι για το έγκλημα του ανδραποδισμού η θανατική ποινή, είτε τα θύματα αρπαγής ήσαν ελεύθεροι είτε δούλοι²²⁴.

Για τη **συκοφάντηση**, η εκ του νόμου ποινή παρέμεινε η ίδια, το τετραπλούν δηλ. των χρημάτων, τα οποία έλαβε ο συκοφάντης, μετά δε το έτος το απλούν²²⁵. Μέσω όμως της διαδικασίας *extra ordinem* έγινε δευτερεύουσα και επουσιώδης ώστε να μην μπορεί ούτε ως μέτρο να χρησιμοποιηθεί. *Extra ordinem* η καταδίκη πλέον αφορούσε στην εξορία ή υπερορία και τάξεως απώλεια²²⁶. Σύμφωνα δε με τη διάταξη P.S. 1. 5. 2 οι καταδικασθέντες είτε εκ του ιδιωτικού είτε εκ του δημοσίου δικαίου για *calumnia* κολάζονταν πλέον *extra ordinem* αναλόγως της ποιότητας του εγκλήματος²²⁷.

Για τις **καταχρήσεις** επιβάλλεται *extra ordinem* ποινή εκ του νόμου περί καταχρήσεων η ποινή της εξορίας είτε και σκληρότερη ποινή *κατά το διαπραχθέν* (*prout admiserint*)²²⁸. Σύμφωνα με τη διάταξη P.S. 5. 28 στους χαμαιδικαστές επιβαλλόταν σε περίπτωση διαφθοράς τους είτε η ποινή της εξορίας είτε η ποινή της *relegatio* για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (*ad tempus* σε αντιδιαστολή με *in perpetuum*)²²⁹.

223. D. 48. 15. 7: *nam in hoc crimine detecti pro delicti modo coercentur.*

224. C. 9. 20. 7 προς τον *praefectus urbi M. Iunius Maximus* (287): *Ac propterea si quem in huiusmodi facinore deprehenderit, capite eum plecti non dubitabis, ut poenae genere deterri ceteri possint, quominus istiusmodi audacia vel servos vel liberos ab urbe abstrahere atque alienare audeant.*

225. D. 3. 6. 1 (*de calumniatoribus*): *In eum qui, ut calumniae causa negotium faceret vel non faceret, pecuniam accepisse dicitur, intra annum in quadruplum eius pecuniae, quam accepisse dicitur, post annum simpli in factum actio competit.*

226. D. 47. 10. 43: *Qui iniuriarum actionem per calumniam instituit, extra ordinem damnatur: id est exilium aut relegationem aut ordinis amotionem patiatur.*

227. P.S. 1. 5. 2 *de calumniatoribus*: *Et in privatis et in publicis iudiciis omnes calumniosi extra ordinem pro qualitate admissi plectuntur.*

228. D. 48. 11. 7. 3: *Hodie ex lege repetundarum extra ordinem puniuntur et plerumque vel exilio puniuntur vel etiam durius, prout admiserint.*

229. P.S. 5. 28: *ad legem Iuliam repetundarum: Iudices pedanei si pecunia corrupti dicantur aut in exilium mittuntur aut ad tempus relegantur.*

Για την **ύβρη** επιβάλλεται *extra legem* ποινή κατά τις περιστάσεις και τα πρόσωπα. Οι δούλοι, αφού μαστιγωθούν, επιστρέφονται στους κυρίους τους, οι ταπεινής προέλευσης υποβάλλονται σε ραβδισμούς, οι δε λοιποί τιμωρούνται είτε με πρόσκαιρη εξορία είτε με απαγόρευση ορισμένων αντικειμένων²³⁰.

Για την **υπαίτια ανθρωποκτονία** η ποινή ήταν για μεν τους *honestiores poena capitis*, για δε τους *humiliores* η σταύρωση ή η ρίψη στα θηρία²³¹. Η εκ της *lex Cornelia* ποινή, η *deportatio*, επιβάλλεται την περίοδο αυτή *extra legem* ως προς τους *honestiores* για την σημαντική παρεπόμενη ποινή που περιλαμβάνει και κατ' εξαίρεση πλέον παραμένει σε ισχύ. Την περίοδο αυτή η κανονική ποινή (Normalstrafe) είναι η θανατική²³².

Η ποινή για την **πλαστογραφία** ήταν η *deportatio*, η οποία περιελάμβανε την *omnium bonorum publicatio* για τον δούλο η ποινή ήταν ο θάνατος²³³.

Η ποινή για το **έγκλημα της μοιχείας** ως προς την γυναίκα αφορούσε στη *relegatio*, στη δήμευση της μισής της προίκας και στη δήμευση του ενός τρίτου των περιουσιακών της στοιχείων²³⁴. Η μοιχεία προ Κωνσταντίνου,

230. D. 47. 10. 45: *De iniuria nunc extra ordinem ex causa et persona statui solet: et servi quidem flagellis caesi dominis restituntur, liberi vero humilioris quidem loci fustibus subiciuntur, ceteri autem vel exilio temporali vel interdictione certae rei coercentur.*

231. P.S. 5. 23. 1: *Lex Cornelia poenam deportationis infligit ei qui hominem occiderit eiusve rei causa furtive faciendi cum telo Quae omnia facinora in honestiores poena capitis vindicari placuit, humiliores vero in crucem tolluntur aut bestiis obiciuntur.*

232. D. 48. 8. 3. 5: *Legis Corneliae de sicariis ut veneficis poena insulae deportatio est et omnium bonorum ademptio. Sed solent hodie capite puniri, nisi honestiore loco positi fuerint, ut poenam legis sustineant: humiliores enim solent vel bestiis subici, altiores vero deportantur in insulam.*

233. P.S. 4. 7. 1: *Qui testamentum falsum scripserit... poena legis Corneliae de falsi tenebitur, id est in insulam deportatur* D. 48. 10. 1. 13: *poena falsi vel quasi falsi deportatio est et omnium bonorum publicatio: et si servus eorum quid admiserit, ultimo supplicio adfici iubetur* πρβλ. D. 48. 10. 33: *Si quis falsis constitutionibus nullo auctore habito utitur, lege Cornelia aqua et igni ei interdicitur* Inst. 4. 18. 7: *eiusque legis poena in servos ultimum supplicium ... in liberos vero deportatio* πρβλ. Inst. 1. 12. 3: *servi... in metallum damnantur et qui bestiis subiciuntur.*

234. P.S. 2. 26. 14: *Adulterii convictas mulieres dimidia parte dotis et tertia parte bonorum ac relegatione in insulam placuit coerceri: adulteris vero viris pari in insulam relegatione dimidiam bonorum partem auferri, dummodo in diversas insulas relegantur.*

ο οποίος και εισήγαγε την απόλυτη ποινή (*sanguinis poenam*)²³⁵, δεν επέσυρε την ποινή του θανάτου αλλά ούτε άλλη κεφαλική ποινή²³⁶. Στην περίπτωση που διαπράττονταν *adulterium* και *incestus* μαζί η ποινή ήταν της *deportatio*.

Η ποινή για τους **ανόσιους γάμους** όσον αφορά στον άνδρα (*honestior*) ήταν η *deportatio*· όσον αφορά στη γυναίκα δεν επιβαλλόταν ποινή εφόσον αυτή δεν ενεχόταν *εκ της lex Iulia de adulteriis*²³⁷.

Όσον αφορά στο **Ήδικτο περί τιμών**, εάν κατά την περίοδο του Διοκλητιανού με την αύξηση των τιμών εθίγετο το ιδιαίτερα ευαίσθητο ζήτημα της τροφοδοσίας του στρατού, η θανατική καταδίκη θα αποτελούσε μία απόλυτα δικαιολογημένη ποινή. Στην περίπτωση αυτή ως προς τους *honestiores* θα επιβαλλόταν *extra ordinem* η *deportatio*.

Όσον αφορά στο **Ήδικτο κατά των Μανιχαίων** τέλος, όπως και στα **Ήδικτα κατά των Χριστιανών**, ο αυτοκράτορας αντιμετωπίζει την άρνησή τους να αποδώσουν τιμές στον αυτοκράτορα, να συμμετάσχουν δηλ. στην δημόσια λατρεία, ως έγκλημα κατά του κράτους (*Staatsverbrechen*=*Massenverbrechen*). Το γεγονός αυτό θα δικαιολογούσε την επιβολή της θανατικής ποινής, σε κάθε περίπτωση πάντως την επιβολή μίας συγκεκριμένης ποινής η οποία θα έπρεπε να εκτελεσθεί από όλους τους διοικητές των επαρχιών. Ως προς τους *honestiores* ο Διοκλητιανός επιβάλλει την *deportatio*²³⁸ ... *ut non de iniuria, non de adulterio non de rebus ablatis agere possent*²³⁹.

235. *C.Th.* 11. 36. 4 (339).

236. Βλ. *D.* 49. 16. 4.7 και *D.* 48. 18. 5.

237. *P.S.* 2. 26. 15: *Incesti poenam, quae in viro in insulam deportatio est, mulieri placuit remitti.*

238. *Capitalis* υπό την κλασική έννοια περιελάμβανε και την *deportatio*· βλ. παραπάνω σημ.199.

239. *Lact., De Mort. Pers.* 13.

SED IUXTA LEGIS SEVERITATEM CONGRUENTI POENA ULCISCETUR
(Κατά την του νόμου αυστηρότητα θα κολάσει δια προσφόρου ποινής)

Late Antiquity, or rather the post classical period, the Dominate, is a term familiar especially to legal historians; it means the final period of Roman jurisprudence. Apart of that it is a crucial period of change and transition in the history of the Roman Empire where each and every one challenge to imperial authority elicited an energetic response. It is a well documented period especially in contrast to the dearth of the mid-third century. There is a notable richness in the variety and number of imperial texts, deriving from legal sources. Those texts prove that legal science did not die with the Principate, but took on forms suitable to contemporary conditions. This study discusses the results of the transition from the time of the Principate to the time of the Dominate in the legal proceedings and the criminal law. With reference to the laws included in the Codex Hermogenianus, as ad hoc law, namely, the whole output of rescripts for the years 293/294, the study focuses on the jurisdiction in criminal cases, in particular on the role of the governor of a province, not only in answering petitions but also judging according to the cognitio procedure, and on the extra ordinem execution of a penalty

ANDREA CATANZARO

THE POLITICAL PROBLEM OF INTERNAL «ΑΣΦΑΛΕΙΑ» IN NIKETAS
CHONIATES' CHRONIKÈ DIÉGHESIS:
A CONTRIBUTING FACTOR TO THE CONSTANTINOPLE'S FALL IN 1204*

Although we cannot consider the Byzantine historian Niketas Choniates a political thinker in the strict sense of the word¹, it is possible to find

^(*)This article is an enhanced version of *Il problema della "sicurezza" nella Chronikè Diéghesis di Niceta Coniata: per una lettura della caduta di Costantinopoli*, that I published in *Il Pensiero Politico* XLIV (2011), 149-170.

1. A. PERTUSI, Il pensiero politico e sociale bizantino dalla fine del secolo VI al secolo XIII, in: *Storia delle idee Politiche Economiche e Sociali*, ed. L. FIRPO, Torino 1982, 778 and 791 ss.; passages of *Chronikè Diéghesis* that I quoted in this article are showed according to the critical edition edited by J.-L. VAN DIETEN in *Nicetae Choniatae Historia*, Berolini et Novi Eboraci 1975; the English translations of the *Chronikè Diéghesis*' passages that I quoted both in the text and in the footnotes come from H. J. MAGOULIAS, *O city of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Detroit 1984 (from this point forward [H.M.]); about Niketas Choniates cfr. A. SIMPSON, Niketas Choniates: the Historian, in: *Niketas Choniates. A Historian and a Writer*, eds. A. SIMPSON and S. EFTHYMIADIS, Geneva 2009, 14; S. EFTHYMIADIS, Niketas Choniates: The Writer, in: *Niketas Choniates. A Historian and a Writer*, 35-58; A. KAZHDAN - R. MAISANO - A. PONTANI (eds), *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, vol. I, Milano 1994, XIV-XV; A. PONTANI - J.-L. VAN DIETEN (eds.), *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, vol. II, Milano 1999; J.-L. VAN DIETEN, Two unpublished fragments of Niketas Choniates' historical works, *BZ* 49 (1956), 311-317; IDEM, Noch einmal über Niketas Choniates, *BZ* 57 (1964), 302-328; IDEM, *Zur Überlieferung und Veröffentlichung der Panoplia Dogmatike des Niketas Choniates*, Amsterdam 1970; IDEM, *Niketas Choniates: Erläuterungen zu den Reden and Briefen nebst einer Biographie*, Berlin-New York 1971; IDEM, Bemerkungen zur Sprache der sog. vulgärgriechischen Niketasparaphrase, *BF* VI (1979), 37-78; IDEM, Corrigenda et non-corrigenda in «meinem» Niketas, *Byz.* 53 (1983), 359-369; A. KAZHDAN - A. WHARTON EPSTEIN, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh*

in his *Chronikè Diéghesis* some significant elements of political thought concerning the situation in the Byzantine Empire in the XIIth century. One of the most important among them is the theme of *ἀσφάλεια* which represents, in my opinion, a peculiar characteristic of Niketas' political thought.

His conception of *ἀσφάλεια* is a complex idea, placed at the confluence of numerous ideas of safety that are linked to different fields related to politics: foreign affairs, social peace, confidence in institutions, relations between the emperor and the church or between the emperor and the members of aristocracy.

My aim is to analyze three of these aspects that I consider related, more or less closely, to the cultural background of the "second class" aristocracy as defined by P. Magdalino in his *The Empire of Manuel I Komnenos (1143-1180)*².

The "second class" aristocracy is a wide section of the Byzantine aristocracy which was largely penalized by the political choices of the Emperor Alexios I Komnenos. After his taking power, in order to enhance the strong position of his family, he started to increasingly favor the members of his clan and those who were related to the Komnenoi through blood ties. The aristocrats that were not in some way related suffered exclusion from the most important positions of power³.

The first aspect that I would like to analyze concerns the link between the overturn of the traditional *τάξις* in the empire and the progressive decrease of its internal *ἀσφάλεια*. The second one is focused on the lack of safety deriving from the choice of keeping a part of the aristocracy out of the most relevant positions in power. The last one concerns the problem of *ἀσφάλεια* in the event of rebellion and usurpation. I intend to analyze these

and Twelfth Centuries, Berkeley 1985; A. KAZHDAN, *La produzione intellettuale a Bisanzio. Libri e scrittori in una società colta*, Napoli 1983, 91-94 (first edition Moscow, Naukla, 1973); M. ANGOLD, *L'Impero bizantino (1025-1204). Una storia politica*, Napoli 1992, 139-428 (first edition 1984); H. J. MAGOULIAS, *Byzantine Christianity: Emperor, Church and the West*, Chicago 1970, 1-16.

2. P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos. 1143-1180*, Cambridge 1993, 188-190; IDEM, Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik, *Speculum* 58 (1983), 326-346.

3. About the radical changes in the aristocratic *corpus* under Alexios I, cfr. C. M. BRAND, *Byzantium confronts the West. 1180-1204*, Cambridge 1968, 9.

from the perspective of a member of the Byzantine administrative apparatus and an historian whose cultural background was deeply influenced by the political ideas of the “second class” aristocracy.

In order to clarify the idea of *ασφάλεια* in the *Chronikè Diéghesis*, I need to make some preliminary remarks about Niketas’ historical work.

The fall of Constantinople in 1204 represents a significant milestone in the life of the Byzantine historian both as a citizen deeply involved in the empire’s political life and as a writer⁴. Although he began writing his historical work in 1185, he revised the text after the fall⁵. Obviously that event influenced both his work and his political analysis about the period 1118-1206 which is covered by his *Chronikè Diéghesis*⁶. The fall is considered as an unavoidable consequence and a just punishment from God for the sins of the empire⁷. According to Niketas the subversion of traditional imperial *τάξις* imposed by Alexios I Komnenos’s politics and then perpetuated, more or less strongly, by his successors is one of the worst among these sins. Niketas’ conception of *τάξις* is a first significant milestone in order to analyze his idea of *ασφάλεια*: as a matter of fact he thinks that *τάξις* represents the antithesis of lack of *ασφάλεια*, which the Byzantine historian considers one of the most dangerous political problems⁸.

Life without *ασφάλεια* – as was, in Niketas’ analysis, the life in the Byzantine Empire under the Komnenoi and the Angeloi – created a sort of lack of relations in society: men started not to trust institutions, not

4. SIMPSON – EFTHYMIADIS (eds.), *Niketas Choniates: a Historian and a Writer*, passim; KAZHDAN – MAISANO – PONTANI (eds.), *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, IX-XVI.

5. KAZHDAN, *La produzione intellettuale a Bisanzio. Libri e scrittori in una società colta*, 94-95.

6. SIMPSON, *Niketas Choniates: the Historian*, 14; A. J. SIMPSON, *The Versions of Niketas Choniates’ «Historia»*, *DOP* 60 (2006), 189-190; M. GALLINA, *Potere e società a Bisanzio. Dalla fondazione di Costantinopoli al 1204*, Torino 1995, 279; KAZHDAN – WHARTON EPSTEIN, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, 225.

7. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 581; cfr. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos. 1143-1180*, 14; S. RONCHEY, *Lo stato bizantino*, Torino 2002, 123-124; KAZHDAN, *La produzione intellettuale a Bisanzio. Libri e scrittori in una società colta*, 98-100 and 116; SIMPSON, *Niketas Choniates: the Historian*, 22.

8. About the *τάξις* and its overturn in the *Chronikè Diéghesis*, see A. KALDELLIS, *Paradox, Reversal and the Meaning of History*, in: *Niketas Choniates. A Historian and a Writer*, 75-99.

to trust themselves, not to trust their relatives too. So, when the crusaders attacked the capital city, the Byzantine system, also for these reasons, was so internally damaged that they could easily conquer it⁹. In Niketas' thought the idea of *τάξις* comes first from a parallel between the pecking order in the Kingdom of Heaven and the hierarchical order in the earthly empire. Secondly *τάξις* appears as the respect people should have for their social standing and in their reciprocal relations according to a sort of natural order¹⁰.

In the *Chronikè Diéghesis* this second feature of *τάξις* seems to me principally linked to three different areas. The first one is associated with the institutional field: when John II explained the reasons for the designation of Manuel as his successor, for example, he said that nature (*ἡ μὲν φύσις*) usually follows a *τάξις* based on birthright, but in these circumstances it was not respected¹¹. The second one is related to the conspiracies against the emperors carried out by members of their families: Niketas wrote that through this behavior they compete to subvert the natural *τάξις* of the empire¹². The last one is linked to the respect people should have for their position in society: the power acquired by Alexios III's wife became more powerful than the power of previous empresses and even more powerful than her husband's power too. The result was the creation of a sort of diarchy in

9. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 549-550, 552, 561-562, 564.

10. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos. 1143-1180*, 236-237; KALDELLIS, *Paradox, Reversal and the Meaning of History*, 80.

11. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 44: "Perceiving in my own case that the proper order of succession was observed, and that you are eager that the same should hold true for offspring of my loins, and that you long to be ruled by one of my surviving sons (these are Isaakios and Manuel); and that you do not want to make the selection yourselves but entrust the election for me, I must admit it has been the custom [*ἡ μὲν φύσις*], by the very nature of things, to award the highest office to the firstborn son; however, in the matter of highest promotions it does not always please God that should be the case", [H.M.], 25; in *Chronikè Diéghesis*, 49. Isaakios, Manuel's elder brother, complains about not being appointed emperor that had been "extolled the order [*τάξις*] by which the whole universe is sustained", [H.M.], 29; cfr. KALDELLIS, *Paradox, Reversal and the Meaning of History*, 79.

12. Emperor John II after his sister's plot against him says: "How the natural order of things [*τάξις*] has been inverted [*ἀντέστραπται*] for me! Kinsmen have become the enemy, and strangers friends"(Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 11; [H.M.], 8); cfr. KALDELLIS, *Paradox, Reversal and the Meaning of History*, 79.

the empire and, in Niketas' strongly monarchical view, a subversion of the natural τάξις¹³.

When τάξις turns into ἀταξία, power cannot be oriented towards the common good and the empire grows weaker. A relevant example is in a passage of the *Chronikè Diéghesis* which describes the situation in the empire after the death of the Emperor Manuel I:

For just as confusion [ἀταξία] reigns everywhere with the overthrow of a noble-minded and earnest leader, as when a column is removed from its firm and steadfast base the whole structure leans in the opposite direction, so did each pursue his own end, and all conspired against one another¹⁴.

This idea of τάξις probably derives from Niketas' education; his family sent him to Constantinople in order to enter the bureaucratic apparatus of the empire¹⁵. He studied “grammar, rhetoric, poetry, mathematics, astronomy, law and politics”¹⁶ and the *Holy Scriptures*. These studies – particularly the legal studies¹⁷ – influenced him and his political thought: he was persuaded

13. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 460: “Because the empress had overstepped the bounds and held in contempt the conventions of former Roman empresses, the empire was divided into two dominions. It was not the emperor alone who issued commands as he chose; she gave orders with equal authority and often nullified the emperor's decrees, altering them to her liking”, [H.M.], 252; about Eufrosyne cfr. EFTHYMIADIS, Niketas Choniates: The Writer, 51-53; J.-C. CHEYNET, L'imperatore e il Palazzo, in: *Il mondo bizantino. L'impero bizantino (641-1204)*, ed. J.-C. CHEYNET, Torino 2008, 202-203; in another passage of *Chronikè Diéghesis* Niketas describes an analogous situation of subversion of natural order writing about some events related to the life of Theodore Kastamonitēs (cfr. *Chronikè Diéghesis*, 438); cfr. MAGOULIAS, *O city of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, XIX; BRAND, *Byzantium confronts the West. 1180-1204*, 119.

14. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 224; [H.M.], 127.

15. A. KAZHDAN, Some Observations on the Byzantine Concept of Law: Three Authors of the Ninth through the Twelfth Centuries, in: *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, ed. A. E. LAIOU – D. SIMON, Washington D.C. 1994, 213; KAZHDAN, *La produzione intellettuale a Bisanzio. Libri e scrittori in una società colta*, 91-128; KAZHDAN – MAISANO – PONTANI, *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio, XII-XIII*; MAGOULIAS, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, IX-XXVIII.

16. MAGOULIAS, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, XII.

17. Cfr. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, 357-360; IDEM, Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik, 334-335: “Educated Byzantine may not

that the imperial monarchy was the best form of government, but not the monarchy of the Komnenoi and – at least partially – of the Angeloi¹⁸. Starting from the reign of Alexios I the political system changed¹⁹ and the events of 1204 are deeply linked to those changes: the politics of Alexios I contributed to the decrease of internal *ἀσφάλεια* in the empire and competed to create the conditions of the fall.

Niketas' idea of *ἀσφάλεια* is strongly related to a second significant element that immediately appears in the *Proem* of the *Chronikè Diégghesis*: the concept of *ἀρετή*. In the *Proem* the Byzantine historian lays out the educational function of history which is considered a powerful instrument to show people – to quote his words the “*τῶν ἀνθρώπων μεγαλογνώμονες*”²⁰ – which actions and behaviors are right and wrong. Particularly he wrote:

Furthermore, even when History is composed with solemnity and reverence, she passionately desires to be the reward of diggers and of smiths covered with soot; she is also familiar with the armed company of Ares and is not captious with women who cultivate her²¹.

I cannot escape the need to contextualize this passage: it is difficult to believe that Niketas really wanted to address his work to all the people in the Byzantine Empire. If we overlook which categories of individuals would be interested in the work and which would be really able to read it, in the passages of the *Chronikè Diégghesis* in which Niketas speaks about men belonging to the “crowd” he harshly criticizes them²² – both as individual

have been unreceptive to the ancient idea that democratic element was a necessary component of the ideal constitution, the «mixed polity», which would combine the rule of one, the rule of the best, and the rule of the many. Kinnamos' contemporary Eustathios of Thessalonica describes the Christian order as a «Trinity» of monarchy, aristocracy, and democracy”.

18. Cfr. *Chronikè Diégghesis*, 529 and 537; cfr. MAGDALINO, *Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik*, 333; about a summary of Niketas' judgment about Angelos family cfr. J.-C. CHEYNET, *Le rôle de la «bourgeoisie» constantinopolitaine (XIe-XIIe Siècle)*, *ZRVI* 46 (2009), 92.

19. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos. 1143-1180*, 226-227.

20. Cfr. *Chronikè Diégghesis*, 1.

21. Cfr. *Chronikè Diégghesis*, 3; [H.M.], 4.

22. Cfr. L. GARLAND, *Political Power and the Populace in Byzantium Prior to the Fourth Crusade*, *BSI* 53 (1992), 46-47; A. KAZHDAN, *Byzantine Town and Trades as Seen by Niketas Choniates*, *BSI* 56 (1995), 218.

men and collectively as a group – and only on rare occasions does he show his appreciation for them²³.

The citizens of Constantinople are accused of not being able to decide for themselves autonomously and not being able to gladly obey their governors²⁴. They are considered – due to their unstable nature (*ἀστασία ἡθους*)²⁵ – inclined to rebellion, while the variety of their crafts (*τῆ τῶν τεχνῶν ποικιλία*)²⁶ makes them difficult to govern. That is why they are called *ἀβέλτεροι*²⁷ by Niketas.

Perhaps it is more appropriate to think that the *τῶν ἀνθρώπων μεγαλογνώμονες* – those men who are naturally inclined to do good and who receive from history numerous, clear and educational examples of right and wrong – could be, in Niketas' thought, the members of aristocracy and, particularly, the members of that “second class” aristocracy marginalized by the Komnenoi. Probably he considered them the only class able to rebuild and govern the empire effectively after its fall.

Considering the loathing against the crowd and the members of the aristocracy linked to the Komnenian family by blood ties (and for this reason holders, of the most important government positions, although often unskilled), at least regarding the political message of Niketas Choniates, I deduce that the Byzantine historian wanted to address his work principally to the members of the “second class” aristocracy. During the entire XIIth century this class could merely look upon the crumbling of the empire and helplessly witness its fall. However, after this event, it had to respond to

23. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 560-561.

24. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 552.

25. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 234.

26. Cfr. *ivi*.

27. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 270; a list very similar to the traditional trades of the popular class can be found in a passage (*Chronikè Diéghesis*, 349-350) dedicated to the composition of the mass that insults the deposed emperor Andronikos; despite the indubitable differences related to the context, the analogy remains: “But the stupid and ignorant inhabitants of Constantinople, and of these more so the sausage sellers and tanners, as well as those who pass the day in the taverns and eke out a niggardly existence from cobbling and with difficulty earn their bread from sewing, even as tribes of flies are gathered together and swarm around milk pails in the springtime and drink deep from the ivy-wood cups filled to overflowing, gave no thought to the fact that but a few short days earlier this man had been emperor”, [H.M.], 193; cfr. KAZHDAN – MAISANO – PONTANI, *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, 567-568 and 687.

it. For Niketas the *Chronikè Diéghesis* should be a precious tool to show the “second class” aristocracy the right way; so history teaches its readers *ἀρετή*.

In Niketas’ work the conception of *ἀρετή* comes from two different cultural traditions. The first one is the Greek and Roman tradition; the second comes from Christian thought. The result is a manifold and quite original idea of *ἀρετή* and consequently of *ἦθος* which is, at the same time, both a condition and a tool in order to realize the *ἀσφάλεια* which Niketas considers one of the most important aims of politics. His idea of *ἀσφάλεια* represents the link between the conception of *ἀρετή* which runs the risk of remaining on a merely idealistic plan and the contingencies of real and pragmatic politics²⁸.

In order to avoid this risk, Niketas is careful not to completely idealize or totally stigmatize the lives and behaviors of the protagonists of his narrative: none of them are presented entirely good or bad. Although he is inclined, for example, to idealize John II and, on the contrary, to stigmatize Andronikos I, he tries, even if not so frequently, not to carry his judgment to extreme and unrealistic positions²⁹.

One of the most significant tools or units of measurement that Niketas uses to show if and how emperors, high officials and men belonging to the ruling class are virtuous in their public offices and what the impact of their actions and behavior is on the society is his conception of *ἀσφάλεια*. This idea, due to the insistence of the Byzantine historian who does not miss any opportunity to point it out, represents one of the original and peculiar elements of Niketas’ political thought and is one of the most relevant features in his complex analysis about the fall of the Byzantine Empire.

Although in the *Chronikè Diéghesis* *ἀσφάλεια* appears in several different contexts, I will focus on three aspects that I consider close to the ideals of the “second class” aristocracy as explained by a member of this class. The first one is concerned with a worry that is deeply related to the idea of *τάξις* that we have just seen to be an essential basis of the political thought of the “second class” aristocracy. The balance between emperor and

28. The amount of *ἀσφάλεια* in the empire can be considered the litmus paper of the moral virtue of its rulers.

29. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 47 and 353; cfr. KAZHDAN, *La produzione intellettuale a Bisanzio. Libri e scrittori in una società colta*, 103-104.

members of aristocracy³⁰ is an essential value for this class that considers itself heavily damaged by the political choices of an imperial government almost totally devoted to benefiting members of the imperial family.

In Choniates' idea *ἀσφάλεια* is mainly safety from imperial power and, consequently, from other political and administrative powers deriving from it. This question is inserted in a wider debate concerning the differences between the good emperor and a tyrant and is strictly related to the discussion about the limits of imperial power that, in Komnenian Byzantium, was heated³¹.

Although Niketas deals with this, he appears more worried about the abuses of lawful power than the abuses of tyrants, usurpers and not clearly virtuous politicians. He fears the aspect of *ἰσχὺς* that is an essential element both of the positive and of the negative political power; for this reason he pays great attention to the theme of arbitrary punishments imposed by emperors on their subjects. This is for Niketas a significant criterion to distinguish a good ruler from a bad one³². Due to this he appreciates John II³³ and – although partially – Alexios III³⁴ for their temperance in passing sentences on their subjects but he criticizes Isaakios II³⁵ – even though under his reign Niketas became an high official of the empire³⁶ – and Andronikos I³⁷ for the opposite reason.

30. BRAND, *Byzantium confronts the West. 1180-1204*, 1.

31. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, 249-250; IDEM, *Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik*, 327.

32. This aspect appears clear, although it seems to be left in the background, in the discourse of John II about the choice of Manuel as his successor; cfr. *Chronikè Diégghesis*, 45: "Isaakios has often appeared to me as being irascible; provoked by some cause he flies into a towering rage, a fault which ruins the wise and because of which the majority of man act thoughtlessly. Manuel, on the other hand, together with the cluster of virtues shared by Isaakios, is not a stranger to meekness, readily yielding to what is useful and willing to listen to reason", [H.M.] 26.

33. Cfr. *Chronikè Diégghesis*, 11 and 47.

34. Cfr. *Chronikè Diégghesis*, 548.

35. Cfr. *Chronikè Diégghesis*, 367.

36. Cfr. KAZHDAN – MAISANO – PONTANI, *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, XIII; MAGOULIAS, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, XII-XVI; RONCHEY, *Lo Stato bizantino*, 123.

37. Cfr. *Chronikè Diégghesis*, 223-354.

However, I think it is both reductive and misleading to restrict this analysis of Choniates only to the debate concerning the limits of imperial power. In fact his thought focuses on this topic but he attempts to bypass the merely technical aspects of it and to analyze its consequences and effects on society. Life in a precarious system in which personal safety is potentially denied to everyone –the passage “if the brother is not safe, then what man is?”³⁸ devoted to the dethronement and the blindness of Isaakios II by his brother Alexios in 1195 is emblematic – creates a progressive lack of trust in institutions and undermines the solidity of social relations. In Choniates’ thought when abuse ousts ἀρετή, τάξις coming from relations based on trust between the rulers and the people deteriorates and the societies can fall into anarchy, which he considers the worst form of government.

The account of the episode of Styppeiotēs, as recounted by Niketas³⁹, is a good example. In the final lines, Choniates writes “Styppeiotēs’ pupils were forthwith destroyed, and he was unjustly [ἀδίκως] blinded, never again to see the sun”⁴⁰. The use of the adverb ἀδίκως clearly shows the position of the historian: he considers the reaction of Manuel I against his subject an unjustifiable abuse of power; furthermore, in Niketas’ account, this action is based on an unfounded accusation. The arbitrary punishment of Styppeiotēs poses a threat to the personal ἀσφάλεια of each imperial citizen and appears very similar to the above mentioned passage concerning the dethronement of Isaakios II by his brother Alexios: if a member of an upper class as Styppeiotēs cannot escape from the emperor’s misuse of power, how can a simple man be safe? The *protostrator* Alexios too meets a fate similar to that of Styppeiotēs’, but the situation is worsened by the indefensible attempt to justify this arbitrary act by some slanderers who wanted to gain the favour of Manuel I⁴¹.

Niketas does not correlate the problem of abuse of power only to the emperors: ἀσφάλεια depends on the ἀρετή of all the men who are in power, so the safety of the empire as a whole is related to their virtue. A

38. Cfr. *Chronikè Diégheis*, 454, [H.M.] p. 249.

39. Cfr. *Chronikè Diégheis*, 110-113; about this episode see MAGDALINO, *Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik*, 334-335; IDEM, *The empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, 198-199.

40. *Chronikè Diégheis*, 113, [H.M.], 64.

41. Cfr. *Chronikè Diégheis*, 143-144.

wrong and guilty use of power or a lack of ἀρετῆ by the administrators – as clearly appears, for example, in the episode of John of Poutzē⁴² – can lead to dangerous consequences for the society. People cease to trust men who represent the emperor, the ties between the ruler and his subjects are loosened and the cohesion of the empire is broken. This situation creates social instability and fertile soil for demagogues, usurpers and seditious acts. In Niketas' analysis this aspect of abuse of power comes principally from the lust of the rulers both for wealth and power; it nourishes their fear towards emerging men who appear or are considered dangerous rivals owing to, among other things, their skills in public affairs or in leading armies⁴³.

According to the Byzantine historian, this occurs without distinction to emperors, high officials and those who hold political, military or administrative offices. So if Niketas criticizes Manuel for this misbehavior⁴⁴, he shows his appreciation for Alexios III because he did not commit such

42. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 54-55.

43. *Chronikè Diéghesis*, 143: “Every men who holds power is fearful and suspicious; each rejoices in executing the works of Thanatos and Chaos an Erebus, felling the nobility, overturning and casting forth as excrement the influential and capable counselor, and cutting down the courageous and ingenious general. The mighty of the earth can be likened to lofty and tapering pine trees; just as these rustle when the sharp wind shake the needles of their branches, so do these rulers mistrust the man of wealth and cower before him who surpasses most in manly spirit. And should there exist someone endowed with the beauty of a statue and the lyrical eloquence of a nightingale in song, gifted, moreover, with ready wit, then the wearer of the crown can neither sleep nor rest, but his sleep is interrupted, his voluptuousness suppressed, his appetite for pleasure lost, and he is filled with grave apprehensions; with wicked tongue he curses the creator nature for fashioning others suitable to rule and for not making him the first and last fashioning others suitable to rule and for not making him the first and last and the fairest of men”, [H.M.], 81; cfr. MAGDALINO, *Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik*, 326. A similar idea appears also in a passage devoted to explain the reasons of ostracism of emperor Manuel against Andronikos (*Chronikè Diéghesis*, 103): “The reasons of his incarceration has been cited above, but no less a cause was his constant outspokenness and the fact that he excelled most men in bodily strength; his perfect physique was worthy of empire, and his pride was not to be humbled. All these things generate suspicion and provocation deep in the hearts of rulers because of the fear that surrounds the throne. For these attributes, as well for his cleverness in battle and the nobility of his birth [...], Andronikos was viewed with a jaundiced eye and was greatly distrusted”, [H.M.], 59.

44. *Chronikè Diéghesis*, 143.

unjust actions⁴⁵. In the closing lines of the account concerning the life of this emperor he writes:

If it be exceedingly difficult for emperors not to cut down the ears of corn which overtop the rest, and not to leap brutally upon those who have offended them, one could see that Alexios was rich in such virtue⁴⁶.

In the Byzantine Empire, on the contrary, during the XIIth century it often happens that rulers use their power not for the public good, but against people, particularly those belonging to the aristocracy, and those who are considered a threat to their positions. A systematic application of this principle gradually deprives the empire of its best men, makes it unstable and undermines its *ἀσφάλεια*⁴⁷. As we shall see, the second aspect of *ἀσφάλεια* in Choniates' *Chronikè Diéghesis* that I want to analyze will highlight, though for different reasons, the same political problem.

Furthermore when political or bureaucratic powers are not virtuously exercised, people start to fear for their safety and tend to place their personal *ἀσφάλεια* before the collective one; this can seriously damage the stability of the empire. Niketas says that, during the reign of Alexios II, the power of the *protosebastos* Alexios Komnenos became so great that those belonging to the highest rank of Byzantine society were so terrified that they placed their personal safety before the safety of other citizens (*τὸ καθ' αὐτοὺς ἀσφαλῆς τοῦ πέλας προντίθεσαν*)⁴⁸.

Niketas' analysis about the social consequences coming from the regime of terror created by Andronikos Komnenos picks up another serious question linked to the reduction of internal solidity coming from the emperors' abuse of power: during Andronikos's reign this decrease of *ἀσφάλεια* was even able to destroy relationships naturally and traditionally very strong such as the relationships between parents and sons or between brothers⁴⁹. Even though we consider the lapse of time between 1183 and

45. See footnote 34.

46. *Chronikè Diéghesis*, 548, [H.M.] pp. 299-300.

47. See footnote 43.

48. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 225.

49. *Chronikè Diéghesis*, 258: "The flux of those times was irresistible and the mutual distrust, even among the most genuine friends, an intolerable evil. Not only did brother ignore brother and father neglect son, if such was to Andronikos's liking, but they also

1185 a sort of exception, a period – as Niketas calls it – of “Polyarchy [πολυαρχίας], the mother of Anarchy [ἀναρχίας]”⁵⁰, we can observe that, in the entire *Chronikè Diéghesis*, Choniates usually shows how things can become dangerous and critical when subjects are not protected against the power of the emperor or his high officials⁵¹.

The Byzantine historian illustrates this situation, but he does not seem eager or able to suggest a political solution: he explains the events and says that ἀρετή should be a sort of natural limit for individual behaviors, but he does not enter into the matter deeper. He commits his answer to his historical work which, as he wrote in the *Proem*, should be not only a narration of the events of XIIth century but also an educational tool devoted to τῶν ἀνθρώπων μεγαλογνώμονες. It seems as if Niketas wants to give his readers a precious instrument with which to analyze the fall of the empire so as to rebuild it on firmer foundations in the future. It is hard not to think that Niketas considered the “second class” aristocracy the real protagonist of this desired renaissance of the Byzantine Empire and this element could compete to reinforce the hypothesis that the political message in *Chronikè Diéghesis* was really principally devoted to this social class.

The second meaning of ἀσφάλεια in Niketas’ thought I will focus on is more peculiarly linked to the “second class” aristocracy than the previous. The analysis of the *Chronikè Diéghesis* allows us to pick out two of Niketas’ worries concerning the problem of lack of ἀσφάλεια in the empire deriving from the marginalization of members of the “second class” aristocracy. Firstly, he is persuaded that men who held the highest positions were unable to govern or manage the empire effectively. According to Niketas this actually happened during the XIIth century. Secondly, the discontent arising

cooperated with the informers in bringing about the utter ruin of their families. There were those who personally informed against their relatives for scoffing at Andronikos’s actions or for being devoted to Emperor Alexios’s hereditary rule, thus shaking themselves free from Andronikos’s grip. In the very act of making accusations, many were themselves accused, and while exposing others or workers of evil against Andronikos, they themselves were denounced by the accused or by others who were present; both accusers and accused were led away to the same prison”, [H.M.], 144; cfr. PONTANI – VAN DIETEN, *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, 596; cfr. BRAND, *Byzantium confronts the West. 1180-1204*, 55.

50. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 225, [H.M.], 128; PONTANI – VAN DIETEN, *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, 551.

51. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 56, 224, 367, 454.

in men systematically excluded from power could foster – and this actually happened – internal instability, rebellions and seditions that occurred many times, during the XIIth century.

The choice by Alexios I and their successors to marginalize a large section of the aristocracy from the highest positions of the empire's administration, in order to place political and bureaucratic power principally in the hands of aristocratic members linked to the imperial family by blood ties, turned the members of the “second class” aristocracy against the Komnenoi and their relatives and created a deep cleavage in the noble class.

Until the reign of Alexios I, the vertical mobility inside the civil aristocracy was quite good and numerous aristocratic families invested in their sons education in order to improve their social standing⁵². The Choniates family did it both with Niketas and his elder brother Michael who became the metropolitan of Athens in 1182⁵³. Alexios I's politics required a sharp reversal of this traditional custom: he reformed imperial dignities and reduced increasingly the opportunities for aristocrats who were not bound to his family⁵⁴. The “second class” aristocracy came out severely damaged by this policy although it was not totally a new policy but the aggravation of a bad policy implemented by previous emperors⁵⁵. Some empirical data appear more significant in contextualizing and showing the effects of this aspect of Alexios I's politics: during his reign, the Komnenian family represented 60% of the Byzantine *élite*; they increased their power to 89% in the following period⁵⁶; moreover in the same years, the number of

52. A. KAZHDAN – S. RONCHEY, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palermo 1997, 140-141; MAGOULIAS, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, X; G. OSTROGORSKY, Observations on the aristocracy in Byzantium, *DOP* 25 (1971), 1-32.

53. About Micheal Choniates cfr. M. ANGOLD, *Church and Society in Byzantium under the Comneni. 1081-1261*, Cambridge 1995, 197-212; K. M. SETTON, A Note on Michael Choniates, Archbishop of Athens (1182-1204), *Speculum* 21 (1946), 234-236.

54. Cfr. G. OSTROGORSKY, *Storia dell'impero bizantino*, Torino 1968, 335-337 (first edition 1963); CHEYNET, *L'imperatore e il palazzo*, 90-93; MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos. 1143-1180*, 181.

55. Cfr. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos. 1143-1180*, 188-190.

56. KAZHDAN – RONCHEY, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, 146; J-C. CHEYNET, Le classi dirigenti dell'impero, in: *Il mondo bizantino. L'impero bizantino (641-1204)*, 197-198; MAGDALINO, Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik, 336.

foreigners employed in the political, administrative or military fields rose⁵⁷. Obviously members of the Byzantine “second class” aristocracy were heavily penalized by these political choices and criticized them⁵⁸; due to this it seems clear why Niketas considered this peculiar aspect of lack of *ἀσφάλεια* one of the conditions that contributed to the fall of the empire.

Evidently we cannot claim that this situation was not subject to modifications by the successors of Alexios I, but some lines of continuity with his political choices were maintained by them⁵⁹. In spite of all, Niketas Choniates represents proof that some career opportunities, albeit small, could still exist. As a matter of fact he, although coming from a family not linked to the Komnenoi, was able to hold the highest offices of the empire with mixed success. Even so the Byzantine historian was a member of the “second class” aristocracy and his political ideas were deeply influenced by this membership⁶⁰.

As we have seen, Niketas accuses the emperors and those who hold political offices of keeping away, as dangerous competitors, men considered very skilled in political, administrative or military activities⁶¹. For this reason, rulers try continuously to keep these rivals out of politics. The exclusion of the “second class” aristocracy reflects a similar purpose, but the question is quite different because it does not concern individual subjects, but a sizeable section of a social class. It seems clear that a reading concerning the lack of *ἀσφάλεια* focused only on the fear of men who are in power towards skilled members of the aristocracy is only a superficial analysis of a many-sided question that, on the contrary, Niketas considered a deliberate political project of the Komnenian emperors.

We can find his accurate analysis, even if often craftily left in the background, within the narrative: while he was carefully describing the events of the empire in XIIth century, he unraveled, through the description of actions, origin, education and, above all, blood ties between imperial family and various protagonists, the complex network of relations interwoven

57. KAZHDAN – RONCHEY, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, 148; cfr. *Chronikè Diéghesis*, 205 and *Chronikè Diéghesis*, 209.

58. Cfr. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos. 1143-1180*, 190.

59. Cfr. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos. 1143-1180*, 191 and 226; IDEM, *Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik*, 336.

60. MAGDALINO, *Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik*, 337.

61. See footnote 43.

by the Komnenoi in the political and bureaucratic imperial apparatus. Obviously he did not miss the opportunity to fiercely criticize the actions and behavior of these administrators and surely who, in those years, could read the *Chronikè Diéghesis* – we know that this work or partial sections of it were circulating in Byzantine Empire while Niketas was still writing it⁶² – and could clearly understand and contextualize each references. So while he was writing about political careers, abrupt removals, resounding military victories or bitter defeats, wise or disastrous economical and fiscal politics implemented by emperors or by their officials, Niketas was setting the scene of his time and showing both his disappointment and his concern about the decline of *ἀσφάλεια* in the empire.

Kinship (*συγγένεια*), blood-relation (*καθ' αἷμα*) and affiliation to the imperial family group (*γένος*) progressively became the main criterion for the selection of the ruling classes. The abuse of these criteria in selecting high officials broke the internal *τάξις* and created a very dangerous situation. *Συγγένεια* in itself is not considered in a negative way by Niketas, but a precious resource to strengthen social ties and consequently *ἀσφάλεια*⁶³. Problems for the empire occur when someone, particularly an emperor abuses this valuable tool. Politicians and administrators, even if very skilled in their peculiar fields, were denied the highest positions in the imperial system. The senate was increasingly marginalized and robbed of its traditional authority; due to this we can easily understand the reasons of Niketas' grudge against the Komnenian emperors⁶⁴. A passage of the *Chronikè Diéghesis* focused on the period following the death of the Emperor Manuel, although referring to the short reign of his young son Alexios II and its specific context, helps to explain this situation:

And as equality of privilege was no longer esteemed [τῆς δὲ ἰσοτιμίας ἀπιμασθείσης] by the great and powerful and by the emperor's kinsmen [κατὰ γένος], concern over the affairs of the state

62. SIMPSON, Niketas Choniates: the Historian, 16-17; EADEM, The Versions of Niketas Choniates' «Historia», 205-221; EFTHYMIADIS, Niketas Choniates: The Writer, 44.

63. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 32.

64. Cfr. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos. 1143-1180*, 188 ss.; IDEM, *Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik*, 335-336.

dissipated [αἶ τε ὑπέρο τῶν κοινῶν φροντίδες] and assemblies and councils disappeared⁶⁵.

In these lines three essential elements are summarized. Niketas seems to consider them the three fundamental factors that compete to undermine this second side of the idea of ἀσφάλεια: ἰσοτιμία – the equality of opportunities and honors – was dishonored (Niketas uses the verb ἀτιμῶ whose root is the same, although opposite, to the noun ἰσοτιμία) by men who boasted of blood-relations (κατὰ γένος) with the Komnenoi. In this transition from a situation of ἰσοτιμία to the ἀτιμία created by the Komnenoi, the traditional τάξις of the empire deriving from ἀρετή remained only a vacuous pretence. In this situation the ruling class stops pursuing the common good (τῶν κοινῶν) and pursues only individual interests.

In a passage concerning the reign of Alexios III Angelos Niketas clearly mentions the problem of the decrease of dignity and authority linked to the arbitrary assignment of honors and high positions in the political and administrative Byzantine apparatus:

He did not raise up someone held in high repute because of his learning or did he elevate a dignitary to the next successive grade, but he raised up and promoted everyone, both him who had received some dignity but briefly and him who had never been considered worthy even of the lowest rank, to the highest and supreme dignity. Thus the highest honor became dishonorable and the love of honor a thankless pursuit. Many equated promotion with demotion when later they were justly and deservedly promoted to those dignities which others received undeservedly, awarded the same honor and esteem as those who deserved the dignity but who were overlooked and reckoned as ignoble⁶⁶.

A few paragraphs later, while he is criticizing the same emperor for his deplorable habit in assigning political offices even to Cumans and Syrians, comparing the empire to a ship and Alexios to a captain, Niketas says that, owing to this bad practice, citizens stigmatize all the men who are in power,

65. *Chronikè Diéghesis*, 224; [H.M.], 127; cfr. BRAND, *Byzantium confronts the West. 1180-1204*, 10 and 31-34.

66. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 454; [H.M.], 249-250.

cease to trust them, and consequently the political navigation become unsafe⁶⁷.

As already pointed out, in Choniates' view trust in imperial institutions and the empire's *ἀσφάλεια* are linked to each other: if the subjects become aware of the fact that public offices are not assigned on the basis of merit, the solidity of the state is fatally compromised.

Paradoxically the only Komnenian emperor who utilized a system based on merit in order to allocate public offices was Andronikos Komnenos generally defined by Niketas in the *Chronikè Diéghesis* as a wild and bloody tyrant. However, even if he strongly criticized Andronikos and his beastly politics, he judged him positively for the implementation of this system⁶⁸.

On the contrary during the reign of Emperor John II, for example, Gregory of Kamateros, although a learned man (*λόγιος*), was only able to become *logothete* of the *sekreta* after his marriage to a relative of the emperor: he was not considered worthy being promoted until the creation of a blood tie with the Komnenoi⁶⁹. Similarly, in the years of Isaakios II's reign, Basil Vatatzēs⁷⁰, who belonged to an unremarkable family, became domestic of the East through a marriage to "the emperor's second cousin on his father's side"⁷¹. Niketas tells us that he himself was arbitrarily removed

67. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 484: "the pilot of the ship of state, therefore, was ill-spoken of by all, and the officers he stationed in command at the bow and the crew were subjected to the most abominable curses", [H.M.], 265; about Alexios Angelos as a steersman, see also *Chronikè Diéghesis*, 460.

68. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 325-326: "But he refused to sell these public offices to those who wanted them, to hand them out to the baseborn for a sum; instead, he carefully selected them and appointed them to office without receiving payment in return [...]; and as Ezekiel's vision wishes it to be, bones were drawn to bones and joints to joints. Within a short time the greater number of cities revived and recovered their former prosperity", [H.M.], 179; cfr. *Chronikè Diéghesis*, 330; KAZHDAN – MAISANO – PONTANI, *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, 663; KALDELLIS, Paradox, Reversal and the Meaning of History, 94.

69. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 9; cfr. KAZHDAN – MAISANO – PONTANI, *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, 518; KAZHDAN, *La produzione intellettuale a Bisanzio. Libri e scrittori in una società colta*, 106.

70. PONTANI – VAN DIETEN, *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, 731-732.

71. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 400; [H.M.], 220.

from an important political office by the Emperor Alexios V Doukas who wanted to promote a relative⁷².

The Byzantine historian is however more worried about the second consequence deriving from this critical situation so much that I am inclined to consider it as a third peculiar and independent aspect of *ἀσφάλεια* in his thought. The decrease of career opportunities for members of the “second class” aristocracy might support rebellions and usurpation attempts. These were very frequent during the later XIIth century and were promoted by different actors: in some of them only the members of the imperial family were involved; other rebellions were instigated by the aristocracy; others, finally, were concerned with an entire social *corpus*⁷³.

Indubitably all these circumstances are related to the theme of *ἀσφάλεια*. However, even if we think that this worry is related to Niketas’ link to the “second class” aristocracy, it seems to be a concern of a member of the generic aristocracy. In fact if we can refer to his cultural membership the idea that those violent social perturbations represent the opposite of *τάξις*, he does not seem focused on this, but, above all, on the risk involvement of the masses (*στῆφος*) in seditious actions.

In his view there is no worse damage for *τάξις* than the wild insurrections of the mob. The consequences of these actions are more dangerous than the events themselves: no-one can imagine and foreshadow what the people’s rage will be in these situations. The mob is determined to pursue its aims and, while it is acting, it often loses sight of them and inclines to become subservient to individual interests; due to its poorly solid nature it can also be easily led by demagogues⁷⁴. So for political power it can be very hard to

72. Cfr. *Chronikè Diégheis*, 565: “Following him about as his assistant was the feeble shadow of his father-in-law Philokalēs, and in order to place him at the head of the senate, he dismissed me as logothete of the *sekreta*, without even the benefit of a specious excuse, and promoted him in my place”, [H.M.], 311; cfr. KAZHDAN – MAISANO – PONTANI, *Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, 518; KAZHDAN, *La produzione intellettuale a Bisanzio. Libri e scrittori in una società colta*, 106; MAGOULIAS, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, XIV.

73. Cfr. *Chronikè Diégheis*, 10, 231 ss., 266, 376 ss., 392, 399 ss., 420 ss., 450 ss.; cfr. CHEYNET, *Le classi dirigenti dell'impero*, 210-212; GARLAND, *Political Power and the Populace in Byzantium Prior to the Fourth Crusade*, 51-52.

74. Consider, for example, the accession to the throne and the sudden fall of Nicholas Kannavos initially supported by the people and immediately abandoned by them (cfr.

restore internal *τάξις* and consequently the condition of *ἀσφάλεια* for all citizens. Niketas' thought about this topic can be read from two different perspectives: as a member of the "second class" aristocracy he appears very worried about the subversion of imperial *τάξις* and then for the *ἀσφάλεια* of the empire, but as a member of aristocracy at large, he seems to fear for his personal *ἀσφάλεια* too. He recalls in the *Chronikè Diéghesis* the fall of *protosebastos* Alexios during the reign of the young Alexios II and the plundering of houses and properties by aristocratic members linked to him and his tyrannical politics⁷⁵. Niketas criticizes the *protosebastos* Alexios⁷⁶, but he is afraid of the mob's wild reaction, which he considers a serious problem in the rebuilt empire.

In order not to compromise the social *τάξις*, non aristocratic people must trust power and obey it: they can neither decide nor act autonomously. In Niketas' thought the obedience by the mob is one of the conditions which allows the empire to survive and to be solid: he considers that it is right by nature because it reflects the pecking order in the Kingdom of Heaven that represents the ideal reference pattern for all political systems on earth.

The elements of Niketas' political conception found in his *Chronikè Diéghesis* are indubitably linked to, and deeply influenced by, his membership to the aristocratic class: his strongly monarchical view, his contempt for the mob, his rigid hierarchical vision of society appear strongly related to the cultural background of this social group. Furthermore his anti-absolutism and his fierce opposition to the Komnenian emperors derive from his link to the "second class" aristocracy that was producing in these years a political thought strictly bound up with these political ideas.

However it seems that Niketas, by his enlarging the aspects related to the trinomial *τάξις*, *ἀρετή* and *ἀσφάλεια*, deeply examines this political problem trying to understand if and how it influenced the fall of the empire. It neither makes Niketas a political thinker nor renders his *Chronikè Diéghesis* a political text, but the political analysis in this work is a very

Chronikè Diéghesis, 564): "Not long afterwards, he was overpowered by Doukas's armed troops and thrown into prison, receiving no assistance from his subjects, all of whom had dispersed immediately following Doukas's proclamation", [H.M.], 309.

75. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 234-235; cfr. GARLAND, *Political Power and the Populace in Byzantium Prior to the Fourth Crusade*, 35.

76. Cfr. *Chronikè Diéghesis*, 250.

significant resource to try to read as widely as possible the events of 1204. From this perspective the most innovative contribution is in my opinion the complex idea of *ἀσφάλεια* and the subsequent analysis of the spread of insecurity inside the social *corpus*. As I have said in the opening lines it is not merely confined to the three cases that I have focused on, but involves several political and social fields that competed to create the preconditions of the fall.

THE POLITICAL PROBLEM OF INTERNAL «ΑΣΦΑΛΕΙΑ» IN NIKETAS
CHONIATES' CHRONIKÈ DIÉGHESIS:
A CONTRIBUTING FACTOR TO THE CONSTANTINOPLE'S FALL IN 1204

In this essay I analyze the idea of internal *ἀσφάλεια* (safety) in the political thought of the Byzantine historian Niketas Choniates (1150-55/1217 ca.), as it appears in his *Chronikè Diégghesis*. This historical work covers the period 1118-1206 and is a very significant source about the history of Byzantine Empire in the XIIth century and about its fall in 1204. Particularly I focus on three aspects of the idea of *ἀσφάλεια* in the “second class aristocracy”, as Paul Magdalino defined it in his works. According to Niketas' thought, the lack of safety in the empire creates in the XIIth century certain preconditions of Constantinople's fall in 1204.

ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Η ΝΕΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΜΟΝΟΜΑΧΟΥ *ΕΠΙ ΤΗ ΑΝΑΔΕΙΞΕΙ ΚΑΙ ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ*

Η Νεαρά Κωνσταντίνου του Μονομάχου *ἐπὶ τῇ ἀναδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων* παραδίδεται σε έναν μόνο κώδικα (codex unicus). Πρόκειται για τον *Vat. gr. 676, fol. 280v-292v*, ο οποίος χρονολογείται γύρω στον 11ο-12ο αι.¹ και περιέχει τα έργα του Ιωάννου Μαυρόποδος, μητροπολίτη Ευχαΐτων και γνωστού φιλοσόφου του 11ου αιώνα². Για τη Νεαρά αυτή γράφτηκαν πολλά στην προσπάθεια να απαντηθούν τα ερωτήματα που έθεταν αφενός μεν αυτή καθ' εαυτήν η απόλυσή της, αφετέρου δε το κείμενό της. Ένα από τα ερωτήματα αφορά στη χρονολόγησή της. Παλαιότερα ετοποθετείτο γενικώς η Νεαρά στο έτος

1. R. DEVRESSE, *Codices Vaticani graeci*, τ. 3. *Codices 604-866*, In bibliotheca Vaticana 1950, 130.

2. Πρώτη έκδοση της Νεαράς: I. BÖLLIG - P. DE LAGARDE, *Iohannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt*, *Abhandlungen der Göttinger Gesellschaft der Wissenschaften* 28 (1882) 195-202. Ακολούθησαν και άλλες εκδόσεις: I. COZZA-LUZI, *De legum custode et Athenaeo Constantinopolitano decretum seu novella imp. Constantini Monomachi descripta a Ioanne Euchaitensi et ab Card. A. Mai latine versa*, *Studi e documenti di storia e diritto* 5 (1884), 289-316. C. FERRINI, *Novella di Costantino Monomaco per la prima volta tradotta e illustrata*, *Archivio Giuridico* 33 (1884), 425-448. I. Α. ΒΑΛΛΩΡΙΤΗΣ, *Ἰωάννης ὁ Νομοφύλαξ καὶ ἡ περὶ ἐπανιδρύσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Νομικῆς Σχολῆς Νεαρὰ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου*, *Ἐφημερὶς τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Γαλλικῆς Νομολογίας* 5 (1885), 329-360. Τὴν έκδοση αὐτὴ καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς σημειώσεις τῆς έκδοσης Ferrini περιέλαβαν οἱ I. καὶ Π. Ζέπος στὸ *Ius graecoromanum* (*JGR*, τ. I, 618-627). Τελευταία έκδοση, στὴν ὁποία γίνονται καὶ οἱ παραπομπές τῆς παρούσας μελέτης, εἶναι αὐτὴ τοῦ Α. SALAC, *Novella constitutio saec. XI medii* [Textus brevi graeci et latini 1], Pragae 1954.

1045³. Η Enrica Follieri⁴ προέκρινε το έτος 1043, έχοντας σύμφωνο και τον Günter Weiss⁵. Τελικά όμως ο Jacques Lefort⁶ υπεστήριξε με πειστικά επιχειρήματα ότι η Νεαρά απελύθη το 1047, δηλαδή κατά το έτος των εγκαινίων του ναού του αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, που έγιναν στις 21 Απριλίου 1047.

Το ότι το κείμενο της Νεαράς προήλθε από τη γραφίδα του Μαυρόποδος - ύστερα, βεβαίως, από αυτοκρατορική εντολή - διαπιστώθηκε ήδη κατά την ανακάλυψή του, γιατί ο μοναδικός κώδικας που διέσωσε το κείμενο της Νεαράς περιείχε έργα του Μαυρόποδος. Η πατρότητα του κειμένου αμφισβητήθηκε μόνο μία φορά, όταν ο Jiri Cvetler προσπάθησε να την αποδώσει στον Ιωάννη Ξιφιλίνο⁷. Η άποψη αυτή δεν βρήκε όμως καμία ανταπόκριση, πολύ περισσότερο επειδή ο Ιωάννης Μαυρόπους φαίνεται να διεκδικεί ακόμη και την ιδέα να εκδοθεί Νεαρά με τέτοιο περιεχόμενο. Αυτό στηρίζεται σε τρεις στίχους του Μαυρόποδος, περιεχόμενους στον ίδιο κώδικα με τη Νεαρά. Οι στίχοι επιγράφονται *Εἰς τὴν τοῦ νομοφύλακος νεαράν* και έχουν ως εξής:

*Αὐτὸς σκοπήσας πρᾶγμα κοινῆ (sic) συμφέρον,
αὐτὸς βασιλεῖ τὸ σκοπηθὲν γνωρίσας,
αὐτὸς τε πείσας, αὐτὸς ἔστιν ὁ γράφων⁸.*

Άλλο σημείο διαφωνίας ανάμεσα στους ιστορικούς του δικαίου υπήρξε ο σκοπός, στον οποίο απέβλεψε ο αυτοκράτωρ εκδίδοντας τη

3. FR. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil. *Regesten von 1025-1204*, München und Berlin 1925 (νέα έκδοση από τον P. WIRTH, München 1995), αρ. 863.

4. E. FOLLIERI, *Sulla Novella promulgata da Costantino IX Monomaco per la restaurazione della Facoltà Giuridica a Costantinopoli (Sec. IX Med.)*, στο: *Studi in onore de Edoardo Volterra*, τ. II, Milano 1971, 647-664.

5. G. WEISS, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*, München 1973, 67, 188 σημ. 208.

6. J. LEFORT, *Trois discours de Jean Mauropous en 1047*, *TM* 6 (1976), 265-303, εδὼ 279-284· πρβλ. P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 207, καθώς και A. SCHMINCK, *Vier eherechtliche Entscheidungen aus dem 11. Jahrhundert*, *FM* III (1979), 221-279, εδὼ 221 σημ. 1.

7. J. CVETLER, *The Authorship of the Novel on the Reform of legal Education at Constantinople (about 1045 A.D.)*, *Eos* 48/2 (1956) [=Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae II], 297-328.

8. SALAČ, *Novella constitutio*, 7.

Νεαρά. Στο παρελθόν είχε επικρατήσει η άποψη, πως ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος είχε ιδρύσει Νομική «Σχολή», κατά τα πρότυπα του βου αιώνα. Την άποψη αυτή, ερειδόμενη κατά τη γνώμη της σε παρανόηση, προσπάθησε να ανατρέψει με δύο εκτενείς μελέτες της η Wanda Wolska-Copus⁹ προβάλλοντας ότι στην πραγματικότητα τα κίνητρα δεν ήταν θεσμικά, αλλά προσωπικά, δηλαδή ότι ο αυτοκράτωρ απέβλεψε στην υποστήριξη του Ιωάννη Ξιφιλίνου (που διορίστηκε πρώτος «νομοφύλαξ») και του Μιχαήλ Ψελλού, δύο λογίων που διατηρούσαν στην Κωνσταντινούπολη ιδιωτική σχολή για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας, της ρητορικής και του δικαίου. Το αρχικώς ενιαίο αυτό *παιδευτήριο* διασπάσθηκε μετά την παραπάνω Νεαρά σε δύο ιδρύματα, από τα οποία το νομικό υπήρξε ιδιαίτερα βραχύβιο· δεν φαίνεται να ξεπέρασε το 1054. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η Marie Theres Fögen¹⁰ που τονίζει, ότι ο αυτοκράτωρ ήθελε μεν να συνδέσει το όνομά του με τη διδασκαλία του δικαίου σε μία εποχή ακμής της νομικής επιστήμης, εκδίδοντας όμως τη Νεαρά είχε στραμμένο το βλέμμα όχι στη Σχολή, αλλά στο πρόσωπο του νομοφύλακος, όπως, άλλωστε, συνάγεται και από την επικεφαλίδα στο σωζόμενο αντίγραφο της Νεαρής: *ἐπὶ τῇ ἀναδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων*.

Πρόβλημα όμως υπάρχει και ως προς αυτό τούτο το εκδεδομένο κείμενο. Ο Paul Speck υποστηρίζει με σοβαρά επιχειρήματα ότι το εμφανιζόμενο ως κείμενο της Νεαρής δεν είναι παρά το σχέδιο που εκπονήθηκε από τον Ιωάννη Μαυρόποδα¹¹– άποψη που όμως δεν έχει επικρατήσει, παρά το γεγονός ότι στο κείμενο έχουν καταλειφθεί ασυμπλήρωτα κενά, όπως θα δούμε και κατά την ανάλυση της Νεαρής.

Στις εκδόσεις το κείμενο της Νεαρής διακρίνεται σε 27 κεφάλαια. Στα κεφ. 1 και 2 ανάγεται σε πρώτιστο μέλημα της αυτοκρατορικής εξουσίας η έκδοση των νόμων. Έχει ήδη επισημανθεί¹² ότι σε αντίθεση

9. W. WOLSKA-COPUS, Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, *TM* 6 (1976), 223-243 και Η ΙΔΙΑ, L'École de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos, *TM* 7 (1979), 1-106, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

10. M. TH. FÖGEN, Modell und Mythos. Die Rechtsfakultäten von Konstantinopel, Neapel und Bologna im Mittelalter, *Rechtshistorisches Journal* 15 (1996), 181-204, εδώ 182-186.

11. P. SPECK, Konstantinopel – ein Modell für Bologna? Zur Gründung einer Rechtsschule durch Irnerius, *Varia III* [Ποικίλα Βυζαντινά 11], Bonn 1991, 307-348, ειδικότερα 330, 341 κ.ε.

12. D. SIMON, Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von Justinian I. bis zu Leon VI. vom Zweck der Gesetze, *Επετηρίς*

προς παλαιότερα νομοθετικά κείμενα, όπου προβάλλεται η ιδέα της δικαιοσύνης, εδώ προτάσσεται η πρόνοια για τους νόμους. Οι βασιλείς οφείλουν να κυβερνούν *ἐκ νόμου καὶ διὰ νόμου*. Αυτό όμως δεν αποτελεί εξαγγελία νομοθετικής πολιτικής, αλλ' απλή επανάληψη της παλαιάς *ἐννόμου ἐπιστασίας*. Πρόκειται για έναν ρόλο που αρκετά ενωρίς αποδόθηκε από την πρώιμη εκκλησιαστική γραμματεία στον αυτοκράτορα¹³ και από εκεί βρήκε πάροδο και σε νομοθετικά κείμενα της μέσης περιόδου. Ως παραδείγματα μπορεί να μνημονευθούν η *Εἰσαγωγή 2.1: Βασιλεύς ἐστὶν ἔννομος ἐπιστασία, κοινὸν ἀγαθὸν πᾶσι τοῖς ὑπηκόοις, μῆτε κατὰ ἀντιπάθειαν τιμωρῶν, μῆτε κατὰ προσπάθειαν ἀγαθοποιῶν, ἀλλ' ἀνάλογός τις ἀγωνοθέτης τὰ βραβεῖα παρεχόμενος*¹⁴, ή το προοίμιο της Νεαρᾶς 133 του Ιουστινιανού: *μηδὲν ἄβατόν ἐστιν εἰς ζήτησιν τῆ βασιλείᾳ κοινήν πάντων ἀνθρώπων ἐπιστασίαν ἐκ θεοῦ παραλαβούση*¹⁵, καθώς και μία Νεαρά του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού του ἔτους 1166, που αρχίζει με τις λέξεις: *Ἐννομον ἐπιστασίαν οἱ πάλοι σοφοὶ τὴν βασιλείαν ὠρίσαντο*¹⁶.

Με βάση τον κοινό τόπο της παραίτησης του καλού ηγεμόνα από τα προνόμιά του, παραίτησης που συντελείται όχι υπέρ άλλου οργάνου ή προσώπου, αλλά υπέρ του νόμου, γίνεται επίκληση της γνωστής ρήσης του Συνεσίου του Κυρηναίου ως προς τη διάκριση τυραννίας και βασιλείας. Ο τύραννος έχει τον τρόπον νόμο, ενώ ο βασιλεύς έχει τον νόμο τρόπον, δηλαδή ο τύραννος προσαρμόζει τον νόμο στη συμπεριφορά του, ενώ ο βασιλεύς συμπεριφέρεται σύμφωνα με τον νόμο. Στη συνέχεια παραθέτει

Κέντρου Ερεῦνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών 31 (1995), 23-50, εδώ 47 κ.ε.

13. Απ' όσο γνωρίζω, πρώτος συνέδεσε τον όρο «ἐννομος ἐπιστασία» με τον χριστιανό ηγεμόνα ο Ισίδωρος Πηλουσιώτης (5ος αι.)· βλ. *Επιστολών βιβλίον Δ'* αρ. 143, *PG* τ. 78, στ. 1224 C· πρβλ. και τον παράλληλο τύπο *ἐννομος ἀρχή* σε ορισμό του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (*JGR*, τ. I, 502, FR. DÖLGER - P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 3. Teil. *Regesten von 1204-1282*, München 1977, αρ. 1972). Σχετικά βλ. G. DAGRON, *Lawful society and Legitimate Power: Ἐννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή*, στο: *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, επιμ. A. E. LAIOU - D. SIMON, Washington, D.C. 1994, 27-51.

14. *JGR*, τ. 2, 240.

15. *CIC*, τ. III, 666.23-25.

16 R. MACRIDES, *Justice under Manuel I Komnenos*, *FM* 6 (1984), 99-204, εδώ 122. DÖLGER - WIRTH, *Regesten*, 3, αρ. 1465.

ο συντάκτης της Νεαρᾶς αποσπάσματα από κείμενα, στα οποία εξαιρείται η αξία του νόμου. Τέτοια κείμενα είναι χωρίο του Μαρκιανού από τον *Πανδέκτη* (1.3.2), όπου καταχωρίζεται η ρήση του Δημοσθένη ότι ο νόμος *εὔρεμα μὲν ἔστι καὶ δῶρον θεοῦ*¹⁷, και αμέσως μετά άλλο χωρίο του Ουλπιανού, πάλι από τον *Πανδέκτη* (1.1.1), όπου επαναλαμβάνεται ο ορισμός του Κέλσου *ius est ars boni et aequi*, που εξελληνίστηκε στα *Βασιλικά* 2.1.1 ως εξής: *ἔστι γὰρ νόμος τέχνη τοῦ καλοῦ καὶ ἴσου*. Εδώ πρέπει να παρατηρηθεί ότι ο λατινικός όρος *ius* αποδόθηκε ως *νόμος* και όχι ως *δίκαιον*. Επομένως έτσι ερμηνεύεται η επισήμανση, η οποία αναφέρθηκε προηγουμένως, ότι στη Νεαρά του Μονομάχου η πρόνοια για τους νόμους κερδίζει έδαφος σε βάρος της προβολής της ιδέας της δικαιοσύνης.

Κατά το παρελθόν οι αυτοκράτορες γνωρίζοντας την αξία των νόμων τούς τίμησαν δεόντως. Αυτό τονίζεται στο κεφ. 3, όπου δεν παραλείπει ο συντάκτης να εξυμνήσει, χωρίς όμως να τους αναφέρει ονομαστικά, τον Ιουστινιανό αφενός και τους Μακεδόνες αυτοκράτορες αφετέρου. Από την ιουστινιάνεια εποχή ξαναφέρει στην επιφάνεια τον παλαιό συσχετισμό νόμων και όπλων, γνωστό από τους κυρωτικούς νόμους της κωδικοποίησης¹⁸. Ο συσχετισμός αυτός εκφράζεται με πολλή σαφήνεια στο προοίμιο του κυρωτικού νόμου των *Εισηγήσεων*, δηλαδή της *constitutio Imperatoriam maiestatem*, υπό το ακόλουθο χιαστί σχήμα: *Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam, ut utrumque tempus et bellorum et pacis recte possit gubernari*¹⁹. Δηλαδή η αυτοκρατορική εξουσία δεν αρκεί να διακοσμείται με όπλα, αλλά οφείλει να είναι εξοπλισμένη και με νόμους, γιατί τότε έχει τη δυνατότητα να κυβερνά καλά τόσο εν καιρώ πολέμου όσο και εν καιρώ ειρήνης: «*βασιλικῆς μεγαλοφροσύνης ἔστιν ἴδιον οὐ μόνον ὄπλοις κοσμεῖσθαι, ἀλλὰ καὶ νόμοις ὀπλιζέσθαι, ὥστε ἑκάτερον καὶ τὸν τοῦ πολέμου καὶ τὸν τῆς εἰρήνης καιρὸν ὀρθῶς κυβερνᾶσθαι*», κατά την παράφραση

17. Δημοσθένης, *Κατὰ Ἀριστογείτονος Α΄*, §16.

18. Πρβλ. R. DANNENBRING, *Arma et leges: über die justinianische Gesetzgebung im Rahmen ihrer eigenen Zeit*, *Acta Classica* 15 (1972), 113-137· M. TH. FÖGEN, *Armis et legibus gubernare. Zur Codierung von politischer Macht in Byzanz*, στο: *Bilder der Macht in Mittelalter und Neuzeit, Byzanz-Okzident-Russland*, επιμ. O. G. OEXLE – M. A. BOICOV, Göttingen 2007, 12-22.

19. *CIC*, τ. I, XXII.

της *constitutio* που έχει προσαρτηθεί στα *Ἰνστιτούτα* του Θεοφίλου²⁰. Παρεμφερής διατύπωση απαντά και στο προοίμιο του κυρωτικού νόμου του Κώδικα (*De Iustiniano codice confirmando*), της *constitutio Summa rei publicae: summa rei publicae tuitio de stirpe duarum rerum, armorum atque legum veniens*²¹, δηλαδή η υπέρτατη ασφάλεια της πολιτείας απορρέει από την αρχή δύο πραγμάτων, των όπλων και των νόμων.

Μνημονεύει επίσης ο συντάκτης της Νεαράς αυτή την ίδια την κωδικοποίηση, εξαίροντας με τις λέξεις *ὡς πολλοῖς μὲν κόποις καὶ πόνοις τὴν τούτων ἀμετρίαν συστειλαί* την προσπάθεια του Ιουστινιανού να περιορίσει τον υπερβολικό όγκο των νόμων. Είναι γνωστό ότι στα κείμενα των προπαρασκευαστικών ή των κυρωτικών νόμων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης δεν σπανίζει η δριμυία κριτική κατά των νομομαθών προηγούμενων εποχών για τη φλυαρία τους. Στην *constitutio Deo auctore*, με την οποία συνέστησε στις 16 Δεκεμβρίου 530 την επιτροπή για τη σύνταξη του *Πανδέκτη* (*De conceptione digestorum*), επέβαλε απαγόρευση της προσθήκης σχολίων στο μελλοντικό κείμενο, ώστε να μην το αλλοιώσουν οι νομικοί με την πολυλογία τους, επικαλούμενος μάλιστα φαινόμενα σύγχυσης στην ερμηνεία του Δικαίου κατά το παρελθόν. Ἰδοῦ τι γράφεται στον νόμο: «στο έργο μας που θα δημιουργήσετε με τη βοήθεια του Θεού, το οποίο ορίζουμε να φέρει την ονομασία *Digesta* ή *Πανδέκτης*, κανένας νομομαθής να μην τολμήσει στο μέλλον να προσθέσει σχόλια, καταστρέφοντας με τη φλυαρία του τη βραχύτητα του προαναφερθέντος κώδικα, όπως συνέβη σε παλαιότερους χρόνους, οπότε εξαιτίας των αντιφατικών απόψεων των ερμηνευτών είχε επικρατήσει σύγχυση σε όλο σχεδόν το Δίκαιο»²². Δεν αποκλείεται όμως να θεώρησε τον περιορισμό του όγκου επίτευγμα των Μακεδόνων²³.

20. *Theophili Antecessoris Paraphrasis Institutionum*, εκδ. J. H. A. LOKIN – R. MEIJERING – B. H. STOLTE – N. VAN DER WAL, Groningen 2010, 950.1-3.

21. *CIC*, τ. II, 2.

22. Κεφ. 12: *nostram autem consummationem, quae a vobis deo adnuente componetur, digestorum vel pandectarum nomen habere sancimus, nullis iuris peritis in posterum audentibus commentarios illi applicare et verbositate sua supra dicti codicis compendium confundere: quemadmodum et in antiquioribus temporibus factum est, cum per contrarias interpretantium sententias totum ius paene conturbatum est* (*CIC*, τ. I, XIII).

23. Πρβλ. το προοίμιο του *Προχείρου Νόμου* στην έκδοση του A. SCHMINCK, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 13], Frankfurt am Main 1986, 58.52: *καὶ τὸ μὲν πλάτος εἰς συμμετρίαν περιεστειλάμεν*.

Στη συνέχεια εξαιρεί ο συντάκτης της Νεαράς το επίτευγμα της ανακωδικοποίησης των Μακεδόνων ως προς τη σαφή ερμηνεία των λατινικών πρωτοτύπων με τις λέξεις: *πολλά δὲ καμείν περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Ἰταλίδος, καθ' ἣν ἢ τῶν νόμων ἀρχαιότης συνέκειτο, οὐκ ὀλίγα δὲ πρὸς τὴν τούτων ταλαιπωρησάσαι σαφήνειαν*²⁴. Αλλά και η ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων, που βρισκόταν στο επίκεντρο της νομοθετικής πολιτικής των Μακεδόνων, δεν ἔμεινε ἀμνημόνευτη: ἔτι δὲ καὶ τὴν ἀνακάθαρσιν ὅτι πλείστης φροντίδος καὶ σπουδῆς ἀξιῶσαι. Δοθέντος ὅτι και στις Νεαρές του Ιουστινιανού γίνεται μνεία ἀνακαθάρσεως, θα ἦταν θεωρητικῶς δυνατό να νοεῖται μαζί με τους Μακεδόνες και εκείνος στην περίπτωση αυτή. Η χρήση πάντως πληθυντικού ἀριθμοῦ στις μετοχές *ἐπικοσμοῦντες, δεικνύντες και σπουδάσαντες*, ἀναφερόμενες στους προ του Μονομάχου *εὐσεβεστάτους βασιλεῖς*, καθιστά πιθανότερο να εἶχε κατά νουν ο συντάκτης το νομοθετικό ἔργο περισσοτέρων μεν αυτοκρατόρων, κυρίως ὁμως εκείνων της μακεδονικῆς δυναστείας, επειδή γίνεται συχνότερα χρήση του ὄρου ἀνακάθαρσις στους νόμους τους, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα αὐτοῦς του Λέοντος ΣΤ'. Παρ' ὅλα αὐτά – συνεχίζει το κείμενο της Νεαράς – δεν ἔδωσαν οι νομοθέτες τη δέουσα προσοχή σε ἕνα ἀντικείμενο ἰδιαίτερα σημαντικό για το κοινό συμφέρον.

Ὅπως διευκρινίζεται στο ἐπόμενο κεφ. 4, οι αυτοκράτορες τίμησαν μεν τους νόμους, ἀλλά δεν μερίμνησαν για την υλοποίησή τους. Αὐτό προκύπτει ἀπὸ τη φράση *«ὧν γὰρ τὴν χρῆσιν ἐτίμησαν, τούτων ὑπερέιδον τὴν ἄσκησιν. Τὴν ἀντιπαράθεση των ὄρων χρῆσις και ἄσκησις ἀντιλαμβάνομαι ως διαστολή μεταξύ ερμηνείας και εφαρμογῆς των νόμων. Η μομφή δηλαδή δεν ἦταν ὅτι παραμελήθηκε η κατάρτιση θεωρητικῶν του δικαίου, ἀλλά εφαρμοστῶν των νόμων. «Αντί λοιπόν να ορίσουν εκπαιδευτές γι' αὐτόν τον σκοπό, περιορίζονταν οι προκάτοχοι του Μονομάχου στο να υποβάλουν σε εξέταση συμβολαιογράφους και δικηγόρους, για να διαπιστώσουν τὴν πηγή των νομικῶν τους γνώσεων. Πριν δε ἀποδείξουν οι ενδιαφερόμενοι κοντά σε ποιον νομοδιδάσκαλο φοίτησαν και ἐπὶ πόσο χρόνο, δεν τους ἐπέτρεπαν να γίνουν μέλη των οικείων επαγγελματικῶν σωματείων. Επειδή λοιπόν δεν φρόντισαν να ἐπιλέξουν κατάλληλο διδάσκαλο των νόμων, οὔτε ὄρισαν τον πρόσφορο*

24. Μτφρ.: «πολύ κοπίασαν για την ερμηνεία των λατινικών, στα οποία ἦταν γραμμένοι οι παλαιοὶ νόμοι, οὔτε εἶναι λίγες οι προσπάθειες που κατέβαλαν για χάρη της σαφήνειάς τους».

τόπο για τους εραστές της νομικής παιδείας ή τα αναγκαία κονδύλια για αμοιβές, ούτε οτιδήποτε άλλο συστατικό στοιχείο ενός διδασκαλείου, εγκαταλείφθηκε η ιερά επιστήμη των νόμων στην τύχη της, σαν ακυβέρνητο πλοίο καταμεσής στο πέλαγος». Δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο το ειρωνικό ύφος που διακρίνει το κείμενο κατά την απαρίθμηση των παραλείψεων των προηγουμένων νομοθετών, οι οποίοι *μακροθύμως εὔμαλα καὶ μεγαλοψύχως παρέδραμον να κάνουν ό,τι όφειλαν, ἔλαφρᾶ τῆ καρδία*, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται ἔμμεση αναφορά σε νόμο του Λέοντος Α΄ του έτους 460 που έχει καταχωριστεί στον *Κώδικα* (2.7.11.2). Η διάταξη αυτή αφορά στις προϋποθέσεις επιλογής για την κατάληψη μίας από τις 150 θέσεις συνηγόρων που συστήθηκαν με τον ίδιο νόμο: *iuris peritos etiam doctores eorum iubemus iuratos sub gestorum testificatione depromere, esse eum qui posthac subrogati voluerit, peritia iuris instructum*²⁵. Θεωρώ πολύ πιθανό να είχε υπόψη του ο Μαυρόπους το αυθεντικό κείμενο του *Κώδικα*, επειδή στα *Βασιλικά* η εν λόγω διάταξη αποδίδεται συνοπτικά ως εξής: *ἔξομότηται δὲ καὶ ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ* (ενν. του υποψηφίου συνηγόρου) *ἔγγράφως ἐν ὑπομνήμασιν ἀκριβῶς αὐτὸν ἠσκήσθαι τοὺς νόμους* (8.1.26.2). Ως προς την ταυτότητα του διδασκάλου, κάτι που επιδέχεται περισσότερες από μία ερμηνείες, είναι διαφωτιστικό το εξής σχόλιο στη διάταξη των *Βασιλικῶν*: *οὐχ ὅλοι οἱ ὄντες ἀντικλήνσωρες ἐν τῇ πόλει, ἀλλὰ μόνος ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ γεγονώς*²⁶.

Με βάση αυτά τα στοιχεία, μόνο τον διορισμό των δικηγόρων κάλυπτε το περιεχόμενο στον *Κώδικα* δίκαιο. Περί διορισμού συμβολαιογράφων δεν είναι κάτι γνωστό από την εποχή εκείνη. Κατά συνέπεια, όσα αναφέρονται στη Νεαρά περί συμβολαιογράφων δεν μπορεί να επαληθευθούν. Είναι πάντως απορίας άξιο, ότι δεν γίνεται καθόλου μνεία της προβλεπόμενης από το *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* διαδικασίας εκπαίδευσης των συμβολαιογράφων. Ας σημειωθεί ακόμη ότι το παραπάνω χωρίο των *Βασιλικῶν*, όπου καταχωρίστηκε η διάταξη του *Κώδικα*, δεν σχολιάζεται στην *Ecloga Basilicorum*, πιθανότατα επειδή, ανεξάρτητα από τη Νεαρά του Μονομάχου, δεν είχε κατά τον 12ο αιώνα καμία πρακτική σημασία.

25. *CIC*, τ. II, 99^ο. Μτφρ.: «διατάσσουμε δε οι νομοδιδάσκαλοι τους [ενν. των υποψηφίων συνηγόρων] να καταθέσουν ενόρκως σε έγγραφη βεβαίωση, ότι ο μέλλων να διοριστεί είναι ἔμπειρος στη γνώση των νόμων».

26. Βλ. σχόλιο αρ. 2 (έκδ. H. J. SCHELTEMA, 77).

Έτσι, συνεχίζοντας ο συντάκτης της Νεαράς το κατηγορητήριο κατά των προκατόχων του Μονομάχου, γράφει στο κεφ. 5, ότι όσοι από τους νέους επιθυμούσαν να προσεγγίσουν αυτή την επιστήμη, αναζητούσαν τον κατάλληλο διδάσκαλο και μη βρίσκοντας κάποιον με επίσημο διορισμό από τον αυτοκράτορα, απευθύνονταν σε οποιονδήποτε, έστω και αν ήταν τελείως αμύητος στην επιστήμη των νόμων (*κὰν πάντων ἀτελέστερον ἔχοι περὶ τὴν τοῦ μαθήματος ἄσκησιν*). Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι μαθητές ενστερνίζονταν όχι αυτά που όριζαν οι νόμοι, αλλ' αυτά που ο καθένας είχε ακούσει από τον δάσκαλό του, επιμένοντας μάλιστα σε αυτά, με την πεποίθηση ότι τα ξέρει καλύτερα από όλους τους άλλους. Συνέπεια αυτού του ανταγωνισμού λανθασμένων απόψεων ήταν να δημιουργείται σύγχυση και αβεβαιότητα τόσο στη θεωρία του δικαίου όσο και στις δικαστικές αποφάσεις. Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διατύπωση αυτού του κεφαλαίου, όπου η κατάσταση περιγράφεται με μελανά χρώματα, είχε ασφαλώς ο συντάκτης ως πρότυπο τα ιουστινιάνεια κείμενα, δηλαδή αφενός μεν την επικεφαλίδα των *Εἰσηγήσεων*, οι οποίες απευθύνονται προς την *legum cupidam iuventutem*, όπως εδώ, όπου γίνεται λόγος για το *τῆς νεότητος μέρος που πρὸς τὴν τοῦ μαθήματος τούτου γνώσιν ὄργᾶ*, αφετέρου δε το κεφ. 12 της *constitutio Deo auctore*, στο οποίο, όπως είδαμε ήδη, προβάλλεται η σύγχυση που επικρατούσε πριν από την κωδικοποίηση. Δησιμόνησε όμως ο συντάκτης – δεν θεωρώ πιθανό να μην το ήξερε – ότι, αφότου έκλεισαν οι δύο Νομικές Σχολές της Ανατολῆς των ιουστινιάνειων χρόνων, δεν υπήρξε ἄλλη, στην οποία οι καθηγητές να διορίζονταν από τον αυτοκράτορα.

Το κείμενο συνεχίζει αναφέροντας ότι αυτή η κατάσταση δεν είναι δυνατόν – κατά τον, υποτίθεται, ομιλούντα αυτοκράτορα – να γίνει ανεκκτή και μάλιστα σε καιρούς που με τη βοήθεια του θεού στα μεν σύνορά μας επικρατεί ειρήνη, στο δε εσωτερικό ηρεμία, ώστε τίποτε δεν εμποδίζει να στρέψουμε την προσοχή μας στην αναδιοργάνωση του κράτους. Δεν μπορεί βεβαίως να περάσει απαρατήρητο, ότι το κεφ. 6 είχε ως πρότυπο ένα νόμο, για τον οποίο έκανα ήδη δύο φορές λόγο, εκείνον δηλαδή, με τον οποίο ο Ιουστινιανός ανήγγειλε την πρόθεσή του να καταρτιστεί ο *Πανδέκτης*: *Deo auctore nostrum gubernantes imperium, ... et bella feliciter peragimus et pacem decoramus et statum rei publicae sustentamus*²⁷.

27. *CIC*, τ. I, XIII. Μτφρ.: κυβερνώντας το κράτος μας με τη βοήθεια του θεού (...), και τους πολέμους έχουμε διεξαγάγει με επιτυχία και την ειρήνη κοσμούμε, και τα πολιτικά πράγματα ανορθώνουμε.

Παρεμφερές περιεχόμε νο έχει και το χωρίο που παρατίθεται πιο πάνω από την *constitutio Imperatoriam maiestatem*.

Είναι δε η κατάσταση αυτή ιδιαίτερα απαράδεκτη, γιατί άλλες επιστήμες διαθέτουν κτίρια, καθηγητές, έδρες και αμοιβές διδασκόντων, τὸ δὲ πάντων μὲν μαθημάτων ἀναγκαιότατον, πάντων δὲ σπουδασμάτων βιωφελέστατον, οὐ χωρὶς τᾶλλα πάντα περιττὰ καὶ ἀνόνητα, δηλαδή η επιστήμη των νόμων, έμεινε στερημένη τάξης, αυθεντίας και προνομίων κατά τα γραφόμενα στο κεφ. 7α. Και εδώ διαπιστώνεται παραλληλισμός με την *constitutio Deo auctore*, για την οποία έγινε ήδη λόγος, όπου τονίζεται ότι από όλα τα πράγματα κανένα δεν είναι τόσο άξιο σπουδής, όσο η αυθεντία των νόμων (*cum itaque nihil tam studiosum in omnibus rebus invenitur quam legum auctoritas*)²⁸. Και σε αυτό το κεφάλαιο βέβαια δεν φείδεται ο συντάκτης ακραίων εκφράσεων, για να δείξει τον ξεπεσμό της νομικής επιστήμης εξαιτίας της αδιαφορίας των διοικούντων.

Αυτό όμως εφεξής θα αλλάξει, μας βεβαιώνει ο Μονομάχος. Ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, κριτής ἐπὶ τοῦ ἵπποδρομοῦ και ἐξάκτωρ, που έχει διακριθεί για την ευρυμάθειά του και για τις νομικές του γνώσεις, ορίζεται ἐξηγητὴς και διδάσκαλος τοῖς νόμοις. Του ανατίθεται δηλαδή όχι μόνον η διδασκαλία του δικαίου αλλά και η δεσμευτική κατά κάποιον τρόπο ερμηνεία των νόμων²⁹. Εκτός από τα πολλά προσόντα του Ξιφιλίνου εξάιρεται στις τελευταίες γραμμές του κεφ. 8 και η νομιμοφροσύνη του απέναντι στον αυτοκράτορα: ὃς (δηλ. ο Ξιφιλίνος) οὐκ ἀφανῶς οὐδ' ἀσήμῳς οὐδ' ἀμυδρῶς ἐπεδείξατο τὴν ἑαυτοῦ πολυμάθειαν, ἀλλὰ δημοσίᾳ και φανερῶς ἐν αὐταῖς ταῖς τῶν πραγμάτων πείραις ἐξέλαμψεν, ὁμοίως μὲν ταῖς τῆς λογίότητος, ὁμοίως δὲ και ταῖς τῆς τῶν νόμων εἰδήσεως τέχναις κεκοσμημένος, και μηδὲν προτιμότερον μηδέποτε θέμενος τῶν ἡμετέρων κελεύσεων. Ως προς την προβολή της νομιμοφροσύνης του Ξιφιλίνου πρέπει να παρατηρηθεί ότι δεν είναι κάτι το νέο. Έπαινος της νομιμοφροσύνης των εκτελεστών των αυτοκρατορικών εντολών απαντά και στο κεφ. 3 της *constitutio Imperatoriam maiestatem*, αναφερόμενος στους Τριβωνιανό, Δωρόθεο και Θεόφιλο, στους οποίους είχε αναθέσει ο Ιουστινιανός την εκπόνηση των *Εἰσηγήσεων (quorum ...circa nostras iussiones fidem ...acceperimus*³⁰, τὸ περὶ τὰς βασιλικὰς κελεύσεις πιστότατον).

28. CIC, τ. I, XIII.

29. Ο SPECK, Konstantinopel – ein Modell für Bologna?, 342, αναλύοντας το επίμαχο χωρίο, γράφει: «Das heißt Verbindlicher Ausleger und Lehrer».

30. CIC, τ. I, XXII.

Στο κεφ. 9 περιγράφεται σε γενικές γραμμές το ανατιθέμενο στον Ιωάννη Ξιφιλίνο έργο: οὗτος τοιγαροῦν ἤδη πρῶτος ἀγαθῆ καὶ μοίρα καὶ κρίσει τῆς ἐκκρίτου τῶν νόμων καὶ δεδοκιμασμένης ἄρξει διδασκαλίας, προεδρία τε τιμηθεὶς ἀξιολόγῳ καὶ ζηλωτῆ, ἀφορμὰς τε λαβὼν οὐ τὰς τυχοῦσας εἰς θεραπείαν ἐκ τῆς ἡμετέρας φιλοτιμίας, καὶ διδασκαλείου τυχὼν οὐ μικροπρεποῦς οὐδὲ φαύλου, τοῦναντίον μὲν οὖν μεγαλοπρεπεστάτου καὶ διασήμου καὶ τοιούτῳ πράγματι πρέποντος. Η λέξη προεδρία οδήγησε τον Paul Speck στη διατύπωση της υπόθεσης, ότι νοείται η προεδρία ενός συστήματος, διερωτάται δε αν πρόκειται για κοινή ενδεχομένως συντεχνία συμβολαιογράφων και συνηγόρων³¹. Θεωρώ την άποψη αυτή στο σύνολό της εξαιρετικά τολμηρή, επειδή ούτε στο κείμενο της Νεαρὰς έχει ερεΐσματα ούτε επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές. Δέχεται δε ο Speck περαιτέρω ότι ο Ξιφιλίνος θα είχε την εποπτεία επί των λοιπών νομοδιδασκάλων της πόλεως, οι οποίοι δεν θα διέκοπταν – κατ' αυτόν – τη διδακτική τους δραστηριότητα, γιατί προορισμός του Ξιφιλίνου δεν ήταν να τους αντικαταστήσει. Η άποψη αυτή είναι πολύ συζητήσιμη, δοθέντος ότι πρώτον, ασφαλώς θα υπήρχαν στην πρωτεύουσα και άλλοι νομοδιδάσκαλοι και δεύτερον, ότι με τη Νεαρὰ δεν απαγορεύθηκε, όπως είχε συμβεί επί Ιουστινιανού με την § 7 της *constitutio Omnem*, η διδακτική δραστηριότητα άλλων προσώπων στο πεδίο του Δικαίου.

«Διαμορφώνεται σε διδασκαλείο των νόμων το ωραιότερο οικοδόμημα του αυτοκρατορικού οίκου, ο ναός του αγίου Γεωργίου (των Μαγγάνων) και ο διδάσκαλος των νόμων θα φέρει τον τίτλο του νομοφύλακος» ότι νόμους διδάσκων καὶ φυλάττων ἔλαχε νόμους. Ακολουθεί δε η επεξήγηση: τοῦτο μὲν οἷς ἐνάξει τοὺς μαθητευομένους αὐτῷ πρὸς φυλακὴν καὶ συντήρησιν τῆς τῶν νόμων βουλήσεως, σαφηνίζων πάντα καλῶς καὶ παραδιδὼς ὡς οἶόν τε τὴν νομομάθειαν ἄπταιστον, τοῦτο δ', ὅτι φυλάξει καὶ τὰς βίβλους τῶν νόμων, ἃς ἐκ τῆς ἐκεῖσε βιβλιοθήκης παρὰ τοῦ εὐλαβεστάτου βιβλιοφύλακος εἰς ἐλευθέραν λήψεται χρῆσιν καὶ πρὸς το δοκοῦν αὐτῷ μεταχειριεῖται, δηλαδή τὰς χρειωδεστέρας καὶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν νόμων χρησιμοτέρας. Επομένως, κατά το κείμενο της Νεαρὰς, το έργο του νομοφύλακος συνίστατο, πρώτον, στο να διδάξει στους φοιτητές την επιστήμη των νόμων, δεύτερον, στο να φυλάττει τα νομικά βιβλία που είχε το δικαίωμα να χρησηδανείζεται από τον εὐλαβέστατον βιβλιοφύλακα, προφανώς της βιβλιοθήκης της μονής.

31. SPECK, Konstantinopel – ein Modell für Bologna?, 343.

Και ως προς μεν το πρώτο σκέλος του έργου, αυτό είναι αυτονόητο. Ο σεβασμός της βούλησης των νόμων (και όχι του νομοθέτη) δεν πρέπει να μας ξενίζει, γιατί η προσωποποίηση των νόμων εμφανίζεται σε νομοθετικά κείμενα, κατεξοχήν στις Νεαρές του Λέοντος του Σοφού. Ως προς τη φύλαξη όμως των βιβλίων των νόμων, δεν μπορεί να νοείται εδώ η *in corpore* φύλαξη των νομικών βιβλίων, όσο πολύτιμα και αν ήταν αυτά λόγω της παλαιότητάς τους, και μάλλον πρέπει να παρενόησε ο Μαυρόπουλος τις αυτοκρατορικές οδηγίες. Προφανώς πρόκειται για τη δια της ερμηνείας και διδασκαλίας «φύλαξη», δηλ. τήρηση, αυτών τούτων των νόμων³². Άλλωστε ο όρος «βιβλιοθήκη» δεν πρέπει να νοηθεί με το σημερινό του εννοιολογικό περιεχόμενο, γιατί δηλώνει ευρύτερα την αυτοκρατορική γραμματεία και τα οικεία αρχεία, όπως μαρτυρεί η επικεφαλίδα του βιβλίου 28 των *Βασιλικών. περὶ τῶν οἰκείων τῶν ἱερῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἐνταῦθα στρατευομένων*. Με τον όρο *ἱεραὶ βιβλιοθήκαι* αποδόθηκε ο λατινικός *sacra scrinia* (C. 12.19). Υπό την έννοια αυτή είχε την πρόθεση ο αυτοκράτωρ να θέσει στη διάθεση του νομοφύλακος όλα τα νομικά βιβλία από τη βιβλιοθήκη των ανακτόρων.

Για να τονίσει το ενδιαφέρον του αυτοκράτορος για το νέο ίδρυμα, σε ξεχωριστή πρόταση του κειμένου γράφει ο συντάκτης της Νεαράς ότι τίθεται στη διάθεση του εκάστοτε νομοφύλακος και κάθε άλλο βοήθημα, *τὰ τῆς τέχνης ὄργανα κατὰ λέξη*, για να μην είναι υποχρεωμένος να τα προμηθεύεται από άλλους, ούτε να βρεθεί στην ανάγκη κάθε τόσο να ζητά κάτι και να εκλιπαρεί γι' αυτό, επειδή το στερείται³³. Αυτά περιέχονται στο κεφ. 10 της Νεαράς.

Μετά τον καθορισμό του τόπου εγκατάστασης, των δικαιωμάτων και προνομίων του νομοφύλακος, ακολουθεί στο κεφ. 11 ο προσδιορισμός της θέσης του μέσα στην κρατική ιεραρχία και των αποδοχών του. Ο νομοφύλαξ λοιπόν εντάχθηκε στους συγκλητικούς και του δόθηκε στην ιεραρχία η επόμενη θέση μετά τον *ἐπὶ τῶν κρίσεων* με τα ίδια δικαιώματα να γίνεται δεκτός από τον αυτοκράτορα, όπως και εκείνος. Διάσημα του αξιώματός του θα είναι πορφυρή τήβενος (*βλαττίον*) και κλάδος φοίνικα

32. Έτσι και ο SPECK, *Konstantinopel – ein Modell für Bologna?*, 343.

33. SALAČ, *Novella constitutio*, 25: *ἵν' οἴκοθεν ἔχοι τὰ τῆς τέχνης ὄργανα πάντα ὁ εἰς ταύτην ἀεὶ παρὰ τῆς βασιλείας προχειριζόμενος καὶ μὴ παρ' ἐτέρων ταῦτα δανεῖζοιτο μηδὲ πράγματα ἔχοι ἄλλοθεν ἄλλο προσαιτεῖν καὶ συλλέγειν ἐφ' ἐκάστης ἀναγκαζόμενος, ἂν αὐτὸς τυχὸν τούτων ἀποροίη διὰ πενίαν*.

(βαίον), θα λαμβάνει δε ετήσιο μισθό τέσσερις λίτρες χρυσού. Το ύψος όμως των *σιτηρεσίων* έμεινε απροσδιόριστο, ένδειξη του ότι πρόκειται για σχέδιο (*σιτηρεσίων δὲ χάριν ἔξει τάδε καὶ τάδε*). Έτσι, ικανοποιημένος από το έργο του, ο Μονομάχος φέρεται να λέγει: «επλάσαμε με τη βοήθεια του Θεού έναν λαμπρό νομοφύλακα, σαν να είχαμε σμιλεύσει έναν καινούργιο ανδριάντα (κεφ. 12)».

Στη συνέχεια απευθύνεται ο αυτοκράτωρ στο ζωντανό άγαλμα: «μεγαλοφυέστατε Νομοφύλαξ, μη διαψεύσεις τις ελπίδες μας δειξε όλον σου τον ζήλο για να αποκαλύψεις στους νέους το πνεύμα των νόμων – *τῶν νόμων διάνοιαν*, γράφει εδώ, όχι την *βούλησιν τῶν νόμων*, όπως πιο πάνω. Αυτό πρέπει να αποτελεί την αποκλειστική και συνεχή σου απασχόληση, ώστε κατά τη διάρκεια της νύχτας να επιδίδεσαι στην ερμηνεία των νόμων, την οποία την ημέρα θα εκθέτεις στους φοιτητές: θα εξαιρούνται εκείνες μόνον οι ημέρες, στις οποίες αργούν και οι γραμματικοί (ενν. οι σχολές γενικής παιδείας)». Ως προς το τελευταίο αυτό σημείο παρατηρεί ο Salač ότι δεν του είναι τίποτε γνωστό³⁴. Έχω εν προκειμένω τη γνώμη, ότι δεν θα διέφεραν οι ημέρες αυτές αργίας από εκείνες που ίσχυαν και για τη λειτουργία των δικαστηρίων³⁵. Όσο δε για την υποχρέωση του νομοφύλακος να προετοιμάζει τη διδασκαλία του τη νύκτα, αυτό θυμίζει αρκετά τη μνεία για τα ξενύχτια του Ιουστινιανού προς χάριν των υπηκόων του, όπως αυτά περιγράφονται στα προοίμια των Νεαρών του, κατεξοχήν στη Νεαρά 8.

Και συνεχίζει ο αυτοκράτωρ λέγοντας: «δεν θα κάνεις δεκτούς τους φοιτητές με βάση την περιουσιακή τους κατάσταση, αλλά τις ικανότητές τους: όλοι θα έχουν πρόσβαση χωρίς την καταβολή διδάκτρων: φρόντισε να έχεις καθαρά τα χέρια σου και να κάνεις χρήση καθαρής γλώσσας και νου επί των νόμων, οι οποίοι δείχνονται αυστηροί απέναντι σε εκείνους που καταρπαίνουν άλλα αξιώματα με δωροληψία: δεν απαγορεύουμε ωστόσο ένα δώρο που κάποιος από εισοδηματικά ανώτερη τάξη θα θελήσει λόγω φιλοφροσύνης να προσφέρει στον διδάσκαλο». Η απαγόρευση λήψης αμοιβής σε συνδυασμό ωστόσο με τη δυνατότητα αποδοχής ενός δώρου συνάδει απόλυτα προς την αρχή,

34. SALAČ, *Novella constitutio*, 48 αρ. 13.

35. Πρβλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι ημέρες αργίας στα βυζαντινά δικαστήρια, *Δίκη* 33 (2002), 202-229 (προδημοσίευση). Τελικό κείμενο στο: «Ως αίνος της αττικής διαλεκτικής». Τιμητικός τόμος του Κώστα Ε. Μπέη, Αθήνα 2003, 4121-4152.

που διατυπώνεται στο χωρίο 50.13.1 του Πανδέκτη, κατά την οποία δεν είναι αγώγιμες αξιώσεις των νομοδιδασκάλων απέναντι στους μαθητές τους³⁶. Η διάταξη καταχωρίστηκε ως εξής στα Βασιλικά 54.14.1: «1. Τοῖς παιδευταῖς μόνον τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων, οἷον ῥήτορσι καὶ γραμματικοῖς καὶ γεωμέτραις καὶ ἰατροῖς καὶ ἰατρίναις (...) 3. ... περὶ μισθῶν ἐξτραορδιναρίως ὁ ἄρχων δικαιοδοτεῖ. 4. Οἱ δὲ φιλόσοφοι τοῖς παιδευταῖς οὐ συναριθμοῦνται· τὸ μὲν γὰρ πρᾶγμα ἔστιν ἰερόν, καταφρονεῖν δὲ χρημάτων ὀφείλουσιν. 5. Οὔτε δὲ τοῖς ἐξηγηταῖς τῶν νόμων δικάζει περὶ μισθῶν διὰ τὸ μὴ ὀφείλειν τὴν τοιαύτην σπουδὴν ἀποτιμᾶσθαι χρήμασιν». Από τη σύγκριση όμως του παραπάνω χωρίου με το λατινικό πρωτότυπο προκύπτει ότι οι συντάκτες των Βασιλικῶν αλλοίωσαν τό κείμενο του Πανδέκτη, παραλείποντας ουσιώδη μέρη του, μεταξύ άλλων και τα της δυνατότητας λήψης δώρων. Ίσως αυτό να επιτρέπει την υπόθεση, ότι ο Μαυρόπους είχε υπόψη του κάποιο κείμενο αντικήνορα με πιστή απόδοση του Πανδέκτη ή, ενδεχομένως, κάποιο σχόλιο των Βασιλικῶν που δεν σώζεται (κεφ. 14).

«Στα καθήκοντά σου – συνεχίζει το κείμενο της Νεαρᾶς – ανήκει επίσης ημέριμνα για τη συμπεριφορά των μαθητῶν»: *προνοήση δὲ μάλιστα καὶ τῆς τῶν ἀκροατῶν εὐκοσμίας, καὶ σχῆμα τῆ σχολῆ περιθήσεις φροντιστηρίου σεμνοῦ, ἐπειδήπερ δεῖ τὸν παιδεύσεως ἀληθινῆς ὀρεγόμενον πρὸ τοῦ λόγου τὸν τρόπον καὶ τὸ ἦθος ἔχειν πεπαιδευμένον* (κεφ. 15). Ούτε εδώ πρωτοτυπεῖ ο Μαυρόπους. Το κεφ. 9 της *constitutio Omnem*, με την οποία αναμορφώθηκαν οι νομικές σπουδές, είναι αφιερωμένο στη συμπεριφορά των φοιτητῶν, καταλήγει δε με την εξής ιερᾶρχηση των στόχων: προηγείται

36. CIC, τ. I, 855: *Ulpianus libro octavo de omnibus tribunalibus. §5. Proinde ne iuris quidem civilis professoribus ius dicent: est quidem res sanctissima civilis sapientia, sed quae pretio nummario non sit aestimanda nec dehonesta, dum in iudicio honor petitur, qui in ingressu sacramenti offerri debuit. Quaedam enim tametsi honeste accipiuntur, inhoneste tamen petuntur*. Η κατά λέξη μετάφραση του πρωτοτύπου στο κρίσιμο σημείο έχει ως εξής: «Ὡς εκ τούτου δεν παρέχεται ούτε στους διδασκάλους του πολιτικού δικαίου αυτό το ένδικο βοήθημα, επειδή η γνώση του Δικαίου είναι μεν πράγμα ιερόν, αλλά τέτοιου είδους, ώστε είναι αδύνατο να αποτιμήσει κανείς την αξία του σε χρήματα. Θα ήταν συνεπώς μειωτικό, εάν επεδίωκε κανείς δικαστικῶς την αξίωση αμοιβῆς για την είσοδο στο ιερό. Αυτό λοιπόν που τιμητικῶς αποδέχεται κανείς ως προσφορά, δεν μπορεί να το απαιτήσει χωρίς να υποστεί μείωση η υπόληψή του». Πρβλ. SP. N. TROIANOS, *Rechtsunterricht und Honorar der Professoren in byzantinischer Zeit*, *Bulletino dell'Istituto di Diritto romano "Vittorio Scialoja"*, 3 serie, 40-41 (1999), 41-59.

η μόρφωση του πνεύματος των νέων και έπεται εκείνη του λόγου (*cum oportet prius animas et postea linguas fieri eruditos*³⁷).

«Εφ' όσον πληρούνται οι παραπάνω προϋποθέσεις η θέση είναι ισόβια, άλλως ο κάτοχός της κινδυνεύει να την απωλέσει. Αυτό πρέπει να είναι γνωστό στους διαδόχους σου», γράφει παρακάτω, «οι οποίοι οφείλουν να γνωρίζουν καλώς το δίκαιο, να κατέχουν και τις δύο γλώσσες, την ελληνική δηλαδή και τη λατινική, και να μην τους αποθαρρύνει η ταλαιπωρία της νυκτερινής εργασίας, ενόψει της τιμής να κατέχουν αυτή τη θέση· αν όμως την καταλάβει κάποιος, έχοντας διοριστεί εκ πλάνης, θα αντικαθίσταται αμέσως με άλλον περισσότερο άξιο». Στη συνέχεια βεβαιώνει ο αυτοκράτωρ ότι στο μέλλον θα επιμελείται ο ίδιος προσωπικώς της επιλογής του νομοφύλακος, ώστε να έχει και ο επόμενος τα ίδια προσόντα, όπως και ο πρώτος, του οποίου οι ικανότητες εξαιρούνται με κάθε λεπτομέρεια (κεφ. 16-18). Το ότι στα τυπικά προσόντα του νομοφύλακος ανήκε και η γνώση της λατινικής γλώσσας, τουλάχιστον σε ικανοποιητικό βαθμό (*τήν ὄση ῥωμαϊκὴν, κατά το κείμενο*), έχει προκαλέσει συζητήσεις, μολονότι λογικό είναι ο διευθυντής του Διδασκαλείου να οφείλει να ανατρέχει κάποτε στα σωζόμενα κείμενα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης ερμηνεύοντας τα *Βασιλικά*. Πάντως ο συνεκδότης των τελευταίων Nicolas van der Wal έχει εκφράσει έντονες επιφυλάξεις για το κατά πόσον, εκτός από τον Ιωάννη Ξιφιλίνο, οι άλλοι νομικοί του 11ου αιώνα ήταν σε θέση να αντιληφθούν τις πηγές στο λατινικό τους πρωτότυπο³⁸.

Αφού εξαντλήθηκαν τα θέματα τα αναφερόμενα στον νομοφύλακα και μετά το κατηγορητήριο κατά των προκατόχων του Μονομάχου, που παρέλειψαν να ρυθμίσουν αποτελεσματικά την εκπαίδευση των νομικών, έφθασε η ώρα να εξαγγελθούν οι νέες ρυθμίσεις. Αυτές περιέχονται στα κεφ. 19-21 της Νεαράς, εισάγονται δε με μία απίθανη φράση: «19. Λίγο ακόμη και θα μας διέφυγει!» (*Οἷον δὲ μικροῦ καὶ διέφυγεν ἡμᾶς παρελθόν!*). «Μια και κάναμε ήδη λόγο για συμβολαιογράφους και συνηγόρους, θεωρήσαμε αναγκαίο να υποβάλουμε σε ρύθμιση τα κατ' αυτούς, ώστε να είναι από κάθε πλευρά πλήρης και χωρίς ελλείψεις αυτή η

37. *CIC*, τ. I, XVII.

38. N. VAN DER WAL, Problèmes linguistiques rencontrés par les juristes byzantins, *Non Nova, Sed Nove. Mélanges de civilisation médiévale dédiés à Willem Noomen* [Medievalia Groningana 5], Groningen 1984, 279-283, εδω 280.

χρησιμότητα για την κοινωνία σπουδή των νόμων. 20. Θεσπίζουμε λοιπόν να επανέλθουν σε ισχύ όσα όριζαν γι' αυτούς οι παλαιοί νόμοι, που λόγω αχρησίας πιστευόταν ότι δεν είχαν ποτέ γραφεί. Αυτοί δε, δηλαδή οι υποψήφιοι συμβολαιογράφοι και συνήγοροι, να εκπαιδεύονται με κάθε τρόπο και να μαθαίνουν με επιμέλεια από τον λογιότατο νομοφύλακα τα σχετικά με τους νόμους και να μην εντάσσονται στα αντίστοιχα επαγγελματικά σωματεία, πριν ο ίδιος ο διδάσκαλος παράσχει μαρτυρία και βεβαιώσει την επάρκειά τους ως προς τη γνώση των νόμων και τις λοιπές ικανότητές τους σχετικά με τον προφορικό λόγο και τη γραφή. 21. Αν τολμήσει δε κάποιος να ενταχθεί στους συνηγόρους ή τους λεγομένους ταβουλλαρίους κατά παράβαση των ανωτέρω, η προπέτειά του δεν θα τον ωφελήσει σε τίποτε, γιατί θα εκδιωχθεί απ' εκεί κακώς, ώστε από το πάθημά του να εμπεδώσει όχι την αδιαφορία που επικρατούσε μέχρι τώρα, αλλά την εφεξής εφαρμοζόμενη παλαιά ακρίβεια των νόμων, και ότι αυτά, δηλαδή η ένταξη στο σωματείο, δεν είναι ούτε αποτέλεσμα τύχης ούτε το προϊόν αρπαγής, αλλά το έπαθλο σπουδής και φιλοπονίας που προσφέρεται μόνο στους αξίους»³⁹.

Είδαμε ήδη ότι στο κεφ. 4 γίνεται έμμεση αναφορά σε ένα νόμο του Λέοντος Α' (C. 2.7.11.2). Με το κεφάλαιο 20 της Νεαράς επανατίθενται σε ισχύ οι παλαιοί νόμοι που, όπως γράφεται στο κείμενο, αποδυναμώθηκαν λόγω αχρησίας. Μία απλή σύγκριση των ρυθμίσεων πείθει ότι ως «παλαιοί νόμοι» νοείται εδώ η προαναφερθείσα διαταξη του Λέοντος.

39. SALAC, *Novella constitutio*, 31:19. Οἷον δὲ μικροῦ καὶ διέφυγεν ἡμᾶς παρελθόν! Ἐπεὶ γὰρ ἅπαξ ἐμνήσθημεν συμβολαιογράφων καὶ συνηγόρων, ἀναγκαῖον ᾤθημεν καὶ τὸ κατ' ἐκείνους εὖ θέσθαι, ὡς πανταχόθεν ἡμῖν ἄρτιον εἶη καὶ κατὰ μηδὲν ἑλλιπὲς τὸ περὶ τοὺς νόμους τοῦτο κοινωφελέστατον σπουδαγμα. 20. Θεσπίζομεν οὖν τὰ τοῖς παλαιοῖς διηγορευμένα νόμοις περὶ ἐκείνων, ἅπερ ἤδη σχεδὸν ἀντὶ μὴ γεγραμμένων νομίζεσθαι ἢ ἀχρησία πεποίηκε, τὴν ἰδίαν καὶ πάλιν ἔχειν ἰσχὴν καὶ μὴ μόνον αὐτοὺς πάντα τρόπον ἐκπονεῖν καὶ μαθάνειν ἐπιμελῶς τὰ τῶν νόμων παρὰ τῷ λογιωτάτῳ νομοφύλακι, ἀλλὰ μηδ' ἐντάττεσθαι πρότερον τοῖς τοιοῦτοις συστήμασι, πρὶν ἂν οὗτος αὐτὸς ὁ διδάσκαλος αὐτοῖς ἐπιμαρτυρήσοι, καὶ τὴν ἐκείνων ὑπόληψιν ἐπὶ τε τῇ τῶν νόμων μαθήσει καὶ τῇ λοιπῇ δεξιότητι – γλώττης ἅμα φωνῇ καὶ χειρὸς γραφῇ – βεβαιώσοι. 21. Τὸν δὲ παρὰ τοῦτον τὸν τύπον ἑαυτὸν εἰς τοὺς συνηγόρους ἢ τοὺς καλουμένους ταβουλλαρίους παρενεῖρειν τολμώντα μηδὲν καθ' ἅπαξ κερδαίνειν ἐκ τῆς ἑαυτοῦ προπετείας, ἀλλ' αὐθὺς ἐκείθεν ἐξωθεῖσθαι μετὰ σφοδρότητος, ὡς ἂν ἐκ τοῦ παθεῖν ἐπιγνώῃ μηκέτι τὴν εἰς δεῦρο κρατήσασαν ἐπ' αὐτοῖς ἀδιαφορίαν, ἀλλὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐκείνην ἀκρίβειαν τῶν νόμων ἐμπολιτευομένην ἄρτι τοῖς πράγμασι, μηδὲ δώρημα τύχης ἢ περιδρομῆς ἄρπαγμα, ἀλλ' ἔπαθλον σπουδῆς καὶ φιλοπονίας τὰ τοιαῦτα νῦν μόνοις τοῖς ἀξίοις προκειμένα.

Η διατύπωση ωστόσο του κεφ. 20 δημιουργεί ορισμένα ερωτήματα. Αφενός μεν συνάγεται με σαφήνεια από τη Νεαρά ότι εκτός από τον νομοφύλακα δεν υπήρχε άλλο διδακτικό προσωπικό στο Διδασκαλείο των Νόμων⁴⁰, αφετέρου όμως ότι μετά το πέρας των σπουδών απαιτείτο να βεβαιώσει «οὗτος αὐτὸς ὁ διδάσκαλος» ὅσα αναφέρονται εκεί. Η μόνη δυνατή ερμηνεία – αν δεν θέλουμε να αποδεχθούμε την άποψη του Paul Speck, ότι ο Νομοφύλαξ δεν επρόκειτο να αντικαταστήσει τους λοιπούς νομοδιδασκάλους της πρωτεύουσας – είναι ότι τη βεβαίωση θα εξέδιδε ο ίδιος ο Νομοφύλαξ. Στην περίπτωση όμως αυτή γιατί δεν υπήρξε το κείμενο σαφέστερο; Προφανώς ο Μαυρόπουλος, έχοντας αυτοκρατορική εντολή, να δημιουργήσει το νομικό υπόβαθρο για τη λειτουργία εκπαιδευτικού ιδρύματος προς χάριν του Ξιφιλίνου, έκρινε πρόσφορο να αντιγράψει τον παραπάνω νόμο του Λέοντος Α΄, δοθέντος ότι η ίδρυση Νομικών Σχολών ιουστινιάνειου τύπου ήταν πρακτικώς αδύνατη. Προσπάθησε λοιπόν να εντάξει την παρουσία του Νομοφύλακος μέσα στη διάταξη του Λέοντος, χωρίς να αλλοιώσει εμφανώς το κείμενο του Κώδικος. Υπό την εκδοχή αυτή, απαιτείται στο κεφ. 20 τόσο η παρακολούθηση της διδασκαλίας του Νομοφύλακος όσο και η πιστοποίηση από αυτόν της συνδρομής δύο προϋποθέσεων: πρώτον, της επάρκειας των νομικών γνώσεων των τελειοφοίτων και δεύτερον, των ικανοτήτων τους στον λόγο και τη γραφή.

Αυτό το τελευταίο ίσως παρέσχε αφορμή στον Franz Dölger να υποστηρίξει⁴¹, ότι ως παλαιοί νόμοι που καθίστανται πάλι ενεργοί νοούνται οι αναφερόμενες στους ταβουλλαρίους ρυθμίσεις του Λέοντος του Σοφού στο *Ἐπαρχικὸν βιβλίον* (1.2): «Ὁ μέλλων ταβουλάριος οφείλει να κατέχει ἀπὸ στήθους τοὺς σαράντα τίτλους τοῦ ἐγχειριδίου νόμου, να γνωρίζει τα ἐξήντα βιβλία, να ἔχει δε ολοκληρώσει και την ἐγκύκλιο ἐκπαίδευση, ὥστε να μην κάνει λάθη κατὰ τὴ σύνταξιν ἐγγράφων και να μην υποπίπτει σε σφάλματα διατύπωσης. Να ἔχει ἐπίσης φθάσει σε τέτοια ἡλικία, ὥστε να ἔχει ἀναπτυχθεῖ πλήρως πνευματικὰ και σωματικὰ»⁴².

40. Σύμφωνα και ο SPECK, *Konstantinopel – ein Modell für Bologna?*, 346 σημ. αρ. 26.

41. FR. DÖLGER, *Regesten*, 2, αρ. 863.

42. J. KODER, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* [CFHB XXXIII], Wien 1991, 74.26-30: ὁ προχειρισθὸς ὀφείλει ἐπὶ στόματος ἔχειν τοὺς τεσσαράκοντα τίτλους τοῦ ἐγχειριδίου νόμου καὶ τῶν ἐξήκοντα βιβλίων τὴν γνῶσιν, παιδευθῆναι δὲ καὶ τὴν ἐγκύκλιον παιδευσιν, ὡς ἂν μὴ διαμαρτάνῃ ἐν ταῖς ἐκδόσεσιν, ὀλισθαίνῃ δὲ καὶ περὶ τὴν

Αυτό όμως δεν προκύπτει από το κείμενο της Νεαράς του Μονομάχου, όπως δέχεται και ο Contardo Ferrini, του οποίου τις παρατηρήσεις καταχωρίζουν οι Ιωάννης και Παναγιώτης Ζέπος στη δική τους έκδοση της Νεαράς⁴³. Την αρχική άποψη του Dölger υιοθέτησε προφανώς και ο Peter Wirth, δοθέντος ότι επαναλαμβάνεται και στη δεύτερη έκδοση των *Regesten* (1995)⁴⁴.

Στο κεφ. 22 διατρανώνει ο αυτοκράτωρ την απόφασή του να παραμείνει το έργο του – πάντοτε με τη βοήθεια του Θεού – αιώνια, ως κόσμημα του πολιτεύματος. Βέβαια στο κεφ. 23 προστίθεται ότι το έργο έγινε *πρὸς δόξαν θεοῦ καὶ πρὸς μνήμην ἀθάνατον τῆς ἡμῶν γαληνότητος*. Αυτά τα γράφει ο αυτοκράτωρ απευθυνόμενος στους μελλοντικούς φοιτητές, τους οποίους διαβεβαιώνει ότι εφεξής δεν θα ακούνε στη διδασκαλία πλάγιους χρησμούς, για την κατανόηση των οποίων θα χρειάζονται άλλους χρησμούς, όπως στο παρελθόν, αλλά σαφέστατη ερμηνεία από το στόμα του διδασκάλου, ακριβή και βέβαιη από κάθε άποψη⁴⁵. Προτρέπει στη συνέχεια τους φοιτητές να τιμούν τη μητέρα και τροφό της παιδείας τους, δηλαδή τη μονή του αγίου Γεωργίου. Δεν διανοούμαι να συμπεράνω ότι οι φοιτητές κατέβαλλαν στη μονή τροφεία⁴⁶. Η πληθωρικότητα του κειμένου στο σημείο αυτό καθιστά σαφές, ότι συντάκτης του δεν είναι κάποιος από τους αξιωματούχους που *ὑπηγόρευον* συνήθως τους νόμους.

Δεν χάνει την ευκαιρία να τονίσει ο αυτοκράτωρ στους φοιτητές, ακολουθώντας πάντοτε ιουστινιάνεια πρότυπα, πόσο προνομιούχοι είναι που, χάρι στις προσπάθειές του να επιτύχει κάτι τόσο δύσκολο

λέξιν ἔχειν δὲ καὶ τὸν χρόνον πληρέστατον τοῦ διατρανοῦσθαι καὶ τῷ νοῖ καὶ τῷ σώματι.
 Βλ. και τη μετάφραση των Τ. ΚΟΛΙΑ – Μ. ΧΡΟΝΗ, *Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος ζ' του Σοφού*, Αθήνα 2010, 49 κ.ε.

43. *JGR*, τ. I, 623 σημ. 21.

44. FR. DÖLGER, *Regesten*, 2, αφ. 863.

45. SALAČ, *Novella constitutio*, 33: *οὐκέτι γὰρ ὑμεῖς ὡς οἱ πρότερον αἰνίγμασι καὶ γρίφοις ἐντεῦξεσθε γυμνοῖς ἐξηγήσεως (τοῖς νομικοῖς λέγω ῥήμασιν), οὐδ' ὥσπερ χρησιῶν τινῶν λοξῶν ἐπακούσεσθε, ἄλλου χρηστηρίου δεομένων εἰς τὴν σαφήνειαν, οὐδὲ τῆς αὐτῶν διανοίας ἀμφιβόλως καταμαντεύσεσθε ... ἀλλ' ἐνκρινεστάτη μὲν ἐρμηνεία, πεπαρορησιασμένη δὲ γλώττη καὶ πανταχόθεν ἐχούση τὸ ἀκριβές τε καὶ βέβαιον τοὺς σωτηριώδεις τῶν νόμων ἐπιγνώσεσθε λογισμοῦς.*

46. Ο SPECK, *Konstantinopel – ein Modell für Bologna?*, 346 σημ. αφ. 23 είναι διστακτικός.

(ὄκνον ἀποθέμενοι πάντα καὶ μηκέτι πρὸς τὴν τοῦ πράγματος ἰλιγιῶντες δυσχέρειαν μηδ' ὡς ἀκατόρθωτον ὄλωσ ἢ δυσκατόρθωτον), βρίσκονται στην πηγή της γνώσης και δεν είναι υποχρεωμένοι, όπως οι συνάδελφοί τους παλαιότερων αιώνων να ταξιδεύσουν στην πρεσβυτέρα Ρώμη ή στη Βηρυτό, όπου δίδασκαν ἔξοχοι νομοδιδάσκαλοι. Ξεχνάει όμως εδώ, ότι Νομική Σχολή λειτούργησε στην Κωνσταντινούπολη όχι μόνον επί Ιουστινιανού, αλλά και πριν από αυτόν επί Θεοδοσίου Β' και Βαλεντινιανού Γ'⁴⁷ (κεφ. 24). Με διάταξη των εν λόγω αυτοκρατόρων προσετέθησαν νομικά μαθήματα στο ήδη υφιστάμενο πανεπιστήμιο.

Για να δελεάσει δε τους φοιτητές, ώστε να επιδοθούν με ζέση στις νομικές σπουδές, τους υπόσχεται μεγάλες θέσεις στη διοίκηση και προτίμηση κατά την επιλογή των φορέων των διαφόρων αξιωμάτων (δήλον γὰρ ὡς τοὺς ὄνομα καὶ δόξαν λαμπρὰν ἐπὶ νομομαθείᾳ λαβόντας καὶ ἡ βασιλεία ἡμῶν καὶ οἱ μεθ' ἡμᾶς ἀεὶ βασιλεύσοντες, προκρινοῦμεν τῶν ἄλλων ἐν ταῖς διανομαῖς τῶν ἀρχῶν ...) (κεφ. 25α). Αυτό το τελευταίο αντέγραψε ασφαλώς ο Μαυρόπουλος από την καταληκτική φράση του κυρωτικού νόμου των *Εἰσηγήσεων* (*constitutio Imperatoriam maiestatem*), όπου ανάλογες υποσχέσεις δίνει ο Ιουστινιανός στους φοιτητές των Νομικῶν Σχολῶν του 533: *ut spes vos pulcherrima foveat toto legitimo opere perfecto posse etiam nostram rem publicam in partibus eius vobis credendis gubernare*⁴⁸ (ὥστε αὐτοὺς ὑπὸ καλλίστης τρέφεσθαι τε καὶ θάλπεσθαι τῆς ἐλπίδος, ὡς παντὸς αὐτοῖς τοῦ νομικοῦ διανυθέντος ἔργου διαφόρων τῆς αὐτοῦ πολιτείας ἄρχουσι μερῶν, κατά την παράφραση της *constitutio*⁴⁹).

«Ἐνόσω υπάρχει ουρανός και γη, αγαπητά μου παιδιά» συνεχίζει ο αυτοκράτωρ «ας αυξάνει ο αριθμός των μελών του θαυμάσιου χορού σας, κανένας δε να μην φύγει απ' εδώ ανέτοιμος και άχρηστος, αλλά να γίνετε τιμή για τους γονεῖς σας, καύχημα για τους συγγενεῖς σας, κόσμημα της αυτοκρατορίας, σωτήριοι για την κοινωνία· εἴθε με τη βοήθεια του Θεοῦ να διαπρέψετε στις βαθμίδες των αξιωμάτων, έχοντας αφθονία όλων των αγαθῶν (κεφ. 26)». Ως προς τα τελευταία κεφάλαια της Νεαρᾶς παρατηρεῖ ο Paul Speck, ὅτι θυμίζουn περισσότερο την κατάληξη πανηγυρικοῦ λόγου ἀπὸ τα εγκαίνια της σχολῆς παρὰ νομοθέτημα⁵⁰. Εγώ,

47. Διάταξη της 27ης Φεβρουαρίου 425 (*CTh* 14.9.3.1 = *CJ* 11.19.1.4).

48. *CIC*, τ. I, XXII.

49. *Theophili Antecessoris Paraphrasis Institutionum*, 954.4-6.

50. SPECK, *Konstantinopel – ein Modell für Bologna?*, 346 σημ. αρ. 23.

αντιθέτως, έχω τη γνώμη, ότι ο Μαυρόπουλος παρασύρθηκε απλώς από το ύφος των κυρωτικών νόμων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, όπου ο αυτοκράτωρ απευθύνεται προσωπικά στους αποδέκτες των νόμων αυτών. Ιδιαίτερα επέδρασαν, λόγω του αντικειμένου τους, δύο νόμοι, ο κυρωτικός των *Εισηγήσεων* (*constitutio Imperatoriam maiestatem*) της 21 Νοεμβρίου 533 που απευθυνόταν στην *legum cupidam iuventutem*, και ο νόμος για την αναμόρφωση των νομικών σπουδών (*constitutio Omnem*) της 16 Δεκεμβρίου 533, που είχε ως αποδέκτες οκτώ αντικήνησορες, δηλαδή καθηγητές της Νομικής.

Συμπέρασμα: Έχουμε εδώ έναν, κατά τη σημερινή ορολογία, φωτογραφικό νόμο, τη σύνταξη του οποίου ανέθεσε ο αυτοκράτωρ, ακριβώς λόγω της ιδιορρυθμίας του περιεχομένου του, όχι σε κάποιον από τους αρμόδιους για την επεξεργασία των κειμένων των νόμων αξιωματούχο, αλλά σε έναν φιλόσοφο, τον Ιωάννη Μαυρόποδα, δείγμα της ρητορικής δεινότητας του οποίου αποτελεί το κείμενό μας. Αυτός όμως, μη όντας εξοικειωμένος με την εκπόνηση τέτοιου είδους κειμένων, επεστράτευσε παρεμφερή κείμενα του βου αιώνα, πιθανότατα στο πρωτότυπο, δοθέντος ότι ο Μονομάχος μαζί με την εντολή για τη σύνταξη του σχεδίου του νόμου θα έθεσε ασφαλώς στη διάθεση του Μαυρόποδος και την αυτοκρατορική βιβλιοθήκη. Για τη λειτουργία του *Διδασκαλείου τῶν Νόμων* δεν έχουμε καμία είδηση. Το κακό δε είναι ότι ο τίτλος του νομοφύλακος, που δεν άργησε να περιέλθει στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας, παρέσυρε σοβαρούς ιστορικούς του δικαίου να υποστηρίξουν ότι η σχολή ήταν σε λειτουργία ακόμη και τον 14ο αιώνα. Επομένως η προσφορά της Νεαράς από άποψη νομικών πληροφοριών είναι εξαιρετικά πενιχρή. Ακόμη και η με μελανά χρώματα περιγραφή της σύγχυσης που επικρατούσε ως προς την ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου ενδέχεται να αποδίδει όσα επισημαίνονται στα κείμενα του βου αιώνα. Δηλαδή, πολύ κακό για το τίποτε.

DIE NOVELLE KONSTANTINOS' MONOMACHOS
ÜBER DIE ERNENNUNG UND EINSETZUNG DES LEHRERS DER GESETZE

Es handelt sich um die ausführliche Kommentierung der höchstwahrscheinlich im Jahre 1047 promulgierten Novelle Konstantinos' IX. Monomachos. Durch dieses Gesetz bezweckte der Kaiser theoretisch die Verstaatlichung des Rechtsunterrichts, in Wirklichkeit aber die Bestellung des Hippodromrichters Ioannes Xiphilinos zum Hüter der Gesetze (Nomophylax). Dieser Amtsträger wird in die Klasse der Senatoren eingereiht, sein Jahresgehalt besteht in vier Pfund Gold und darüber hinaus in der Novelle nicht genau bestimmten Naturalleistungen; als Amtszeichen trägt er Seidengewand und einen besonderen Stab. In Zukunft sollen hinsichtlich der Ausbildung der Notare und Anwälte die alten Gesetze, nämlich die (nicht *expressis verbis* erwähnte) Konstitution Leons I. (C. 2.7.11.2), in Kraft bleiben, doch soll ihre Aufnahme in die jeweilige Zunft aufgrund eines Zeugnisses des Nomophylax erfolgen. In Bezug auf ideologische Fragen (etwa die Auffassung von Gesetzgeber und Gesetz, das Verhältnis von *leges* und *arma*, u.s.w.) schöpfte der bekannte Philosoph des 11. Jahrhunderts Joannes Mauropus, der den Entwurf der Novelle angefertigt und dem Kaiser vorgelegt hatte, in zunehmendem Maße aus dem Brunnen der justinianischen Rechtstexte.

MARIA LUISA AGATI

UN MANOSCRITTO EQUIVOCATO DEL COPISTA SANTO THEOPHILOS († 1548)

Theophilos¹, nato a Zichni in Macedonia tra il 1460-1470 (cronologia che si ricava da alcuni indizi di sue sottoscrizioni²), è tra i copisti agioriti più celebri del XVI secolo, di grande fama anche al suo tempo – doveva tra l'altro conoscere l'arabo, a giudicare dalla firma in doppia lingua apposta quasi sempre, soprattutto nella prima fase della sua vita -, e annoverato tra i santi nel calendario liturgico della Chiesa ortodossa³.

I suoi dati biografici si evincono non solamente dal racconto del suo biografo, originariamente il *πρωτος* del Monte Athos Serafim, che ne era coetaneo e amico, nel cod. Athos, Pantel. 478 (5985), ff. 117-121v⁴, racconto

1. M. VOGEL – V. GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, 146-147; V. TH. KONTOVÁS, "Ελληνες βιβλιογράφοι ελληνικῶν κωδίκων ἱερᾶς μονῆς Χελανδαρίου, *JÖB* 32/4 (1982= XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.-9. Oktober 1981, Akten* 2/4), 69; *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 1. Teil, *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, A. *Verzeichnis der Kopisten*, erstellt von E. GAMILLSCHEG und D. HARLFINGER, [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 3/1 A], Wien 1981, 87-88 (n° 139); 3. Teil, *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*, A. *Verzeichnis der Kopisten*, erstellt von E. GAMILLSCHEG, unter Mitarbeit von D. HARLFINGER und P. ELEUTERI [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 3/3 A], Wien 1997, 92 (n° 231).

2. Così L. POLITIS, Ἁγιοεῖτες βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰῶνα, *Ἑλληνικά* 15 (1957), 374 e 376 (ristampa: L. POLITIS, *Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque. Recueil d'études*. Préface de D. ZAKYTHINOS, London 1975, n° VII). Nel ms Athos, Ivir. 519 (4639) del 1542 il monaco dichiara di essere ormai vecchio e debole; VOGEL – GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 146; POLITIS, Ἁγιοεῖτες βιβλιογράφοι, 370 (ms n° 12).

3. La ricorrenza è la data della sua morte, 8 luglio (1548); *BHG* 2449.

4. SP. P. LAMPROS, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, v. 2, Cambridge 1900, 378.

poi riadattato e pubblicato da Costantino Ch. Doukakis⁵, ma anche e abbondantemente dalle personalissime, ricchissime e lunghe sottoscrizioni, o annotazioni, che egli aveva l'abitudine di apporre nelle sue copie, talora anche in più punti, e che quindi costituiscono una verifica puntuale, nonché talora un'integrazione, della narrazione dell'agiografo.

Tali dati sono stati riassunti, sia pure con leggere differenze nei dettagli, nei due principali contributi sinora a lui consacrati: il primo di Linos Politis nel lontano 1957, all'interno del suo storico *Ἄγιορεῖτες βιβλιογράφοι*⁶, ed il secondo più recente, nel 2000, di Kriton Chrysochoidis, dove peraltro era annunciato uno studio complessivo sul personaggio⁷. Già questo primo suo studio, tuttavia, costituiva un importante passo in avanti nella comprensione della vita del personaggio, grazie all'inedita restituzione, a lui, di manoscritti sottoscritti col primo nome da monaco, Theodosios, identificati nel monastero athonita di Iviron, dove il santo soggiornò più a lungo. Punto di partenza per tale identificazione è stata per Chrysochoidis la lista delle 31 copie realizzate per quel monastero che lo stesso Theophilos si è compiaciuto di stilare nella lunga sottoscrizione di un suo manoscritto del 1523, sottoscrizione che era stata pubblicata per esteso, senza commenti, dal Politis⁸.

5. Cf. rispettivamente K. CHRYSOCHOIDIS, *Παραδόσεις και πραγματικότητες στο Ἅγιον Ὅρος στα τέλη τοῦ ΙΕ' καὶ στις ἀρχές τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα*, in: *Ὁ Ἄθως στους 140-160 αἰῶνες* [Ἀθωνικά Σύμμεικτα 4], Atene 1997, 112 e tav. 10; K. CH. DOUKAKIS, *Μέγας Συναξαριστής*, v. 7, *Μὴν Ἰούλιος*, Atene 1893, 499-510 (8 Ἰουλίου). Sulla svista tipografica, secondo la quale il *Bios* compare anche nel tomo 6, sotto il mese di giugno, si veda soprattutto POLITIS, *Ἄγιορεῖτες βιβλιογράφοι*, 374 e n. 1, e 377 s. (sul quale si tornerà), nonché K. CHRYSOCHOIDIS, *Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς Μονῆς Ἰβήρων στις πρώτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα*, in: *Ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες* [Διεθνὴ Σύμπόσια 7], Atene 2000, 534 n. 12.

6. POLITIS, *Ἄγιορεῖτες βιβλιογράφοι*, 365-379.

7. CHRYSOCHOIDIS, *Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο*, 533 n. 11. Sul santo copista si veda inoltre D. Z. SOFIANOS, *Γραφεῖς καὶ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων (15ος-16ος αἰ.)*, in: *Ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ*, 330-331, 334, 346 e Id., *Τὸ καλλιγραφικὸ ἐργαστήρι τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βαρυλάμι τῶν Μετεώρων κατὰ τὸν Ις' καὶ ΙΖ' αἰώνα*, *Τρικαλινὰ* 20 (2000), 31.

8. Ms Ivir. 581 (4701), *Panegyrikon* (VOGEL - GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 146), ff. 429v-430r; POLITIS, *Ἄγιορεῖτες βιβλιογράφοι*, 367-368 (ms n° 2); cf. anche CHRYSOCHOIDIS, *Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο*, 544 (ms n° 13), e cf. lista riscritta di Theophilos a p. 538.

Da questi nuovi codici tratti alla luce, ma non solo da essi, la lettura di annotazioni prima trascurate o affatto ignote ha consentito al Chrysochoidis di documentare concretamente, con copie manoscritte sopravvissute, anche la fase di attività del santo anteriore all'anno in cui normalmente si era collocato l'inizio della sua carriera grafica: il 1518. Questo è infatti l'anno della sua prima trascrizione che porta la firma di Theophilos, che è l'Ivir. 809 (4929), *Tetravangelo, Salterio e altro*⁹, col quale unanimemente si aprono le liste dei mss di Theophilos sia dei Vogel-Gardthausen, sia di Politis, e sia del *Repertorium der griechischen Kopisten*¹⁰.

Sotto il nome Theodosios, invece, come *altra* identità, *εὐτελής θύτης τάλας τάχα καὶ ῥακενδύτης*, i Vogel-Gardthausen repertoriavano due manoscritti iviroti rispettivamente del 1513 e del 1514: l'Ivir. 436 (4556), *Vite di Santi*, e l'Ivir. 834 (4954), *Menologio di agosto*¹¹, ma – attenzione – con un punto interrogativo. Questi due manoscritti sono oggi i numeri 1 e 4 della nuova lista di codici di Chrysochoidis restituiti a Theophilos¹².

Eppure, nel 1971 Tsirpanlis aveva discusso sulla omofonia dei due nomi Theodosios/Theophilos riportati nel *Βίος*: era un fatto consueto che quando si prendeva definitivamente l'abito monastico (*μέγα καὶ ἀγγελικὸν σχῆμα*) si cambiava il nome preferibilmente con un altro che avesse le stesse iniziali¹³, mentre nel 1991 Linos Politis, nel suo catalogo dei manoscritti 1857-2500 della Biblioteca Nazionale di Grecia, riportava con acribia tutte le annotazioni del ms EBE 2400, *Liturgie*, del 1548 proveniente dal monastero del Prodroso di Serres (n° 198 [503]) del quale egli stesso nel 1957 aveva riportato la sola sottoscrizione e i dittici¹⁴. Questa seconda volta – senza trarne alcun commento – egli pubblicava anche l'annotazione di f. 107r, in cui il copista dichiara apertamente la propria doppia identità col cambio di nome nel momento in cui ricevette “l'angelico schima” (*Ἄυτὴ εἶ* (sic)

9. LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 2, 227.

10. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 146; POLITIS, Ἄγιοθεῖτες βιβλιογράφοι, 366; *Repertorium der griechischen Kopisten* 1. Teil, A., 87-88 (n° 139).

11. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 133; LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 2, rispettivamente 146 e 229.

12. CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἔργαστήριον, 539 e 540-541.

13. Z. TSIRPANLIS, *Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης καὶ ἡ δράση τους στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία, 16ος αἰ.-1650* [Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 35], Thessaloniki 1971, 23.

14. POLITIS, Ἄγιοθεῖτες βιβλιογράφοι, 372 (ms n° 25).

θεία καὶ ἱερᾶ λητουργεία ἀφιερώνεται παρὰ τοῦ μακαρίου πνευματικοῦ παπ(ᾶ) κῦρ Θεοδοσίου, τοῦ ὀνομασθέντος δι<ᾶ> τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος Θεοφίλου ...)¹⁵.

Un caso, questo, che non rimane isolato nell'autobiografia sparpagliata di Theophilos: anche il ms Ivir. 678 (4798), *Vite di santi*, senza cronologia¹⁶, porta il doppio nome sia a f. 298r che a 441v. Come ha dimostrato la nuova lettura e la restituzione dei nuovi manoscritti, basta indagare a fondo nella fitta rete delle sue annotazioni, che consentono di ricostruire in modo completo, biografia alla mano, il percorso biografico-grafico-spirituale del santo sin dalle prime testimonianze. Queste risalgono al 1504, anno in cui venne fatto monaco e diacono, probabilmente a Rentina, visto che a tonsurarlo fu il vescovo di quella diocesi Akakios, che gli era molto amico¹⁷. È sorprendente la puntualità, o lucidità, con cui lo stesso copista riporta per iscritto, in genere alla fine delle sue trascrizioni, le tappe dei suoi spostamenti, corredandoli dell'esatta cronologia. Fondamentali le note del summenzionato Ivir. 809 (4929) - il primo ms, ribadiamo, in cui si firma col nuovo nome Theophilos - dove a f. 495v spiega, così come trent'anni dopo nell'EBE 2400, il mutamento onomastico διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ καὶ μεγάλου σχήματος μετονομασθεὶς Θεόφιλος μοναχὸς καὶ προεσβύτερος A f. 496v prosegue come divenne presbitero nel 1506, e giunse sull'Athos, a Vatopedi, nel novembre di quell'anno, a Gerusalemme nel 1508 e al Sinai nel 1509 (come tra l'altro attesta la sua sottoscrizione in un codice che si trovava nella biblioteca del Monastero di Santa Caterina, oggi

15. L. POLITIS μὲ τὴ συνερῆσιν M. L. POLITI, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500* [Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 54], Atene 1991, 394. Si segnala tra l'altro che a f. 3v il ms è latore della celebre formula conclusiva Ὡσπερ ξένοι χαίροντες ..., una variante della quale si trova anche nel colofone dell'altro codice teofileo (?) di Atene, EBE 789, *Tyikon di San Saba*, f. 164r, su cui si discuterà più avanti (I. SAKKELION - A. I. SAKKELION, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Atene 1892, 142). Politis medesimo, però, accoglieva tacitamente il fatto nelle aggiunte e correzioni della ristampa del suo articolo Ἁγιορεῖτες βιβλιογράφοι; L. POLITIS, *Paléographie et littérature*, iv.

16. CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἔργαστήριον, 544 (ms n° 12); LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 2, 198-199.

17. Così ipotizzano sia *ex silentio* POLITIS, Ἁγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 374, e sia esplicitamente CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἔργαστήριον, 534. Assieme ad Akakios, Theophilos fu mandato dal Patriarca di Tessalonica, Nifon, ad Alessandria d'Egitto, da dove farà poi le puntate al Sinai, a Gerusalemme (dove l'amico muore) e a Costantinopoli.

Alexandrinus 34, del 1509, f. 342r¹⁸), e l'anno dopo di nuovo a Gerusalemme (come dice nel menologio del 1514 già citato, Ivir. 834, f. 475v¹⁹); quindi a Iviron nel maggio 1511 – al tempo dell'igoumeno Dionisio, come dice nell'Ivir. 436 (4556), del 1512/13, f. 493v²⁰ -, e nel 1517 nell'escastirio del Prodromo dello stesso monastero dove, al sopraggiungere del 1518, appunto, dice di aver copiato il manoscritto. Mentre il Politis si era limitato a riportare la sola sottoscrizione finale²¹, ignorando queste importanti annotazioni, queste sono state pubblicate per la prima volta dal Chrysochoidis²².

A Iviron e dintorni deduciamo che si ferma per dodici anni, secondo la sua dichiarazione nel cod. Ivir. 519 (4639), *Canonii dell'Ottoeco*²³, vergato – dice – dopo il 20mo anno dalla sua partenza, e cioè nel 1542, e come, ancora, egli stesso dice nell'altra sottoscrizione che si trova nel codice di omilie Ivir. 683 (4803)²⁴. Questo manoscritto è del XIV secolo, ma vi si trova incollato come controguardia il foglio sottoscritto da Theophilos: si vuole qui sottolineare che ciò ha provocato l'errore dei Vogel-Gardthausen che, non accorgendosi della diversa provenienza del lacerto, hanno attribuito tutto il codice ad un Theophilos monaco del sec. XIV²⁵. Non è l'unico equivoco, come stiamo cercando di dimostrare.

Prima del menzionato ms Ivir. 809 (4929), datato 7 aprile 1518 e firmato – si ripete – Theophilos, l'ultimo che invece porta la firma di Theodosios è del marzo 1516 (Ivir. 1590²⁶), facendo desumere che, dunque, tra queste due date deve collocarsi quel *μέγα σχήμα* in cui egli cambia il suo nome²⁷.

Sembra, piuttosto, singolare che dopo il 1523, anno del ms di *Vite e martiri di santi* Ivir. 581 (4701)²⁸, ed anche del Protatou 75 (75), *Liturgia di*

18. CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 535 e n. 18, 556 (πίν. 11).

19. Ibid., 540 (ms n° 4); e cf. sopra, nn. 11 e 12.

20. CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 539 (ms n° 1); e cf. sopra, n. 11 per il codice.

21. POLITIS, Ἄγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 366-367.

22. CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 542 e 563 (πίν. 18).

23. POLITIS, Ἄγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 370 (ms n° 12).

24. POLITIS, Ἄγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 372-373 (ms n° 29).

25. Cf. POLITIS, Ἄγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 372.

26. CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 541 (ms n° 6).

27. CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 536.

28. POLITIS, Ἄγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 367-368 (ms n° 2); LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 2, 173-174.

*Crisostomo*²⁹ e del Docheiar. 208 (2882), ancora *Liturgie* – mancante, questo, in Vogel-Gardthausen perché Lampros non aveva visto la sottoscrizione, e aggiunto, quindi, da Politis³⁰ -, non disponiamo, almeno da quanto risulta per il momento, di testimonianze manoscritte sino al 1534 (Athina, EBE 789³¹): da questa data, quindi con un salto di undici anni, la lista dei suoi codici si arricchisce nuovamente sino al 1548, ma la cronologia di quelli trascritti per Iviron arriva sino al 1541/2, dimostrando come egli non avesse mai interrotto i rapporti col suo monastero, nonostante che dal 1538 si trovasse per lo più nel *κελλίον* di San Basilio del Monastero del Pantocrator, che fu l'ultima sua residenza dopo il *κελλίον* del Prodromo di Iviron e la laura *τῶν Καρεῶν*. Lì sarebbe morto la domenica 8 luglio 1548, assistito dal fedele discepolo Isaac, il cui nome non tralascia mai, assieme al suo, nei dittici delle liturgie che scrive³². Il Politis corregge, con solide argomentazioni, la data poco attendibile 1558 del Sinassarista, assieme all'altro errore della doppia pubblicazione del *Βίος* nel tomo di giugno: non solo l'8 luglio del '48 cadeva di domenica, ma sarebbe difficile ipotizzare una longevità che fosse arrivata al '58, visto che già nel 1522 egli si definiva *γέρων ... καὶ ἀδύνατος καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ σώματος σεσηπῶς*³³, e nel 1523 lamentava l'*ἀσθένεια* del suo fisico³⁴; e visto che non ci sono giunti suoi manoscritti datati dopo il '48 (sì, però, senza data³⁵). Anche ammesso che non avesse più scritto per vecchiaia, sarebbe strano che il *Βίος* non abbia posto l'accento su questa situazione che sarebbe stata eccezionale³⁶.

29. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 146; POLITIS, Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 368 (ms n° 3); LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 1, Cambridge 1895, 10.

30. POLITIS, Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 368-369, (ms n° 4); LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 2, 258.

31. Cf. sopra, n. 15, e F. DIMITRAKOPOULOS, Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἱερᾶς μονῆς Δουσίκου, *ΕΕΣΜ* 5 (1974-1975), 424; Id., Συμβολὴ εἰς τοὺς καταλόγους ἐλλήνων κωδικογράφων, *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1982), 280 (n° 36α'); CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 538 e n. 31. Questo manoscritto manca in POLITIS, Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι, che passa all'anno successivo 1535, col ms Cambridge, Trinity College 179 (POLITIS, 369 [ms n° 5], e cf. VOGEL-GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 146, e *Repertorium der griechischen Kopisten* 1. Teil, A., 87-88 [n° 139]), e in effetti si potrebbe discutere sulla sua paternità, come l'analisi della sua micrografia ci indurrà a fare (infra, 279-280).

32. POLITIS, Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 371, 372 (mss n° 16, 17, 24, 25).

33. Ivir. 683 (4803); POLITIS, Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 372-373 (ms n° 29).

34. Ivir. 581 (4701); POLITIS, Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 367-368 (ms n° 2).

35. POLITIS, Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 372-373 (mss n° 26 e 29).

36. POLITIS, Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 377-378.

Fare il punto sulla situazione, sia pure per sommi capi, era necessario per introdurre quanto si sta adesso per dire.

Lo scopo principale di questo contributo è una rettifica, un'ulteriore rettifica, visti tutti gli equivoci di cui Theodosios/Theophilos è stato oggetto. Nel contempo, si cercherà di mettere in evidenza alcuni aspetti peculiari della mano, dei manoscritti e delle abitudini del santo copista.

Andiamo per ordine.

Il codice athonita Konstam. 48, piccolo eucologio cartaceo di ff. 112, viene sommariamente descritto dal Lampros a p. 40 del I tomo del suo catalogo, dove porta il numero d'ordine 484 e dove l'autore segnala l'affinità di mano con quello stesso Kyrillos di Naupatto (sic) del codice precedente Konstam. 39 (475). Questo è un codice firmato dal Naupattioti e datato 1561, ed è il tomo di agosto di un menologio, il cui tomo di luglio, scritto e firmato dallo stesso, consiste nel successivo cod. 40 (476)³⁷. Al di fuori di questi due codici datati e sottoscritti da Kyrillos, il Lampros gli attribuisce la serie di menologi contenuti in altri otto privi di sottoscrizione (o almeno così da lui ritenuti), proprio all'interno della descrizione del 39 (475), e cioè i Konstam. 30 (466), 32 (468), 33 (469), 34 (470), 35 (471), 36 (472), 37 (473) e infine 48 (484). Automaticamente dopo Lampros, non solo viene riproposta l'affinità, ma gli stessi esemplari vengono direttamente attribuiti a Kyrillos dai Vogel-Gardthausen, che – anzi – si dimenticano del 40 (476) tra i datati e sbagliano una cifra scrivendo 33 (466) invece che 30³⁸. In blocco, tale multipla paternità passa ormai come scontata, tant'è che parecchi anni dopo essa non viene nemmeno messa in discussione e i manoscritti appaiono tutti nella lista completa di Kyrillos stilata definitivamente da Vasilis Katsaros, nel suo lavoro monografico, risolutivo, sul copista naupattioti³⁹.

Per una strana sorte, va detto per inciso che neanche il testo di Katsaros si presenta esente da sviste, scrivendo 89 (457) al posto di 39 (475) a p. 378, e per di più col dato cronico 1541 al posto di 1561⁴⁰.

37. LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 1, 39.

38. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 239-240.

39. B. KATSAROS, Κύριλλος ὁ Ναυπάκτιος. Ἕνας μεταβυζαντινὸς γραφέας χειρογράφων, μοναχὸς τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας, *Ναυπακτικὰ* 10/2 (1998-1999= *Ἡ Ναύπακτος καὶ ἡ περιοχή της στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ (325-1820)*, *Β' Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο, Ναύπακτος 17-18-19 Ὀκτωβρίου 1997*), 378 e 400 (ms n° 15) dei manoscritti non datati (!), con una data presunta 1562-1564.

40. Esatta invece è la cifra 39 nella lista di p. 399.

Si comprende bene come, cercando di mettere ordine nella ingarbugliata matassa di queste mani metabizantine, fosse logico seguire il criterio di riverificare ogni attribuzione; il risultato, nel caso presente, è stato di dover escludere dalla paternità di Kyrillos i 3 mss Konstam. 32 (468), 33 (469) ed il 48 (484) di cui sopra⁴¹.

E torniamo a quest'ultimo. Si può, prima di tutto, riflettere che alla base dell'osservazione errata del Lampros stanno probabilmente il primo foglio *recto* e i fogli finali 105r-112v del codice, che esibiscono una mano di modulo piccolo, nervosa e rapida nell'*impression d'ensemble* che richiama, forse, quella del Naupattiota, se non fosse, tuttavia, soprattutto per una pendenza verso destra che in verità è ignota a quel Kyrillos. La mano di Kyrillos è rigorosamente verticale, i nuclei delle lettere sono molto minuti, e inconfondibile si presenta il loro tracciato: per dirne alcuni casi, *epsilon* moderno quasi coricato, *theta* aperto e legato, *phi* molto rotondo con l'asta tozza (Tav. 1). Ma, al di là della scrittura, nessuno si era sinora accorto che il codice è sottoscritto, e anche datato, non da Kyrillos bensì da Theophilos!

Tale sottoscrizione completa di dato cronico viene lasciata dal santo non alla fine dell'odierno manoscritto ma alla fine del testo di f. 104v (e certamente per questo sfuggita all'attenzione generale), con lo stesso modulo di scrittura precedente, dopo un *ἀμήν* disposto a croce secondo una sua consuetudine, e dopo un rigo di dossologia. Suona *Θεοῦ τὸ δῶρον, καὶ Θεοφιλοῦ πόνος*, formula assai diffusa specialmente nel periodo metabizantino e, anch'essa, corrente nell'uso del copista, cui segue, nel rigo sottostante, *ἐν ἔτει ζνδ´*, dunque a.m. 7054/a.D. 1545/46 (Tav. 2). Ma non solo: altre due volte, nel margine inferiore dei ff. 3r e 25r, fogli iniziali delle liturgie di Crisostomo e Basilio, in questo manoscritto pure come in altri, il santo ripete il suo nome nei dittici assieme a quello di Isaac.

Il contenuto dell'eucologio è riassunto nel sommario che la stessa mano di Theophilos verga sul contropiatto anteriore. Una verifica permette di constatarne l'esattezza sino alla chiusura del f. 104v, e cioè:

41. Questi esiti sono stati resi noti in M. L. AGATI, Παλαιογραφικά. Supplemento ai copisti della Turcocrazia (1453-1600) e digrafismo metabizantino, *Scripta. An International Journal of Palaeography and Codicology* 5 (2012), 11-29, in particolare 16-19.

- 1) (ff. 3r-24v) Liturgia di Giovanni Crisostomo⁴²;
- 2) (ff. 25r-55r) Liturgia di Basilio⁴³;
- 3) (ff. 55v-70r) Liturgia dei Presantificati⁴⁴;
- 4) (ff. 70v-89v) *Apostoloevaggelia, diafora*;
- 5) (ff. 90r-100r) Il piccolo *agiasmos*⁴⁵;
- 6) (ff. 101r-103v) Preghiera di perdono per coloro che partecipano alla comunione (*εὐχή συγχωρητικὴ ἐπὶ τοὺς μεταλαμβάνοντας*);
- 7) (ff. 104r-104v) Preghiera dei *kolyba* (*εὐχή τῶν κολλύβων*)⁴⁶.

In sostanza, sono fuori sommario proprio i ff. da 105r alla fine del codice, che hanno dato adito all'equivoco, di cui sopra, per il minuto modulo grafico, diverso dai fogli precedenti. Dimostreremo che essi sono, invece, della stessa mano di Theophilos. Prima, però, si dia uno sguardo d'insieme al manoscritto.

La mano del santo comincia dal f. 1r, ma i ff. 1v-2r sono visibilmente di altra mano. Il modulo di questo f. 1r è leggermente ridotto e il *ductus* un po' più slabrato rispetto ai fogli successivi, mentre alla fine, f. 112v, la nota di possesso del Monastero di Konstamonitou è verosimilmente di altra mano. Ai due piatti lignei della legatura, infine, sia a quello anteriore che a quello posteriore, sono incollati due rispettivi fogli con tropari e annotazione musicale⁴⁷.

42. J. GOAR, *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, Venetiis 21730 (Graz 21960), 47-94.

43. GOAR, *Εὐχολόγιον*, 135-157.

44. GOAR, *Εὐχολόγιον*, 159-173.

45. GOAR, *Εὐχολόγιον*, 358-362. Dopo l'*ἀπόλυσις*, tuttavia, il codice aggiunge altre due preghiere (f. 100r: inc. *Δέσποτα πολυέλεε, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν πρεσβείαις παναχράντου ...*; f. 100v: *Εὐχὴ ἣτις λέγεται παρὰ ἀρχιερέα, ἡ πνευματικοῦ ἐπὶ τὸν μέλλοντα κοινωνῆσαι*, su cui cf. un altro codice liturgico dello stesso Theophilos, sorprendentemente datato in due punti diversi negli stessi anni del nostro, 1545 e 1546 – e vi torneremo –, il Dousikon 11, ff. 82v-85v, dove tale orazione è collocata nella stessa posizione tra l'*akolouthia* del piccolo *ἀγιασμός* e la preghiera dei *κόλυβα*: cf. D. Z. SOFIANOS – F. AR. DIMITRAKOPOULOS, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου ἁγίου Βησσαρίωνος. Κατάλογος περιγραφικός*, Atene 2004, 26. Ma si veda, ad es., anche il ms Meteore, Metam. 169, sec. XVII, f. 42r: N. A. VEIS, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων*, v. 1, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως, Προλεγόμενα-προσθήκαι* L. VRANOSSIS – D. Z. SOFIANOS, Atene 21998, 199).

46. GOAR, *Εὐχολόγιον*, 524 lin. 12.

47. LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 1, 40 (: membr., del sec. XIII, col rinvio al cod. Konstam. 37 [473], che rinvia a sua volta al cod. Konstam. 59 [495]).

Vale ora la pena di esaminare il contenuto dello stesso primo foglio *recto*, che, sganciato dal resto, consiste in una nota: una delle tante, tipiche, elaborate note autobiografiche di Theophilos, non priva di un suo *humor*, interessante, nel contesto cronologico della copia, anche se difficile da tradurre alla lettera.

Ms Konstam. 48 (484), f. 1r:

† Τὸ παρὸν εὐχολόγιον ἀφήνω (ἀφίνω cod.) εἰς τὸν ἐπισκόπον τοῦ τόπου ὅπου με φθάσῃ ὁ θάνατος· να ἔλθῃ ἐπάνω μου (in margine: ἢ εἰς τὸν τάφον ὕστερον), να βάλῃ ἐπιτραχήλιον καὶ ὠμόφορον να διαβιβάσῃ τὰ συγχωρητικὰ γράμματα, ὅσα ἔχω καὶ τὴν συγχωρητικὴν εὐχὴν ὅπου ἔναι εἰς τοῦτο καὶ τότε να τὸ ἐπάρῃ εἰ δὲ οὐδὲν ἔλθῃ, να μὴ τὸ λάβῃ εἰ μὴ ἄλλος ἀρχιερεὺς ἢ πνευματικὸς ἐξ ἀνάγκης· ἐὰν γένη καὶ λειτουργήσῃ καὶ πάντως ὁ ἐπίσκοπος ἢ πρῶτον ἢ ὕστερον (Tav. 3).

Come si cerca di interpretare, il santo dice che lascia il presente eucologio al vescovo del luogo in cui gli sopraggiungerà la morte, affinché venga su di lui – oppure dopo sulla tomba –, gli getti sopra stola e pallium, e trasmetta quante lettere di indulgenza lui abbia ed anche la preghiera di perdono, dove che sia per questo. E allora – dice – lo prenda (l'eucologio). Se però (il vescovo) non venisse affatto, non dovrà prenderlo (l'eucologio); in tal caso (se non [venisse]) (lo prendano) un altro alto prelato o anche un padre spirituale per necessità: se accadesse, celebri pure la funzione liturgica, malgrado sia sempre il vescovo, o prima o poi (sulla tomba) a celebrare.

In sostanza, l'interesse della nota consiste nella funzione ben precisa che il santo attribuisce al suo libretto di preghiere: servirsene per le sue proprie esequie che, assolutamente, andranno celebrate dalla massima autorità ecclesiastica. Da qui un attaccamento particolare che trapela per questo suo eucologio, da cui egli non intendeva, non poteva separarsi sino alla morte. Ricordiamo che il manoscritto è datato 1545/46, due anni prima della morte, e dunque questa nota si configura come una dichiarazione testamentaria, forse insolito che si trovi all'inizio e non a chiusura del libro di preghiere, ma la collocazione starebbe a dimostrare quanto egli ci tenesse che tale suo espresso desiderio fosse ben in evidenza e non potesse passare inosservato.

Egli presagiva la fine. Tuttavia, tale sentimento non sembra impedirgli di pensare ancora a spostarsi per qualche dove che neppure lui sa. Dal 1534 e '35, secondo le sottoscrizioni rispettive del codice di Atene, EBE 789 (ammesso che sia di suo pugno, ma se ne riparlerà) e di Cambridge, che abbiamo menzionato - ma avrebbe potuto esserci già da prima, visto che ci manca la documentazione dal 1523 a questi anni -, egli risiedeva nel *κελλίον* di San Basilio, e non risulta che si sia più mosso. La nota del nostro manoscritto, tuttavia, farebbe pensare che egli si sentiva ancora le forze necessarie per cambiare di luogo. In quegli ultimi due anni, peraltro, egli avrebbe trascritto ancora ben sette manoscritti, stando ai numeri 20-29 della lista di Politis, da cui bisogna tuttavia escludere i 27 e 28, rispettivamente Ivir. 787 (4907) e 786 (4906), non datati, la cui paternità, assieme a quella del cod. 795 (4915) del 1537, Chrysochoidis ha corretto in quella del copista Theodoros Ariologas⁴⁸. Tutti questi esemplari presentano la formula classica *Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Θεοφίλου πόνοσ*⁴⁹ con l'aggiunta dell'anno nella forma classica *ἐν ἔτει* ... esibita anche nel nostro codice Konstamonitou.

Tra questi sette, però, non convince un'altra segnatura che Politis prende automaticamente dai Vogel-Gardthausen, e poi più recentemente anche Kontovàs: il codice Konstam. 107⁵⁰. Il ms athonita di Lampros Konstam. 107, che porta il numero d'ordine di catalogo 543, non solo ha testi diversi e non ha alcuna sottoscrizione ma ha anche una cronologia diversa (sec. XIII). L'errore è comunque spiegabile: Vogel-Gardthausen attingevano agli *Eucologi* di Dmitrievskij (dove viene riportata pure la sottoscrizione di Theophilos), ricopiandone la cifra dell'ordine progressivo in lettere romane (CVII)⁵¹. Hanno però dimenticato di copiare il numero successivo dato dallo stesso Dmitrievskij così come hanno fatto per il CVIII (480 di Koutloumousiou)! Dmitrievskij dava con esattezza il numero di Konstamonitou che, appunto, è 48, il nostro manoscritto equivocato! Sembra

48. CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἔργαστήριον, 537 e n. 30.

49. Di cui sono privi proprio i due manoscritti da escludere e il foglio incollato nell'Ivir. 683 (4803), troppo poco per poter giudicare completa la sua annotazione.

50. POLITIS, Ἄγιοθεῖτες βιβλιογράφοι, 371 (ms n° 21), con un punto interrogativo, e così ripetuto anche nel πίν. di p. 383; VOGEL-GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 147; LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 1, 42; KONTOVÁS, Βιβλιογράφοι, 69.

51. A. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie liturgičeskich rukopisej chranjaščichsja v bibliotekach pravoslavnago Vostoka*, v. 2, *Εὐχολόγια*, Kiev 1901, 791.

strano che non se ne fosse accorto neanche il Politis, che pure ripete l'*iter* dei Vogel-Gardthausen attraverso Dmitrievskij, ma senza, evidentemente, andare a verificare.

Risolta, dunque, la coincidenza del contenuto (eucologio) e dell'anno (1546) tra un inesistente codice CVII e il nostro 48 (484), a gettar luce su questo eucologio non basta un'ulteriore, strana, coincidenza, che, piuttosto, potrebbe complicare le problematiche ad esso relative. Nella lista stesa da Theophilos delle sue trascrizioni fatte per l'amato monastero di Iviron, figura un *εὐχολόγιον μικρόν*. Nessun eucologio è stato ancora identificato dal Chrysochoidis (come neppure i due sinassari, i due irmologi ed uno dei due *Πατερικά*)⁵². Vero è, in questo caso, che due elementi sono a sfavore di una identificazione dell'eucologio elencato e non trovato con questo nostro eucologio: uno è la diversa data, essendo stata la lista trascritta nel 1523, come si è detto; l'altro è la nota di possesso di un altro monastero, Konstamonitou e non Iviron, anche se quest'ultimo elemento non può avere ruolo determinante, considerata l'ampiezza di diramazione dei manufatti di Theophilos per la sua grande fama: potrebbe, piuttosto, giustificare come mai l'eucologio della lista non si trovi più *in loco*, a Iviron.

Il vero ostacolo è, invero, la cronologia discrepante.

Anche se, oltre a questi due eucologi, ne risulta solo un altro trascritto dal santo, il Koutloum. 480⁵³, purtroppo consultabile solo all'Athos, quel che si può evincere da quest'unico nostro Konstam. 48 è che esso sembra indubbiamente oggetto di una affezione speciale da parte del suo trascrittore perché era l'ultimo (o tale egli era sicuro che fosse).

Volendo capirne di più, ci si potrebbe chiedere quale ruolo potrebbe avere quell'ultima parte fuori sommario. Tutta la parte precedente presenta regolare segnatura dei 14 fascicoli, al centro del margine inferiore di ogni primo foglio *recto* ed ultimo *verso*, mentre l'ultima ne è esente. Inoltre, essa è pure acefala, malgrado sia composta di otto fogli, e quindi si tratti di un apparente quaternione, di cui però attraverso il microfilm (visionato all'Istituto di Studi Patriarcali di Salonicco⁵⁴) non è purtroppo possibile

52. CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἔργαστήριον, 538.

53. VOGEL-GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 147 e POLITIS, Ἁγιοεῖτες βιβλιογράφοι, 371-372 (ms n° 23).

54. Πατριαρχικὸν Ἴδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, presso la Μονὴ Βλατάδων.

verificare la struttura. Ci si può chiedere se la parte mancante sia andata perduta già nelle mani di Theophilos (partendo dal presupposto che sua sia la grafia) oppure posteriormente; ovvero se si tratti di un pezzo accorpato accidentalmente all'eucologio datato. Non hanno purtroppo avuto frutto neanche le ricerche per l'identificazione del testo, che sulle prime mi aveva fatto pensare ad una qualche *diataxis della liturgia*, un testo non inidoneo ad essere unito alle preghiere liturgiche⁵⁵. Diverse volte Theophilos ha copiato questo genere di *διατάξεις*, specialmente quella di Philotheos Kokkinos patriarca di Costantinopoli, assieme ai testi liturgici, categoria che sembra essere tra le sue preferite, o che gli erano più richieste nell'ambito monastico per le esigenze dell'ufficiatura, a giudicare dalle nostre testimonianze⁵⁶.

E comunque, un testo aggiunto e una scrittura diversificata rispetto a quella precedente, sono sufficienti per autorizzare l'ipotesi di due stesure/copie cronologicamente distanti tra loro? Oppure una differenza di modulo rientra normalmente nelle abitudini grafiche di Theophilos?

Tale problema ci porta ad un esame più attento e completo della grafia di Theophilos, che dovrebbe confermare la paternità a lui anche dell'ultima parte. La grafia presentata dal primo blocco, quello munito di espressione cronica, è la sua variante più grossa, impaginata con una media di 15 righe. I contributi su Theophilos, di cui abbiamo parlato, di Politis e di Chrysochoidis, descrivono questa grafia come rientrante nel filone "liturgico" del XVI secolo, pur avendo una propria personalità⁵⁷. Osserverei solo che proprio per questa sua spiccata personalità il termine "liturgico" andrebbe usato con una certa cautela. Grande, chiara e leggibile, questa di

55. Il fatto che questo testo non risulti sul *TLG* esclude che si tratti di un testo patristico, e l'impossibilità di confronti con altri codici della produzione teofilea ci preclude la strada ad altri tentativi di identificazione.

56. Sul totale dei codici da lui trascritti sinora ufficialmente noti, le liturgie vere e proprie (e *διατάξεις* della liturgia) ricorrono con una frequenza che arriva al 53%. Per il resto si tratta della consueta produzione monastica, e quindi ogni altro tipo di libro liturgico, come il Triodio, l'Ottaeco, i Menologi o i *Πανηγυρικά*, *Ἀκολουθία* varie, e poi *Θησαυρός*, *Λαυσαϊκόν*, omelie, inni, vite di santi ecc.

57. POLITIS, Ἅγιοθεῖτες βιβλιογράφοι, 378; CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 538. Per quanto riguarda questo filone di minuscola, e inoltre in epoca post-bizantina, se ne è ampiamente discusso in AGATI, Παλαιογραφικά, 12 n. 5 e EAD., Un copista greco della dominazione ottomana: Δανιήλ, da due manoscritti del Museo Bizantino e Cristiano di Atene, *Scriptorium* 67/1 (2013), 1-50 (in corso di stampa).

Theophilos, leggermente inclinata verso destra, si distingue notevolmente dalla massa di scritture liturgiche metabizantine per un particolare aspetto rapido e slanciato, un poco corsiveggiante, con lettere poco legate e di forma allungata, a volte un po' appuntita, ed un singolare scatto verso sinistra: si vedano ad esempio la coda del *kai* abbreviato, o la punta del gamma minuscolo o anche del *ny* moderno, assai caratteristico. Il *tau* è alto, a bandierina, e lega ad es. col secondo braccio di *omega*, che è sempre aperto e può essere legato all'accento circonflesso; è invece chiuso, stretto e allungato il *theta*; il *beta* a cuore ha la verticale pronunciata in basso; *phi* è basso; *pi* può ricorrere sia minuscolo che maiuscolo, caratterizzandosi rispettivamente con un tratteggio unificato nei due cerchi che finiscono per non chiudere al centro, e molto tendente invece a chiudere in alto, quasi a punta. Non sfugge, inoltre, una forma arcuata, come disegnata intenzionalmente, della virgola, accompagnata dalla mano sino alla fine nel suo tracciato. Non mancano poi aspetti propriamente corsivi, come le desinenze abbreviate di - *ων*, - *ας* e tutti i legamenti di *epsilon*, alto e legato a *pi* maiuscolo, o anche "ad asso di picche" con *rho* aperto. Questa è la variante esibita dalla maggior parte delle sue trascrizioni, che abbiamo verificato sia attraverso le riproduzioni esistenti e sia attraverso la visione dei microfilms disponibili allo stesso Istituto di Studi Patriarcali, mentre *de visu* è stato studiato il cod. Vaticanus gr. 2545, *Menologio* mal ridotto, acefalo e mutilo, privo di indicazioni cronologiche, di attuali ff. 296⁵⁸. Lievi differenze tra questi esemplari possono semmai riguardare l'aspetto più arioso o più fitto (così ad es. si presenta nel ms Pantel. 421 (5928) del 1545, con un'impaginazione di 24 righe⁵⁹), oppure più ordinato o meno (disordinato, per es., appare nel ms Ivir. 519 (4639) del 1542⁶⁰).

58. *Repertorium der griechischen Kopisten* 3. Teil, A., 92 (n° 231). Il codice fa parte dell'ultimo gruppo di 131 codici ancora fuori catalogo del fondo vaticano, per lo più acquisiti sotto il pontificato di Pio XI, e in particolare viene dalla collezione di Louis Petit (1868-1927). In attesa dell'aggiornamento, da parte di S. J. Voicu, dell'inventario di P. G. NIKOLOPOULOS, L'inventario dei codici vaticani greci 2404-2631, *ΕΕΒΣ* 35 (1966-1967), 129-131, cf. *Guida ai fondi manoscritti, numismatici, a stampa della Biblioteca Vaticana, a cura di F. D'AIUTO e P. VIAN*, v. 1, *Dipartimento manoscritti* [StT 466], Città del Vaticano 2011, 608.

59. VOGEL-GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 147; POLITIS, Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 371 (ms n° 16); LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 2, 372.

60. VOGEL-GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 147; POLITIS, Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι, 370 (ms n° 12); LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 2, 162.

Ora, tutte queste caratteristiche, compresa la forma della virgola, non appaiono modificate neanche quando la mano si presenta di modulo inferiore: potremmo per intenderci definirla “liturgica” *b* rispetto alla “liturgica” *a*, se convenzionalmente accettiamo il termine di “liturgica”. Così si presenta ad es. il ms Iviron 834 (4954) del 1514⁶¹, o anche il Iviron 809 (4929) del 1518⁶². E non c’è dubbio che il nostro ultimo fascicolo sia vergato in questa variante “minore”, e che quindi vada imputato al santo. Sia sufficiente osservare le morfologie inconfondibili del *kai* tachigrafico con la coda che va a sinistra, e poi di *pi*, *tau*, *phi* ecc., di cui si è appena parlato.

Chrysochoidis parla però anche di una seconda variante, “filologica”, di Theophilos, densa e liberamente inclinata a destra⁶³. Forse intende quella dei primi codici sottoscritti con nome Theodosios, come l’Ivir. 436 (4556), del 1512/13⁶⁴, o anche l’Ivir. 279 (4399), del 1513⁶⁵. Aggiungerei, piuttosto piccola nei nuclei (ma non tanto nelle aste che rimangono slanciate), assai di più persino rispetto alla variante *b* della prima scrittura. Tale fenomeno si presenta accentuato oltremisura proprio nel codice di Atene EBE 789 più volte citato, proveniente dal celebre monastero tessalo del Dousikon⁶⁶, in cui la minuscola grafia, spezzata e saltellata, sembra talmente diversa da far pensare ad una mano differente (Tav. 4a-b). Ma è veramente lui? L’asse è dritto più che pendente a destra, le aste sono tozze (cf. *beta*, *gamma*, *my*, ecc.), mancano le punte tipiche di Theophilos (ad es. si veda la differenza nella legatura *epsilon-rho* ad “asso di picche” o anche *epsilon-pi*, con la cupoletta a fungo). Non corrisponde neanche la formula conclusiva, che in questo caso dice *Τηλήμωνος ῥακώδους καὶ ἐν ἱερομονάχοις ἐλαχίστονος Θεοφίλου πόνος*. Certo, sarebbe singolare trovare un altro copista che si firma Theophilos con il *theta* aperto come lo fa il Nostro e la stessa forma

61. Sul quale cf. nn. 11, 12 e anche 19; CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 540-541 cit. (ms n° 4) e 560 (πίν. 15).

62. Ibid., 542 (ms n° 7) e 564 (πίν. 19).

63. CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 538.

64. Ibid., 539 (ms n° 1) e 558 (πίν. 13).

65. Ibid., 539-540 (ms n° 2) e 559 (πίν. 14); cf. poi 540, sugli errori del Lampros.

66. Nella diocesi di Tricala, fu fondato da s. Bessarione nel 1515. Cf. S. KOKKINIS, *Τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Atene 21999, 29-31, e, tra i vari contributi di Dimitri Sofianos e di Fotis Dimitrakopoulos, oltre a quelli citati in n. 30, specialmente SOFIANOS – DIMITRAKOPOULOS, *Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου*, citato in n. 45.

allungata e stretta di *phi* (solo nel colofone!), e per di più a lui coevo, ma, pur avendo visionato quasi tutti i codici teofilei elencati dai Vogel-Gardthausen, non ho trovato alcun esempio simile (forse presente nel dossier ancora inedito di Chrysochoidis?). Per tale ragione si preferisce lasciare, al momento, in sospeso la questione di paternità di questo *unicum* della Biblioteca Nazionale di Atene.

Ci si concentri, invece, sulle varianti *a* e *b*, più grande e più piccola, della prima grafia di cui sopra.

Tornando al nostro eucologio, ed esaminando adesso la formula di sottoscrizione usata, nell'identico grosso modulo del testo, e la sua articolazione su tre righe, si trova che anch'essa è perfettamente consona ad un suo – per così dire – standard. Si può rinviare al ms Ivir. 783 (4903), *Liturgia di Crisostomo*⁶⁷, o al Pantel. 418 (5925), *Liturgie* anch'esso su 15 righe⁶⁸, ambedue del 1542; o al già menzionato Pantel. 421 (5928), *Philotheos, Diataxis della liturgia* del 1545⁶⁹, o al Meteore, Metam. 570, *Liturgie e Diataxis di Philotheos*⁷⁰, tutti con identica presentazione di colofone, mentre molto simile questa tipologia di colofone si presenta nel codice Esfigm. 162 (2175), sempre del '45 e con lo stesso testo di Philotheos⁷¹. Ma ancora, attraverso le riproduzioni esistenti, sorprendente è l'analogia col codice liturgico Dousikon 11⁷², f. 86v in cui il santo conclude la sua trascrizione con la medesima orazione dei *κόλυβα* del nostro ed un'impaginazione che sembra quasi una fotocopia del nostro f. 104v (Tav. 5); impostazione della pagina *verso* che si ripete in modo molto affine anche negli altri due manoscritti liturgici delle Meteore Barlaam 75, quasi coevo (1546/7), f. 91v (Tav. 6)⁷³, e

67. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 147; POLITIS, Ἄγιοθεῖτες βιβλιογράφοι, 370 (ms n° 11); LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 2, 225.

68. VOGEL-GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 147; POLITIS, Ἄγιοθεῖτες βιβλιογράφοι, 370 (ms n° 13); LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 2, 372.

69. Cf. sopra, n. 59.

70. Cf. VEIS, *Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, v. 1, 596.

71. VOGEL-GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 147; POLITIS, Ἄγιοθεῖτες βιβλιογράφοι, 371 (ms n° 17); LAMPROS, *Κατάλογος*, v. 1, 189.

72. Già menzionato a n. 45 per analogie testuali col nostro codice.

73. N. VEIS, *Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, v. 2, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ*, Athina 1984, 83-84 e πίν. 79.

Barlaam 77, di qualche anno anteriore (1541/2), differenza cronologica che evidenzia la lieve differenza, questa volta, di impaginazione (Tav. 7)⁷⁴.

Identica in tutti è la grande variante grafica.

Ritornando al nostro codice, tale variante *sembra* cambiare, come si è più volte detto, nella pagina affrontata, col testo extra-sommario, acefalo. Nel tentativo di rispondere ai quesiti posti più sopra, si riprenda proprio il summenzionato cod. Barlaam 75. Sofianos riproduce nel πίν. 79 i ff. 91v (con la sottoscrizione) e 92r per mostrare che «τὰ ἐν φ. 92^α-100^β φαίνονται γεγραμμένα ὑπὸ χειρὸς διαφόρου τῆς τοῦ Θεοφίλου». La stessa impressione, lo stesso equivoco sulla stessa mano, l'impatto è identico: la scrittura del f. 92r, a ben guardarla, conserva una somiglianza stretta con la liturgica di Theophilos, ovvero è la stessa, allo stesso identico modo del f. 105r rispetto al 104v nel nostro eucologio. Abbiamo dunque, in ambedue i casi, da parte del medesimo scrivente, due diversi approcci alla liturgica, che perde la sua prerogativa di “grande e leggibile” facendosi piccola e rapida, ma mantenendo la sua identità nelle forme e legature; e, in ambedue i casi, tale “scivolamento” avviene dopo la sottoscrizione, subito nel foglio *recto* affrontato, con un contenuto che sembra integrare quello precedente. Questa perfetta analogia di articolazione grafico-testuale tra il codice delle Meteore (ma non solo) e il nostro, corrobora la supposizione che la mano è la stessa e non un'altra.

Ma si auspica di poterlo confermare anche per casi meno sicuri. Tale è il Dousikon 11, dove andrebbe approfondita con un confronto diretto tra gli esemplari l'analisi paleografica dei fogli che seguono a quello sottoscritto dal santo di cui s'è detto, i ff. 87r-88v (*Lecture evangeliche della domenica di Pasqua*), dagli autori del catalogo attribuiti col punto interrogativo al monaco discepolo Isaac⁷⁵. Questa seconda mano, infatti, a parte il modulo ridotto, presenta una rotondità dei nuclei che sembrano piuttosto, a nostro avviso, richiamare la piccola e saltellante grafia del ms EBE 789 più volte discusso. Potrebbe dunque, l'esame di questo caso, portare a soluzione l'identificazione di quella insolita variante, riconoscendone finalmente la definitiva paternità a Theophilos? Va ricordato che anche quel codice di Atene proviene dal monastero tessalo del Dousikon, e visto in questo contesto ciò non sembra affatto irrilevante.

74. Ibid., 85 e πίν. 81.

75. SOFIANOS-DIMITRAKOPOULOS, *Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου*, 26.

Allo stato attuale delle nostre conoscenze, comunque, si può intanto concludere che l'aggiunta di un testo integrativo con modulo più piccolo a un libro "compiuto" e "firmato" sembra essere una prassi frequente e anzi naturale di Theophilos. Meglio, può affermarsi che egli usa volentieri un duplice registro della sua liturgica (o eventualmente un radicale duplice registro della sua mano).

Inoltre, a quanto pare, senza alcuna discriminazione cronologica.

In sostanza, la sua mano non sembra mostrare una vera, o grossa evoluzione attraverso il tempo, a meno che si consideri come primo stadio la variante "filologica" di Chrysochoidis; questa, in effetti, non mi risultava più adottata dopo gli anni Venti, fatta salva l'eccezione del (dubbio) codice di Atene del 1534 che adesso il Dousikon 11, vicino all'anno di decesso del copista, rimetterebbe in discussione.

Ad ogni modo, la certezza paleografica che il nostro eucologio equivocato è tutto di mano di Theophilos non risolve il quesito che tali fogli pongono da un punto di vista contenutistico e strutturale, o storico; l'analogia col manoscritto emblematico delle Meteore e con gli altri sopra rievocati non comprende, purtroppo, anche la mutilazione del testo che qui comincia dopo la sottoscrizione.

Alla fine di questa discussione, sarebbe stato mio desiderio dare, per ricapitolare, una nuova lista congiunta, in ordine cronologico, di tutti gli esemplari sinora conosciuti di Theophilos, con i relativi riferimenti bibliografici, nell'attesa che altri vengano resi noti dalle ricerche di Chrysochoidis.

I colleghi e amici greci, tuttavia, dell'Istituto storico del Centro Nazionale delle Ricerche di Atene (E.I.E.), Kriton Chrysochoidis, per l'appunto, e Zisis Melissakis, mi informano che numerose altre testimonianze sono loro emerse nel corso dei loro viaggi sulla Sacra Montagna, anche in materiale documentario oltre che librario, e che verranno rese pubbliche. Li ringrazio pertanto per non avermi scoraggiato in questa mia imprevista e imprevedibile incursione e per averla accolta nel periodico del loro Istituto, e per chiudere mi limito a ricordare solo in sintesi la situazione attuale relativa all'ammontare degli esemplari noti di Theophilos.

Dopo i 20 manoscritti riportati sotto il nome Theophilos dai Vogel-Gardthausen, 29 esemplari sono stati successivamente elencati dal Politis

(meno tre che erano in realtà di un altro copista⁷⁶) di cui sei nuovi rispetto ai Vogel-Gardthausen⁷⁷; uno inedito è stato aggiunto nel 1982 dal Kontovàs; quindi 13 del solo monastero di Iviron dal Chrysochoidis, sei col nome Theodosios di cui solo due in Vogel-Gardthausen, e sette col nome Theophilos, di cui cinque nuovi più sei mss frammentari⁷⁸. Tutti questi vanno integrati: *a*) col Vat. gr. 2545 segnalato nel *Repertorium der griechischen Kopisten* 3 (non comparando alcun nuovo esemplare nel *Repertorium der griechischen Kopisten* 1); *b*) con sei tra i manoscritti sparsi segnalati in cataloghi (Monasteri delle Meteore Metamorfosi⁷⁹ e Barlaam⁸⁰, Monastero citato del Dousikon⁸¹); e, infine, *c*) con il nostro eucologio equivocato di Konstamonitou: per un totale di 44 manoscritti più sei frammenti di codici.

76. Cf. sopra, 275 e n. 48.

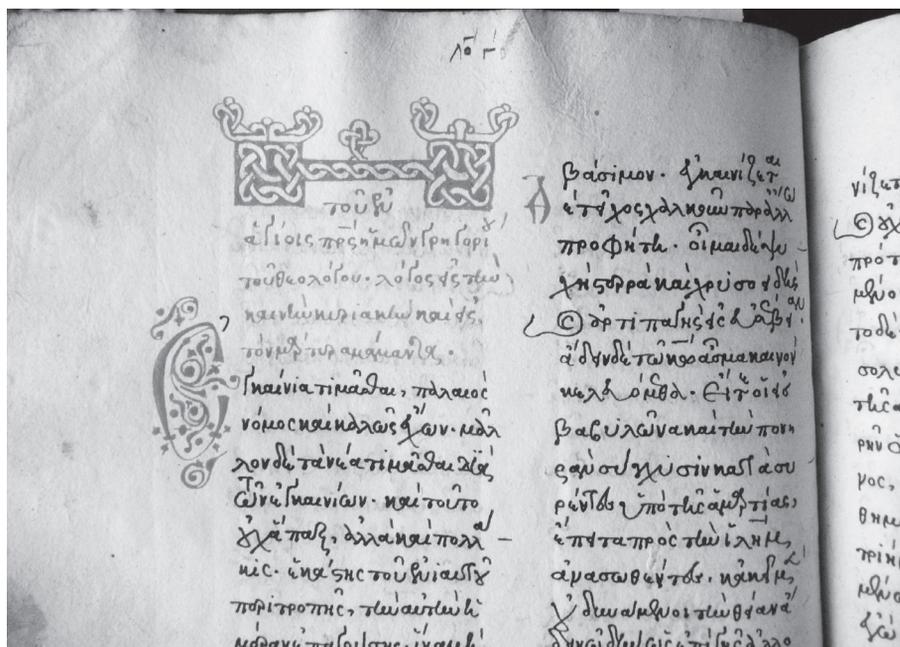
77. POLITIS, Ἀγιοεῖτες βιβλιογράφοι, 368-370, 372-373 (mss n° 4, 7, 10, 25, 26, 29).

78. Un particolare curioso: nella lista di Chrysochoidis figura il codice datato di Atene, Loverdou 74, *Cicli lunari* ecc., del 1513/4 (CHRYSOCHOIDIS, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 540 [ms n° 3]), che non mi è risultato più reperibile nella collezione privata Loverdou, da me visitata nel 2007, e neppure nel Museo Cristiano e Bizantino di Atene dove molti di quei codici sono passati, oltre che all'Archivio Greco Letterario e Storico (ΕΛΙΑ) e all'Archivio Storico e Paleografico dell'Istituto Culturale della Banca Nazionale di Grecia (MIET). Sullo stato della situazione Loverdou, compresi i codici che non si trovano più, cf. J.-M. OLIVIER, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de M. RICHARD* [Corpus Christianorum], Turnhout ³1995, 115 s.

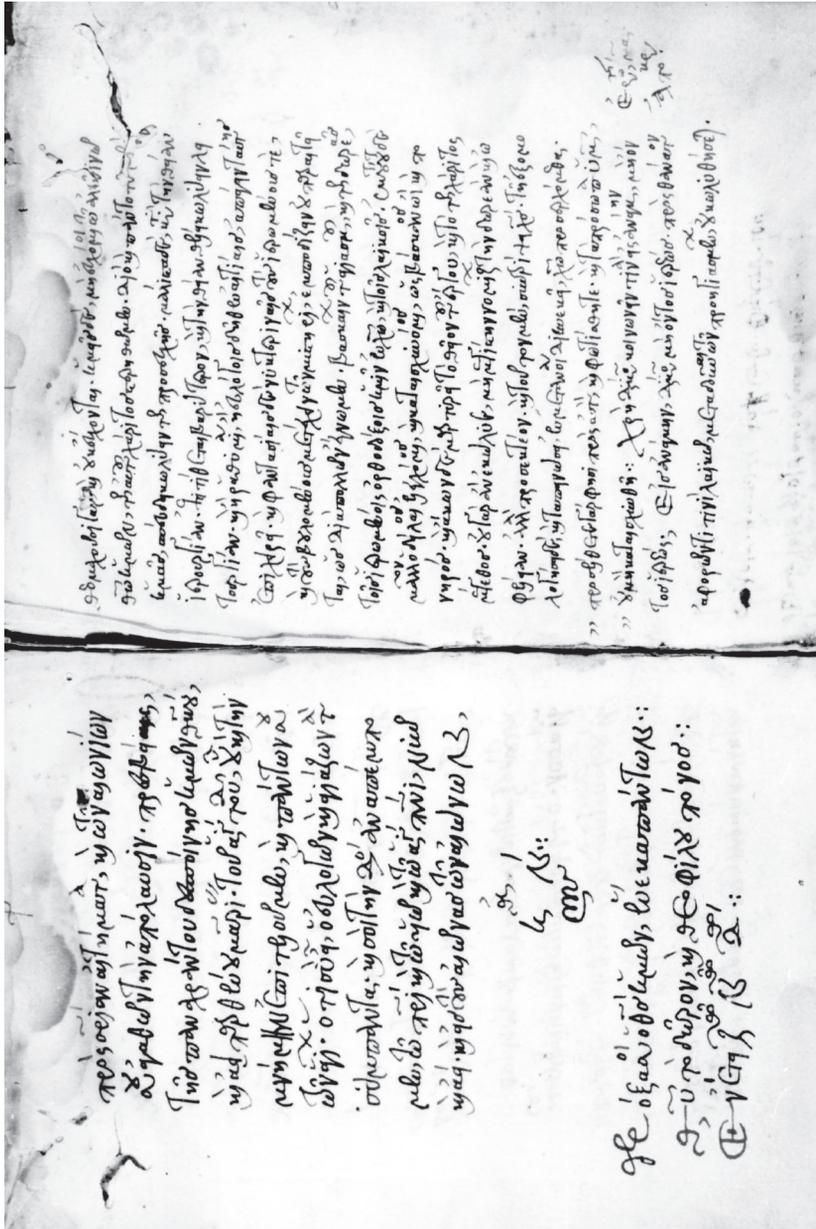
79. Meteore, Metam. 570 e 645 (parte α'); VEIS, *Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, v. 1, rispettivamente 595-596 cit., e 698.

80. I codici 75 e 77, di cui sopra, nn. 73 e 74.

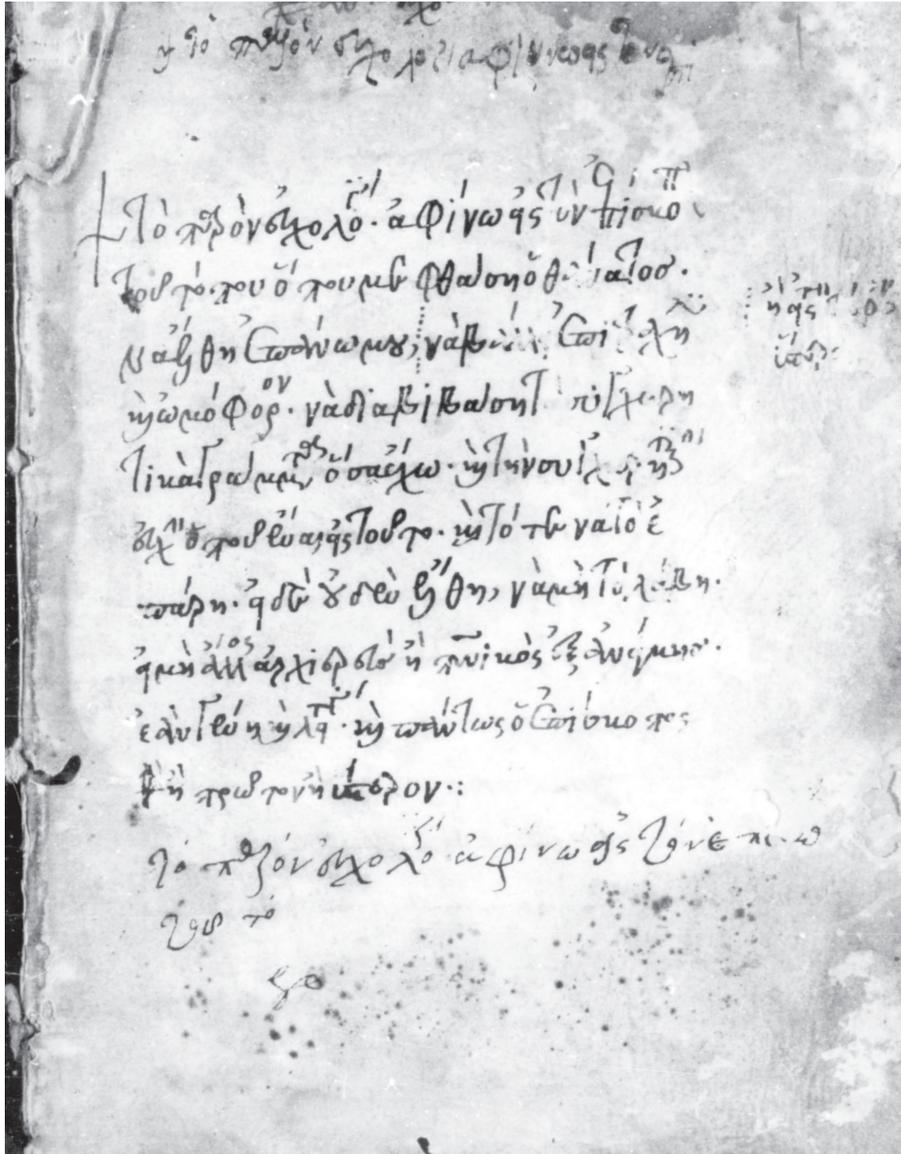
81. Mss 13 del 1542/3, 11 già discusso, del 1545/6, e 7 del 1547/8; SOFIANOS-DIMITRAKOPOULOS, *Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου*, rispettivamente 30-32, 26-28, 18-21 (a p. 21 bibliografia su Theophilos).

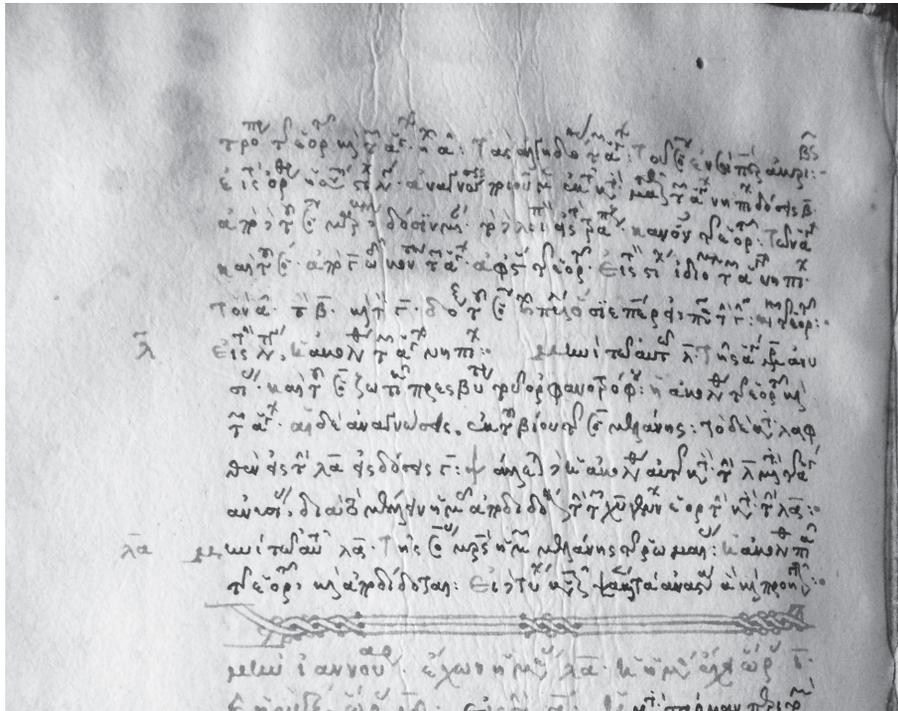
Tav. 1. Atene, EBE 246, f. 20v. Mano di Kyrillos di Naupatto.

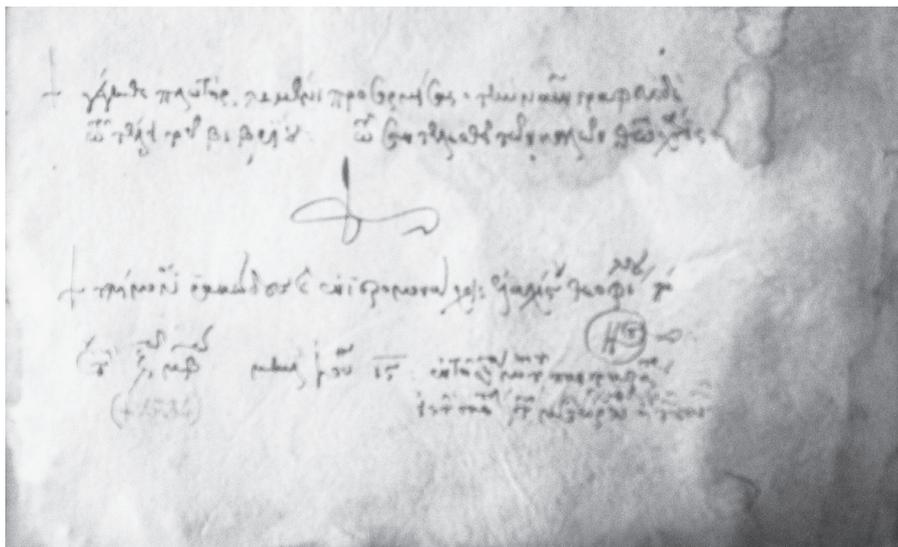
Tav. 2. Athos, Konstam. 48 (484), ff. 104v-105r.
(Microfilm del Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατριαρχικῶν Μελετῶν).

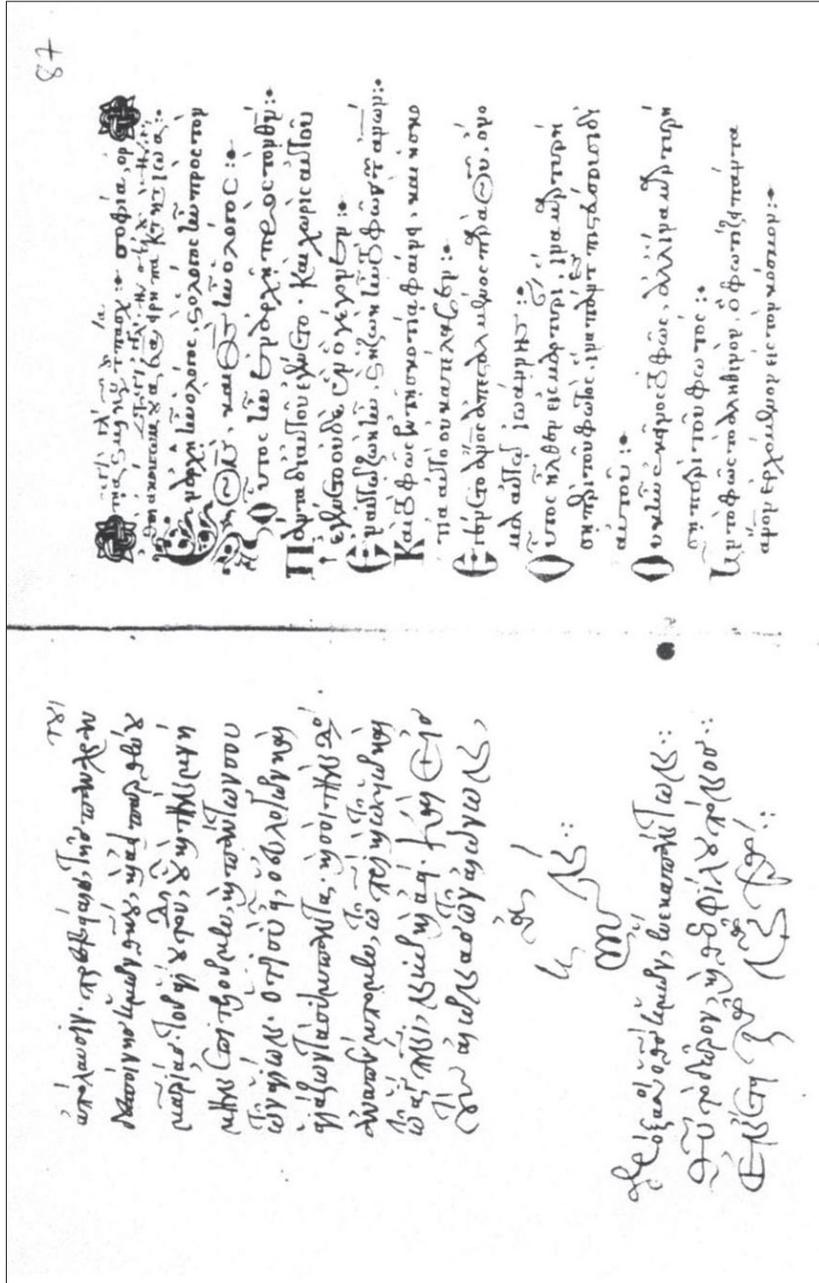
Tav. 3. Athos, Konstam. 48 (484), f. 1r.
(Microfilm del Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν).

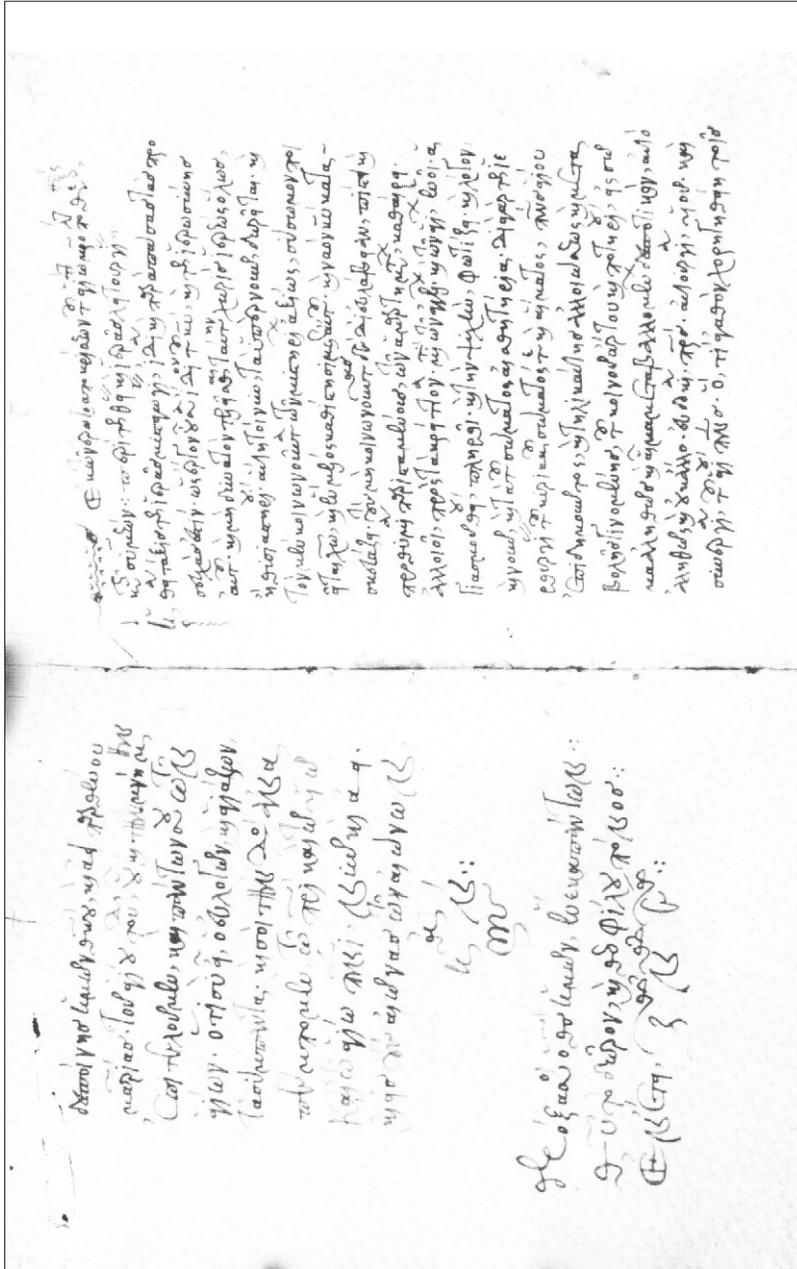
TAV. 4. a. Atene, EBE 789, f. 44v.

TAV. 4. b. Atene, EBE 789, f. 164r.

TAV. 5. Dousikon, cod. 11, ff. 86v-87r
 (SOFIANOS-DIMITRAKOPOULOS, Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου, πίν. 23).

TAV. 6. Meteore, Barlaam 75, ff. 91v-92r
 (Vεις, Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, ν. 2, πίν. 79).

ΕΝΑ ΛΑΝΘΑΝΟΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΑ ΘΕΟΦΙΛΟΥ († 1548)

Ἡ μελέτη ἐπικεντρώνεται στὴν ἐπανόρθωση τῆς - ἕως τῶρα ἐσφαλμένης - ἀπόδοσης τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ ἀγιορειτικοῦ κώδ. Κωνσταμονίτου 48 (Εὐχολόγιο τοῦ ἔτους 1545/6). Μὲ βάση τὸ κωδικογραφικὸ του σημείωμα, ποὺ εἶχε διαφύγει τῆς προσοχῆς τῶν ἐρευνητῶν, τὸ χειρόγραφο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ὄχι στὸν Κύριλλο τὸν Ναυπάκτιο, ἀλλὰ στὸν διάσημο γράφει καὶ ὄσιο Θεοδόσιο-Θεόφιλο, ποὺ ἐργάσθηκε κυρίως στὴ Μ. Ἰβήρων μεταξὺ τοῦ 1513 καὶ 1548. Ἀπὸ τὸ πλούσιο κείμενο τοῦ Βίου του διατρέχουμε τὶς κυριότερες φάσεις τῆς ζωῆς του, λαμβάνοντας ὑπόψιν τὶς συμβολές τοῦ Λίνου Πολίτη καὶ τοῦ Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, σὲ μία προσπάθεια νὰ κατανοήσουμε ὀρθὰ τὸν κώδικα, τοῦ ὁποῦοῦ δίνεται μία ἀκριβῆς περιγραφή, καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο δημοσιεύεται, μεταξὺ ἄλλων, καὶ ἓνα ἐνδιαφέρον αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα τοῦ ὁσίου. Ὁ κώδικας θέτει διάφορα προβλήματα, ποὺ συζητοῦνται, ἐνῶ καθίσταται φανερὴ ἡ ἀνάγκη μιᾶς παλαιογραφικῆς ἐξέτασης τῆς γραφῆς τοῦ Θεοφίλου ὑπὸ τὸ φῶς νέων στοιχείων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΑ ΕΡΓΑ ΕΠΙ ΑΝΑΝΕΩΣΙΜΩΝ ΠΗΓΩΝ ΥΔΑΤΩΝ
(9ΟΣ - 15ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ)

Σύμφωνα με το *Περὶ στρατηγίας*, έργο ανωνύμου συγγραφέως του τέλους της αρχαιότητας, ο πρώτος όρος που έπρεπε να ικανοποιεί μια θέση για να επιλεγεί ως τόπος ιδρύσεως οικισμού ήταν η ασφάλεια¹. Ο δεύτερος όρος ήταν η εξασφάλιση υδρεύσεως². Από την άποψη αυτή ασφαλής ήταν ο οικισμός, του οποίου οι διαθέσιμες πηγές υδάτων δεν ήταν μόνον επαρκείς, αλλά και η άντλησή τους αβλαβής.

Κατά την αρχαιότητα συνήθης τρόπος υδρεύσεως οικισμού ήταν η μεταφορά υδάτων από ανανεώσιμες πηγές³. Η μεταφορά εξασφαλιζόταν με υπόγειο, επίγειο ή υπέργειο υδραγωγείο ή με συνδυασμό δύο ή και των τριών από τις προηγούμενες μεθόδους. Ωστόσο κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο δεν φαίνεται να κατασκευάστηκαν νέα υδραγωγεία. Διγοστές μεγάλες πόλεις εξακολούθησαν να χρησιμοποιούν, να συντηρούν και να επισκευάζουν τα υδραγωγεία που είχαν κατασκευαστεί μέχρι το τέλος της αρχαιότητας⁴. Ενδείξεις για την ύπαρξη συστημάτων

1. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Περὶ στρατηγίας*, ι' 3-5, εκδ. G. DENNIS, *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25], Washington D.C. 1985, 30. Πρόκειται για έργο χρονολογούμενο πιθανώς στη βασιλεία του Ιουστινιανού Α' (527-565) βλ. σχετικά DENNIS, *Treatises*, 2-3.

2. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Περὶ στρατηγίας*, θ' 37-38, 30 και ι' 6-11, 30.

3. Σχετική βιβλιογραφία και ποικίλες απόψεις: ODB, τ. 1, 145, λήμμα Aqueduct (C. FOSS) και τ. 3, 2191, λήμμα Water (A. KAZHDAN)· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων, ΔΧΑΕ περίοδος Δ' 20 (1998), 90· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα, στο: *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, γεν. επιμ. Α. ΛΑΪΟΥ, τ. 2, Αθήνα 2006, 224-227.

4. Για την Κωνσταντινούπολη, βλ. J. CROW - J. BARDILL - R. A. BAYLISS, *The water supply of Byzantine Constantinople* [JRS Monograph 11], London 2008· C. MANGO, *The*

μεταφοράς υδάτων ή πληροφορίες πηγών για κατασκευή υδραγωγείων από τον 9ο μέχρι τον 15ο αιώνα παραμένουν σπάνιες και δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά⁵. Στην εικόνα αυτή εντυπωσιακή εξαίρεση αποτελούσαν μερικά μοναστηριακά υδραγωγεία⁶.

Καθώς οι οικισμοί της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου βρίσκονταν ως επί το πολύ σε υψώματα, η μεταφορά υδάτων με υδραγωγείο καθίστατο αδύνατη για τις τεχνικές δυνατότητες του μεσαίωνα. Το πρόβλημα της υδρεύσεως ενός οικισμού αντιμετωπιζόταν 1. με την άντληση από παρακείμενες ανανεώσιμες πηγές (ποτάμια, λίμνες, πηγές) εκτός οχυρώσεως⁷ ή 2. με την άντληση από πηγές⁸ και την κατασκευή κοινοχρήστων και ιδιωτικών (στις τελευταίες συμπεριλαμβάνω και τις

water supply of Constantinople στο: *Constantinople and its hinterland* (Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993), εκδ. C. MANGO – G. DAGRON, Cambridge 1995, 9-18· για τη Θεσσαλονίκη, βλ. Γ. ΤΑΜΙΔΑΚΗΣ, *Η ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985.

5. Η πληροφορία για κατασκευή υδραγωγείου στη Θήβα τον 12ο αιώνα από τον μητροπολίτη της, Ιωάννη Καλοκτένη, προέρχεται από Βίο του, ο οποίος δεν έχει γνωρίσει επιστημονική δημοσίευση· βλ. σχετικά CH. BOURAS, *City and village: Urban design and architecture*, στο: *XVI Internationaler Byzantinisten Kongress, Akten, JÖB 31/I.2* (1981), 643· Β. ΔΕΛΒΙΝΑΚΙΩΤΗΣ, *Η Θήβα κατά τον ΙΒ΄ μ. Χ. αιώνα και ο μητροπολίτης Ιωάννης ο Καλοκτένης (Α΄ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 10-14 Σεπτεμβρίου 1986)*, *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, 1/1 (1988), 705. Όσον αφορά στο υδραγωγείο του Μυστρά, δεν βλέπω τι αποδεικνύει ότι είναι έργο της υστεροβυζαντινής περιόδου και όχι της β΄ βενετοκρατίας ή της β΄ τουρκοκρατίας. Για την ύδρευση του Μυστρά, βλ. Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Όψεις της καθημερινής ζωής σε μια υστερο-βυζαντινή πολιτεία. Η περίπτωση του Μυστρά*, *Διαχρονία* 31 (1997), 17-21.

6. Υδραγωγεία κατασκευάστηκαν π.χ. στις Μονές Μεγίστης Λαύρας και Σιμωνόπετρας στον Άθωνα, Κοσμοσωτείρας στη Βήρα, Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στον Ιορδάνη (Παλαιστίνη), Ταξιαρχών (Παλαιά) στην Αιγιάλεια.

7. Οι περισσότεροι βυζαντινοί οικισμοί βρίσκονταν δίπλα ή πολύ κοντά σε υδάτινα ρεύματα.

8. Πάνω στα υψώματα, στα οποία βρίσκονταν στη συντριπτική τους πλειονότητα οι βυζαντινές οχυρώσεις, ήταν σχεδόν αδύνατον να εντοπισθούν πηγές. Οι εξαίρεσεις ήταν σπάνιες, αλλά πάντως υπήρχαν: ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρεται στην αρχαία *Πειρήνη κρήνη* στον Ακροκόρινθο· ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική διήγησις*, εκδ. I. A. VAN DIETEN [CFHB 11/1], Berlin-New York 1975, 75.64-65· για την κρήνη, βλ. R. STILLWELL, Upper Peirene, στο: C. W. BLEGEN – O. BRONEER – R. STILLWELL – A. R. BELLINGER, *Acrocorinth. Excavations in 1926* [Corinth III.I], Cambridge, Massachusetts 1930, 31-49.

μοναστηριακές) δεξαμενών ομβρίων υδάτων⁹ εντός οχυρώσεως. Σε καιρό πολέμου οι ανάγκες καλύπτονταν μόνον από τις δεξαμενές, καθώς η προσέγγιση των υδάτων εκτός οχυρώσεως ήταν άκρως επικίνδυνη. Η αβλαβής άντληση υδάτων από ανανεώσιμες πηγές ήταν επομένως ζήτημα επιβιώσεως ενός οικισμού. Αυτό μπορούσε να επιτευχθεί με διάφορες μεθόδους. Ένας τρόπος ήταν η κατασκευή υπογείων ή ημιυπογείων σιράγγων ή καλυμμένων διαδρόμων, κατά τμήματα υπογειοποιημένων, από τα τείχη μέχρι τα νερά (υδάτινο ρεύμα, πηγή ή δεξαμενή)¹⁰. Πρόκειται για κατασκευές λαξευτές, κτιστές ή κατασκευές που εμφανίζουν συνδυασμό των δύο ανωτέρω τεχνικών. Στην περίπτωση αυτή δεν έχουμε να κάνουμε με οχυρωματικό έργο (ούτε ο διάδρομος ούτε η θέση συγκεντρώσεως των υδάτων ήταν με οποιονδήποτε τρόπο οχυρωμένη, απλώς καταβαλλόταν προσπάθεια –όχι πάντοτε απολύτως επιτυχής– να είναι αφανή), με άλλα λόγια η ύπαρξη ή όχι δεν επηρέαζε άμεσα σε τίποτε τις αμυντικές δυνατότητες της οχυρώσεως. Για το λόγο αυτό τα σχετικά παραδείγματα εξετάζονται σε άλλη εργασία. Ένας άλλος τρόπος ήταν η επέκταση της οχυρώσεως μέχρι την πηγή άντλήσεως και ένας τρίτος η κατασκευή βραχίονα του τείχους, ο οποίος κατέληγε σε πύργο επί της πηγής των υδάτων. Εξ όσων γνωρίζω, τη μοναδική μέχρι σήμερα εργασία για τα ζητήματα αυτά οφείλει η έρευνα στον Ν. Μουτσόπουλο¹¹. Το αντικείμενο της παρούσης εργασίας είναι οι δύο τελευταίες περιπτώσεις¹². Έμφαση δίδεται στα παραδείγματα της Αδριανουπόλεως και του Διδυμοτείχου, τα οποία πρακτικά είναι άγνωστα στην έρευνα.

9. ΜΠΟΥΡΑΣ, Απόψεις των βυζαντινών πόλεων, 202, 224.

10. Ρεντίνα, Červen, Άμαστρις, Αμάσεια, Κολωνεία, ίσως Μήδεια. Ο SL ĆURČIĆ, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent, c. 300-1550*, New Haven-London 2010, 477 αναφέρει επίσης την περίπτωση του Βερατίου ως «guarded access to water supplies». Στο Βεράτι δεν μπόρεσα να πραγματοποιήσω αυτοψία και επομένως δεν έχω ιδίαν αντίληψη της μορφής της προσβάσεως.

11. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Pensées et observations à l'occasion des fouilles archéologiques récentes à la Grande Laure aux pieds de Tzarevetz à Veliko Tirnovo. Tours rondes et passages souterrains aux fortifications médiévales, *BalkSt* 26 (1985), 3-9 βλ. επίσης Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρεντίνα II. Το βυζαντινό κάστρο της Μυγδονικής Ρεντίνας. Η οχύρωση και η ύδρευση του οικισμού*, Αθήνα 2001, 150-161.

12. Η παρούσα μελέτη αντλεί από τις εργασίες του γράφοντος «Η οχύρωση του Διδυμοτείχου», «Η ύδρευση του βυζαντινού οικισμού του Διδυμοτείχου» και «Οι Βυζαντινοί και το νερό», που είναι υπό δημοσίευση ή ετοιμάζονται για δημοσίευση.

Επέκταση της οχυρώσεως μέχρι τα νερά

α. Αθήνα

Στην Ακρόπολη των Αθηνών μετά τον 6ο αιώνα ανακάλυψαν εκ νέου τις δυνατότητες της Κλεψύδρας μόλις κατά τον 10ο-11ο αιώνα¹³. Οι de la Roche, στα μέσα του 13ου αιώνα ή αργότερα, κατασκεύασαν τείχος το οποίο περιέκλεισε την Κλεψύδρα και την ενσωμάτωσε στο κάστρο της Ακροπόλεως και πραγματοποίησαν συμπληρωματικές εργασίες για τη διαμόρφωση προσβάσεως από την Ακρόπολη (προς το φρέαρ)¹⁴.

β. Διδυμότειχο

Το δεύτερο παράδειγμα βρίσκεται στο κάστρο του Διδυμοτείχου. Η οχύρωση του οικισμού κτίστηκε σε βραχώδη λόφο με απότομες, σχεδόν απροσπέλαστες πλαγιές, δίπλα στον Ερυθροπόταμο, παραπόταμο του Έβρου (εικ. 1). Το τείχος παρακολουθεί τη διαμόρφωση του εδάφους και υψώνεται στο φρύδι του λόφου. Στην πλευρά του λόφου που βρίσκεται δίπλα στον Ερυθροπόταμο, δύο βραχίονες του τείχους ξεκινούσαν από τη βάση του απότομου βραχώδους υψώματος, κατέβαιναν στην κοίτη του ποταμού και εκεί παράλληλα προς αυτήν χωρούσε το ποτάμιο τείχος, που ένωνε τα άκρα των δύο βραχιόνων. Έτσι κατά μήκος του ποταμού και δίπλα του διαμορφωνόταν μια περίπου τετράπλευρη προέκταση της οχυρώσεως, η οποία προέκταση ένωνε το ύψωμα, που είχε απότομη περιφέρεια, με τα πεδινά και το ποτάμι.

Το έργο αυτό κατασκευάστηκε πρωτίστως για να εξασφαλίσει την κάθοδο των κατοίκων στον Ερυθροπόταμο και δεν σχετίζεται άμεσα με την αμυντική θωράκιση του οικισμού. Με την επέκταση αυξανόταν ο οχυρωμένος χώρος που διέθετε ο οικισμός, αλλά αυτή δεν αύξανε τις αμυντικές δυνατότητες του οικισμού άμεσα. Είτε υπήρχε είτε όχι, η οχύρωση εξακολουθούσε να έχει τις ίδιες δυνατότητες. Η συμβολή στην άμυνα ήταν έμμεση: εφ' όσον εξασφαλιζόταν η διαρκής ύδρευση, η άμυνα εξαρτιόταν απολύτως από τα οχυρωματικά έργα και τους πολεμιστές και δεν απειλούνταν από έλλειψη νερού.

13. A. PARSONS, Klepsydra and the paved court of the Python, *Hesperia* 12 (1943), 250-251· Τ. ΤΑΝΟΥΛΑΣ, *Τα Προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον Μεσαίωνα* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 165], Αθήνα 1997, 288.

14. PARSONS, Klepsydra, 251-259· Ι. Ν. ΤΡΑΥΛΟΣ, *Πολοδομική εξέλιξις των Αθηνών από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 18ου αιώνας*, Αθήνα 1960, 164· ΤΑΝΟΥΛΑΣ, *Προπύλαια*, 304.

Στη βόρεια γωνία της οχυρώσεως, στο βόρειο άκρο του ποτάμιου τείχους δηλαδή, υψωνόταν ισχυρός κυκλικός πύργος και δίπλα του ανοιγόταν πύλη, ενώ κατά μήκος του ποτάμιου τείχους υψώνονταν πύργοι. Το ποτάμιο τείχος και οι πύργοι του βρίσκονταν όλα μέσα στα νερά του ποταμού, ενώ σε σταθερή γη βρίσκονταν οι δύο, κάθετοι προς τον ποταμό, βραχίονες. Από την επέκταση αυτή σήμερα σώζονται ο βόρειος γωνιακός πύργος 16, γνωστός με το όνομα Πεντάζωνο, και συνδεδεμένα με αυτόν μικρό υπόλειμμα της πύλης 7 και μικρού μήκους τμήμα του ποτάμιου τείχους. Επίσης ανασκάφηκαν, ερευνήθηκαν και στη συνέχεια καταχώθηκαν τα θεμέλια του πύργου 17.

Οι παλαιοί Θρακιώτες λόγιοι, που ασχολήθηκαν με το Διδυμότειχο, είχαν απόλυτη επίγνωση της κύριας λειτουργίας του πύργου και της σχέσεώς του με τα τείχη, στη γωνία των οποίων υψωνόταν, διατηρούσαν σαφή εικόνα των λειτουργιών των επί μέρους στοιχείων της επεκτάσεως της οχυρώσεως (πύργος, πύλη, περιδρομος) και το κυριότερο, αυτό που δεν διαθέτει ο σύγχρονος ερευνητής, είχαν δει οι ίδιοι ή είχαν ακούσει ανθρώπους που είχαν δει οι ίδιοι τμήματα της επεκτάσεως, τα οποία σήμερα είναι καταχωμένα ή κατεστραμμένα¹⁵. Ήταν, λοιπόν, ξεκάθαρο για αυτούς ότι το Πεντάζωνο λειτουργούσε ως πηγάδι ή δεξαμενή με νερό διαρκώς ανανεωνόμενο¹⁶ και ήταν μέρος της παραποτάμιας επεκτάσεως της οχυρώσεως¹⁷, ότι δίπλα του υπήρχε πύλη¹⁸ και ότι στο εσωτερικό της επεκτάσεως υπήρχε δεξαμενή, η οποία τροφοδοτούνταν με τα νερά του ποταμού¹⁹.

Σε καιρό ειρήνης οι κάτοικοι μπορούσαν να αντλούν νερά κατ' ευθείαν από τον Ερυθροπόταμο, αλλά σε περίπτωση πολιορκίας μπορούσαν να αντλούν νερό από το εσωτερικό του μεγάλου γωνιακού κυκλικού

15. Γ. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, Οδοιπορικών επί των ημερών της Ελλ. Κατοχής της αν. Θράκης, *Θρακικά* 2 (1929), 89-90· Π. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Το Διδυμότειχον κατά τους βυζαντινούς χρόνους, *Αρχαίον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 22 (1957), 376· Δ. ΜΑΝΑΚΑΣ, Συλλογή αφηγήσεων, θρύλων, παραδόσεων και ιστορικών γεγονότων Διδυμοτείχου, *Θρακικά* 37 (1963), 31-32. Βιβλιογραφική ενημέρωση για τον οικισμό βλ. στο: Ρ. SOUSTAL, *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Aimimontos)* [TIB 6], Wien 1991, 240-244, λήμμα Didymoteichon.

16. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Το Διδυμότειχον, 376· ΜΑΝΑΚΑΣ, Συλλογή αφηγήσεων, 32.

17. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Το Διδυμότειχον, 376· ΜΑΝΑΚΑΣ, Συλλογή αφηγήσεων, 31-32.

18. ΜΑΝΑΚΑΣ, Συλλογή αφηγήσεων, 32.

19. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, Οδοιπορικών, 90· ΜΑΝΑΚΑΣ, Συλλογή αφηγήσεων, 32.

πύργου 16, του Πενταζώνου (εικ. 2), ο οποίος θεμελιωνόταν στην άκρη του ποταμού, αλλά μέσα στην κοίτη του, ήταν κενός εσωτερικά και λειτουργούσε σαν πηγάδι. Ο πύργος ήταν προσβάσιμος μόνον από τον περιδρομο του τείχους, το οποίο είχε πλάτος 3μ. στο σημείο της ενώσεως με τον Π16. Το τείχος αυτό ξεκινούσε από το βράχο και κατέληγε στον πύργο, ο οποίος συναρμολογόταν, αλλά δεν επικοινωνούσε με το ποτάμιο τείχος. Σε τελική ανάλυση ο πύργος λειτουργούσε όπως ακριβώς οι πύργοι επί ανανεωσίμων πηγών υδάτων και για το λόγο αυτό εξετάζεται διεξοδικά μαζί με τα έργα της επόμενης ομάδας.

Κάτω από την είσοδο του πύργου 16, στο εξωτερικό του, σώζεται η γένεση τόξου. Σήμερα η περίμετρος του πύργου είναι καταχωσμένη από τη μεριά του υψώματος του κάστρου, άλλοτε όμως ήταν εξ ολοκλήρου ελεύθερη και ήταν δυνατόν να διαπιστώσει κανείς ότι το τόξο κάλυπτε ένα άνοιγμα. Πρόκειται για ό,τι απέμεινε από το τόξο της πύλης 7. Το τόξο στη βόρεια πλευρά του, δηλαδή την εξωτερική, περιοριζόταν με τύμπανο. Την εικόνα αυτή μπορεί να αποκομίσει ο μελετητής της οχυρώσεως από τις πολύτιμες φωτογραφίες που δημοσίευσαν οι Δ. Μανάκας και Α. Γουρίδης (εικ. 3) πριν από χρόνια²⁰.

Από τον Π16 ξεκινά τείχος πλάτους 1,20μ. Χωρεί 2,20μ. προς τα νότια, κατά μήκος του ποταμίου ρεύματος και, σε όσο μήκος σώζεται, δεν υπήρχε περιδρομος. Φυσικά δεν αποκλείεται στη συνέχεια το πλάτος του τείχους να αυξανόταν επιτρέποντας τη διαμόρφωση περιδρομού και επάλξεων, αλλά αυτό παραμένει στη σφαίρα της καθαρής υποθέσεως, η οποία δεν μπορεί να αποδειχθεί ούτε να απορριφθεί. Το ουσιώδες είναι ότι το ποτάμιο τείχος δεν επικοινωνούσε με τον Π16. Το τείχος, επίσης, σωζόταν στα βόρεια και στα νότια του Π17 σε μήκος μέγιστο ±1,50μ.

Σε καιρό πολέμου οι κάτοικοι του οικισμού μπορούσαν να αντλούν νερό από τον Ερυθροπόταμο κυκλοφορώντας σχετικά επικίνδυνα στον περιδρομο του τείχους, εάν βεβαίως αυτός υπήρχε. Ούτως ή άλλως η κίνηση αυτή ήταν σχεδόν περιττή, εφ' όσον μπορούσαν να αντλούν νερό από τον Π16 χωρίς κανέναν απολύτως κίνδυνο.

Στα νότια του Πενταζώνου και σε απόσταση περίπου 56μ. από αυτό, σύντομη ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τα θεμέλια του

20. ΜΑΝΑΚΑΣ, Συλλογή αφηγήσεων, εικ. στη σ. 33· Α. ΓΟΥΡΙΔΗΣ, *Το ιστορικό Διδυμότειχο. Συμβολή στην ιστορία και την τοπογραφία της πόλης του Διδυμοτείχου*, Διδυμότειχο 1999, εικ. στη σ. 119.

πύργου 17 και τα παρακείμενα τμήματα τείχους (εικ.1). Ακολούθως τα ανωτέρω λείψανα καταχώθηκαν για τις ανάγκες της επεκτάσεως του περιφερειακού δρόμου. Πύργος και τείχος θεμελιώνονταν στην άμμο της κοίτης του ποταμού. Τα θεμέλια του πύργου δεν έσωζαν κανενός είδους πρόσωπο, αλλά διαμορφώνονταν σε μία συμπαγή μάζα τοιχοποιίας, η οποία μου επιτρέπει να υποθέσω ότι ο πύργος ήταν τετράπλευρος, είχε μήκος περίπου 3,90μ. και πλάτος (μέτωπο) περίπου 4,60μ. Η μάζα της τοιχοποιίας βρισκόταν, όταν ερευνήθηκε, περίπου στο τότε επίπεδο των υδάτων του Ερυθροποτάμου, με άλλα λόγια στο επίπεδο περίπου της κρηπίδας του Π16. Η συμπαγής σωζόμενη τοιχοποιία επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν λειτουργούσε σαν πηγάδι: αν συγκεντρώνονταν νερά στο εσωτερικό του πύργου αυτά έπρεπε να εισχωρήσουν από την τοιχοποιία, πράγμα μάλλον δύσκολο έως αδύνατο.

Με ποιον τρόπο επικοινωνούσε ο πύργος με τον περιδρόμο και με το εσωτερικό της οχυρώσεως αποτελεί επίσης αντικείμενο αναποδείκτων εικασιών. Εάν δεν υπήρχε περιδρόμος, τότε ο πύργος έπρεπε οπωσδήποτε να επικοινωνεί με το εσωτερικό της οχυρώσεως και αυτό μπορούσε να επιτευχθεί με τη βοήθεια κτιστής ή αιρετής, ξύλινης κλίμακας.

Σε λιθογραφία του 1829-1830 (εικ. 4) διακρίνονται ο στρογγυλός πύργος 16 (εικ. 5) στη βόρεια γωνία της προεκτάσεως και στο τείχος κατά μήκος του ποταμού ένας στρογγυλός και ένας τετράγωνος πύργος: οι τρεις πύργοι και το ποτάμιο τείχος βρίσκονται όλοι μέσα στα νερά του Ερυθροπόταμου²¹. Ο στρογγυλός πύργος του ποταμίου τείχους στη λιθογραφία βρίσκεται περίπου στη θέση στην οποία εντοπίστηκε ανασκαφικά ο πύργος 17. Επομένως εγείρεται θέμα σχετικής πιστότητας της λιθογραφίας, όσον αφορά στο συγκεκριμένο σημείο.

Η λιθογραφία δίνει επίσης μία πληροφορία για ένα σημείο της οχυρώσεως, το οποίο έχει πια χαθεί: στα νότια του πύργου 17 απεικονίζει έναν ακόμη πύργο, μάλλον τετράπλευρο. Νοτίως του τελευταίου δεν φαίνεται άλλος πύργος ούτε τείχος. Αν έχω ερμηνεύσει σωστά τα δεδομένα των λειψάνων της οχυρώσεως δίπλα στον Ερυθροπόταμο και το παρακείμενο βραχώδες ύψωμα και τα δεδομένα της γεωμορφολογίας,

21. C. SAYGER – A. DESARNOD, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de Sa Majesté l'empereur Nicolas Ier, en 1829 et 1830*, Paris [1832], πίν. 27. Τη λιθογραφία δημοσίευσε σε έντυπη μορφή πρώτος ο Φ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Διδυμότειχο. Η ιστορία ενός βυζαντινού οχυρού*, Αθήνα 1989, εικ. 7.

τότε ο τελευταίος προς νότον πύργος της λιθογραφίας είναι ο γωνιακός πύργος της επεκτάσεως. Στο σημείο αυτό η οχύρωση στρεφόταν και πάλι προς το ύψωμα.

Μία επί πλέον είδηση για την ύδρευση του οικισμού χάρις στη επέκταση της οχυρώσεως παρέχουν τοπικές παραδόσεις, οι οποίες δυστυχώς, επί του παρόντος τουλάχιστον, δεν είναι δυνατόν να επαληθευθούν ή να απορριφθούν, αλλά δεν αποκλείεται αυτό να γίνει σε ένα ακαθόριστο μέλλον. Δεν αποκλείεται στο εσωτερικό της επεκτάσεως να υπήρχε μεγάλη υπόγεια δεξαμενή (κιστέρνα), στην οποία συγκεντρώνονταν νερά από τον Ερυθροπόταμο. Αν οι περιγραφές τοπικών λογίων²² είναι αξιόπιστες, τότε ελεύθερα στηρίγματα αγνώστου αριθμού οργάνωναν το εσωτερικό σε θολοσκέπαστους χώρους, όπως στις περισσότερες τυπικές βυζαντινές δεξαμενές κάποιων αξιώσεων.

Υπολογίζω ότι το ποτάμιο τείχος εμφάνιζε μέτωπο περίπου 250μ., οχύρωνε περιοχή με πλάτος που έφθανε κατά τόπους τα 35–40μ. και συνολικά η οχυρωμένη έκταση, μέχρι το βράχο, είχε εμβαδόν περίπου 0,8–1ha, όσο δηλαδή ένα φρούριο, όπως το Πύθιο (0,7ha), ένα καστρομονάστηρο, όπως η Μονή της Βήρας (0,85ha), ή, τέλος, μία μικρή «πόλη», όπως η Μάκρη (1ha).

Πύργοι επί ανανεωσίμων πηγών

Ένας άλλος τρόπος ήταν η προέκταση όχι ολόκληρης της οχυρώσεως, αλλά ενός σκέλους ή βραχίονα του τείχους, δηλαδή ενός τμήματος του τείχους, που κατέληγε σε πύργο, ο οποίος βρισκόταν πάνω σε πηγή υδάτων. Έτσι εξασφαλιζόταν η αβλαβής προσέγγιση από τους κατοίκους, η περιφρούρηση της πηγής αντλήσεως και εν τέλει η ακίνδυνη άντληση. Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες δεν είναι σαφές αν ο πύργος συνδεόταν με τείχος με την υπόλοιπη οχύρωση ή ήταν παντελώς ανεξάρτητος από αυτή²³.

22. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, Οδοιπορικόν, 90· ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Το Διδυμότειχον, 376· ΜΑΝΑΚΑΣ, Συλλογή αφηγήσεων, 32.

23. Σχετικό επίσης παράδειγμα βρίσκεται στη Βιζύη και αποτελεί αντιζείμενο μελέτης Τούρκου συναδέλφου.

α. Λιβαδειά

Στο κάστρο της Λιβαδειάς υπάρχει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα²⁴. Η οχύρωση του βορειοανατολικού άκρου του κάστρου κατεβαίνει χαμηλότερα από την υπόλοιπη οχύρωση, ακριβώς για να προσεγγίσει μια πηγή. Από τον εξωτερικό περίβολο του κάστρου ξεκινά σκέλος του τείχους, στο άκρο του οποίου βρίσκεται ισχυρός πύργος (εικ. 6). Στο σκέλος αυτό διαμορφώνεται, ανάμεσα σε δύο τείχη, φαρδύς διάδρομος πλάτους περίπου 3μ. και μήκους περίπου 12μ. Ο διάδρομος κατηφορίζει απότομα προς τον πύργο. Το ένα από τα δύο τείχη είχε πάχος 1,20μ., επάλξεις και περιδρομο που διαμορφωνόταν με σκαλοπάτια λόγω της μεγάλης κλίσεως. Από την άλλη μεριά, πάνω από τον γκρεμό, υπήρχε χαμηλότερο τείχος με τοξικές θυρίδες. Οι κάτοικοι μπορούσαν να κινούνται με ασφάλεια στο διάδρομο, ενώ οι υπερασπιστές του κάστρου μπορούσαν να μάχονται και προς τις δύο πλευρές από τον περιδρομο ή από τις θυρίδες. Ο πύργος έχει κάτοψη με σχήμα ακανονίστου πενταπλεύρου και μετρά 8,50X15μ. περίπου. Μια κτιστή σκάλα στο κάτω τμήμα του επέτρεπε την κάθοδο στον πυθμένα του, όπου ανέβλυζε πηγή. Μετρούμενο στο χαμηλότερο σημείο της θεμελιώσεως το ύψος του πύργου ξεπερνούσε τα 17μ. Ψηλά, στην τελευταία στάθμη, διέθετε εξώστη (κατά μήκος μιας πλευράς και σε τμήματα άλλων δύο πλευρών) με πάτωμα, τοίχους και στέγη από ξύλα. Η ακριβής αρχική μορφή του εξώστη και της απολήξεως του πύργου διαφεύγει. Όσον αφορά στη λειτουργία του φαίνεται κατ' αρχάς ότι επρόκειτο για διεύρυνση του ορόφου επί ξυλίνων προβόλων για πολεμικούς σκοπούς. Ωστόσο, το υλικό της κατασκευής φαίνεται να ακυρώνει σε κάποιο βαθμό αυτή την λειτουργία: η ξύλινη διεύρυνση ήταν δυνατόν να παραδοθεί στις φλόγες με μερικά φλεγόμενα βέλη που μπορούσαν να ρίξουν οι πολιορκητές.

Ο ισχυρός, ογκώδης και ψηλός πύργος με τον περιμετρικό εξώστη κυριαρχούσε κυριολεκτικά πάνω στην πηγή και οι υπερασπιστές του, χάρις στα πλεονεκτήματα αυτά, μπορούσαν να ελέγξουν κάθε εχθρική κίνηση στη βάση του. Κατά τους μελετητές του κάστρου οι κατασκευές της βορειοανατολικής γωνίας του είναι έργα πιθανώς του βου αιώνας στο κατώτερο τμήμα τους, ψηλότερα εμφανίζουν επισκευές της

24. Στ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των οχυρώσεων του Κάστρου της Λιβαδειάς, ΔΧΑΕ περίοδος Δ' 33 (2012), 10-13.

μεσοβυζαντινής περιόδου και ανακατασκευές της υστεροβυζαντινής, άρα της Φραγκοκρατίας²⁵. Φαίνεται λοιπόν πιθανό – ανεξάρτητα από την κατά περιόδους ακριβή μορφή – ότι η λειτουργία παρέμεινε απαράλλαχτη από την πρώτη περίοδο (6ος αι.) μέχρι την τελευταία (13ος -14ος αι.).

β. Μελένικος

Για τον Μελένικο κείμενο του 19ου αιώνα παρέχει την πληροφορία ότι ένα μονοπάτι κατέβαζε από το κάστρο στο ποτάμι, που περιρρέει μεγάλο τμήμα της πόλεως. Εκεί, στην όχθη, ο «πύργος του νερού» χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους για να αντλούν νερό από το ποτάμι²⁶.

γ. Τύρνοβο

Στο Τύρνοβο²⁷, πρωτεύουσα του δευτέρου βουλγαρικού βασιλείου, από την οχύρωση ξεκινούσε βραχίονας του τείχους, ο οποίος οδηγούσε σε πύργο (εικ. 7), θεμελιωμένο εν μέρει ή εξ ολοκλήρου μέσα στο ρεύμα του περιρρέοντος το οχυρωμένο ύψωμα ποταμού²⁸. Στο βραχίονα διαμορφωνόταν διάδρομος ανάμεσα σε τείχη. Κατά μία άποψη ο διάδρομος ήταν καλυμμένος²⁹, ενώ σύμφωνα με μία άλλη ήταν ακάλυπτος³⁰. Η μεγάλη κλίση επέβαλε τη διαμόρφωση κλίμακας στον περίδρομο, η οποία διευκόλυνε σχετικά την κίνηση προς και από τον πύργο (κάθοδος και άνοδος). Στο εσωτερικό του πύργου (εικ. 8) διηθείτο το νερό του ποταμού, το οποίο αντλούνταν από την κορυφή του πύργου με κάδους³¹.

δ. Αδριανούπολη

Στην Αδριανούπολη σωζόταν άλλοτε ένα ακόμη παρόμοιο παράδειγμα. Από τον πύργο της νοτιοδυτικής γωνίας της οχυρώσεως ξεκινούσε

25. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Παρατηρήσεις, 10-13, 16-17.

26. B. TSVETKOV, Vodosnabdjavane na Melnishkata krepost, *Arkheologija*, 22.2 (1980), 45.

27. ĆURČIĆ, *Architecture*, 477.

28. V. VJALOB, Vodossnabdjavane na srednovekovnite bulgarski gradove i kreposti (VII-XIV v.), *Arkheologija* 19.1 (1977), 18.

29. ĆURČIĆ, *Architecture*, 477.

30. VJALOB, Vodossnabdjavane, σχεδιαστική αναπαράσταση εικ. 2.

31. Σχετικά διαφορετική αναπαράσταση: ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Pensées et observations*, εικ. 3.

ευθύγραμμο τμήμα τείχους, μικρού μήκους, και στο άκρο του υπήρχε ένας ακόμη πύργος. Ο τελευταίος φαίνεται λειτουργικά ανεξάρτητος από την υπόλοιπη οχύρωση: εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται να εξυπηρετεί σε τίποτε την άμυνα της πόλεως αυτήν καθ' εαυτήν. Η οχύρωση στην περιοχή αυτή είναι σήμερα ολοσχερώς κατεστραμμένη, αλλά μια σειρά δεδομένων που αντλούνται από παλαιά δημοσιεύματα επιτρέπουν τη συναγωγή ορισμένων μάλλον αξιόπιστων συμπερασμάτων³².

Τη διαμόρφωση της νοτιοδυτικής γωνίας της οχυρώσεως της Αδριανουπόλεως απεικονίζουν οι χάρτες της πόλεως, που έχουν δημοσιεύσει οι O. Peremeci (1939), N. Νικολαΐδης (1993), Θ. Παπαζώτος (2007) και R. Ousterhout (2007)³³. Σε αυτούς ας προστεθεί και ο χάρτης που εξεπόνησε το 1854 ο συνταγματάρχης M. Osmond (εικ. 9) υπό κλίμακα 1:10.000, τον οποίο δημοσίευσε η A. Γερολύμπου³⁴. Εξ όσων γνωρίζω ο τελευταίος είναι ο παλαιότερος. Όλοι οι χάρτες φαίνεται να βασίζονται σε ένα ή δύο κοινά πρότυπα και παρέχουν την ίδια εικόνα για την περιοχή που ενδιαφέρει την εργασία αυτή: ο πύργος της νοτιοδυτικής γωνίας ήταν κυκλικός, όπως επίσης και ο, εκτός περιγράμματος οχυρώσεως, διπλανός του ένα ευθύγραμμο τείχος μικρού μήκους ενώνει τους δύο πύργους· οι N. Νικολαΐδης και Θ. Παπαζώτος (εικ. 10) σημειώνουν άνοιγμα ανάμεσα στους δύο πύργους· οι N. Νικολαΐδης, Θ. Παπαζώτος και R. Ousterhout τοποθετούν επί της όχθης του Τόνζου τον πύργο που βρισκόταν απέναντι

32. Οι αναφορές σε παλαιότερες εργασίες, αρχαιολογική τεκμηρίωση, χάρτες και λιθογραφίες περιορίζονται στις απαραίτητες για την παρούσα εργασία. Θεώρησα περιττό να επιβαρύνω το κείμενο με επί πλέον στα απαραίτητα στοιχεία τα οποία ούτως ή άλλως δεν αλλάζουν τα συμπεράσματά μου. Ίσως με άλλη ευκαιρία αναφερθώ αποκλειστικά στην οχύρωση της Αδριανουπόλεως διεξοδικότερα. Βιβλιογραφική ενημέρωση για τον οικισμό βλ. στο: SOUSTAL, *Thrakien*, 161-167 (λήμμα Adrianupolis).

33. N. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Η Αδριανούμας*, Αθήνα 1993, σχ. Ρ1· Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Σχόλια, στο: Γ. Ι. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, *Περί των τειχών της Αδριανουπόλεως: μελέτη αρχαιολογική* [Παράρτημα Θρακικής Επετηρίδας 6], Κομοτηνή 2007, σχ. 1, 2· R. OUSTERHOUT – CH. BAKIRTZIS, *The Byzantine Monuments of the Evros/Meriç River Valley*, Thessaloniki 2007, χάρτης στη σ. 162· την πληροφορία για χάρτη του O. N. PEREMECI, *Edirne Tarihi*, Istanbul 1939 αντλώ από τους R. OUSTERHOUT – CH. BAKIRTZIS, *Evros Valley*, σχ. στη σ. 162. Κατάλογο χαρτών της Αδριανουπόλεως βλ. στο: K. KREISER, *Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliyâ Çelebi* [Islamkundliche Untersuchungen 33], Freiburg 1975, 277-278.

34. A. YEROLYMPOS, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Thessaloniki 1996, πίν. στη σ. 92.

από τον πύργο της νοτιοδυτικής γωνίας, ενώ στο χάρτη του M. Osmont ο πύργος φαίνεται να απέχει περίπου 40μ. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η σημερινή κοίτη του Τόνζου δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα πριν από το 1930, υπολογίζω ότι η κατά προσέγγιση θέση του εκτός οχυρώσεως πύργου απέχει περισσότερο από 50μ. από τη σημερινή κοίτη του Τόνζου.

Σε απεικόνιση της Αδριανουπόλεως, που σχεδιάστηκε το 1685-7 για λογαριασμό του πλοιάρχου³⁵ Gravier d' Ortières (εικ. 11), την οποία δημοσίευσε και πάλι η Α. Γερολύμπου, βλέπουμε την πόλη από το νοτιοδυτικό άκρο της, δηλαδή λίγο έξω από τη νοτιοδυτική γωνία της οχυρώσεως³⁶. Σε πρώτο επίπεδο παριστάνεται το νοτιοδυτικό άκρο της οχυρώσεως, αριστερά, σε δεύτερο επίπεδο, είναι μία τοξωτή γέφυρα, μάλλον η γέφυρα του γαζή Μιχάλ, και στα βορειοδυτικά, ψηλότερα από τα υπόλοιπα κτίρια της πόλεως, κυριαρχεί ο όγκος του μεγάλου τζαμιού του Σινάν. Το νοτιοδυτικό άκρο της οχυρώσεως τοποθετείται σε σωστή θέση σε σχέση με τις άλλες δύο κατασκευές. Παριστάνεται τείχος με επάλξεις, στο οποίο ανοίγεται τοξωτή πύλη. Στα δεξιά, σε κάποια απόσταση από την πύλη, προς το μέρος της πόλεως και προς τη νοτιοανατολική γωνία της οχυρώσεως, υπάρχει τετράπλευρος πύργος. Αν ερμηνεύω σωστά την εικόνα, πρόκειται για τον πύργο της νοτιοδυτικής γωνίας της οχυρώσεως. Στα αριστερά της πύλης, ανάμεσα σε αυτή και το ποτάμι, σχεδόν δίπλα της, κυριαρχεί ογκώδης κυκλικός πύργος. Φαίνεται να θεμελιώνεται στην όχθη, αλλά όχι μέσα στην κοίτη του ποταμού. Σε μικρή απόσταση, προς το μέρος του ποταμού, ανάμεσα στον παρόχθιο κυκλικό πύργο και το ποτάμι, υψώνεται τρίτος πύργος, τετράπλευρος, μικρότερος από τους δύο προηγούμενους, ο οποίος θεμελιώνεται στα νερά του ποταμού. Τείχος με επάλξεις τον συνδέει με τον κυκλικό πύργο.

Σε λιθογραφίες που φιλοτεχνήθηκαν το 1830 από τον Α. Desarnod (εικ. 12-13) απεικονίζεται τείχος και πύλη της οχυρώσεως της Αδριανουπόλεως, από την εσωτερική της πλευρά³⁷. Στα αριστερά της πύλης

35. Την πληροφορία για το βαθμό του στρατιωτικού αυτού οφείλω στην κυρία Α. Γερολύμπου.

36. YEROLYMPOS, *Urban Transformations*, εικ. στη σ. 71.

37. SAYGER - DESARNOD, *Album*, πίν. 15-16. Την πρώτη -εξ όσων γνωρίζω- συστηματική αναφορά στη λιθογραφία βλ. στο: K. KREISER, *Edirne*, 17-18, ιδίως 19 υποσ. 6' πρώτη,

φαίνεται συνεχής δόμηση, ενώ στα δεξιά της, σε μικρή απόσταση από αυτή, υψώνεται ισχυρός κυκλικός πύργος. Η περιοχή στα δεξιά της πύλης, τριγύρω δηλαδή από τον κυκλικό πύργο, φαίνεται αδόμητη ή ελάχιστα δομημένη. Ο πύργος δεν φαίνεται να συνδέεται με άλλο τμήμα της οχυρώσεως στα δεξιά του. Πάνω στο τείχος και πάνω από την πύλη φαίνεται ο περιίδρομος του τείχους με επάλξεις προς την εξωτερική πλευρά της πύλης. Ο περιίδρομος οδηγεί σε είσοδο του πύργου.

Αναλυτική αρχαιολογική τεκμηρίωση της οχυρώσεως της Αδριανουπόλεως οφείλεται στον Γ. Λαμπουσιάδη, ο οποίος πρόλαβε την οχύρωση σε καλή κατάσταση γενικώς, τουλάχιστον όσον αφορά στο μήκος της. Δεν γνωρίζω σε τι κατάσταση διατηρήσεως σωζόταν η οχύρωση, όταν ο Ν. Νικολαΐδης άρχισε το δικό του έργο. Σύμφωνα με τον Γ. Λαμπουσιάδη σε απόσταση 10μ. από τον νοτιοδυτικό γωνιακό πύργο της Αδριανουπόλεως υπήρχε ένας ακόμη πύργος δίπλα στην όχθη του ποταμού Τόνζου³⁸. Τους δύο πύργους συνέδεε ευθύγραμμο τείχος, στο οποίο ανοιγόταν πύλη³⁹. Κατά τον Αδριανουπολίτη λόγιο ο γωνιακός μεν ήταν βυζαντινός, ο παρόχθιος δε οθωμανικός, από την πύλη υδρευόταν η φρουρά, οι δύο πύργοι «συνεκοινωνούν άνωθεν δι' αποκρύφου διαδρόμου», η πύλη ονομαζόταν «Ουγρούν-καπού» (κατά τον Γ. Λαμπουσιάδη σημαίνει «συρτή» πύλη) ή «Ουγουρλού-καπού» (κατά τον ίδιο σημαίνει «αισία» [στην πραγματικότητα διάβαζε «τυχερή»] πύλη), στο τόξο της πύλης κρέμονταν δύο λίθινες σφαίρες, οστά προϊστορικού θηρίου και χαυλιόδοντας⁴⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πληροφορία του Γ. Λαμπουσιάδη ότι κατά την κατεδάφιση του πύργου, της οποίας παρέστη μάρτυς, βρέθηκαν στη θεμελίωση κίονες τοποθετημένοι κάθετα προς την περιφέρειά του. Κατά πάσα πιθανότητα επρόκειτο για ενίσχυση της θεμελιώσεως⁴¹ του

γνωστή σε μένα, δημοσίευση σε έντυπη μορφή παραλλαγής της λιθογραφίας βλ. στο: ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Η Αδριανού, σχ. Ρ1*· τη λιθογραφία δημοσίευσε σε έντυπη μορφή ο ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, *Σχόλια*, πίν. 2-3.

38. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, *Περί των τειχών της Αδριανουπόλεως*, 53· ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, *Σχόλια*, σχ. 2.

39. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, *Περί των τειχών της Αδριανουπόλεως*, 53· ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, *Σχόλια*, σχ. 2.

40. ΛΑΜΠΟΥΣΙΑΔΗΣ, *Περί των τειχών της Αδριανουπόλεως*, 53-54.

41. Τεχνικές βελτιώσεως του εδάφους θεμελιώσεως σε υγρά περιβάλλοντα βλ. στο: ΣΤ. ΔΑΔΑΚΗ, *Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών*, στο: *Πρακτικά Συνεδρίου Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία* (Σέρρες, 29 Σεπτ. - 3 Οκτ. 1993), επιμ. Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ, τ. 1, Σέρρες 1998, 178.

πύργου, η κοίτη της οποίας ανοιγόταν σε μονίμως υγρό ή λασπώδες έδαφος, στο οποίο από ένα βάθος και κάτω ανέβλυζαν νερά.

Ο Θ. Παπαζώτος θεώρησε άδηλο «πού βρισκόταν η πυλίδα» της λιθογραφίας του Α. Desagnod (εικ. 13), στη συνέχεια σημείωσε πως «φαίνεται» ότι το άνοιγμα βρισκόταν ανάμεσα στους δύο πύργους της νοτιοδυτικής γωνίας της οχυρώσεως, αναρωτήθηκε για τη λειτουργία της «περιμέτρου των τειχών», θεώρησε ότι το ερώτημα θα μείνει αναπάντητο και εν τέλει κατέληξε ότι «ίσως αυτό το μέρος των τειχών αποτυπώνουν χαρακτηριστικά του 19ου αιώνας»⁴², τα οποία δημοσίευσε στη δεύτερη έκδοση του έργου του Γ. Λαμπουσιάδη⁴³.

Με βάση τα στοιχεία που έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα, προχωρώ στις ακόλουθες εικασίες και προτάσεις. Ο παρόχθιος πύργος κατά πάσα πιθανότητα είναι βυζαντινής περιόδου, χωρίς όμως να αποκλείεται κατηγορηματικά χρονολόγηση στην οθωμανική περίοδο, όπως υποστηρίζει ο Γ. Λαμπουσιάδης. Η άποψή μου στηρίζεται στα δύο χαρακτηριστικά του 1830, στα οποία πλίνθινα ντουζένια φαίνονται να οργανώνουν τη λιθοδομή του πύργου σε φαρδιές ζώνες. Όπως είναι γνωστό, πρόκειται για χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής της πρωτεύουσας -όλων των περιόδων-. Εντοπίζεται επίσης στον πύργο «Πεντάζωνο» του Διδυμοτείχου, τον οποίο διαπραγματεύομαι ακολούθως. Ωστόσο το στοιχείο αυτό δεν είναι άγνωστο -χωρίς όμως να είναι ευρέως διαδεδομένο- στην πρώιμη οθωμανική αρχιτεκτονική⁴⁴. Στα οθωμανικά μνημεία του Έβρου εντοπίζεται στην τουρκική προσθήκη στην οχύρωση του Διδυμοτείχου⁴⁵.

Η πύλη ανάμεσα στον γωνιακό νοτιοδυτικό και τον παρόχθιο πύργο είναι πέραν πάσης αμφιβολίας αυτή που εικονίζεται στα χαρακτηριστικά του 1832 (εικ. 12-13). Η περιγραφή του Γ. Λαμπουσιάδη είναι αρκετή: τα οστά των προϊστορικών θηρίων και οι δύο λίθινες σφαίρες, που περιγράφει ο λόγιος, απεικονίζονται στα δύο χαρακτηριστικά.

42. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Σχόλια, 70.

43. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Σχόλια, πίν. 2-3.

44. R. OUSTERHOUT, Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaeologan Architecture, στο: *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, εκδ. S.L. ČURČIĆ - D. MOURIKI, Princeton - New Jersey 1991, σ. 86, σ. 108 εικ. 26, σ. 109 εικ. 28, σ. 110 εικ. 31.

45. Α. ΓΟΥΡΙΑΔΗΣ, *Διδυμότειχο, μία άγνωστη πρωτεύουσα*, Κομοτηνή 2006, φωτ. 76, 78.

Η όψη που απεικονίζουν τα ανωτέρω χαρακτηριστικά είναι η εσωτερική (δηλαδή στην πραγματικότητα η βόρεια πλευρά της πύλης και της οχυρώσεως στο σημείο αυτό) και όχι η εξωτερική (δηλαδή στην πραγματικότητα η νότια πλευρά της πύλης και της οχυρώσεως στο σημείο αυτό). Η όψη αναφέρεται ως εξωτερική στις λεζάντες των πινάκων που συνοδεύουν την επανέκδοση του κειμένου του Γ. Λαμπουσιάδη⁴⁶. Η πύλη στη θεωρούμενη στις λεζάντες εσωτερική της πλευρά είναι στενότερη από ό,τι στη θεωρούμενη εξωτερική. Κατ' αρχάς δεν ήταν δυνατόν να σταθούν και να ανοιγοκλείνουν θυρόφυλλα στην πλευρά που θεωρεί η επανέκδοση εσωτερική. Εν συνεχεία σημειώνω ότι στην εξωτερική πλευρά των πυλών, όπου τα θυρόφυλλα ελέγχουν την κίνηση, το πλάτος είναι πάντοτε μικρότερο από την εσωτερική πλευρά και το τόξο του θυραίου ανοίγματος είναι χαμηλότερο από την καμάρα που καλύπτει το χώρο πίσω από τα θυρόφυλλα.

Περαιτέρω στα χαρακτηριστικά, στα δεξιά της πύλης όπως την βλέπουμε εμείς, ο παριστανόμενος πύργος συνδέεται με τείχος σε ένα σημείο της περιμέτρου του, ενώ η υπόλοιπη περίμετρος φαίνεται ελεύθερη, άρα μάλλον είναι ακριανός πύργος. Η ελεύθερη περίμετρος περιβάλλεται από τοπίο με ψηλά δέντρα, όπως αναμένεται στις όχθες ποταμού, και είναι αδόμητη ή ελάχιστα δομημένη, πράγμα μάλλον εύλογο. Στα αριστερά της πύλης, υπάρχει συνεχής δόμηση. Αν ερμηνεύω σωστά τα χαρακτηριστικά, ο εικονιζόμενος πύργος είναι ο παρόχθιος, ενώ στην άλλη πλευρά του τοπίου υπήρχε ο γωνιακός νοτιοδυτικός πύργος της οχυρώσεως, ο οποίος δεν απεικονίστηκε στο χαρακτηριστικό. Επομένως, ο σχεδιαστής στεκόταν μπροστά και έξω από το δυτικό τείχος της πόλεως, είχε τον Τόνζο στα δεξιά και την πόλη στα αριστερά του και κατά συνέπεια ήταν στην «εσωτερική» πλευρά του τοπίου σε σχέση με την πύλη, ενώ η νότια πλευρά της οχυρώσεως ήταν στην «εξωτερική» πλευρά του τοπίου σε σχέση με την πύλη.

Το τείχος που συνέδεε τους δύο πύργους εξασφάλιζε την αβλαβή προσέγγιση του ποταμού και ο πύργος την ακίνδυνη άντληση των υδάτων του: με άλλα λόγια από τον γωνιακό νοτιοδυτικό πύργο της πόλεως μπορούσε κανείς να προχωρήσει πάνω στο τείχος, να φτάσει στον πύργο του ποταμού και εκεί να αντλήσει νερό στο εσωτερικό του πύργου, που λειτουργούσε σαν πηγάδι. Εφ' όσον αυτή η προέκταση της οχυρώσεως

46. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Σχόλια, πίν. 2, 3.

(τείχος, πύλη, πύργος) προοριζόταν μόνον να εξασφαλίσει την ασφαλή προσέγγιση των υδάτων του Τόνζου⁴⁷, δεν υπήρχε κανένας λόγος, το τοξωτό άνοιγμα να φραχτεί με θυρόφυλλα. Σε τι χρησίμευε λοιπόν το ίδιο το άνοιγμα; Μια θύρα χωρίζει το εσωτερικό από το εξωτερικό ενός χώρου και εμποδίζει την είσοδο. Αλλά εδώ η πύλη δεν οδηγούσε στο εσωτερικό ενός κλειστού χώρου. Έχω την άποψη ότι η πύλη ανοίχτηκε για να επιτρέψει την απρόσκοπτη κυκλοφορία κατά μήκος της όχθης του ποταμού, δίπλα στην οχύρωση της πόλεως, και όχι για να οδηγεί στο εσωτερικό ενός τειχισμένου χώρου. Η κυκλοφορία αυτή θα απεκόπτετο από ένα συμπαγές τείχος χωρίς άνοιγμα.

Η ανωτέρω ερμηνεία φαίνεται κατ' αρχάς να προσκρούει εν μέρει στα δεδομένα της απεικονίσεως της Αδριανουπόλεως των ετών 1685-1687 εδώ υπάρχει ένας επί πλέον πύργος και αυτός βρίσκεται μέσα στο ποτάμι, επομένως ο, κατά την προηγηθείσα ανάλυση του χαρακτηριστικού του 1830 του A. Desarnod, πύργος του νερού βρισκόταν σε σταθερό έδαφος στην όχθη και όχι μέσα στο ποτάμι.

Όποια και αν ήταν η πραγματικότητα, νομίζω ότι είναι επιτρεπτή η συναγωγή τριών ελαχίστων συμπερασμάτων. Πρώτον: στη νοτιοδυτική γωνία της οχυρώσεως μία ευθύγραμμη προέκταση του τείχους απέληγε σε πύργο που βρισκόταν μέσα στα νερά του Τόνζου. Από τον πύργο αυτό ήταν δυνατή η διαρκής και αβλαβής άντληση των ποταμίων υδάτων. Από την άποψη αυτή ο πύργος λειτουργούσε ως πηγάδι με ανεξάντλητα υδάτινα αποθέματα. Δεύτερον: η γραμμική αυτή προέκταση δεν αποτελούσε απαραίτητο μέρος της οχυρώσεως της πόλεως, βελτίωνε εν μέρει, αλλά όχι σε καθοριστικό βαθμό, τις δυνατότητες της τελευταίας και κατασκευάστηκε αποκλειστικά για να εξασφαλίσει την ασφαλή ύδρευση

47. Ο KREISER, *Edirne*, 11-12, έχει την άποψη ότι η διαμόρφωση της οχυρώσεως στο σημείο αυτό αποσκοπούσε να δυσκολεύει την ανάπτυξη ενός πλήρους, χωρίς κενά ή ρήγματα, πολιορκητικού κλοιού περιμετρικά της πόλεως. Η προτεινόμενη λειτουργία είναι σωστή, αλλά παρεπόμενη και δευτερεύουσα. Κατά την άποψή μου ο βραχίονας κτίστηκε πριν από όλα για να εξασφαλίσει την προσέγγιση των ποταμίων υδάτων και παρεμπιπτόντως παρεμπόδιζε έναν συνεχή κλοιό. Ο δακτύλιος της πολιορκίας ήταν πλήρης έτσι κι' αλλιώς, απλώς σε ένα μόνον σημείο του, ελαχίστων μέτρων, διακοπτόταν η συνέχειά του και η επικοινωνία των πολιορκητών. Η τανάλια έκλεινε τέλεια, αλλά τα δύο άκρα της δεν εφάπτονταν απολύτως. Με άλλα λόγια, εάν δεν υπήρχε ανάγκη άντλήσεως νερού από τον Τόνζο, νομίζω ότι δεν θα κατασκευαζόταν ο βραχίονας με την πύλη και τον πύργο, μόνο και μόνο για να εμποδίσει την απόλυτη πολιορκία και περικύκλωση.

της πόλεως. Τρίτον: η οχύρωση στην περιοχή αυτή ήταν ιδιαίτερος ισχυρή.

ε. Διδυμότειχο

Στο Διδυμότειχο ο πύργος 16 (εικ. 14) ήταν γωνιακός πύργος της επεκτάσεως της οχυρώσεως του κάστρου προς τον Ερυθροπόταμο⁴⁸.

Το κάστρο του Διδυμοτείχου είναι κτισμένο πάνω σε ασβεστολιθικό ύψωμα του ανωτέρου ηωκαίνου. Η πεδιάδα που το περιβάλλει διαμορφώθηκε από αλλουβιακές αποθέσεις (προσχώσεις του Ερυθροποτάμου). Όσο η οπτική παρατήρηση επιτρέπει να κρίνω, η κοίτη του ποταμού δεν είχε (τουλάχιστον στην περιοχή του κάστρου) κροκάλες, που είναι στρωμένες στις κοίτες των ρευμάτων τα οποία διασχίζουν βραχώδη, ορεινά εδάφη, αλλά ήταν αμμώδης και αργιλική. Σε αυτό το έδαφος θεμελιώθηκε ο Π16 και καθ' όλη τη διάρκεια του έτους βρισκόταν μέσα στο υδάτινο ρεύμα τουλάχιστον μέχρι το ύψος της κρηπίδας. Το νερό γέμιζε το εσωτερικό μέχρι το επίπεδο της επιφάνειας του ποταμού και οι αντλούμενες ποσότητες αναπληρώνονταν αμέσως χάρις στη συνεχή εισροή των ποταμίων υδάτων. Έτσι η τροφοδοσία των κατοίκων ήταν συνεχής, απρόσκοπτη και ακίνδυνη. Επομένως ο πύργος λειτουργούσε σαν πηγάδι. Το εσωτερικό δεν είχε επιχρισθεί ποτέ με υδραυλικό κονίαμα, συνεπώς ο πύργος δεν μπορεί να θεωρηθεί δεξαμενή. Οι διευθετήσεις της εικοσαετίας 1980-2000 απέκοψαν παντελώς τον πύργο από τα νερά του Ερυθροποτάμου και κατέχωσαν την κρηπίδα και μέρος της πρώτης ζώνης λιθοδομής, περισσότερο προς το μέρος του βράχου και λιγότερο προς το μέρος του ποταμού.

48. ΛΑΜΠΟΥΣΙΛΔΗΣ, Οδοιπορικόν, 89-90· ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Το Διδυμότειχον, 376· ΜΑΝΑΚΑΣ, Συλλογή αφηγήσεων, 31-32· ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Διδυμότειχο, 123-124· ΓΟΥΡΙΑΗΣ, Το ιστορικό Διδυμότειχο, 106, 114-115, φωτ. σ. 119· ΓΟΥΡΙΑΗΣ, Διδυμότειχο, μία άγνωστη πρωτεύουσα, 66-67, φωτ. 63-65· OUSTERHOUT – ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, *Evros Valley*, 96-97· Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Νέα ευρήματα από το Διδυμότειχο, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 22 (1989), 98, υποσημ. 15· Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ – Α. ΜΠΡΙΚΑΣ, *Το φρούριο του Πυθίου και το έργο της αποκαταστάσεώς του. Προκαταρκτική ανακοίνωση*, Καβάλα 2002, 48· Σ. ΤΑΝΟΥ, *Τυπολογία βυζαντινών πύργων σε οχυρωματικούς περιβάλλοντες του βορειοελλαδικού χώρου* [Μεταπτυχιακή εργασία], Θεσσαλονίκη 2005, 185· Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Νεάπολις – Χριστούπολις – Καβάλα. Διορθώσεις – προσθήκες – παρατηρήσεις στην οχύρωση και την ύδρευση, *ΑΔ* 53 (1998), Μελέτες, 437-438.

Ο πύργος προστάτευε πύλη, εφαπτόμενη στην πίσω πλευρά του. Το τείχος σχημάτιζε εδώ σχεδόν ορθή γωνία. Όπως ήδη σημειώθηκε, το ένα σκέλος έβαινε κατά μήκος της όχθης, παρακολουθώντας περίπου την περιμέτρο του βραχώδους όγκου του κάστρου, και το άλλο περίπου κάθετα προς το βράχο και την όχθη. Στο τελευταίο ανοιγόταν η πύλη. Έξω από την κορυφή της γωνίας των τειχών κατασκευάστηκε ο πύργος 16, του οποίου η τοιχοποιία συμπλέκεται και με τα δύο σκέλη του τείχους. Στην πραγματικότητα, καθώς ο πύργος δεν είναι ολόκληρος κύκλος, η πίσω πλευρά του ταυτίζεται εν μέρει με το τείχος.

Τον πύργο μπορούσε να προσεγγίσει κανείς από τον περιδρόμο του τείχους, το οποίο εκτεινόταν ανάμεσα σε αυτόν και τη βάση του βράχου. Από την άποψη της διαμορφώσεως της ποτάμιας οχυρώσεως, της σχέσεώς της με τον ποταμό και την οχύρωση της πόλεως, το σύνολο της ποτάμιας οχυρώσεως εμπίπτει στην κατηγορία των επεκτάσεων των οχυρώσεων, ενώ ο πύργος 16 ανήκει στην ομάδα των πύργων επί ανανεωσίμων πηγών υδάτων.

Ο πύργος 16 της οχυρώσεως του Διδυμοτείχου είναι γνωστός ως Πεντάζωνο⁴⁹, στην τουρκική μπες κουσάκ / beş kuzak = πέντε μιαντώσεις ή πέντε ζωνάρια. Χρωστά το όνομά του στα (άλλοτε) πέντε πλίνθινα ντουζένια, που οργάνωναν την τοιχοποιία σε πέντε ζώνες λιθοδομής.

Η θεμελίωση βρισκόταν, ανάλογα με τη στάθμη του ποταμού, 1. κατά κανόνα εξ ολοκλήρου μέσα στην κοίτη του ποταμού (περίπου μέχρι το 1990), 2. άλλοτε εν μέρει στην κοίτη και εν μέρει στην όχθη και 3. στην άμμο της όχθης εξ ολοκλήρου, όταν η στάθμη υποχωρούσε υπερβολικά ή ο ποταμός ξεραινόταν παντελώς.

Ο πύργος είχε κρηπίδα, μία μόνον στάθμη, τυφλή, και επ' αυτής δώμα. Σώζεται σχεδόν σε όλο του το ύψος. Στο εσωτερικό, το μέγιστο σωζόμενο ύψος (από το κλειδί του σφαιρικού θόλου μέχρι τον σημερινό πυθμένα του πύργου) φτάνει τα 8μ. Η κρηπίδα είναι σήμερα καταχωμένη, ενώ επάλξεις και στηθαία έχουν ολοσχερώς καταστραφεί από το δάπεδο του δώματος και πάνω, σε άγνωστη χρονική στιγμή. Είναι κτισμένος με αρκετά καλά επεξεργασμένους λίθους, μεσαίου μεγέθους, σε σχετικά κανονικές στρώσεις, με χαλαρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα και ζώνες με δέκα σειρές πλίνθων (ντουζένια). Κατά τόπους εφαρμόζεται η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου στην κανονική της μορφή, με ορισμένες ακανονιστίες

49. Βλ. εδώ σ. 297-300.

ή αμέλειες (εικ. 21, 2). Οπωσδήποτε δεν είναι αυτή που κυριαρχεί στις πλινθοδομές του πύργου. Το συνδετικό υλικό είναι ασβεστοκονίαμα. Νομίζω ότι τα οικοδομικά υλικά χρησιμοποιήθηκαν εδώ σε πρώτη χρήση: οι πλίνθοι είναι ακέραιες και οι λίθοι, αρκετά καλά επεξεργασμένοι, έχουν τις απαραίτητες διαστάσεις για να σχηματίσουν λίγο – πολύ κανονικές στρώσεις.

Η σωζόμενη τοιχοποιία βρίσκεται σε αρκετά καλή κατάσταση: εξωτερικά η λιθοδομή έχει υποστεί ασήμαντες φθορές, ενώ στα πλίνθινα ντουζένια οι πλίνθοι έχουν διατηρηθεί κατά τόπους μέχρι το πρόσωπο, αλλά στη μεγαλύτερη έκτασή τους έχουν απομειωθεί σε ποικίλο βάθος. Εσωτερικά η τοιχοποιία σώζεται σε καλύτερη κατάσταση, ενώ δεν σώζει κανενός είδους επίχρισμα. Επίχρισμα απαντά στις περιπτώσεις που ο πύργος λειτουργεί σαν δεξαμενή (στέρνα) για την αποταμίευση ομβρίων υδάτων.

Η μοναδική είσοδος στον πύργο ανοίγεται περίπου στο μέσο του σωζόμενου ύψους του (εικ. 15, 17). Το θυραίο άνοιγμα είχε πλάτος 0,90μ. και μήκος 0,35μ. Πίσω από το αριστερό πλαίσιο του ανοίγματος στο κατώφλι σώζεται σφαιρική εκβάθυνση: πρόκειται για υποδοχή στροφέως, πράγμα που σημαίνει ότι το άνοιγμα έκλεινε με μονό θυρόφυλλο ή τουλάχιστον ότι υπήρχε πρόθεση να τοποθετηθεί τέτοιο ασχέτως του γεγονότος, αν τελικά τοποθετήθηκε αυτό ή όχι. Η παρατήρηση υποδηλώνει ότι ο κατασκευαστής επεδίωκε να ελέγχουν οι φρουροί του πύργου την είσοδο στο εσωτερικό του (εικ. 16). Η πρόσβαση στην είσοδο επιτυγχανόταν μόνον από τον περιδρόμο του τείχους, το οποίο έφραζε το διάστημα ανάμεσα στο ποτάμι και το βράχο, δηλαδή το κάθετο προς το βράχο σκέλος της ποτάμιας οχυρώσεως. Στην εξωτερική (βόρεια) πλευρά του τείχους διαμορφωνόταν το προστατευτικό στηθαίο και οι επάλξεις. Καθώς το δάπεδο του περιδρόμου βρισκόταν στο ίδιο ακριβώς επίπεδο με το δάπεδο της εισόδου (κατώφλι δεν υπήρχε), η τελευταία έπαλξη υψωνόταν μέχρι τη γένεση του τόξου της εισόδου του πύργου και με τον τρόπο αυτό προφύλασσε την είσοδο του πύργου από όποιον προσέβαλε την οχύρωση από τα βόρεια. Ο επιτιθέμενος από τη μεριά του ποταμού δεν είχε οπτική επαφή με την είσοδο του πύργου, αλλά μόνο με το παράλληλο προς τον ποταμό τείχος, στο οποίο δεν διαμορφωνόταν πρόσβαση προς την είσοδο του πύργου.

Εξωτερικά ο Π16 σε όλο το ύψος του είναι περίπου κυκλικός σχεδόν κατά τα τρία τέταρτα, ενώ το υπόλοιπο τέταρτο (το τμήμα δηλαδή που ενώνεται με το ποτάμιο τείχος και με το τείχος που τον συνδέει με το βράχο του υψώματος) διαμορφώνεται από γωνία, σχεδόν ορθή (εικ. 14). Το εσωτερικό παρακολουθεί, σε γενικές γραμμές, τη μορφή του εξωτερικού: η πρώτη στάθμη, μέχρι το ύψος της εισόδου, είναι κατά τα τρία τέταρτα κυκλική, ενώ το υπόλοιπο τέταρτο διαμορφώνεται με σχεδόν ορθή γωνία. Η γωνία βρίσκεται λίγο πιο δεξιά (περίπου 0,50μ.) από την περασιά του δεξιού τοίχου του διαδρόμου της εισόδου. Καλύπτεται με λιθοκότιστο ημιχώνιο (εικ. 18). Από το ύψος της εισόδου και πάνω το εσωτερικό είναι αποκλειστικά σχεδόν κυκλικό (εδώ εμφανίζει γωνία δηλαδή) και καλύπτεται από πλινθόκοτιστο σφαιρικό θόλο, που κατασκευάστηκε επί ξυλοτύπου (εικ. 19). Οι οπές πακτώσεως του ξυλοτύπου σώζονται στη γένεση του θόλου.

Μετά το θυραίο άνοιγμα διαμορφώνεται διάδρομος πλάτους 1,27/1,30μ., που οδηγεί στο κυλινδρικό εσωτερικό. Ο διάδρομος καλύπτεται από πλινθόκοτιστο κυλινδρικό θόλο (εικ. 17). Το κλειδί διαμορφώνεται από κομμάτια πλίνθων τοποθετημένα εγκάρσια προς τον κατά μήκος άξονα του θόλου. Το κλειδί απέχει από το δάπεδο του διαδρόμου 2,60μ. Σταθερή κάθοδος προς τον πυθμένα της πρώτης στάθμης δεν υπήρχε και επομένως οι χρήστες του πύργου όφειλαν να χρησιμοποιούν αιρετή κλίμακα, εάν για οποιονδήποτε λόγο παρίστατο ανάγκη. Κλίμακα στο πάχος του τοίχου (εικ. 20) οδηγούσε από το επίπεδο της εισόδου στον εξώστη. Τα σκαλοπάτια είχαν ύψος (μέτωπο) 0,90-0,97μ. και μήκος (πάτημα) εσωτερικό 0,20-0,30μ. και εξωτερικό 0,30-0,52μ. Η κλίμακα καλυπτόταν με κυλινδρικό θόλο. Ο πύργος κτίστηκε ολόκληρος σε μία φάση.

Ο πυθμένας του πύργου, περίπου στο ύψος της κρηπίδας, ήταν στρωμένος με θραυστό αδρανές υλικό από λατομείο (3Α). Δεν διαπίστωσα το πάχος αυτού του στρώματος. Η μικρή έκταση (περίπου 0,50μ.²) που μπόρεσα να ερευνήσω έδειξε ότι το στρώμα αυτό ήταν καθαρό, δηλαδή δεν περιείχε κανενός άλλου είδους υλικά.

Η χρονολόγηση του Π16 και της ποτάμιας οχυρώσεως αποτελεί ενιαίο αντικείμενο. Ολόκληρη η ποτάμια οχύρωση εκπροσωπεί ενιαία αμυντική και οχυρωματική αντίληψη, η οποία μάλιστα βρίσκεται σε αρμονία με την οργάνωση και τις λειτουργίες της βυζαντινής πόλεως κατά

τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Επί πλέον, από όσο τα χαρακτηριστικά του 1830⁵⁰ επιτρέπουν να κρίνει κανείς, τα τμήματά της εμφανίζουν την ίδια οικοδομική τεχνική. Αυτό βεβαίως δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να πραγματοποιήθηκαν ορισμένες επισκευαστικές εργασίες σε κάποια τμήματα της ποτάμιας οχυρώσεως, ωστόσο είναι αδύνατον πλέον να ελεγχθεί με κάθε λεπτομέρεια τι συνέβαινε στην πραγματικότητα. Κατά συνέπεια στην εργασία αυτή ο Π16 χρονολογείται με βάση τα πραγματικά, σωζόμενα δεδομένα και ταυτοχρόνως η χρονολόγησή του συνεξετάζεται και εντάσσεται στο σύνολο των δεδομένων για την ποτάμια οχύρωση.

Χρονολόγηση

Η χρονολόγηση του Π16 είναι από τα δυσεπίλυτα προβλήματα της οχυρώσεως. Κατ' αρχάς επισημαίνεται ότι η ποτάμια οχύρωση είναι παντελώς ανεξάρτητη από τη χερσαία, εμφανίζει δηλαδή αμυντική αυτοτέλεια από την οχύρωση του βραχώδους υψώματος του κάστρου: δεν συνάπτονται, ανοικοδομήθηκαν αυτόνομα και η μία δεν προϋποθέτει την άλλη. Επομένως δεν δύναται να συσχετισθεί άμεσα με κάποια από τις φάσεις των χερσαίων τειχών.

Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα εφαρμόζεται κατά τόπους και στην αμελή του μορφή, πράγμα που τοποθετεί χρονολογικά τον πύργο γενικώς στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Τα πλίνθινα ντουζένια είναι γνωστά στη φρουριακή αρχιτεκτονική των περιόδων από τον 3ο μέχρι τον 6ο αιώνα⁵¹ και εμφανίζονται ξανά από τον 9ο μέχρι τον 14ο αιώνα⁵², αλλά στη δεύτερη περίοδο είχαν πλέον πρωτίστως διακοσμητικό χαρακτήρα και βρισκόνταν μόνον στην

50. SAYGER - DESARNOD, *Album*, πίν. 27.

51. C. FOSS - D. WINFIELD, *Byzantine Fortifications. An Introduction*, Pretoria 1986, 18, 26-27, 161-162. A. W. LAWRENCE, A skeletal history of Byzantine fortification, *The Annual of the British School at Athens* 78 (1983), 181, 192. H. BARNES - R. M. WHITTON, The Oxford University / British Institute of Archaeology at Ankara Survey of Medieval castles of Anatolia (1992). Mastaura Kalesi: A preliminary report, *Anatolian Studies* 43 (1993), 125-126. ΤΣΟΥΡΗΣ, Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα, 420-421. ΤΣΟΥΡΗΣ - ΜΠΡΙΚΑΣ, *Το φρούριο του Πυθίου*, 47. Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση της οχυρώσεως της Δράμας, στο: *Γ' Επιστημονική συνάντηση «Η Δράμα και η περιοχή της, ιστορία και πολιτισμός»*, Δράμα 21-24 Μαΐου 1998, επιμ. Χ. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Δράμα 2002, 115-116.

52. FOSS - WINFIELD, *Byzantine Fortifications*, 144-145.

εξωτερική όψη του τείχους⁵³. Εδώ εμφανίζονται μόνον στην όψη του πύργου, χαρακτηριστικό το οποίο περιορίζει αυτομάτως τη χρονολόγηση στη δεύτερη.

Ζώνες με πέντε ή περισσότερες σειρές πλίνθων εντοπίζονται σε πύργους του Κοτυαείου που κτίστηκαν κατά τον 12ο αιώνα, επί Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1142) ή Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1142-1180)⁵⁴. Στη Μικρά Ασία μονές και πολλαπλές σειρές πλίνθων εφαρμόστηκαν στις οχυρώσεις του Ιερού –ζώνες με τέσσερις έως επτά σειρές πλίνθων– και των Μαλαγίνων –ζώνες με τρεις έως πέντε σειρές πλίνθων–, έργα και τα δύο πιθανότατα του Μανουήλ Α΄⁵⁵. Μονές, διπλές ή τριπλές σειρές πλίνθων εφαρμόστηκαν σε οχυρώσεις της Λυδίας (Τρίπολη, Μαγνησία, Ασάρ) και της Σμύρνης, οι οποίες θεωρούνται έργα του 13ου αιώνα, μάλλον των Λασκαριδών⁵⁶.

Στην Κωνσταντινούπολη οι ζώνες με πολλαπλές σειρές πλίνθων είναι συνήθεις σχεδόν σε όλες τις περιόδους. Οι εποχές διαφοροποιούνται μεταξύ τους με βάση άλλα, εξ ίσου ισχυρά, χαρακτηριστικά της τοιχοποιίας (οικοδομικά υλικά σε δεύτερη χρήση, λιθοδομή, πλινθοπερίκλειστο, πλινθία στους αρμούς, κρυμμένη πλίνθος στα ντουζένια και στη θολοδομία). Πέραν τούτων, όμως, θεωρώ ότι η οχύρωση της Βασιλευούσης πόλεως παρέμενε πάντοτε έργο απλησίαστο για τις δυνατότητες της βυζαντινής περιφέρειας: στην καλύτερη περίπτωση οι οχυρώσεις των επαρχιών μπορούσαν να ακολουθούν ορισμένα μόνον από τα χαρακτηριστικά των τεχνικών, των μορφών και των τύπων της φρουριακής αρχιτεκτονικής της πρωτεύουσας, αλλά έργα παρόμοιας ολκής δεν ανηγέρθησαν στις επαρχίες, παρά μόνον σε μεμονωμένες και εξαιρετικές περιπτώσεις. Από την άποψη αυτή συγκρίσεις με την οχύρωση της πρωτεύουσας έχουν μόνον ενδεικτική και όχι καθοριστική σημασία. Με τις επιφυλάξεις που επιβάλλουν οι ανωτέρω παρατηρήσεις σημειώνω ότι στους πύργους των

53. BARNES – WHITTON, *Mastaura*, 125-126. ΤΣΟΥΡΗΣ, *Νεάπολις – Χριστούπολις – Καβάλα*, 432, 445. ΤΣΟΥΡΗΣ – ΜΠΡΙΚΑΣ, *Το φρούριο του Πυθίου*, 47-48.

54. C. FOSS, *Survey of the Medieval Castles of Anatolia, I: Kütahya* [British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 7 – BAR International Series 261], Oxford 1985, 83-84, εικ. 26, 58, 59.

55. FOSS – WINFIELD, *Byzantine Fortifications*, 148.

56. C. FOSS, *Late Byzantine Fortifications in Lydia*, *JÖB* 28 (1979), 301, 316-318, εικ. 2-4, 14, 18, 27-30.

Βλαχερνών, του Μανουήλ του Α΄ του Κομνηνού (1142-1180), υπάρχουν ζώνες με πολλαπλές σειρές πλίνθων⁵⁷.

Η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου⁵⁸ εισήχθη στη βυζαντινή (εκκλησιαστική και κοσμική) αρχιτεκτονική από τα τέλη του 10ου αιώνας και μετά⁵⁹ και εφαρμόστηκε μέχρι τον 14ο (εικ. 21). Στη μέση βυζαντινή περίοδο συναντάται στην κανονική της μορφή, με φαρδείς αρμούς, στο εξωτερικό και στο εσωτερικό των μνημείων, στην τοιχοποιία (ντουζένια, δηλαδή ζώνες τριών ή περισσότερων σειρών πλίνθων), στην τοξοδομία και στην θολοδομία. Παράλληλα, κατά την ίδια περίοδο εμφανίστηκε στη φρουριακή αρχιτεκτονική μία αμελής μορφή: στους αρμούς - που δεν είναι ιδιαίτερα φαρδείς - εισάγονται πλίνθινα μόλια (βύσματα), που είναι κομμάτια κεραμιδιών και πλινθία⁶⁰. Η τελευταία δεν είναι ευρέως διαδεδομένη. Στην ύστερη περίοδο τα συνεργεία εξακολούθησαν να εφαρμόζουν την κανονική μορφή σε τοιχοποιίες (ντουζένια, συνήθως μικρού ύψους⁶¹), αλλά με αρμούς όχι ιδιαίτερα φαρδείς, σε ανοίγματα και υποχωρημένες επιφάνειες (τόξα και σταθμούς)⁶², αλλά όχι στην τοξοδομία

57. B. MEYER-PLATH - A. M. SCHNEIDER, *Die Landmauer von Konstantinopel*, [Archäologisches Institut des Deutschen Reiches. Denkmäler antiker Architektur 8], Berlin 1943, πίν. 50-55.

58. H. BUCHWALD, Laskarid Architecture, *JÖB* 28 (1979), 271-272. P. VOCOTΟPOULOS, The Concealed Course Technique: Further Examples and a few Remarks, *JÖB* 28 (1979), 247-260. P. VOCOTΟPOULOS, The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period, *JÖB* 31/2 (1981), 556-557. Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 67-96, 299. R. OUSTERHOUT, Observations on the "Recessed Brick" Technique during the Palaeologan Period, *ΑΔ* 39 (1984), Μελέτες, 163-170.

59. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία*, 299. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Χερσόνησο του Αίμου τον 10ο αιώνα, στο: *Β΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση: Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του, Δελφοί, 22-26 Ιουλίου 1987*, Αθήνα 1989, 216. ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Η αρχιτεκτονική του καθολικού, στο: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, τ. 1, Άγιον Όρος 1996, 176.

60. Πύργος της Μονής Κοσμοσωτείρας (1152): Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ - Α. ΜΠΡΙΚΑΣ, Βυζαντινές οχυρώσεις στον Έβρο, Ι, Μεσημβρία - Ποταμός - Άβας - Τραϊανούπολις - Φέρες, *Βυζαντινά* 26 (2006), 187.

61. Υπάρχουν σπάνιες εξαιρέσεις, όπως ο Άγιος Ιωάννης Χαλκίου Χίου με περισσότερες στρώσεις.

62. Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Το κάστρο στο Παλιό Πυλί της Κω και ο όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός, στο: Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω*,

και τη θολοδομία του εσωτερικού⁶³. Κυρίως όμως εφάρμοσαν την αμελή μορφή (brick filled mortar joints)⁶⁴, η οποία υποκατέστησε εν πολλοίς την κανονική μορφή στην εκκλησιαστική και φρουριακή αρχιτεκτονική στα ντουζένια, τα τόξα και τους θόλους⁶⁵. Όσον αφορά, επομένως, στο Πεντάζωνο η εφαρμογή της αμελούς μορφής δείχνει περισσότερο χρονολόγηση στην υστεροβυζαντινή περίοδο παρά στη μεσοβυζαντινή, χωρίς πάντως να αποκλείει την τελευταία κατηγορηματικά. Η συνύπαρξη των δύο μορφών, επίσης, κατευθύνει τη χρονολογική τοποθέτηση στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Η απουσία της τεχνικής από την τοξοδομία και τη θολοδομία, τέλος, οδηγεί και πάλι στην υστεροβυζαντινή περίοδο.

Το μεικτό τόξο της πύλης, γνωστό στη Μικρά Ασία⁶⁶, στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου⁶⁷ και την Κρήτη⁶⁸ ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο,

(Κως, 2-4 Μαΐου 1997) [Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία» 1], επιμ. Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ - Α. Α. ΛΑΙΜΟΥ - Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ, Αθήνα 2001, 367.

63. Το μοναδικό, αναφερόμενο στη βιβλιογραφία, υστεροβυζαντινό παράδειγμα θολοδομίας με την τεχνική στην αμελή της μορφή εντοπίζεται στον μεγάλο πύργο του Πυθίου· ΤΣΟΥΡΗΣ, Το κάστρο στο Παλιό Πυλί, 367· ΤΣΟΥΡΗΣ - ΜΠΡΙΚΑΣ, *Το φρούριο του Πυθίου*, 48.

64. BUCHWALD, Laskarid Architecture, 271-272· OUSTERHOUT, Observations, 163-170.

65. Πύργος Μονής Παντοκράτορος Άθωνος: P. VOCOTOPoulos, The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period, *JÖB* 31/2 (1981), 557, εικ. 8· Πύθιο, ακρόπυργος: ΤΣΟΥΡΗΣ - ΜΠΡΙΚΑΣ, *Το φρούριο του Πυθίου*, 48.

66. Άγιος Γεώργιος (Karagedik Kilise) στην κοιλάδα Περιστρέμματος Καππαδοκίας: Π. ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, Ο μεσοβυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου (Karagedik Kilise) στην κοιλάδα του Περιστρέμματος (Belisigma) της Καππαδοκίας, *Βυζαντινά* 28 (2008), 165, εικ. 12, 13· Çanlı Kilise στο Akhisar Καππαδοκίας: Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακιδίου / τετράστυλου* [Διδ. διατριβή], τ. 2, Θεσσαλονίκη 2008, 27· Λάτμος, εκκλησία αρ. 8 (Kaiwe Asar Adasi): BUCHWALD, Laskarid Architecture, εικ. 10, 26, 27.

67. Νέα Μονή Χίου: Σ. ΒΟΠΑΤΖΗΣ, Νεότερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του Καθολικού της Νέας Μονής Χίου, *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', 14 (1987-1988), 169· Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΥ - Α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου. Νεότερα στοιχεία, *ΔΧΑΕ* περίοδος Δ', 28 (2007), 48 εικ. 7.

68. Προχείρως βλ.: Άγιος Δημήτριος Αγίου Δημητρίου, Άι - Κυρ - Γιάννης Αλικιανού, Άγιος Ιωάννης Ρουκανίου, Άγιος Γεώργιος Καλαμά, καθεδρικός ναός Μυλοποτάμου και Άγιος Μύρων Αγίου Μύρωνος: Ε. ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολή στη μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Κρήτης από τον 10ο μέχρι τον 13ο αιώνα* [Διδ. διατριβή], Αθήνα 2000, 174· Άγιος Δημήτριος Αγίου Δημητρίου Ρεθύμνου: ΚΑΠΠΑΣ, *Η εφαρμογή*

εξαιρετικά σπάνιο στη ναοδομία των ευρωπαϊκών επαρχιών κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο⁶⁹, αρχίζει να γίνεται σύννηθες στις τελευταίες κατά το β' μισό του 12ου αιώνα⁷⁰ και εφαρμόζεται πλέον συστηματικά στην παλαιολόγεια αρχιτεκτονική⁷¹. Επομένως με κριτήριο το μεικτό τόξο είναι επιτρεπτή χρονολόγηση στο β' μισό του 12ου αιώνα, στην περίοδο των Λασκαριδών ή στην παλαιολόγεια περίοδο.

Αν συγκρίνουμε την τοιχοποιία του Πεντάζωνου με τις τοιχοποιίες του φρουρίου του Πύθιου, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά (οικοδομικά υλικά σε πρώτη χρήση, χαλαρό πλινθοπερίκλειστο, ζώνες πλίνθων, κρυμμένη πλίνθος, αμιγείς πλινθοδομές σε τόξα και θόλους) και διαφορές (διαφορετικής ποιότητας οικοδομικές τεχνικές -υψηλές στο Πύθιο, συνήθεις στο Πεντάζωνο-, θολοδομία με κρυμμένη πλίνθο -Πύθιο- και κοινή -Πεντάζωνο-, αριθμός σειρών πλίνθων -τρεις ορατές (πέντε συνολικά) στο Πύθιο, πέντε ορατές (δέκα συνολικά) κατά τόπους ή δέκα ορατές κατά τόπους στο Πεντάζωνο). Όλα αυτά δεν οφείλονται κατ' ανάγκην σε χρονική απόσταση, είναι εξ ίσου δυνατόν να οφείλονται σε διαφορετικά συνεργεία ή/και σε διαφορετική χρηματοδότηση. Κατά τη γνώμη μου μόνο ο αριθμός των σειρών πλίνθων στα πλίνθινα ντουζένια δείχνει χρονολογική απόσταση: οι δέκα σειρές (Πεντάζωνο) φαίνονται παλαιότερο γνώρισμα από τις τρεις (Πύθιο).

Η προφανής διαφορά της τοιχοποιίας από αυτή των πύργων του Ταρχανειώτη (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι. ή μέσα 14ου αι.)⁷² στην οχύρωση του λόφου του Διδυμοτείχου δείχνει πως οι δύο τεχνικές ή απέχουν χρονικά μεταξύ τους ή οφείλονται σε οικοδομικά συνεργεία που τα χωρίζει μεγάλη απόσταση όσον αφορά στην ποιότητα των οικοδομικών τεχνικών ή ότι τα οικονομικά μέσα που διέθεταν οι κτίτορες ανήκαν σε τάξεις μεγέθους τελείως διαφορετικές. Συνοψίζοντας τις διαφορές σημειώνω ότι

του σταυροειδούς, 126, εικ. 1· Άι Κυρ Γιάννης (Ζωοδόχος Πηγή) Αλικιανού Κυδωνίας: ΚΑΠΠΑΣ, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς*, 135 εικ. 1, 4, 5, 7.

69. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη ²1992, 161 υποσημ. 2, 188· ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολή*, 174.

70. Παναγία στο κάστρο της Πετριτζού: C. MANGO, *Byzantine Architecture*, New York 1976, πίν. 331.

71. Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των βυζαντινών κτηρίων της Κωνσταντινουπόλεως*, εν Αθήναις 1973, πίν. 34-38.

72. ΤΣΟΥΡΗΣ, Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα, 439.

διαφέρουν τα μεγέθη, η επεξεργασία, η διάταξη και η προέλευση των λίθων και η ποσότητα, η ποιότητα, τα μεγέθη, η επεξεργασία, η διάταξη και η προέλευση των πλίνθων. Μάλλον λοιπόν έχουμε να κάνουμε με διαφορετικές περιόδους, με διαφορετικά συνεργεία, με διαφορετικές χρηματοδοτήσεις ή με όλα μαζί. Οπωσδήποτε, συγκρίνοντας την ποτάμια οχύρωση με τις μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές επεμβάσεις στο Διδυμότειχο, πρέπει να επισημάνω ότι ο Π16 οφείλεται σε συνεργείο και χρηματοδότηση που τοποθετούνται πολύ ψηλά: η εντολή, οι δυνατότητες και τα υπέρπυρα προέρχονται από τον ίδιο τον αυτοκράτορα ή κάποιον ανώτατο αξιωματούχο του αμέσου αυτοκρατορικού περιβάλλοντος. Από την άποψη αυτή ο Π16 είναι παλαιότερος από τους πύργους του Ταρχανειώτη. Με την πάροδο του χρόνου και τη συνεχή απαξίωση του κράτους οι δυνατότητες και τα υπέρπυρα ελαττώθηκαν δραματικά.

Ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος (1327 μονοκράτωρ-1341) και ο Ιωάννης C΄ Καντακουζηνός (1347-1354) διέμεναν στην πόλη με τις οικογένειές τους και την χρησιμοποιούσαν ως βάση στρατιωτικών επιχειρήσεων. Επίσης έρχεται στο νου πως και οι δύο υλοποίησαν στα εδάφη που εξουσίαζαν ένα σημαντικό οχυρωματικό έργο (κυρίως ο πρώτος) και επομένως είναι θεμιτό να αποδοθεί σε έναν από τους δύο η ποτάμια οχύρωση. Εάν η οχύρωση του Ταρχανειώτη είναι έργο των ετών γύρω από το 1300⁷³, όπως δέχθηκε ο C. Mango, τότε οι δύο εστεμμένοι κύριοι του Διδυμοτείχου δεν είχαν και πολλά πράγματα να κάνουν για αυτήν, επομένως η παραποτάμια οχύρωση θα μπορούσε να αποτελεί εύλογη συνέχιση των έργων αμυντικής θωρακίσεως της πόλεως. Εάν η οχύρωση του Ταρχανειώτη είναι έργο του 1352, όπως δέχονται οι Αικ. Ασδραχά και Χ. Μπακιρτζής⁷⁴, τότε αυτό σημαίνει ότι οι δύο αυτοκράτορες ζούσαν και δραστηριοποιούνταν σε μία πόλη, της οποίας η οχύρωση βρισκόταν σε τόσο κακή κατάσταση, ώστε πολύ λίγα χρόνια μετά από το πέρασμά τους έπρεπε να επισκευαστεί σε μεγάλη έκταση. Αν αυτό γίνει δεκτό, τότε στη συνέχεια επιβάλλεται να συμπεράνουμε ότι οι δύο ηγεμόνες μερίμνησαν για την άμυνα από την πλευρά του ποταμού, αλλά αδιαφόρησαν για την άμυνα από την πλευρά της πεδιάδας. Οι δύο

73. C. MANGO, *The Monument and its History*, στο: H. BELTING – C. MANGO – D. MOURIKI, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington D.C. 1978, 14.

74. C. ASDRACHA – CH. BAKIRTZIS, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe–XVe siècles)*. Édition et commentaire historique, *AD* 35 (1980), Μελέτες, 263-265.

αυτές εκδοχές δεν φαίνονται πολύ ισχυρές. Εξ άλλου ο Καντακουζηνός, ο οποίος δεν χάνει ευκαιρία να αναφερθεί –κάποτε υπερβάλλοντας– στο φρουριακό έργο του Ανδρονίκου του Γ' και το δικό του, υποθέτω ότι δεν θα παρέλειπε να καταγράψει την ανοικοδόμηση του Πενταζώνου.

Συνοψίζοντας τις χρονολογικές ενδείξεις, διαπιστώνω ότι ορισμένες από αυτές δείχνουν ότι το Πεντάζωνο κτίστηκε κατά την περίοδο ανάμεσα στον 11ο και τον 13ο αιώνα, αλλά ορισμένα δεδομένα επιτρέπουν να αποκλειστεί ο 11ος αιώνας. Επομένως, είναι δυνατό να είναι ο πύργος έργο της περιόδου των Κομνηνών, των Λασκαριδών ή ίσως και των Παλαιολόγων – πάντως πριν από το 1300 περίπου. Τα δεδομένα που σώζει ο πύργος δεν επιτρέπουν, κατά τη γνώμη μου, να αποφασίσει κάποιος ποιο από τα ανωτέρω ενδεχόμενα συμβαίνει. Στην περαιτέρω διερεύνηση του προβλήματος συμβάλλουν με κάποιο τρόπο οι ιστορικές πηγές και η τοπογραφία της πόλεως.

Σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη ο βούλγαρος τσάρος Ιωάννης (1197-1207) πολιόρκησε το Διδυμότειχο το 1206, αλλά γνωρίζοντας πως οι κάτοικοι κατέβαιναν από το ύψωμα στο ποτάμι χρησιμοποιώντας καθόδους, άγνωστες στους πολλούς, και υδρεύονταν ακινδύνως και επαρκώς, αποφάσισε να εκτρέψει το ρεύμα⁷⁵: *περι τοίνυν τὸ Διδυμότειχον καταστρατοπεδευσάμενος καὶ τὸ χωρίον ὁρῶν ὑπερδέξιον χαλεπόν τε καὶ ἄπορον αἰρεθῆναι μεταφέρειν τὸν ποταμὸν Εὐθρον ἐπεβάλετο, περικλόμενον τῷ φρουρίῳ καὶ διὰ καθόδων τοῖς πολλοῖς ἀγνώστων τοὺς ἔνδον ποτίζοντα. καὶ μηχανὰς περιστήσας τὸ τεῖχος ἔτυπεν, ἐν ᾧσπερ εἶκαζε μὴ πάμπαν εἶναι τοῖς προσβάλλουσιν ἀκατάσειστον, οὔτε μὴν προεκλύοιντο τὰ διαφιέμενα τῶν λίθων βάρη τῷ διαστήματι.*

Ο Χωνιάτης αναφέρεται σε ασφαλή άντληση νερού διά μυστικών καθόδων. Κατά τη γνώμη μου επρόκειτο για αφανείς, μη ορατές, άρα υπόγειες, καθόδους. Επίσης δεν αναφέρεται σε οχύρωση που επέτρεπε την αβλαβή προσέγγιση του υδάτινου ρεύματος. Ο ιστορικός κατά πάσα πιθανότητα γνώριζε τον τόπο και, στην αντίθετη περίπτωση, αν δεν είχε ο ίδιος άμεση αντίληψη, υποθέτω ότι ήταν δυνατόν να διαθέτει πληροφορίες από ανθρώπους ή πηγές που είχαν άμεση αντίληψη: είχε διατελέσει το 1189 δούξ και άπογραφεύς Φιλιππουπόλεως⁷⁶, δηλαδή διοικητής του

75. Νικήτας Χωνιάτης, 632.22-24.

76. H. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. Β', *Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, μετ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ – Κ. ΣΥΝΕΛΛΗ – Γ. Χ. ΜΑΚΡΗΣ – Ι. ΒΑΣΣΗΣ, Αθήνα 1992, 266-Χρ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Η*

θέματος Φιλιππουπόλεως. Την ίδια εποχή το Διδυμότειχο ανήκε στο γειτονικό θέμα Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου⁷⁷. Συνεπώς φαίνεται μάλλον δύσκολο ο Χωνιάτης να συνέχει σήραγγες με οχύρωση. Ωστόσο δεν μπορώ να το αποκλείσω κατηγορηματικά. Στη συνέχεια διηγείται ότι ο Ιωάννης έστησε πολιορκητικές μηχανές (πετροβόλα μηχανήματα) και χτυπούσε το τείχος. Το ερώτημα είναι αν το προσβαλλόμενο τείχος ήταν το ποτάμιο ή το τείχος του υψώματος. Αν πρόκειται για το ποτάμιο τείχος, ο πολιορκητής αφού έσπαξε την άμυνα δίπλα στο ποτάμι, στη συνέχεια έπρεπε να υπερκεράσει τη δεύτερη γραμμή άμυνας, την οποία αποτελούσε αφ' ενός μεν το απροσπέλαστο ύψωμα δίπλα στην παραποτάμια περιοχή αφ' ετέρου δε τα τείχη του υψώματος. Μου φαίνεται λοιπόν απίθανο ο ιστορικός να αναφέρεται σε προσβολή ποτάμιου τείχους. Αντιθέτως νομίζω ότι αναφέρεται στο τείχος του υψώματος, που εμφάνιζε πολύ πιο εκτεταμένη επιφάνεια προσβολής. Αν οι εκτιμήσεις αυτές είναι σωστές, τότε το Διδυμότειχο το 1206 μάλλον δεν διέθετε ποτάμια οχύρωση.

Οι ανωτέρω συλλογισμοί είναι δυνατόν να αναπτυχθούν ακόμη περισσότερο: σκέφτομαι δηλαδή ότι η κατάληψη και καταστροφή της πόλεως από τον τσάρο Ιωάννη κατά πάσαν πιθανότητα επέφερε και κάποιες καταστροφές στην οχύρωση και έτσι κατέστη απαραίτητη η επέμβαση του 1300 περίπου ή του 1352. Η τελευταία αυτή επέμβαση, όπως ήδη επισημάνθηκε, είναι απολύτως διακριτή από την ποτάμια οχύρωση. Πέραν τούτου, όμως, αναρωτιέμαι επίσης γιατί η ποτάμια οχύρωση έμεινε ανέγγιχτη από την επίθεση του 1206, εάν βεβαίως υπήρχε κατά το έτος αυτό: η κατάσταση διατηρήσεως της ποτάμιας οχυρώσεως κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο, όπως φαίνεται στις σχετικές λιθογραφίες (παριστάνονται τρεις πύργοι, σωζόμενοι σχεδόν σε όλο το ύψος τους), και η παρούσα κατάσταση διατηρήσεως του Π16, του σημαντικότερου στοιχείου της ποτάμιας οχυρώσεως, δείχνουν ότι η οχύρωση της όχθης του Ερυθροποτάμου έφθασε στον 19ο αιώνα χωρίς δραματικές καταστροφές. Επομένως δεν υπήρχε το 1206.

Κατά τα ανωτέρω, συμπεραίνω ότι η ποτάμια οχύρωση κατασκευάστηκε μετά το 1206 και πριν από την ανοικοδόμηση της οχυρώσεως του Διδυμοτείχου από τον Ταρχανειώτη. Στο διάστημα

Θράκη κατά τους 10ο - 12ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης, Θεσσαλονίκη 2000, 234-240.

77. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Θράκη*, 231-234.

αυτό συνθήκες, οι οποίες επέτρεπαν και επέβαλαν την οχύρωση του Διδυμοτείχου από τη μεριά του ποταμού, διαμορφώθηκαν, όταν το 1242 η περιοχή του Διδυμοτείχου περιήλθε στην αυτοκρατορία της Νικαίας, την οποία κυβερνούσε ο Ιωάννης ο Γ΄ ο Δούκας Βατάτζης (1222-1254)⁷⁸. Ο Βατάτζης *ἐκ Διδυμοτείχου ἦν ὠρμημένος*⁷⁹. Ίσως στην απόφαση της ανοικοδομήσεως της ποτάμιας οχυρώσεως ώθησε η ανάμνηση της απόπειρας εκτροπής του Ερυθροποτάμου από τους Βουλγάρους, πριν από περίπου σαράντα χρόνια. Ο αυτοκράτορας αυτός θεωρείται ότι ανέπτυξε αυξημένη οχυρωματική δραστηριότητα στις επαρχίες της Μικράς Ασίας που ανήκαν στην αυτοκρατορία της Νικαίας των Λασκαριδών⁸⁰.

Συμπερασματικά: η ποτάμια οχύρωση του Διδυμοτείχου κατά πάσαν πιθανότητα είναι έργο του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (1222-1254), περίπου των μέσων του 13ου αιώνας.

Ανακεφαλαίωση

Σε μικρό αριθμό οχυρώσεων της Βαλκανικής χερσονήσου, κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, κατασκευάστηκαν αυτοτελείς αμυντικά προεκτάσεις των οχυρώσεων ή πύργοι επί ανανεωσίμων πηγών υδάτων, πηγαίων ή ποταμίων. Οι πύργοι συνδέονταν με την οχύρωση με βραχίονα τείχους, με εξαίρεση μία ελλιπώς τεκμηριωμένη περίπτωση. Λειτουργούσαν σαν πηγάδια και η σχέση τους με την οχύρωση επέτρεπε την αβλαβή άντληση ανεξαντλήτων ποσοτήτων υδάτων. Εξασφάλιζαν ύδρευση σε σημαντικούς, συνήθως, οικισμούς (Λιβαδειά, Μελένικος, Τύρνοβο, Αδριανούπολη, Διδυμότειχο) ή ακροπόλεις (Αθήνα). Όλες οι περιπτώσεις ανήκαν σε περιφερειακές πρωτεύουσες (Αδριανούπολη, Διδυμότειχο, Τύρνοβο) ή σε έδρες ηγεμονιών της περιόδου του κατακερματισμού της βυζαντινής περιφέρειας (Αθήνα, Λιβαδειά, Μελένικος).

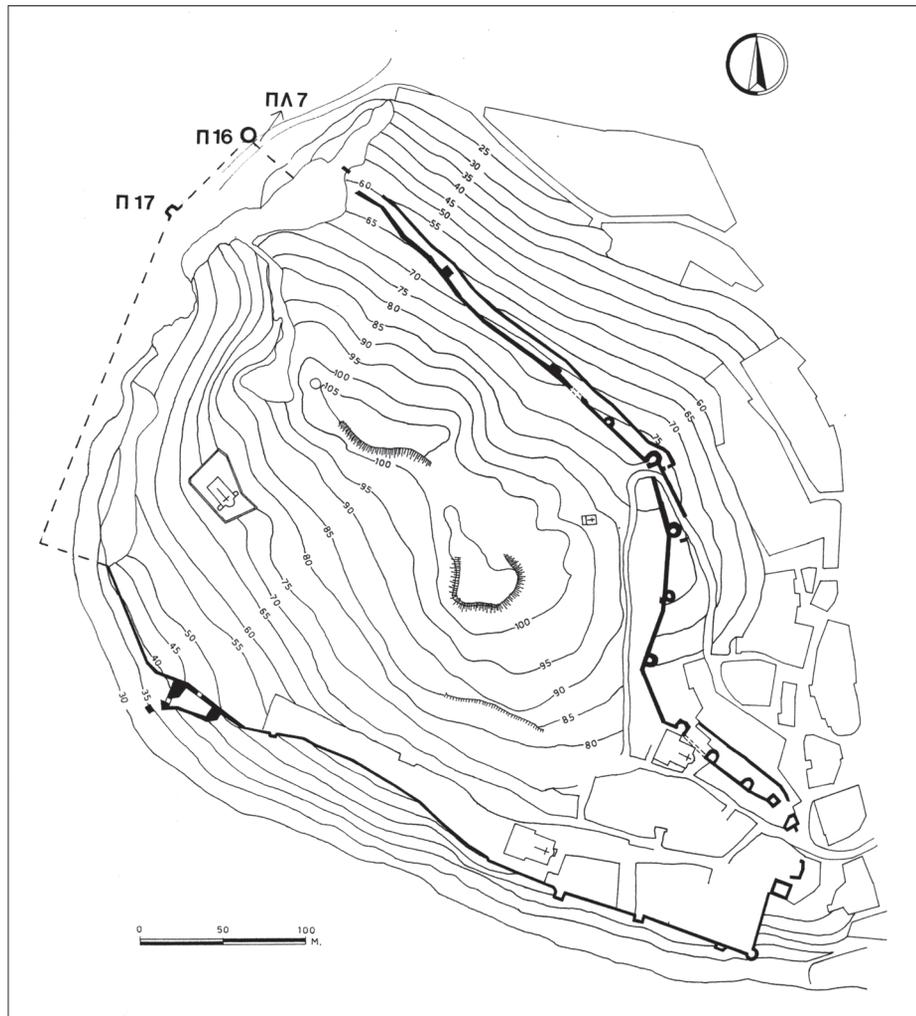
78. C. ASDRACHA, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique* [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 49], Athen 1976, 243. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. 9, 88-90: Από την άλωση ως την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως (1204-1261) (D. NICOL).

79. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, *Χρονική συγγραφή*, §15, στο: *Georgii Acropolitae opera* [Bibliotheca Teubneriana], εκδ. A. HEISENBERG, τ. 1, Stuttgart ²1978, 26.21.

80. FOSS, *Late Byzantine Fortifications in Lydia*, 320. Στο άρθρο αυτό ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο Βατάτζης ανοικοδόμησε οχυρωματικά έργα και στις δυτικές επαρχίες του κράτους του χωρίς, όμως, να αναφέρει συγκεκριμένα παραδείγματα.

Στις περιπτώσεις της Λιβαδειάς, της Αδριανουπόλεως και του Διδυμοτείχου, ίσως και του Τυρνόβου, τα έργα αυτά διαφοροποιούνταν λίγο ή πολύ από την υπόλοιπη οχύρωση λόγω της αυξημένης οχυρωματικής και κατασκευαστικής ισχύος τους.

Οι επεκτάσεις, οι πύργοι στο άκρο βραχίονος και οι μεμονωμένοι πύργοι δεν είχαν άμεση φρουριακή λειτουργία. Μαζί με τους διαδρόμους που οδηγούσαν σε, επίσης, ανανεώσιμες πηγές υδάτων, και οι οποίοι διάδρομοι δεν είχαν φρουριακή λειτουργία, αποτελούσαν σημαντικές και ιδιαίτερης αξίας μεθόδους υδρεύσεως μεσαιωνικών οχυρώσεων.

Εικ. 1. Η οχύρωση του Διδυμοτείχου. Τοπογραφικό διάγραμμα, 1986.

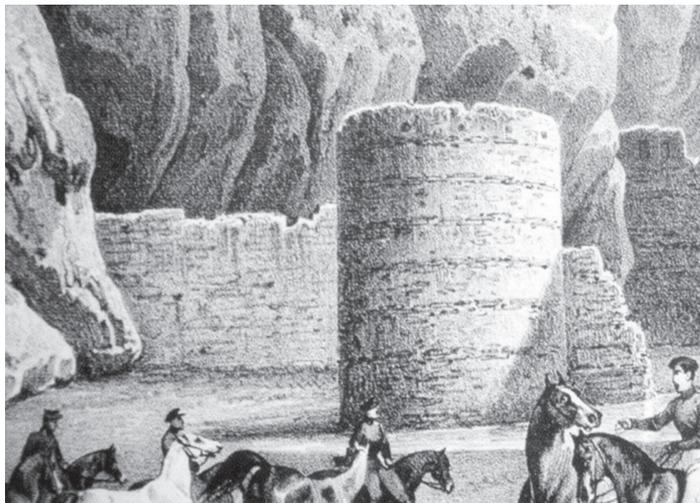
Εικ. 2. Διδυμότειχο, Πεντάζωνο. Αποψη από τα νότια. Λήψη Κ. ΤΣΟΥΡΗ, 1986.
(Αρχείο 12ης ΕΒΑ).

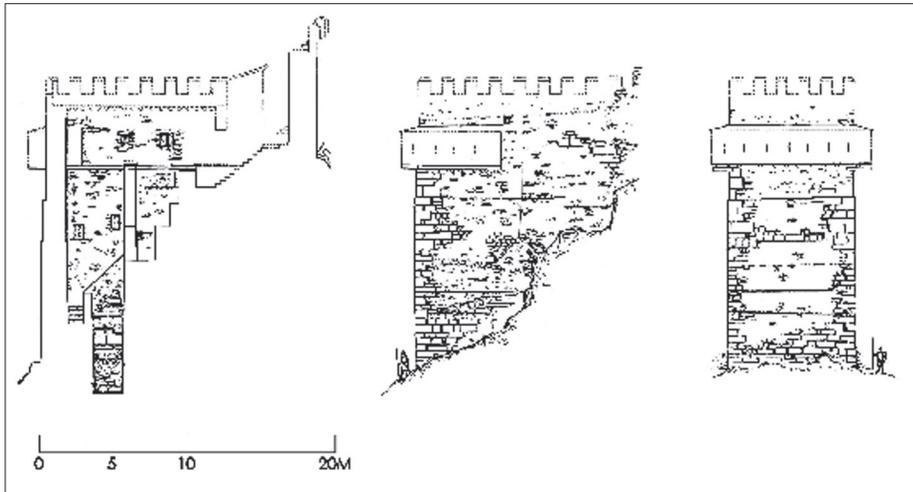
Εικ. 3. Διδυμότειχο, Πεντάζωνο. Άποψη από τα νότια.
(ΓΟΥΡΙΔΗΣ, *Το ιστορικό Διδυμότειχο*, εικ. στη σ. 119).

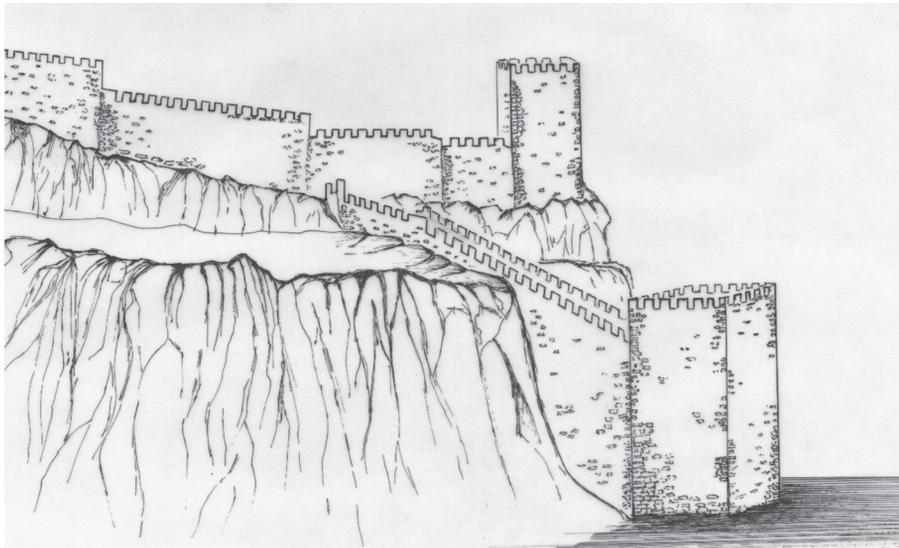
Ειγ. 4. Διδυμότειχο, η ποτάμια οχύρωση. Αποψη από τα βόρεια.
(Σχέδιο SAYGER - DESARNOD, *Album*, πίν. 27).

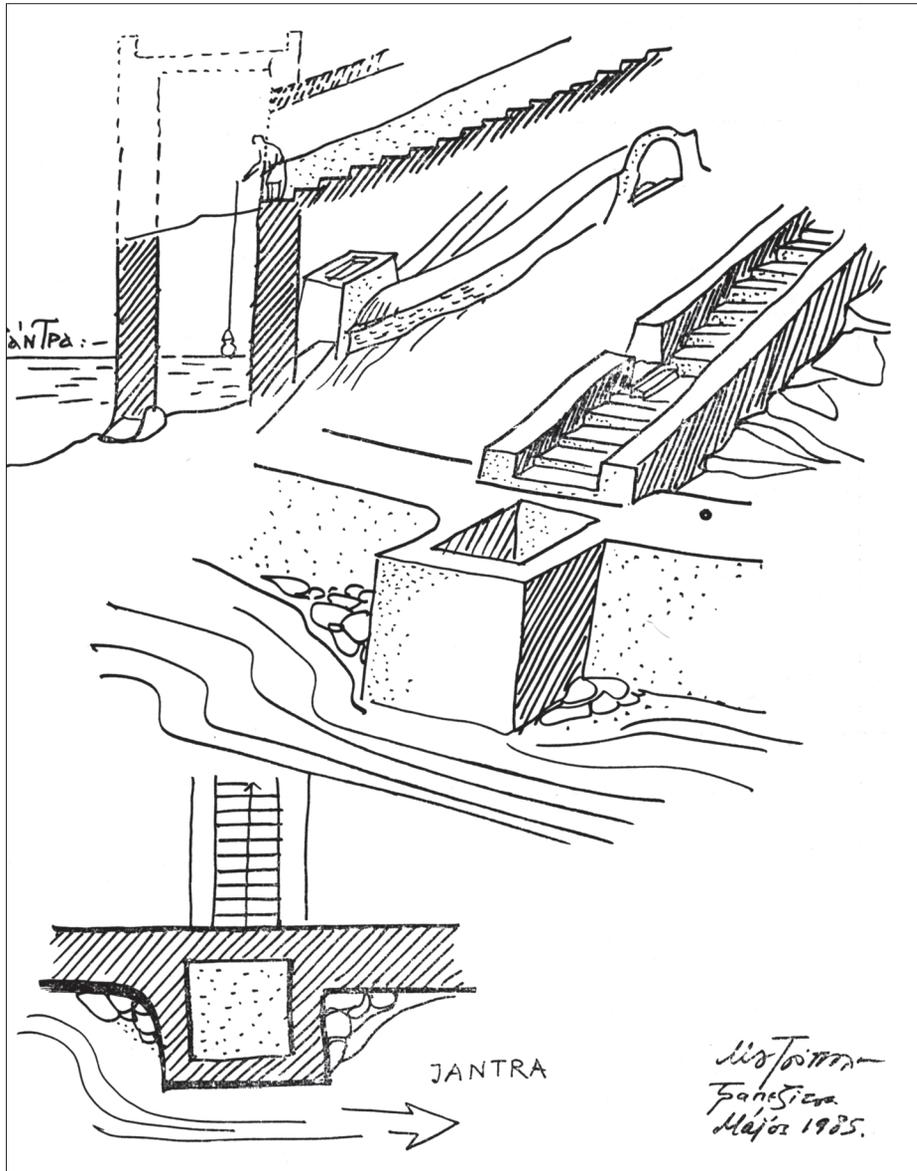
Ειγ. 5. Διδυμότειχο, Πεντάζωνο.
(Σχέδιο SAYGER - DESARNOD, *Album*, πίν. 27, λεπτομέρεια).

Εικ. 6. Λιβαδειά, κάστρο. Οχύρωση ΒΑ γωνιάς, ο πύργος του νερού. Αναπαράσταση. (ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Παρατηρήσεις, εικ. 5).

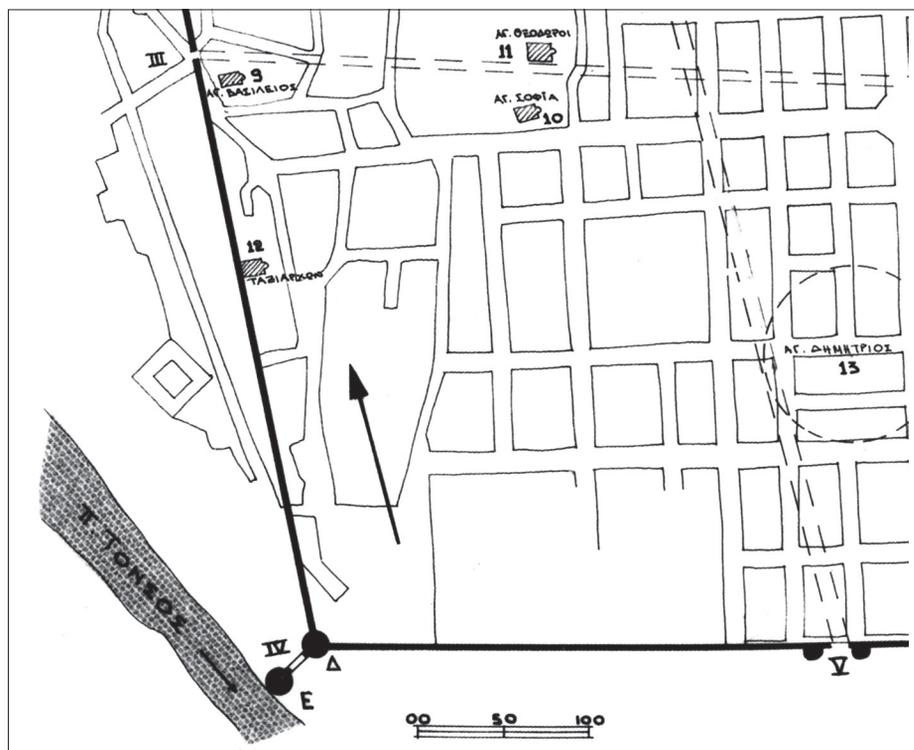
Εικ. 7. Τύρνοβο, ο πύργος του νερού. Σχεδιαστική αναπαράσταση. Σκαρίφημα (με βάση το: ВІАЛОВ, Vodosnabdjavane, εικ. 2., με μερικές τροποποιήσεις). Σχ. Ε. Νικολέτου.

Ειγ. 8. Τύρνοβο, ο πύργος του νερού. Σχεδιαστική αναπαράσταση.
(ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Pensées et observations, σχ. 3).

Εικ. 9. Αδριανούπολη, η οχύρωση. Σχέδιο του συνταγματάρχη Osmond. Paris, Service Historique de l'Armée de Terre. (YEROLYMPOS, *Urban Transformations*, πίν. στη σ. 92).

Εικ. 10. Αδριανούπολη, το ΝΔ άκρο της οχυρώσεως. Λεπτομέρεια (Παπαζωτος, Σχόλια, στο: ΛΑΜΠΟΥΣΙΔΗΣ, *Περί των τειχών της Αδριανουπόλεως*, σχ. 2).

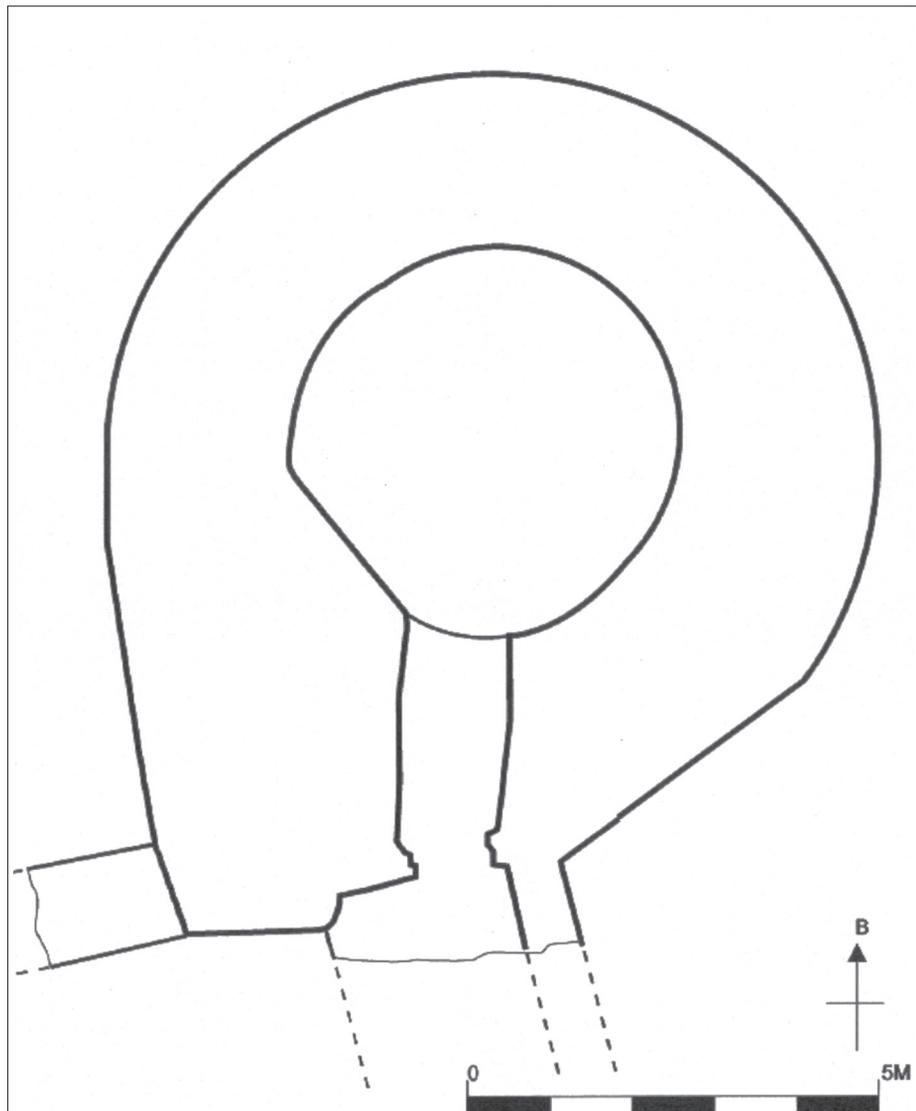
Εικ. 11. Αδριανούπολη, άποψη από τα ΝΔ. Σχέδιο του 1685 - 7, Bibliothèque Nationale de France. (YEROLYMPOS, *Urban Transformations*, πίν. στη σ. 71).

Εικ. 12. Αδριανούπολη, το ΝΔ άκρο της οχυρώσεως το 1830. Τείχος, πύργος, πύλη. (SAYGER - DESARNOD, *Album*, πίν. 15).

Ειγ. 13. Αδριανούπολη, το ΝΔ άκρο της οχυρώσεως το 1830. Πύλη
(SAYGER - DESARNOD, *Album*, πίν. 16).

Εικ. 14. Διδυμότειχο, Πεντάζωνο. Οριζόντια τομή στη στάθμη της εισόδου, 2012.
Σχέδιο Α. ΤΣΑΝΑΚΑ.

Εικ. 15. Διδυμότειχο, Πεντάζωνο. Αποψη από τα νότια. Η είσοδος του Πενταζώνου.
Λήψη 2012.

Εικ. 16. Διδυμότειχο, Πεντάζωνο. Υποδοχή στροφέως θύρας. Λήψη 2012.

Ειχ. 17. Διδυμότειχο, Πεντάζωνο. Η καμάρα του διαδρόμου της εισόδου. Λήψη 2012.

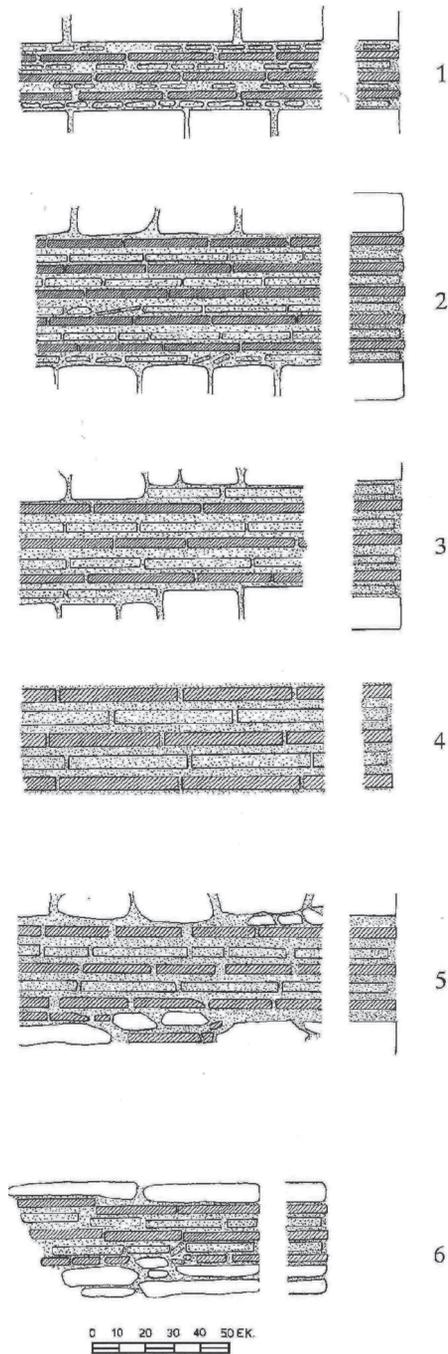
Ειχ. 18. Διδυμότειχο, Πεντάζωνο. Πυθμένας, ημιχώνιο. Λήψη 2012.

Εικ. 19. Διδυμότειχο, Πεντάζωνο. Σφαιρικός θόλος, λεπτομέρεια. Λήψη 2012.

Εικ. 20. Διδυμότειχο, Πεντάζωνο. Κλίμαξ ανόδου προς το δώμα. Λήψη 2012.

1

2

3

4

5

6

Εικ. 21. Κρυμμένη πλίνθος: 1. Φέρες, περίβολος Μονής Κοσμοσωτείρας. Πύργος του κωδωνοστασίου. 2. Κάστρο Λιδυμοτείχου, Πεντάζωνο. 3. Πύθιο, ακρόπυργος. 4. Κως, κάστρο Παλιού Πυλίου. 5. Καβάλα, σταθμός Πετροπηγής. ΝΔ πύργος. 6. Καβάλα, ακρόπολη. Πεντάπλευρος πύργος. (ΤΣΟΥΡΗΣ - ΜΠΡΙΚΑΣ, *Το φρούριο του Πυθίου*, σχ. 6.)

FORTIFICATIONS ON RENEWABLE WATER RESOURCES
(9TH - 15TH CENTURIES)

The usual way to cover the water needs at the settlements of the middle and late Byzantine period in the Balkans was the saving of rainwater. Most of the settlements that were established after the end of antiquity were situated on steep, rocky hills, thus the transportation of water from renewable sources was nearly impossible. The settlements' inhabitants were obliged to make the necessary water supplies from adjacent watersources (springs, rivers or lakes). During peacetime this transportation from those sources to the settlement's interior was harmless though wearing. However, during the sieges supplying from sources outside the fortification was extremely dangerous. In order to reserve a harmless way to supply water from lowlands settlements' inhabitants constructed in some cases tunnels that were leading to the springs, rivers or lakes, while in other cases constructed fortifications onto or nearby the water sources.

In the archaeological literature, there are mentions so far of two kinds of fortifications onto renewable water sources or nearby them. The first kind was the construction of a fortification extension so as for the water source to be inside the extension or for the fortification to be near a water supply. In this way the fortified area was increased but the specific extension did not increase the settlements defensive capabilities directly. The fortifications capabilities were exactly the same either with the extension or without it. The extension's contribution to the defense was however indirect: as long as there was continuous water supply the defense was not threatened by water shortage and was exclusively depended on the fortification and the warriors.

The second kind of construction was a tower inside or nearby a water source. The tower was sometimes completely independent from the settlement's fortification, while in other cases was linked by a wall with the rest of the fortification. In the latter case a branch of the wall (a linear construction) started from the steep hill's fortification and descended to the hill's feet, where there was the water source (spring or river). A tower was

erected onto the point of pumping, inside of whom the inhabitants of the castle could draw water without being exposed to hostile fire. Thus the tower served as a fortified well. The above constructions were not so widespread and they are located in fortified cities or towns. Some of these fortified cities were of particular importance in the medieval Balkans, especially in the late Byzantine period.

BIBΛIOKPIΣIEΣ / BOOK REVIEWS

T. C. LOUNGHIS, *Byzantium in the Eastern Mediterranean: Safeguarding East Roman Identity (407 - 1204)*, Nicosia 2010 (Cyprus Research Centre. Texts and Studies in the History of Cyprus, LXIII), pp. IX-XXXIV, 1-220, (ISBN: 978-9963-0-8118-9)

Safeguarding East Roman Identity è una ricerca concernente la concreta applicazione della nozione di identità romano-orientale – intendendo con «identità» la percezione che i governanti romani avevano della dimensione terrena del proprio potere – alla politica di difesa navale dello spazio marittimo dell'impero. Se si vuole, è un libro dedicato alla definizione di quella che, tra V e XII secolo, potremmo chiamare l'estensione delle «acque territoriali» dell'impero di Costantinopoli. Oggetto e finalità dello studio si muovono dunque all'interno del più generale quadro della storia politica romano-orientale, nell'ambito del quale L. ha già fornito, come è noto, importanti contributi alla bizantinistica, dalle sue *Ambassades byzantines en Occident* (1980) alla *Ἡ Βυζαντινὴ κυριαρχία στὴν Ἰταλία* (1989), dall'*Ἡ ἰδεολογία τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας* (1993), al recente *Βυζαντινὰ στρατεύματα στὴ Δύση* (2008, miscellaneo ma di cui L. è stato il coordinatore della ricerca).

Il libro è articolato in cinque capitoli: il primo tratta della nozione dell'identità politica romano-orientale nel suo raccordo con lo spazio mediterraneo («The east Roman identity and the eastern Mediterranean», pp. 1-38); il secondo, del rapporto tra i Bizantini e il mare nel corso dei secoli in questione: porti, strategia navale ed istituzioni militari marittime («The Byzantines and the sea through the centuries», pp. 39-76); il terzo, è dedicato alla descrizione del confine marittimo orientale della *Romania* («The importance of southern boundary», pp. 77-114); il quarto, alla descrizione del confine occidentale («The western boundary: Sicily or

southern Italy?», pp. 115-145); il quinto, indaga l'emergere di una nuova nozione di ecumene politica nel IX secolo («“New Rome” and the “limited ecumene”, pp. 147-185); infine un ultimo, breve ma denso capitolo è dedicato alle *Conclusions* (pp. 187-202).

Il filo teorico del volume si dipana seguendo la creazione, la finalità e la trasformazione delle flotte d'alto mare dall'età giustiniana fino a quella comnena. In sintesi, il discorso di L. può essere riassunto come segue: l'organizzazione della flotta dei Carabisiani, della quale non si conosce il luogo in cui era di stanza, è il riflesso di una concezione politica universalistica, giacché il suo raggio di azione si estendeva all'intero Mediterraneo. La nascita della flotta dei Cibirreoti (di cui è attestato un turmarca dalla fine del VII secolo), coinciderebbe con un cambiamento strategico, giacché indicherebbe la necessità di presidiare il limite orientale di questo confine ideologico contro gli attacchi della mariniera araba. Le ragioni ultime della comparsa dei Cibirreoti sono da ricondurre, secondo L., al controllo di Cipro e dello spazio siro-palestinese, dal quale provenivano tra VII e VIII secolo gli attacchi musulmani. All'estremo opposto, la nascita di una *στρατηγία* di Sicilia (fine del VII secolo), con la sua annessa marina militare, è interpretata con la necessità di costituire un presidio militare dello spazio occidentale dell'impero. La Sicilia viene vista, nel periodo tra la fine del VII e gli inizi del IX secolo, da un lato come «marcatore» di tale confine militare occidentale, dall'altro come punto di proiezione per l'esercizio concreto della talassocrazia bizantina anche nel Mediterraneo occidentale. Questo assetto istituzionale, riflesso di una concezione universalistica del potere politico, è messo in crisi dalla conquista di Creta e della Sicilia. L'occupazione della prima avrebbe determinato la necessità di un sistema di difesa, nell'Egeo, più nord-sud che est-ovest (con la formazione dei temi dell'Egeo e di Samo); la seconda – la conquista della Sicilia – avrebbe invece comportato il concreto abbandono da parte del governo imperiale della vocazione al dominio universale, sostituendolo con una più realistica visione della sfera dei propri interessi centrata sull'Egeo e il basso Adriatico (si veda la Map. 4, tratta da J. Herrin, *Byzantium. The Surprising Life of a Medieval Empire*, London 2007, pp. 368-369, che indica, secondo L., il confine di questa «limited ecumene»). Tale nuova nozione dello spazio politico di pertinenza dell'impero, che si riflette anche nella delimitazione di quelle che possono essere concepite come le sue acque territoriali,

sarebbe stata portata avanti consapevolmente dai due primi rappresentanti della dinastia macedone, Basilio I (867-886) e Leone VI (886-912). Essi avrebbero consapevolmente abbandonato la difesa della Sicilia – Siracusa fu conquistata nell'878, Taormina nel 902 – a favore di una risistemazione delle posizioni imperiali nell'Italia meridionale. Allo stesso tempo, la creazione della flotta imperiale (*βασιλικὸν πλόιμον*), viene interpretata come il ritirarsi del controllo di quella che, nel VII secolo, erano gli estremi confini orientali e occidentali. Di fatto, tra il X e la prima metà dell'XI secolo, la flotta bizantina agì all'interno dello spazio tracciato dalla «limited ecumene» creatasi nella prima età macedone. La riconquista di Cipro e di Creta, nella seconda metà del X secolo, si tradusse nella riproposizione di queste isole come baluardi fortificati a presidio dello spazio marittimo romano-orientale. Ma si trattò di baluardi che, a partire dall'età comnena, saranno privi di significative installazioni militari marittime, giacché le flotte provinciali declineranno ovunque a vantaggio dell'unica squadra attiva a Costantinopoli. Il XII secolo vide la progressiva incapacità da parte di Bisanzio di presidiare lo spazio marittimo del suo impero che divenne appannaggio dei Latini.

Il libro propone una coerente interpretazione del rapporto tra politica e strategia di controllo dello spazio mediterraneo attuata dal governo romano-orientale. Particolarmente originale è la riflessione che L. propone al lettore circa l'esistenza di un ambito marittimo di pertinenza all'impero – dipendente dai contenuti della sua auto-rappresentazione culturale – che si trasforma a seconda dei cambiamenti che intervengono sul piano ideologico. Tuttavia, se la proposta avanzata da L., a livello di modello interpretativo, appare stimolante e ben organizzata, la sua concreta capacità di dimostrarne l'assunto teorico risulta in diversi punti suscettibile di una discussione. Per esempio, si può notare che la flotta dei Carabisiani viene introdotta dall'Autore senza alcuna approfondita indagine su cosa fosse la marina militare tardoantica. L. sembra dare per scontato una sua continuità di organizzazione e funzione strategica tra il V-VI secolo e il VII secolo (cfr. pp. 24-25), quando invece essa fu segnata da una profonda metamorfosi nel passaggio tra la tarda antichità e l'età bizantina. Non convincente appare il collegamento tra la *quaestura exercitus* (creata da Giustiniano nel 536 e comprendente le province di *Moesia II*, *Scythia*, *Insulae*, *Caria* e *Cyprus*) e i *Carabisiani*, sebbene esso fosse già stato proposto da C. Diehl nel 1905, e

sia stato poi sostenuto in seguito da altri studiosi. La prima istituzione, la *quaestura*, comprendeva sì delle isole, ma era finalizzata al mantenimento dell'esercito sulla frontiera danubiana; i Caravisiani sono invece – da quel che possiamo intuire dalle fonti superstiti – una vera e propria flotta d'intervento d'altomare, non una semplice squadra di navi per il trasporto truppe. L'età giustiniana è contraddistinta da una pluralità di centri che ospitavano squadre composte da navi da guerra dal tonnellaggio assai ridotto: Septem, probabilmente Carales, forse Cartagine, la Sicilia (Siracusa?), Ravenna, Thessalonica (?), Costantinopoli, forse Cipro. Non sappiamo con precisione se questa struttura nelle regioni occidentali dell'impero fosse mutata nel corso dell'età eracliana, anche se sembra che non fosse così; nel Mediterraneo orientale, invece, l'organizzazione della flotta cambiò profondamente a partire dalla metà del VII secolo di fronte all'espansione musulmana. La nascita dei Caravisiani, cioè una consistente flotta sotto un proprio *στρατηγός*, è da collocare probabilmente poco prima o poco dopo la battaglia di Phoinix (a mio avviso estate del 654, cfr. S. COSENTINO, *Constans II and the Byzantine Navy*, in *BZ*, pp. 577-603; Id., *L'assedio arabo di Costantinopoli del 654 in una pseudo-Apocalisse del profeta Daniele poco nota*, in *Studi di storia del cristianesimo. Per Alba Maria Orselli*, a cura di L. CANETTI, M. CAROLI, E. MORINI, R. SAVIGNI, Ravenna 2008, pp. 91-97). L. sembra pensare che i Carabisiani fossero di stanza in Occidente (p. 25); al contrario, una serie di argomentazioni già addotte da A. Pertusi (Constantino Porfirogenito, *De thematibus*, introduzione, testo critico, commento a c. di A. PERTUSI, Città del Vaticano 1952, pp. 153-154) rende estremamente plausibile l'ipotesi che essi fossero ospitati nell'isola di Samo.

Nell'interpretazione di L. la creazione della flotta dei Cibirreoti (inizi dell'VIII secolo), originariamente una *turma* dipendente dai Carabisiani, si spiega più con la volontà del governo costantinopolitano di controllare l'attività militare nelle acque siro-palestinese, dopo che Cipro era stata smilitarizzata, che con la volontà di Leone III di «punire» i Caravisiani, come pensava la Ahrweiler. Condivido su questo punto l'analisi di L. Egli, tuttavia, sembra anche ritenere che, a partire dalla menzione del primo *στρατηγός* dei Cibirreoti (nel 732), la flotta dei Caravisiani sia stata smantellata (cfr. pp. 46-47). Tuttavia, questa convinzione è messa in dubbio dall'esistenza del sigillo di un Apelates, *πατρίκιος, βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός τῶν Καραβισιάνων*, databile alla prima metà del IX secolo

(cfr. PMBZ, n. 575; così anche L. BRUBAKER AND J. HALDON, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850. A History*, Cambridge 2011, pp. 729-730). Continuando nella discussione di alcuni specifici punti del libro, L. sembra istituire un rapporto tra la decadenza dello *στόλος* siciliano a seguito dell'invasione musulmana dell'isola, la contemporanea eclissi dei Cibirreoti e la nascita dello *βασιλικὸν πλώμιον* costantinopolitano. Invero, sempre testimonianze provenienti dalla sigillografia, come quella di Iohannes *βασιλικὸς σπαθάριος καὶ δρουγγάριος τοῦ βασιλικοῦ πλωίμου* e di Leon *χαρτουλάριος τοῦ βασιλικοῦ πλωίμου* (la prima databile tra la seconda metà dell'VIII e i primi del IX secolo; la seconda nell'VIII o nel IX secolo, secondo Pančenko, cfr. PMBZ, rispettivamente nn. 3141, 4385), paiono indebolire la ricostruzione di L., tanto nella sua convinzione che la nascita del *βασιλικὸν πλώμιον* dati al pieno IX secolo, quanto nel legame postulato tra l'eclissi delle squadre siciliane e dei Cibirreoti e l'emergere della flotta costantinopolitana. Personalmente, sarei più incline a vedere la formazione del *βασιλικὸν πλώμιον* nell'ambito di quel processo di rafforzamento delle unità militari di stanza nella capitale, favorito da Costantino V negli anni '60 dell'VIII secolo con la costituzione delle *σχολαί*, cui può benissimo essersi accompagnata la costituzione di una stabile forza navale a Costantinopoli. Ancora, L. sottolinea a più riprese il fatto che la difesa della Sicilia fu consapevolmente abbandonata dai primi due rappresentanti della dinastia macedone, Basilio I e Leone VI (pp. 114, 131 ss.), che preferirono rafforzare le posizioni dell'impero in Italia meridionale, piuttosto che inviare truppe sull'isola. Ma i due processi non paiono in opposizione. Di fronte al progressivo cedimento della linea di difesa siciliana, è naturale che gli imperatori cercassero un potenziamento nelle vicine Calabria e Puglia. Ma non rinunciarono, contemporaneamente, a pianificare un ritorno in Sicilia. Una flotta bizantina sbarcò nei pressi di Palermo nell'880 costruendo una postazione fortificata nei pressi della città che fu distrutta dai musulmani solo due anni dopo; spedizioni finalizzate alla riconquista dell'isola furono effettuate nel 956, 964, 1025, 1038; Taormina cadde nel 902, fu ripresa e venne nuovamente conquistata nel 962; Rametta capitò nel 965.

I punti specifici che qui si sono segnalati, al di là delle discussioni che possono sollevare, indicano l'aspetto più problematico dell'intelaiatura del libro. Il nesso tra la *East Roman identity*, l'ideologia politica e la sua concreta applicazione nel controllo marittimo tra il V e il XII secolo è

rievocato in uno schema piuttosto rigido, con meccanismi di trasformazione che appaiono unidirezionali. Sotto questo profilo il volume potrebbe essere definito un'opera «a tesi». Ma non perché l'Autore enunci concetti che, poi, non si sforzi di calare in una concreta indagine sulle fonti – anzi, in questo, L. mostra la sua consueta padronanza, soprattutto nell'uso delle testimonianze narrative; ma perché le fonti vengono talvolta sovra-interpretate e analizzate in una prospettiva un po' teleologica. Allo stesso tempo, però, questa impostazione è anche quella che consente a L. di operare una ricostruzione coerente dell'oggetto della sua ricerca; e non vi sono dubbi che, ridotta alle sue proposizioni essenziali, la sua proposta appare convincente: esistette senza dubbio una relazione tra l'identità politica dell'impero e la sua concreta proiezione nel controllo dello spazio marittimo; le sue ambizioni egemoniche sul Mediterraneo, riflesso di una vocazione al dominio universale derivante dell'ideologia della regalità sacra, vennero modificate dalla conquista musulmana di Cipro, Creta e della Sicilia; sotto questo profilo, l'età macedone si caratterizzò per l'elaborazione di una nozione di sovranità più limitata, che comportò un restringimento delle sue acque territoriali all'areale tra il basso Adriatico e il Mar Egeo; l'età comnena venne segnata dalla progressiva egemonia che i Latini eserciteranno sullo stesso ambito marittimo, un'egemonia che corse parallela all'indebolimento di Bisanzio come potenza militare. Il Mar Nero rimane completamente fuori dall'ottica di L.; sarà compito di future ricerche verificare fino a che punto il modello interpretativo proposto dello studioso greco è applicabile anche in quest'area.

SALVATORE COSENTINO
Università di Ravenna

ANDREAS RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst nebst Addenda zu Band I "Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken"* (Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, hrsgg. von Wolfram Hörandner, Andreas Rhoby und Anneliese Paul, Band 2) [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 408. Band / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XXIII], Wien 2010, σελ. 540 (ISBN 978-3-7001-6824-9)

Vorliegende Publikation stellt den zweiten Teil¹ eines breit angelegten und in vier Bänden zu erscheinen geplanten Corpus der "Byzantinischen Epigramme in inschriftlicher Überlieferung" dar. Dieser zweite Band des von Wolfram Hörandner angeregten Wiener Forschungsprojektes umfasst insgesamt 240 metrische Inschriften, von denen 67 auf Ikonen, 173 auf verschiedenen Objekten der Kleinkunst erhalten sind; im Einzelnen: 115 Epigramme auf (Edel)metallen und Emails (auf Kreuzen, Reliquiaren etc.), 34 auf Elfenbeinen, 9 auf Holz, 4 auf Steatit und 11 auf Textilien. Darüber hinaus bietet der Verfasser 33 Addenda zu den im ersten auch vom ihm erstellten Band erschlossenen Epigrammen auf Fresken und Mosaiken.

Die Objekte, deren Inschriften in diesem Band präsentiert werden, sind zwischen 600 und 1500 n.Chr. zu datieren; in der Mehrzahl stammen sie aber aus dem Zeitalter der Makedonen-, der Komnenen- und der Palaiologendynastie. Eine zweifellos richtige Entscheidung war es, auch auf heute nicht mehr existierenden Objekten angebrachte Epigramme in das Corpus aufzunehmen. Die Anordnung des Materials innerhalb der einzelnen Kategorien erfolgt jeweils nach ihrem heutigen Aufbewahrungsort.

1. Zum vorausgegangenen ersten Band (A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Wien 2000), vgl. die Rezension von A. KARPOZILOS, *ByzSym* 20 (2010), 311-314.

Nach einem mehrere Seiten umfassenden Siglen- und Abkürzungsverzeichnis (S. 14–30) präsentiert der Verf. in einer eingehenden Einleitung das Material (S. 30–36) und legt interessante Beobachtungen zu den (möglichen) Verfassern einzelner Epigramme (S. 36–38) nieder, ebenso zu der Interaktion zwischen Wort, Bild und Betrachter (S. 38–39), sowie zu der äußeren Gestalt der Gedichte (Paläographie, Metrik und Sprache, S. 39–42). Der Aufbau der Studie richtet sich nach dem Muster des ersten Bandes des eingangs genannten Projektes. Auf die Präsentation und Beschreibung des Objektes, auf dem das Epigramm erhalten ist, folgt die kritische Edition des Textes, die diesbezügliche Bibliographie² und eine deutsche Übersetzung. Im anschließenden Kommentar werden jeweils Fragen sprachlicher, metrischer und prosopographischer Natur ausführlich behandelt; dabei werden auch die kulturgeschichtliche Bedeutung des Epigramms sowie eventuelle interpretatorische Schwierigkeiten in überzeugender Weise erläutert. Obwohl die meisten Epigramme bereits bekannt sind, wenn auch häufig durch wenig zufriedenstellende Editionen, bietet vorliegender Band immerhin die *editio princeps* von 19 unedierten Epigrammen, deren Entdeckung dem Verf. zu verdanken ist.

Den Band beschließen sechs wertvolle Indices. In den vier ersten werden die Epigrammanfänge, die zitierten Quellen und Testimonien, sowie die in den Epigrammen vorkommenden Eigennamen und Wörter umfassend verzeichnet. Zwei weitere Indices, ein chronologischer und ein allgemeiner zu Namen und Orten, erleichtern die Orientierung. Auf die Indices folgen Farb- und Schwarzweissabbildungen von guter Qualität fast aller metrischen Inschriften, die ihre Nachprüfung ermöglichen.

Nachstehend einige Anmerkungen zu Text und Übersetzung:

S. 59 (Ik 9), Vers 7: lies *οὕτως, δυσωπῶ, σῶσον* oder *οὕτως (δυσωπῶ) σῶσον* (*οὕτως* gehört offenbar zu *σῶσον*, nicht zu *δυσωπῶ*). Der Text ist folgendermassen zu verstehen: *ὥσπερ εἰς φῶς ἐπανήγαγες, οὕτως ... σῶσον* (*δυσωπῶ*), d.h. sowie du (ihn) ins Licht zurückgebracht hast, so (flehe ich) rette ...

S. 71 (Ik 14): Vers 1 ist eher nicht als prosodielos einzustufen; er weist Fehler nur bei den Dichrona auf.

2. Die manchmal (wie etwa bei den Epigrammen der Limburger Staurothek, um nur ein frappantes Beispiel zu nennen) recht umfangreiche Literatur wird in vieler Hinsicht gebührend berücksichtigt.

S. 121 (Ik 46): *Πλαντέαν*. Es ist nicht einsichtig, warum “die korrekte (Akkusativ) Form von *Πλαντέας* [...] *Πλαντέα* lauten [müsste]“. Da der Name im Nominativ *Πλαντέας* (und nicht etwa *Πλαντεῦς*) lautet, ist die Akkusativform *Πλαντέαν* nach der Akkusativ-Endung der A-Deklination einwandfrei gebaut.

S. 129 (Ik 52) Vers 2: *ὦ ξένον θαῦμα*. Es handelt sich nicht um einen Vokativ (das Epigramm richtet sich an die Gottesmutter), sondern um eine Exclamatio; *ὦ* muss also zu *ὦ* geändert werden. Die beigegebene Übersetzung lautet richtig: “o erstaunliches Wunder!“

S. 142 (Ik 65) Vers 3: *ὦ]ς ὄμβρος ἠ[δὲ]ς [ῥ]δωρ ποι[η]τρο[φ]ον*. Der Vers hat elf Silben. Vielleicht ist ein *ὦς* vor *[ῥ]δωρ* hinzuzufügen?

S. 142 (Ik 65), Vers 10: *ακρ[..... γ]ένος*. Der Halbvers kann m. E. folgendermaßen gelesen werden: *ἀκρ[ι]δ[ο]ς γ[έ]νος*. Die Buchstaben I und O lassen sich ziemlich deutlich erkennen (vgl. Abb. XXVI). Die Heuschrecken würden zur Thematik des Epigramms (Trockenheit, Regenlosigkeit, Hungersnot) gut passen.

S. 221 (Me 51): Die Textgestalt des Epigramms bereitet mehrere Schwierigkeiten, sprachlicher, metrischer sowie inhaltlicher Natur, wie bereits der Verf. und vor ihm W. Hörandner konstatiert hat: 1) Sollte das Wort *Θεοῦ* richtig überliefert bzw. gelesen worden sein, so kann man es nicht als Vokativ auffassen³. 2) *ξύλον* kann nicht vom Partizip *ἡμ[μ]ένο]ν* abhängig sein; *ἄπτομαι* regiert den Genitiv, nicht den Akkusativ. 3) der Binnenschluß hinter *ἄμα καὶ* ist im Rahmen eines Fünfehsilbers nicht akzeptabel. Ich meine, dass das Epigramm nicht aus zwei Fünfehsilbern besteht, ein Versmaß, das ja für eine Inschrift des 11. Jh.s sehr ungewöhnlich wäre, sondern dass es aus drei mehr oder weniger richtig gebauten Zwölfsilbern besteht; deshalb schlage ich folgende Textkonstitution vor:

Θεοῦ με σώζο[ις] ἄμα καὶ θεῖον ξύλο[ν]
ἡμ[...]ν [.....] ἐξ ὕλης
κρύπτοντα πιστῶς ἀργύρου καὶ μαργ[α]ρων].

Anders als der Verf. denke ich, dass der Sprecher des Gedichtes sich an Gottes heiliges Holz (*Θεοῦ ἄμα καὶ θεῖον ξύλον*) richtet, wenngleich die Formulierung nicht ganz gelungen ist. Darüber hinaus sollte man freilich mit einer Lücke hinter *ἡμ[...]ν* rechnen; offenbar ist ein Teil im unteren

3. Als Vokativ wird *Θεοῦ* in der beigegebenen Übersetzung (S. 222) aufgefasst: “Gott, mögest du mich retten ...“

Bereich des Kreuzstammes verloren gegangen, wie man zumindest aufgrund der Abb. 35 vermuten könnte. Es ist nicht auszuschliessen, dass auch der Name des Stifters in dieser Lücke verzeichnet war.

S. 229 (Me 58), Vers 1: Πάντων κεφαλὴν προκηρύττει <σὸν> κάρα. Um den doppelten Verstoß gegen die Prosodie bei προκηρύττει zu vermeiden, sollte man das vom Verf. richtig vorgeschlagene Wort <σὸν> vor (und nicht nach) προκηρύττει hinzufügen, d.h. Πάντων κεφαλὴν <σὸν> προκηρύττει κάρα. Statt <σὸν> könnte man freilich auch <σῆ> ergänzen, da κάρα häufig als feminin gebraucht wird.

S. 234 (Me 66), Vers 1: Λείψανα Σάμψωνος δὲ τοῦ ξενοδόχου. Der Wortform Σάμψωνος ist offenbar die häufig bei Flavius Josephus vorkommende Form Σαμψῶνος vorzuziehen. In der durch Gori angefertigten Zeichnung der nunmehr verlorengegangenen Inschrift (vgl. die beigegebene Abb. 39 am Ende des Bandes) liest man aber ΣΑΜΨΩΝΩ! ΔΕ, was eher als Σαμψῶν ὄδε (statt Σαμψῶνος δὲ) zu deuten wäre, eine Lesart, die besser in den Sinnzusammenhang passt. Der Verstoß gegen die Prosodie bei ξενοδόχου (ξεινδόχου in der Zeichnung von Gori) im zweiten Halbvers könnte vielleicht durch die Änderung zu ξενηδόχου beseitigt werden, obwohl diese Form sonst nur ein weiteres Mal belegt ist (bei Menandri *Sententiae* 1, 402 Meineke). Die Lesart ξεινδόχου (= ξενιδόχου ?) bei Gori könnte übrigens auch auf ξενηδόχου hindeuten.

S. 328 (El 21): Die Tatsache, dass “am Beginn von Vers 2 [...] ein Kreuz eingeritzt [ist]“, spricht m.E. auch dafür, dass nur dieser Vers als metrisch zu klassifizieren ist.

S. 330 (El 22): Das Epigramm besteht aus zwei Teilen ebenso wie das Elfenbeindiptychon, auf dem es angebracht ist. In den ersten beiden Versen richtet der Sprecher des Epigramms eine Frage an Christus hinsichtlich Seiner Menschwerdung (πῶς ... Λόγε;). Die Frage ist nicht eine rhetorische; sie bleibt nicht in der Luft hängen. In den unmittelbar folgenden Versen (3-4) antwortet ihm Christus: “die Schar der Propheten soll dich mit ihren donnernden Worten darüber belehren“. Es ist also plausibel anzunehmen, dass Christus auch im zweiten Teil des Epigramms (und des Diptychons), d.h. in den sich nun auf die Kreuzigung beziehenden Versen 5-8, angesprochen wird. Das Verb, von dem der Nominativ ὁ δεσπότης abhängt, ist leider auf der Inschrift nicht vollständig erhalten. Der Verf. ergänzte λύε[ι μ]ε, was sicherlich die glücklichste aller vorgeschlagenen Lösungen darstellt. Durch

die Verwendung einer Verbform in der 3. Person (*λύει*) gerät jedoch der Vokativ *Λόγε* des ersten Teils in Vergessenheit. Daher schlage ich vor, *λύε[ις μ]ε* (statt *λύε[ι μ]ε*) zu schreiben (“du, der Herr, erlöst mich“), eine Lesart, die den Kontakt der *persona loquens* zu Christus in diesem zweiten Teil wiederherstellt (der für drei Buchstaben erforderliche Raum ist in der Inschrift vorhanden). Zu einer ähnlichen Formulierung vgl. etwa das Epigramm des Pseudo-Psellos auf Christi Himmelfahrt (Nr. 77, S. 457 Westerink), Verse 3-4: *εἰς γῆν γὰρ ἔλθὼν συμπαθῶς ὁ δεσπότης ἰ εἰς οὐρανοὺς ὑψώσας ἡμῶν τὴν φύσιν.*

S. 355 (Ho 6), Vers 1: *Ναί, τῆς φθορᾶς ἔξελε* [.....] *γένους.* Auf der Inschrift (s. Abb. LXIV) erkenne ich folgendes: ΕΞΕΛΘΕ[.] ἰ ΑΙΠΕΥΣΑΝΓΕΝΟΥΣ. Die Lesart *ἔξελθε*, die *dubitanter* im apparatus criticus vom Verf. vorgeschlagen wird, gehört m.E. in den Text: Sie ist auf der Inschrift eindeutig (statt *ἔξελε*) zu lesen. Nach *ἔξελθε* fehlt ein Buchstabe, von dem sich nur eine senkrechte Haste schwach erkennen lässt. Man könnte ein Ny vermuten, das zusammen mit dem darauffolgenden AI ein ναὶ bilden würde, das Wort also, mit dem auch der Vers beginnt; es ist durchaus möglich, dass der zweite Halbvers mit demselben Wort emphatisch eingeführt wird⁴. Der Rest des Verses (*ῥεῦσαν γένους*) fungiert sehr wahrscheinlich als ein Vokativ. Ändert man *γένους* zu *γένος*, so erhält der Vers folgende Gestalt: *Ναί, τῆς φθορᾶς ἔξελθε, [ν]αί, ῥεῦσαν γένος.* Da das Epigramm eine Darstellung der Hadesfahrt und Auferstehung Christi begleitet, stellt dieser erste Vers eine Aufforderung an das gefallene Menschengeschlecht dar, sich aus dem Verderben (des Todes) zu befreien. Der zweite Vers erklärt den Grund dieser Aufforderung (*καὶ γὰρ τὸ φῶς ἔλαμψε τῆς ἀφθαρσίας*). Das Partizip *ῥεῦσαν* in der Bedeutung “verkommen, verwelkt, verdorben” begegnet uns übrigens häufig bei Manuel Philes⁵. Vielleicht sollte man hier anmerken, dass der Ausdruck *τὸ φῶς τῆς ἀφθαρσίας* auch bei Manuel Philes und einmal bei Theodoros Studites’ Iamben vorkommt (vgl. TLG On-Line).

4. Vgl. eine ähnliche Konstruktion bei Theod. Prodromos, Tetrast. zum NT 184a, 1-2 (ed. PAPAΓIANNIS, S. 193) *Ναί, λυχνία, πρόκεισο· ναί, παστάς, πλέκον· ἰ ναί, στάμνε, πλάττου· ναί, φύου, χρυσῆ βάτε.*

5. Bei Philes bezeichnet das Partizip *ῥεῦσαν* folgende Substantive: 1) *ῥόδον: πρὸ τοῦ φυσικοῦ δυστυχῶς ῥεῦσαν θέρους* (ed. MILLER, Bd. 2, S. 17 [P 9, Vers 15]); 2) *κράτος: μᾶλλον δὲ ῥεῦσαν καὶ σαπὲν τῇ νόσῳ τῶν πραγμάτων* (ed. GEDEON, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 3 [1882/83], S. 219 [Ged. 1, Vers 3]); 3) *κάλλος: ῥεῦσαν τὸ κάλλος καὶ μετελθὼν εἰς κόνιν* (ed. MILLER, Bd. 1, S. 363 [F 198, Vers 105]).

Da die Inschrift ins 14. Jh. datiert wird, fällt nicht auf, dass das Epigramm stilistisch von Philes' Ausdrucksweise beeinflusst ist.

S. 376 (Te 5), Vers 3: ἐξ ὄρους θεοπτίας. Zum Ausdruck vgl. Theod. Balsamon, Ged. XXB (ed. K. Horna, *Wiener Studien* 25, 1903, 187) Vers 11: ἀλλ' εἰς τὸ Σινά, τῆς θεοπτίας ὄρος.

S. 376 (Te 5), Vers 5: πῶς ἀπαρακάλυπτο(ν) ἀντὸς ἀνίδ[ω]. Statt ἀνίδ[ω] könnte man auch ἄν ἰδ[ω] schreiben.

S. 397 (Add 12), Vers 1: Ὅσαις ἀύλοις χερσὶ πλασθεῖς ἐν ὕλῃ. Alternativ könnte man auch an folgende Deutungsmöglichkeit denken: Ὅσαις ἀύλαις⁶ χερσὶ πλασθεῖς ἐν ὕλῃ ("Der mit deinen immateriellen Händen in Materie geschaffene").

S. 410 (Add 29), Vers 3: ὡσὰν ὄρεκτὸς τῶν ἀκηράτων πέλει. Statt ὡσὰν ὄρεκτὸς ist auf der Inschrift ὡς ἀνόρεκτος eindeutig zu lesen, eine Lesart, die in den Sinnzusammenhang besser passt und daher ohne Bedenken in den Text gehört.

S. 399 (Add 13) Ein weiteres 'Melismos'-Gedicht ist in einer postbyzantinischen, heute verschollenen Handschrift (cod. Zografeiou 32, 2. Hälfte des 18. Jh.s, von der Hand des Kaisarios Dapontes) unter dem Titel «Στίχοι εἰς τὴν θείαν μετάληψιν» überliefert (ed. A. Papadopoulos-Kerameus, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ «Ζωγραφείου» ἐλληνικῶν κωδίκων, *IRAİK* 14 [1909] 146): Ἄμνὸς πρόκειμαι μυστικῶς ἐσφαγμένως, / μελίζομαι δὲ καὶ τρέφω τοὺς ἀξίους. / Ἄνθρωπε, βλέπε μὴ σφαγῆς ἀναξίως / ἐσθίων καὶ πίνων τε σῶμα κυρίου.

Druckfehler sind relativ selten und meistens eher unerheblich. S. 31, Z. 3 v. u. lies 'praktisch' statt 'praktische'; S. 35, Z. 5 v.u. lies 'oben - unten - links - rechts' [vgl. S. 366] statt 'oben - rechts - links - unten'; S. 49, Z. 21 lies 'zehn' (Gebote) statt 'zwölf'; S. 58, Z. 16 lies 'an sich' (oder 'an und für sich?') statt 'an für sich'; S. 61 (app. crit. zu Vers 4) lies '[ἀνάκτ]ων' statt '[ἄνακτ]ων'; S. 69, Z. 5 lies 'trägst' statt 'trägt'; S. 96 (Ik 29), Vers 1: lies 'M(ήτ)ηρ' statt 'M(ήτη)ρ'; S. 96 (Ik 29), Vers 4: lies 'βασιλίσσαν' statt 'βασιλίссαν'; S. 103 (Ik 32), Vers 1: lies 'γυμνός θ' statt 'γυμνὸς θ'; S. 115, Z. 21 lies 'Beispiel' statt 'Beispiele'; S. 118, Z. 11 lies 'nicht in Frage' statt 'nicht Frage'; S. 132, Z. 5 v.u. lies 'von Anfang an' statt 'von an Anfang an'; S. 142, Z. 10 lies 'roter' statt 'schwarzer'; S. 143, Anm. 595: lies 'πολυμήχανος' statt

6. Auf der beigegebenen Skizze von Kissas ist eindeutig ἀύλαις (nicht ἀύλοις) zu lesen, s. Abb. 120.

‘πολύμηχανος’; S. 186 (Me 24), Vers 1: lies ‘μὲν’ statt ‘μεν’; S. 191, Z. 4 v.u. lies ‘notwendige’ statt ‘notwendig’; S. 192 (Me 28), Vers 2: lies ‘κείνω’ statt ‘κείνω’; S. 201, Z. 16 (2x) u. Z. 28 lies ‘θείαν’ statt ‘θειαν’; S. 208, Anm. 365 lies ‘ἀπρόσιτος’ statt ‘ἀπόσιτος’; S. 217 (Me 47), Vers 2 (app. crit.) und ebd. Anm. 403 lies ‘καθημερινῆ’ statt ‘καθημερινη’; S. 229 (Me 57) lies ‘das abgetrennte Haupt des *Johannes*’ statt ‘... des Herodes’; S. 257, Z. 8 lies ‘κραταιὸν’ statt ‘κράταιον’; S. 290, Z. 11 lies ‘Parallele’ statt ‘Paralle’; S. 299, Anm. 910 lies ‘Ἡμαθία’ statt ‘Ἡμάθια’; S. 308, Anm. 969 lies ‘αργυρών’ statt ‘αργύρων’; S. 321, Anm. 32 lies ‘μεστὸν’ statt ‘μέστον’; S. 327 (El 20), Z. 8 v.u. lies ‘τυφλοῦ’ statt ‘τύφλου’; S. 346, Z. 18 lies ‘aufgefordert’ statt ‘aufgefodet’; S. 364, Anm. 12, Z. 2 lies ‘Epigramms’ statt ‘Epigramm’; S. 395, Anm. 19, Z. 1 ‘oxytiist’ (?); schließlich sind die Abbildungen 34 und 105-106 spiegelverkehrt gedruckt worden.

Diese Anmerkungen bezeichnen jedoch lediglich Marginalien, die den Wert des Buches keineswegs zu schmälern vermögen. Dem Verf. kommt das hohe Verdienst zu, ein vielfältiges, nicht immer vorteilhaft überliefertes und in oft nicht zufriedenstellenden Editionen publiziertes Material erschlossen, kritisch präsentiert, hinreichend kommentiert und bibliographisch reich dokumentiert dem interessierten Leser zugänglich gemacht zu haben.

IOANNIS VASSIS

Aristoteles Universität Thessaloniki

GARY VIKAN, *Early Byzantine Pilgrimage Art. Revised Edition* (first published 1982). Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications 5, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Trustees for Harvard University 2011, pp. 109. ISBN: 978-0-88402-358-6.

The essay *Early Byzantine Pilgrimage Art* constitutes a revised and considerably enlarged edition of Garry Vikan's *Byzantine Pilgrimage Art* (first published in 1982), published to accompany a small exhibition of pilgrimage art from the early Byzantine period. Its author, Director of the Walters Art Museum in Baltimore, is a distinguished scholar of medieval art, who is considered one of the world's leading experts on the material culture and other aspects of Byzantine pilgrimage. In fact, in the "Preface" to this revised edition, Garry Vikan clearly enumerates some of the facets of pilgrimage addressed in the course of his book, stressing that his primary aim was: "To explore the portable artefacts of eastern Mediterranean pilgrimage from the fifth to the seventh century against the backdrop of contemporary pilgrims' texts and the archaeology of the holy sites" (p. 1). Given that the text has doubled in length as has the number of illustrations, which are high quality and mostly colour, that the author has integrated numerous secondary sources into his argument and striven to place the "world of the early Byzantine pilgrim within the context of late antique magic" (p. 1), and that he compares the analytical evidence he provides on early Byzantine pilgrimage art with data from the later period, there can be no doubt that the revised edition offers a far richer narrative and argument than the original work. What's more, it manages to present this argument in only 109 pages with content of interest to experts and in a style that is also accessible to non-experts.

The book is divided into ten chapters and includes an epilogue. The main part of the book opens with two maps: a general map of the eastern Mediterranean and a detailed map of Palestine; the main place names mentioned in the text are also marked on the maps, helping readers to familiarize themselves from the start with the main regions and places dealt with in the book. Each chapter is divided into further sub-chapters, making the author's argument easier to follow than in the 1982 edition, which lacked them, and rendering easier to grasp the main facets of Byzantine pilgrimage art—meaning, as Vikan states in his “Preface”, the artefacts pilgrims took home from the holy sites, their iconography, their place of manufacture and the purpose of the objects themselves, as well as that of the choice of specific iconographic themes to be represented on them.

The first chapter (“Pilgrims and Pilgrimage”) is meant to serve as an introduction to the book, and explains key concepts to the reader: pilgrimage, pilgrim and pilgrimage art— which is divided between portable pilgrimage artefacts or material “blessings” which the pilgrims took home from the holy sites, and votive artefacts or “thank offerings” that the pilgrims left at the holy sites—, the pilgrims' motivations and the types of shrines and relics. The information is supplemented, as in the 1982 edition, with evidence from primary sources, such as the journeys of the Piacenza pilgrim or of the noblewoman, Egeria. However, in this revised edition, the more constant use of quotations from the Piacenza pilgrim's journey allows for a more complete reconstruction, on the reader's part, of a pilgrimage, with extracts covering every facet of a pilgrimage mentioned above. Additionally, quotations from Theodoret of Cyrhus, Sophronius of Jerusalem and an anonymous author add further information on the pilgrims' characteristics and motivation, as well as the attitude of holy men towards the pilgrims.

Chapter two (“The Pilgrim's Blessing”) serves as an introduction to the next three chapters (“Image-Bearing Blessings”, “The Pilgrim's Belief” and “Four Major Types of Image-Bearing Blessings”), since all these chapters refer particularly to the portable artefacts of pilgrimage, i.e. the “blessings” (*eulogiai*), and illustrate the material culture of early Byzantine pilgrimage. In chapter two, the complex definition of a religious blessing is explained in a very compact but comprehensive way: blessing by contact with a holy person, place or object; blessing by some substance (earth, water, oil etc.) that had previously been in contact with the holy, in which case the

portable objects used to hold and transport this holy substance became of interest to the pilgrims. In the sub-chapter “Function”, an attempt is made to present in a condensed way the various functions the material blessings (“εὐλογίαι”) served. The third chapter, (“Image-Bearing Blessings”) introduces a particular aspect of these blessings, that of images or/and words accompanying the artefact. In this chapter, Vikan uses specific examples of objects to highlight the three main forms of this decoration: a) themes directly related to the origins of the object (he uses the example of the *locus sanctus* scenes decorating a box in the Vatican from the Sancta Sanctorum treasure), b) themes referring directly to the circumstances of the use of each material blessing—the dangers faced by pilgrims travelling by sea, for instance (using the pictures on pilgrim tokens of Saint Phokas and Saint Isidore as examples), and c) themes combining both and referring both “to the circumstances of its origin and to the context of its use by a pilgrim in peril” (using a terracotta “token” of Saint Elisabeth as an example). Still, however useful this chapter may be as a concise introduction to the fifth chapter and the various forms of image-bearing *eulogiai* (“εὐλογίαι”), its division into three separate sub-chapters, each presenting a specific form of material blessing, accompanied by a very brief reference to its correspondence to one of the three general forms of image-bearing, but without any text to link together the presentations of objects which are seemingly very different from one another, may not facilitate reader comprehension. Further on, when commenting on the scene of the “Women at the Tomb” on the box of the Sancta Sanctorum, the decision to omit the comparison included in the 1982 edition with the Monza-Bobbio ampullae, which are well-known for bearing representations of the same scene, actually detracts from the argument. The next chapter (“The Pilgrim’s Belief”) seeks to interpret the pilgrims’ belief in the sacred power of the objects that came into their possession at the holy sites. Based on primary sources, Vikan stresses that material blessings were empowered with sacred power (“δύναμις”) simply by having been in contact with holy relics or substances. He also comments on the pilgrims’ belief that sacred protection could be acquired through the act of mimesis. A useful review of similar rituals and beliefs from the Greek pagan world sheds further light on some of these Christian practices. This chapter is a useful addition to the earlier edition, since it helps to better contextualize the blessings that are examined in greater detail later on along

with their meanings. The fifth chapter (“Four Major Types of Image-Bearing Blessings”) completes what could be considered the first part of the book with a concise but detailed presentation of the four basic examples of early Byzantine image-bearing material blessings: the Simeon tokens, the Menas flasks, the flasks from Asia Minor and the Monza-Bobbio ampullae. These correspond to the four major areas of Christian pilgrimage: Syria, Egypt, Asia Minor and Palestine. The basic characteristics of each example of portable blessing are given along with the latest bibliography and evidence and/or thoughts on their provenance and use.

The chapter “The Question of Authenticity” uses numerous examples from the primary sources to illustrate how the pilgrims perceived the innate power of the material blessing to heal and protect; for the pilgrims, this power was authenticated by the miracles the blessings performed, since they rarely paid attention to concepts of authenticity as we understand them today. The following two chapters (“Iconography and Ritual” and “Iconography, Sacred Power, and Magic”) are based on an analysis of the iconography of both the main forms of portable *eulogiai* and of objects of an amuletic character (such as rings and armbands). The chapters present some interesting interpretations which shed light on: a) the pilgrims’ perceptions, and the ways in which the powers of the portable blessings derived from their material or/and content are further enhanced by their iconography; b) the implied reference to the pilgrim in some representations, which seeks to transfer the blessing’s sacred power to its owner either during their journey through life or during “the passage to the afterlife”; c) the amuletic function of the *locus sanctus* cycle of images (sometimes accompanied by specific phrases) on personal objects; although the objects may not have been portable *eulogiai* (“εὐλογίαι”), they nevertheless served as sources of sympathetic magic through their particular iconography. The structure of this chapter, subdivided as it is into seven sub-chapters, makes the author’s arguments on these issues easier to follow than in the original 1982 edition.

Having analyzed what the pilgrims took with them on their way back from the holy sites, in “The Pilgrim’s votive” the author offers a compact presentation of the second of the two sides of the material culture of pilgrimage: the artefacts the pilgrims left behind as votives (“χαριστήρια”). These could be: a) simple personal objects of value, b) inscriptions of a votive character, c) image-bearing votives: the best-known form of votives,

these could be of various forms and materials. This chapter is considerably enlarged in comparison with the 1982 edition and contains further material evidence on image-bearing votives, introducing a short sub-chapter on pre-Christian votives, like the one on pagan rituals and beliefs addressed further above, and an interpretation of the possible role played by votives in healing pilgrims in incubation centres, given that iconic votives could have acted as intermediaries for the pilgrim's "sacred seeing" (p. 77).

The chapter entitled "Pilgrims, Relics, and Icons" moves away from pilgrims and the material culture of pilgrimage to explore the notion that an icon can hold sacred power by virtue of its "iconographic coincidence" with its "prototype": the holy figure. Vikan's argument hinges on a detailed reference to *acheiropoieta* icons (i.e. icons "not made by human hands") (p.79), specifically in reference to the most famous *acheiropoieton* icon of all: the Mandylion of Edessa. With this chapter, Vikan introduces into his essay a concept central to Byzantine beliefs: that, since "the icon looked the way it ought to look, ... it received the overshadowing of the sacred ... which allowed for the channelling of sacred power anywhere, independent of place-specific relics" (p. 82). This chapter thus serves as a sort of *avant*-epilogue in preparation for the "Epilogue: the Arab Conquest and Beyond", since it tends to unite concepts presented above with the evolving belief that icons, as sacred images, had sacred powers of their own. The iconography of the portable pilgrimage art of later periods, as illustrated by the objects analyzed by the author, clearly shows, as Vikan quite rightly states, this shift "from relic palpability and pilgrim participation to icons and intercession" (p. 87). In a concise way, the author comments on the different characteristics of these later pilgrimages and pilgrimage art: different pilgrimage centres gained importance, fewer holy sites, fewer and lesser varied relics, differences in the iconography of portable pilgrimage artefacts.

The text and illustrations are accompanied by a bibliography separated into primary and secondary sources, illustration credits and an index. The primary sources include references to various revised editions published after 1982, while the secondary sources also take into consideration the numerous pertinent works published after 1982. It is interesting to note that the author has also included works not cited in the text in view of their relevance to the general subject. In this respect, reference to the studies of THOMAS J. KRAUS ("Fragmente eines Amulet-Armbands im British Museum

(London) mit Septuaginta-Psalm 90 und der Huldigung der Magier”, *Jahrbuch der Antike und Christentum* 48-49 [2004-2005], pp. 114-127) and ALICIA WALKER (“A Reconsideration of early Byzantine Marriage Rings” in: S.-R. Asirvatham et al. (eds.), *Between Magic and Religion. Interdisciplinary Studies in Ancient Mediterranean Religion and Society*, New York, Oxford 2001, pp. 149-164) could also have been made, particularly in relation to the eighth chapter regarding groups of rings, armbands and censers featuring the *locus sanctus* cycle of images. Similarly, reference to the study of ANNE VAN DEN HOEK, DENIS FEISSEL AND JOHN J. HERRMANN (“Lucky Wearers: A Ring in Boston and a Greek Epigraphic Tradition of Late Roman and Byzantine Times”, *Journal of the Museum of Fine Arts, Boston* 6 [1994], 41-62) would have been a welcome addition in relation particularly to objects of personal use with inscriptions referring to the health of the wearer and mentioned in Chapter Seven (sub-chapter “Health and Healing”).

The revised edition of *Early Byzantine Pilgrimage Art*, with its considerably extended text which adds to the argument presented in the first edition and its high quality illustrations can and should be used as a concise monograph on the history and art of the early Byzantine pilgrimage. The multiple facets of this complex issue are explored in depth in a fluent and clear style which is accessible even to the non-specialist; both expert and non-expert alike can use this book as a tool for familiarizing themselves with the extremely interesting world of religious belief, magic and the intersections between the two, and for retrieving information relating to more specialized studies, should they wish to delve more deeply into the matter.

ANASTASIA G. YANGAKI,
Institute for Historical Research
National Hellenic Research Foundation

PIOTR Ł. GROTOWSKI, *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*. Translated by Richard Brzezinski. Leiden, Boston: Brill, 2010. Pp. XXV, 483. ISBN 978 90 04 18548 7

The present book is a major work by the Polish author Piotr Grotowski. He has set himself the task of ascertaining to what extent the images of warrior saints reflect the reality and how much Byzantine iconography took into account the actual changes in arms and armour. The work begins with an *Introduction* (pp. 1-18), in which the purpose of the study and the chronological limits are defined. Light is also shed on the present state of research into the cult and iconography of the holy warriors, as well as the Middle Byzantine army. In the first chapter – *Sources* (pp. 19-56), Grotowski discusses the archaeological, written and iconographic sources with which he is well acquainted and makes skilful use of them. The considerable attention given by the author to Byzantine military treatises is fully justified. In the second chapter – *Origins of the Image of the Warrior Saint* (pp. 57-123), Grotowski studies the inception and subsequent evolution of the cult of warrior saints and their typology (on foot and mounted). The third chapter – *Iconography of the Costume and Armour of the Warrior Saints* (pp. 125-312), is the longest. It contains a thorough examination of the body armour and protection for arms and legs of the saintly warriors, the types of shields (circular, oval and almond-shaped), and the costume with various insignia. In the author's conclusion, "Byzantine artists not only repeated classical iconographic motifs, but also actively introduced elements based on contemporary forms" (p. 311). In the fourth chapter – *Weapons in the Iconography of the Warrior Saints* (pp. 313-378), Grotowski reviews various types of shafted weapon (as well as war standards), edged weapon, mace

and bow. He notes correctly the particularly accurate depiction of the sword in Byzantine iconography (p. 377). In the last, fifth chapter *Equestrian Equipment* (pp. 379-398), such as stirrup, saddle with saddlecloth, horse harness and spurs are discussed. The author researches the question of horse armour and ascertains the reasons why it failed to be reflected in Byzantine iconography. These reasons are lack of iconographic tradition, the small number of cataphracts and non-existence of links between warrior saints and cataphract formations. Grotowski's observation to the effect that iconographic traditionalism allowed the introduction of new motifs within the limits of composition, without demolishing the entire structure by bringing in such elements as horse armour, is highly significant (p. 395). In the *Conclusions* (pp. 399-404) the author reviews Byzantine iconography by periods and various schools, and at the same time appraises their rendition of reality. His assertion that the further the artist (or a school of painting) was removed from the imperial centre, the less conservatism is found in his works, is justified.

It should be said unequivocally that Grotowski has good knowledge of the subject and the book is well written. Although, "the author's aim has not been to create a complete catalogue or corpus of preserved works depicting warrior saints" (p. 8), the material considered by him is impressive. Special note should be made of the fact that the author takes into account the countries of the Byzantine οἰκουμένη, where the iconographic tradition came under the influence of Byzantine art. In this respect, the material presented is unprecedented in terms of its comprehensiveness, which should be appraised as a positive example for emulation. In this, the author evinced his broad knowledge in his earlier studies as well¹. Grotowski discusses in detail not only the equipment but the costume of warrior saints as well. His conclusions are basically valid, highlighting the changes in Byzantine iconography in the wake of the real changes occurring in armament as well as the cases in which reality is rendered in an idealized form.

It is natural to come across certain imprecisions and errors in a work of this scope. In some passages the author's interpretation of the text quoted is erroneous. Thus, Grotowski believes that Anna Komnene's well-known statement, *Κελτὸς γὰρ ἀνὴρ ἔποχος μὲν ἀκατάσχετος καὶ κἄν τεῖχος*

1. See P. GROTOWSKI, *The Legend of St. George Saving a Youth from Captivity and its Depiction in Art, Series Byzantina*, I (Warszawa, 2003), 27-77.

διατετρήνειε βαβυλώνιον², refers to the Norman armour: “Normans so solidly armoured that they could break through the walls of Babylon” (p. 50, n. 135). Whereas, Anna has in mind the force of impact of a mounted Norman rather than the level of armouring. From the *Song of Roland*, where triple mail is mentioned, the author draws the erroneous conclusion that in the “West, where two or even three mail-shirts were occasionally worn” (p. 136, n. 48), for which he quotes J. France. While in that passage France explains that “it is equally unlikely that anyone would have worn three full hauberks”³. He also misinterprets A. Hoffmeyer and considers *yelman* as curve-bladed sabre: “the palash and curve-bladed *yelman* were known in Byzantium”, (p. 358, n. 195), though *yelman* is not a type of sabre but a double-edged end of a sabre. On one occasion Grotowski quotes M. Fulford, D. Sim and A. Doig, according to whom a cuirass allegedly has 40 scales or lamellae (p. 134, n. 39), which stems from a misunderstanding, for in the original the authors imply a *lorica segmentata* discovered in Corbridge, which was made of 40 large-sized elongated plates rather than scales or lamellae⁴. A single scale or lamellar cuirass would need many dozens (even hundreds) of scale and lamellar plates.

The following remarks refer basically to the technical characteristics of the armament – a complex question per se, about which there is so far no consensus. In Grotowski’s view, scale armour “provides good ventilation for the body” (p. 133, on p. 312, he repeats that scale was light and well ventilated). It is mail armour that is characterized by good ventilation rather than scale, whose scales are fastened to a lining, being an obstacle to ventilation. The author repeats one widespread error according to which lamellar armour is more flexible than scale, for “absence of the base material ... produces a more flexible type of armour” (p. 133, n. 35). To be sure, the rows of lamellar armour are movable but its plates are fixed immovably in the rows. On the whole it is rather rigid, protecting the body well from

2. *Annae Comnenae Alexias*, ed. D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS [CFHB 40], Berlin 2001, XIII, 8, 3, pp. 405-406 («for a mounted Kelt is irresistible, able to bore his way through the walls of Babylon»: *Anna Komnene, The Alexiad*, transl. E. R. A. SEWTER, revised by PETER FRANKOPAN (London, 2009), 378).

3. J. FRANCE, *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000-1300* (London, repr. 2003), p. 18.

4. M. FULFORD – D. SIM – A. DOIG, The Production of Roman Ferrous Armour, *Journal of Roman Archaeology*, 17 (2004), 197.

arrows and thrusting weapons. In comparison with lamellar, scale armour is more elastic, as its scales are fixed (on base material) mainly on one side⁵. Due to its elasticity, scale armour could be long-sleeved, while the stiffer lamellar was only short-sleeved. In general, the more elastic the armour, the less its resistance to arrows and piercing blows. Mail that is more elastic is most vulnerable to such impact. In this aspect, scale armour is superior to it, while lamellar is better than the latter.

Grotowski believes that on a group of ivory triptychs of the tenth and early eleventh centuries cuirasses with directed upward plates represent scale armour rather than lamellar (p. 135, n. 44). These plates do indeed resemble scales with their characteristic central rib. However, the question cannot be definitively settled. Scale armour is not characterized by plates directed upward and such specimens have not been found anywhere. The argument that it is not lamellar because of “lack of holes for linking the lamellae” (p. 135, n. 44), is weakened if it is borne in mind that even in the case of scale armour, plates directed upward would need a rivet or some fastener so that they should be kept in place. Such fastener is lacking, which points to the master’s error. In my opinion, here the question to which the book is devoted should have come to the fore, i.e. whether this representation conforms to reality. The answer must probably be negative, for the master has confused the realities and we are faced with armour formed of scale plates, designed for ceremonial purposes with large plates and an arrangement characteristic of lamellar (generally, in comparison with lamellar, scales are smaller in size).

One of the central questions of the work under review is the problem of depicting mail armour and the existence of mail in the complex of Byzantine armament. In Grotowski’s view, mail armour was not used in Byzantium, being introduced only under the influence of the crusaders. He takes images rendered through semi-rings or rings for scale armour (pp. 154-61). In his view, mail armour, popular in the Roman army, was not produced in Byzantium because its manufacture took up much time, was heavy and less resistant to arrow and piercing blows (p. 161). None of these explanations are satisfactory: making mail was indeed time consuming, but the bulk of the work could be performed by women, to say nothing of apprentices; as

5. A. N. KIRPICHNIKOV, *Old Russian Arms, Issue 3, Armour, Complete Set of Battle Weapons in the 9th-13th Centuries* (Leningrad, 1971), 18 (in Russian).

compared to other types of armour, mail was not so heavy (the weight of a full hauberk reaching to the knees is 12-14 kg, while short mail weighs 4-5 kg, and in this it is equivalent to scale or lamellar cuirass). As to piercing blows, mail is indeed less resistant to them, yet it has many advantages: mail is the most elastic and comfortable armour, and it protects all parts of the body; mail is more technologically advanced than scale armour and it can be repaired easily in field conditions; it can be fitted and remade easily; one can put it on and remove it without outside help. It is hard to conceive that the Byzantine army neglected such armour since the tradition of making it already existed in the empire. It is more probable that we are dealing with an iconographic problem. The problem with depicting mail did exist in Orthodox art, as the Georgian example may prove. Georgian narrative sources and documents mention mail over the centuries and are backed up by archaeological evidence, establishing the existence of mail armour beyond doubt. Nevertheless, Georgian iconography follows that of Byzantium, and mail is rendered in the shape of scales. Obviously, the matter lies precisely in the iconographic tradition rather than in the non-existence of mail armour. On p. 136 Grotowski lists the frescos of twelfth century warrior saints: St George on foot and on horseback, St Nestor, St Christopher, St Procopios, St Theodore Teron from Holy Anargyroi in Kastoria, St George from Panagia Phorbiotissa (Asinou, Cyprus) and St George from Kurbinovo (FYROM), whose armour the artist presents as closely fitting the body. Grotowski believes that here armour formed of small-sized scales is depicted (p. 135). Scale armour, with a leather or fabric backing cannot fit so closely to the body. This is feasible only in the case of mail armour (that has no lining). To account for such an outline as being due to scale armour worn over muscled cuirass (p. 136), does not seem satisfactory. As the author himself notes correctly, the manufacture of muscled cuirass must have ceased in the sixth century (p. 132), and if it was still depicted, the reason was its ceremonial nature and iconographic tradition. Had the artist wished to depict the cuirass, he would have shown it from above, which would have been more natural. In general, I do not think it right to perceive scales wherever the structure of armour is rendered through semi-rings, and especially full rings. In this connection I note G. Baranov's observation that the raised arm of St. George of Panagia Phorbiotissa still has the semi-rings directed downward,

which would be impossible in the case of scales, and therefore it points to mail⁶. As to the full ring, it rules out scales and must convey only mail.

Generally speaking, the perception of images is rather individual. Thus, the author believes that in Skylitzes's miniature "Thomas the Slav's horse is depicted with scale armour covering its body" (pp. 139, n. 60; 395). In my view, a studded horse is depicted here rather than the horse armour. This view is supported by the fact that the so-called scales goes nowhere beyond the outline of the horse, which should have been the case with armour.

We may be more precise in the case of *crux hastata*. Grotowski links the emergence of cross-tipped lance in Byzantine iconography to Constantine the Great's vision of a cross before the battle with Maxentius, and concludes: "Hence, the recent reconstructions of the *crux hastata* as an actual item of equipment of the Early Byzantine army should be rejected outright" (p. 337). Rejecting the existence of *crux hastata* does not seem justified. At any rate, we have the evidence of Bar Hebraeus on Georgian envoys entering Mosul in 1161 with crosses attached to the top of their spears⁷. Here too, iconography appears to reflect reality. Obviously, cross-tipped spears must have been created first in Byzantium and then in Georgia.

Finally, though this does not refer to any error, I shall touch on the provenance of the term *clibanarius*. Along with others, Grotowski considers that it "was probably borrowed by the Byzantines from Persian *grivpan* meaning neck protector" (p. 126, n. 4). However, there exists a different view as well, deriving the word *clibanarius* from the greek κλίβανος, oven⁸, used in Roman army and pointing to the situation in which a heavily armed rider found himself in hot weather⁹. The rider and the horse, both in heavy

6. G. V. BARANOV, Three types of λωρίδια of Constantine Porphyrogenitus and armour of saint warriors on steatite icons from the excavation of medieval Chersonese, *Materials in the Archaeology and History of Ancient and Medieval Crimea*, Issue II (2010), 199 (In Russian).

7. *The Chronography of Gregory Abu'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus*, translated from the Syriac by ERNEST A. WALLIS BUDGE, vol. I (London, 1932), pp. 286-7.

8. A. D. H. BIVAR, Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier, *DOP* 26 (1972), 277-8, n. 28. The Greek word κλίβανος means a closed pot resembling an oven, in which bread was baked. J. W. EADIE, The Development of Roman Mailed Cavalry, *The Journal of Roman Studies*, 57 (1967), 169.

9. P. CONNOLLY, *Greece and Rome at War* (London, 1981) 257.

armour, “were cooked alive” as it were in the scorching sun. A term of similar content was used in Persia to denote the heavy equipment of a cavalryman. A synonym of the Latin *clibanarius* was the Persian word *tanurig*, meaning “oven” and here, too, conveying the state of a heavily armed warrior in the heat¹⁰. *Tanurig*, as well as *clibanarius*, literally meant an “oven man”¹¹. An example in support of this statement can be quoted from Georgian use. In Georgian a heavily equipped warrior and the armour of his horse and an oven are denoted by a word of the same stem: *torn-i* is armour, and at the same time *torn-e* is an oven for baking bread. A word of the same dual meaning – armour and oven – denoting a warrior mounted on an armoured horse was used in the armies of Rome and Persia. Semantically, *torni* is clearly of the same construction as *clibanarius* and *tanurig*. In imitation of Romans and Persians it became established to denote the warrior’s heavy equipment. Hence, there must be no doubt that the term *clibanarius* has originated from the greek word for oven.

Regrettably, there are a number of misprints in the book, e. g. *Baubin* instead of *Babuin* (p. 5, n. 17), *Византийская армя* instead of *Византийская армия* (p. 15, n. 57), *cotemporaneous* instead of *contemporaneous* (p. 111, n. 178), *since* is repeated twice (p. 157), *Klivanion revisted* instead of *Klivanion revisited* (p. 419), *Dithart* instead of *Diethart* (p. 420).

Notwithstanding these errors, they are all secondary and do not belittle the merit of the book. The author has coped splendidly with his task and his work shows well when and to what extent we should trust Byzantine iconography in reconstructing the arms and armour of the time under review. Grotowski’s work is a highly significant book for the study of Byzantine armament.

MAMUKA TSURTSUMIA
Tbilisi, Georgia

10. MANOUCHEHR MOSHTAGH KHORASANI, *Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period* (Tübingen, 2006), 277.

11. D. NICOLLE, Jawshan, Cuirie and Coats-of-Plates: An Alternative Line of Development for Hardened Leather Armour, in *A Companion to Medieval Arms and Armour*, ed. by D. NICOLLE (Woodbridge, 2002), 182-3. It is interesting to note that the stem *jush* of the Persian term for armour *jawshan*, in addition to “breast”, meant “heat” as well. *Ibid.*, 183, n. 24.

A. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, *Τὰ δημόσια ἀρχεῖα σὴν ρωμαϊκῇ Αἴγυπτο*, διδακτορικὴ διατριβή, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Ἀθῆναι 2012, pp. 472 (3 maps and 4 photographs of papyri included). ISBN 978-960-8351-61-5

The book under review is the published version of the author's doctoral thesis, which was submitted to the Department of Archives and Library Science of the Ionian University in 2003. Its subject is public archives in Roman Egypt, a fundamental institution of public administration in that era.

The book is initiated by a short foreword, in which the author explains how he made the choice of his topic, defines the term "archive", offers a brief summary of contents and makes certain acknowledgements. After three lists of bibliographical abbreviations, editions of papyrical archives and editorial signs, the main text begins. It is divided in two parts:

The first chapter of the first part deals with the institutional frame of public archives in Roman Egypt. Their organization was based, without major changes, on the pre-existing archival system of the Ptolemaic period, which in turn had succeeded that of the Pharaonic era. In this chapter there is a synthesis and a critical appreciation of the existing literature, with a view to painting a complete picture of the institution of public archives in Roman Egypt, while the parallel examination of textual sources has helped the author to locate wrong interpretations or even references. Furthermore there were sources detected, which had never been studied until now.

After a short description of the administrative system of Roman Egypt, the author illustrates the functions of each kind of archive and the duties of the several civil servants employed therein in a detailed and fully documented way. There are chapters elucidating the operations of the local archives and officers, such as the *γραφεῖα*, the *ἀγορανομεῖα*, the

μνημονεία, the *βιβλιοθήκη δημοσίων λόγων*, the *βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων*, the *χωρική βιβλιοθήκη*, the *συναλλαγματογράφοι*, the *βιβλιοφύλακες*, the *ἀμφοδογραμματεὺς* and the *βασιλικογραμματεῦς*, but also others depicting the central archives of Alexandria, such as the *καταλογεῖον*, the *διαλογή*, the *Ναναῖον*, the *Ἀδριανεῖον*, the *βιβλιοθήκη ἐν Πατρικοῖς* and the *ἡγεμονική βιβλιοθήκη* (the prefect's archive), as well as their officers, such as the *ἀρχιδικαστής*, the *ἀπολογισταὶ γραμματεῖς*, the *εἰκονισταί*, the *νομογράφος ἀγορᾶς*, the *ἀρχιταβλᾶριος* and the *ἐπίτροπος βιβλιοθηκῶν*. The author also explains the procedure by which a document could be transformed into a public one (*δημοσίωσις*), the rules and limitations governing contracts and the measures taken against forgery.

The second chapter of the first part similarly makes a complete synthesis and critical evaluation of the archival system in Rome itself, in order to stress the similarities as well as the differences with the system valid in Egypt. This kind of comparison is unprecedented by the existing bibliography.

A distinction is made between the period of the *res publica* and that of the *principatus*. In the former period we encounter the *aerarium*, the *plebei* archive, several archives located in temples, the *pontifices'* archive, the *tabularium*, the *tabularium coloniae* and the private archives of the powerful noble families (*tablina*). In the latter period we come across the central imperial archive (*tabularium/sanctuarium Principis/Caesaris*), the secret personal archive of the Emperor (*sacrarium/secretarium*), the *Consistorium's* archive, several archives serving the imperial bureaucracy (mainly the *a memoria* archive), archives pertaining to financial matters and services, the provincial archives, the military archives and finally the municipal archives (the *commentarii* of the *decemprimi*).

The conclusion of the above analysis is that the Romans did not apply a uniform archival system over all of their dominion, but they adopted the local systems, provided the latter ensured control of power and smooth administration of the provinces. The archives in Egypt were divided in more categories than those in Rome and they performed more functions. In Rome archives rather formed a permanent deposit of public documents and had little to do with citizens' transactions, either among themselves or with the state.

The first chapter of the second part makes the distinction among private, public and mixed archives, as this distinction has not always been

clear. After a list of the diverse sources of the archives' names and the classification of the different types of documents under the headers 'private' and 'public' document respectively, the author elucidates the meaning of each of the three categories in Roman Egypt systematically and thus, unlike any other scholar up to now, offers a means to avoid confusion and characterize each archive accurately. The chapter is concluded by the analysis of two representative specimens of mixed archives, namely the archives of Aurelius Isidorus (late 3rd - early 4th cent. AD) and Flavius Abinnaeus (4th cent. AD).

The second chapter of the second part, which is the most extensive one in the book, presents eight published public archives of the Roman period, mainly aiming at examining their typology, which is investigated in a systematic and methodical way for the first time. The reason why these specific archives have been chosen is that they are adequately complete and well preserved. Their contents are mainly or exclusively financial. These eight archives belonged to the notarial office of Tebtunis and Kerkesouchon Oros (1st cent. AD), the public record office of Theadelphia (2nd cent. AD), the public record office of Karanis (second half of 2nd cent. AD), the Soknobraisis' temple in Bacchias (late 2nd - early 3rd cent. AD), the senate of Polydeukia (early 3rd cent. AD), the assembly of Hermoupolis (second half of the 3rd cent. AD), the corn dole service of Oxyrhynchus (late 3rd cent. AD) and finally the assembly of Oxyrhynchus (late 3rd - early 4th cent. AD). Each archive is preceded by a brief and enlightening introduction concerning its date and origin, the operations of its bearer and the kinds of documents it contains. Afterwards the typology of the documents is analyzed extensively. Documents are classified in categories and they are subsequently subject to a document by document scrutiny.

The main conclusions of the second part are as follows: There was an extensive bureaucracy and several cases of corruption. Civil servants often tried to make personal profit of their duties. An elaborate and developed system of notary deeds existed and wide use of copies was made, in order to safeguard and secure the parties involved. There were templates for all kinds of documents. The archives of lower level, namely the local ones, carried out more legal transactions and thus they were richer in number of documents. All transactions, especially fiscal ones, were strictly controlled by the state. Equally strict control was exercised upon temples and priests

of the Egyptian religion. Even lower subjects could address a petition to high authorities, even the prefect himself, without any intervention of local officers. Many documents refer to marriage, divorce and dowry, revealing the upgraded social status of women. Professional guilds were very strong and strictly organized. Documents were written almost exclusively in Greek with the exception of very few Demotic and Latin ones.

The detailed investigation of the aforementioned archives is followed by an appendix of complete texts, small extracts of which can be found mainly in the second chapter of the second part. Finally, a glossary follows, covering the archives under examination, as well as other archives which needed to be studied by the author; its originality lies in the fact that it also includes explanations of entries, or entries missing even from the recent supplement of the *Oxford Greek-English Lexikon*, by Liddell, Scott et al. (1996).

The book is concluded by a series of useful tables: Symbols and abbreviations used by the scribes of papyri, the nomes of Egypt, the Egyptian months and their Macedonian, Roman and modern equivalents, Roman emperors up to the year AD 305 grouped by dynasties and finally a short chronological table displaying the history of Roman Egypt.

The last pages are covered by a well updated bibliography, a summary in English, an outline depicting the operation of the archival system in Roman Egypt, three maps of Roman Egypt, four plates with photographs of papyrial texts and finally very rich indexes of emperors, kings, deities, nations, months, temples, archives, institutions, historical events, place names, personal names, administrative terms, legal terms, financial terms and different sorts of taxes.

In conclusion, Dr. Anagnostou's treatise is a remarkable work from many aspects. It is a valuable source of information both for specialists and for the educated public in general. Based on original textual sources it elucidates the administration of Egypt, a country strongly influenced by Greek language and civilization, even under Roman rule, and offers to Greek readers a means of access to a very important period of Greek history, which is almost neglected by the official school timetable in modern Greece. From this point of view it is a dissertation no library, either public or private, should miss.

ΕΦΣΤΑΘΙΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΥ
Athens

A. GIANNOULI – E. SCHIFFER (εκδ.), *From Manuscripts to Books. Proceedings of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts (Vienna, 10-11 December 2009)* / *Vom Codex zur Edition. Akten des internationalen Arbeitstreffens zu Fragen der Textkritik und Editionspraxis byzantinischer Texte (Wien, 10.-11. Dezember 2009)* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 431 / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 29), Βιέννη 2011, σελ. 217. ISBN 978-3-7001-7132-4

Το κομψό αυτό βιβλίο προέκυψε, όπως δηλώνεται και στον τίτλο του, από μια διήμερη συνάντηση εργασίας στο Ινστιτούτο (πλέον Τμήμα) Βυζαντινών Σπουδών της Ακαδημίας Επιστημών της Βιέννης το 2009, σε συνδιοργάνωση με το Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου. Στη συνάντηση αυτή συμμετείχαν δώδεκα ερευνητές με ισάριθμες ανακοινώσεις, από τις οποίες εδώ δημοσιεύονται οι εννέα. Αντικείμενο των εργασιών υπήρξε, κατά τρόπο ασυνήθιστο όσο και αξιέπαινο, η εκδοτική πρακτική για τα λόγια πεζά βυζαντινά κείμενα, καθώς για τη δημόδη λογοτεχνία έχουν ήδη υπάρξει ανάλογες προσπάθειες. Στόχος της συνάντησης, και φυσικά του βιβλίου, υπήρξε η παρέμβαση στις τρέχουσες συζητήσεις για δύο κυρίως θέματα που έχουν από καιρό εγερθεί χωρίς όμως να έχει υπάρξει γενική συμφωνία ανάμεσα στους φιλόλογους-εκδότες, αυτά της ορθογραφίας και της στίξης των κειμένων. Τα συγκεκριμένα θέματα ίσως ακούγονται σχολαστικά σε μη φιλόλογους, τα ζητήματα όμως που ανακύπτουν έχουν σημαντικές επιπτώσεις στον χώρο της εκδοτικής. Η λύση που κάθε φορά προκρίνεται από τον εκδότη σε σχετικά προβλήματα έχει άμεσες συνέπειες για το μεσαιωνικό κείμενο, την κριτική αποκατάσταση, έκδοση και παρουσίασή του και, οπωσδήποτε, για την ορθή κατανόησή του από τους σύγχρονους

αναγνώστες. Με άλλα λόγια, το αποτέλεσμα των εκδοτικών επιλογών και στα περιφερειακά αυτά ζητήματα επηρεάζει την επίτευξη του τελικού στόχου της εκδοτικής, που είναι η προσέγγιση του κειμένου όπως αυτό προέκυψε από το χέρι του συγγραφέα (*manus scriptoris*).

Το βιβλίο δομείται ως εξής: πρόλογος, πρόγραμμα της συνάντησης, κατάλογος πινάκων, συντομογραφίες, αγγλική εισαγωγή, μελέτες κατ' αλφαβητική σειρά των συγγραφέων, γραμμένες κυρίως στη γερμανική (έξι στον αριθμό) αλλά και από μία στην αγγλική, γαλλική και ιταλική γλώσσα, επίλογος, βιβλιογραφία, ευρετήρια, κατάλογος συμμετεχόντων. Οι πίνακες, εβδομήντα στον αριθμό, που αντιστοιχούν σε τέσσερα άρθρα (των Δενδρινού, Gastgeber, Noret και Panteghini) και καταλαμβάνουν το ένα τρίτο της έκτασης του βιβλίου, παρέχουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη να ελέγξει την επιχειρηματολογία και τα συμπεράσματα των συγγραφέων. Κάθε μελέτη συνοδεύεται από κατατοπιστική αγγλική περίληψη. Στη συνέχεια παρουσιάζω μόνο το γενικό θέμα της κάθε εργασίας.

Η εισαγωγή (σελ. 17-24), γραμμένη από την συνεκδότρια του τόμου Α. Γιαννούλη, παρουσιάζει τα προβλήματα εκδοτικής πρακτικής που απασχόλησαν τους συνέδρους, κυρίως αυτά της στίξης και του τονισμού και εν γένει της ορθογραφίας. Παρέχει επίσης κατατοπιστικά στοιχεία για την έως τώρα μελέτη τους, δίνοντας έμφαση στο θέμα της στίξης. Ο Χ. Δενδρινός (σελ. 25-39 και πίνακες στις σελ. 40-53) εξετάζει παλαιογραφικές και κειμενικές όψεις ενός αυτόγραφου κώδικα του Ιωσήφ Βρουννίου και του Μακαρίου Μακρή, του D 268 του Κέντρου I. Dujčev της Σόφιας (πρώην Μονής Εικοσιφοινίσσης). Στη μελέτη περιλαμβάνονται παρατηρήσεις για την πρακτική του συλλαβισμού στο χειρόγραφο και τον τονισμό του εγκλιτικού τέ (σελ. 32-33). Ο Chr. Gastgeber (σελ. 55-65 και πίνακες στις σελ. 66-78) ασχολείται με θέματα τονισμού, στίξης και δομής των περιόδων (διάρρηση σε κώλα) στα χειρόγραφα Vindob. hist. gr. 47 και 48, που διασώζουν τον Κώδικα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, σε σύγκριση και με την ακολουθούμενη μέθοδο στην έκδοση του Κώδικα. Μολονότι δεν πρόκειται για λογοτεχνικά κείμενα, η εξέταση των σχετικών πρακτικών των γραφών είναι σημαντική για τους λόγους που εκτίθενται αναλυτικά στην εισαγωγή της μελέτης. Η Α. Γιαννούλη (σελ. 79-84) παρουσιάζει τη στίξη των τεσσάρων ερμηνευτικών διδασκαλιών του Λέοντος Βαλλιανίτου στον *codex unicus Escor. Y-II-10* και τη στενή σχέση

της με τον πεζογραφικό ρυθμό των κειμένων αυτών. Χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα παραδείγματα από διαφορετικά είδη λογοτεχνικών (με την ευρύτερη έννοια) κειμένων, η K. Metzler (σελ. 85-92) υπογραμμίζει τη σημασία του ακριβούς εντοπισμού των βιβλικών χωρίων και της παραπομπής σε αυτά στα υπομνήματα πηγών των κριτικών εκδόσεων. Επιπλέον, επισημαίνει την ανάγκη μεταφράσεων, οι οποίες θα αποδίδουν το πλήρες νόημα των εν λόγω χωρίων στο νέο τους συγκεκριμένο. Ο J. Noret (σελ. 93-96 και πίνακες στις σελ. 97-126) μελετά τα ειδικά ορθογραφικά σημεία, όπως η υπογεγραμμένη και η απόστροφος, καθώς και τις ορθογραφικές ιδιαιτερότητες που παρατηρούνται στην αντιγραφή από τον Γεώργιο Κύπριο έργων του Μαξίμου του Ομολογητή στον κώδ. Monac. gr. 225. Ο S. Panteghini (σελ. 127-162 και πίνακες στις σελ. 163-174) εξετάζει λεπτομερώς τη στίξη του κώδικα Vindob. hist. gr. 8, του codex unicus της Εκκλησιαστικής Ιστορίας του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, και τη συσχετίζει με τη θεωρία περί στίξης του Διονυσίου του Θρακός. Ο D. R. Reinsch (σελ. 175-184), με τον χαρακτηριστικό τίτλο “Παλινωδίες ενός εκδότη”, επανέρχεται στις παλαιότερες κριτικές εκδόσεις που είχε ο ίδιος ετοιμάσει, αυτές του Ματθαίου Εφέσου, του Κριτοβούλου του Ιμβρίου και της Άννας Κομνηνής, για να επισημάνει επί τη βάση συγκεκριμένων χωρίων τις διαφορετικές πρακτικές σε θέματα ορθογραφίας και στίξης που θα ακολουθούσε σήμερα. Επιπλέον, παρουσιάζει την επίδραση της νέας προσέγγισης στην κριτική έκδοση που επεξεργάζεται, αυτή της Χρονογραφίας του Ψελλού. Η E. Schiffer (σελ. 185-191) εξετάζει τους κώδ. Barocci 131 και Coislin 278, φορείς της παράδοσης των έργων του Πατριάρχη Γερμανού Β΄, εστιάζοντας την προσοχή της προπάντων αλλά όχι αποκλειστικά σε έναν λόγο του, κυρίως ως προς θέματα ορθογραφίας και στίξης. Αντιβάλλει επίσης τους κώδικες προς την παλιά έκδοση του Σπ. Λαγοπάτη. Ο R. Tocchi (σελ. 193-206) μελετά συγκριτικά με βάση αποσπάσματα τη στίξη κωδίκων της Παλαιολογείου εποχής, κατά κύριο λόγο ορισμένων Βατοπεδινών χειρογράφων που παραγγέλθηκαν από τον Ιωάννη Σ΄ Καντακουζηνό και εγγράφων που γράφτηκαν από τον Μιχαήλ Κλωστομάλλη, και την αντιβάλλει με τη στίξη που χρησιμοποιήθηκε στις σύγχρονες εκδόσεις. Τέλος, ο D. R. Reinsch (σελ. 207-208) συνοψίζει τη θεματική και τα αποτελέσματα της συνάντησης.

Η χρησιμοποιούμενη δευτερεύουσα βιβλιογραφία, συγκεντρωμένη στο τέλος του τόμου (σελ. 210-213), είναι εξαιρετικά χρήσιμη,

γιατί καλύπτει με επάρκεια τα θέματα στίξης και ορθογραφίας, συμπεριλαμβανομένου του τονισμού, και μπορεί να χρησιμεύσει ως οδηγός για όποιον θα ήθελε να ασχοληθεί με αυτά. Ταυτοχρόνως δίνει μια καλή εικόνα της σχετικής επιστημονικής ενασχόλησης κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

Από την προηγηθείσα σύντομη επισκόπηση της θεματικής των μελετών καθίσταται φανερό ότι οι ερευνητές, που ανήκουν σε διαφορετικές γενιές αλλά τους ενώνει το κοινό και διαπιστωμένο ενδιαφέρον τους για την εκδοτική των λόγιων βυζαντινών κειμένων, ασχολούνται με ευρύ φάσμα κειμένων και χειρογράφων, από τον ενδέκατο αιώνα ως και την Παλαιολόγεια εποχή. Κατά δήλωση των συγγραφέων, στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι μελέτες έχουν προκύψει από κριτικές εκδόσεις ευρισκόμενες σε εξέλιξη (Gastgeber, Γιαννούλη, Metzler, Panteghini, Reinsch, Schiffer) και παρουσιάζουν τον εκδοτικό προβληματισμό. Κατά βάση, επομένως, πρόκειται για την εξέταση συγκεκριμένων περιπτώσεων (case studies), κάτι απολύτως απαραίτητο προκειμένου να αναχθούμε κάποια στιγμή στο μέλλον σε σύνθεση με την εξαγωγή ευρέως αποδεκτών συμπερασμάτων. Η προβληματική που αναπτύσσεται στις μελέτες και η μεθοδολογία που ακολουθείται οδηγούν γενικά σε ορθές παρατηρήσεις και συμπεράσματα. Η επίδραση των εκδοτικών πρακτικών που εφαρμόζονται κυρίως, αλλά όχι μόνο, στη γνωστή σειρά *Corpus Christianorum* δηλώνεται επανειλημμένως. Γίνονται συχνές αναφορές στα σχετικά βασικά άρθρα του J. Noret, του οποίου οι παρατηρήσεις επιβεβαιώνονται σε μεγάλο βαθμό (π.χ. σελ. 190). Τόσο ο ίδιος ο J. Noret όσο και ο D. R. Reinsch, που έχουν δημοσιεύσει σημαντικές μελέτες για τις υπό εξέταση πλευρές της εκδοτικής, στην εισαγωγή των εδώ μελετών τους διατυπώνουν περιεκτικές και ανακεφαλαιωτικές απόψεις για τη σημασία που πρέπει να δίνεται σε θέματα στίξης και ορθογραφίας με βάση την πρακτική των χειρογράφων και για την ανάγκη να εγκαταλειφθεί η γενικευμένη πρακτική του εικοστού αιώνα που ισσπέδωνε τις μεσαιωνικές γραμματικές αυτές ιδιαιτερότητες προς τις σύγχρονες πρακτικές, διαφοροποιούμενη από την πρακτική του δέκατου ένατου αιώνα, που ήταν πλησιέστερη προς αυτή των χειρογράφων. Η πρακτική των χειρογράφων οφείλει πράγματι να υιοθετείται σε περιπτώσεις αυτογράφων, αλλά όχι μόνο σε αυτές. Όπως αποδεικνύει ο Tocci, και τα χειρόγραφα επαγγελματιών γραφέων είναι εξίσου προσεγμένα ως προς τα υπό εξέταση θέματα και

πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν. Αλλά και η Γιαννούλη τονίζει τη χρονική εγγύτητα προς τον αρχέτυπο και την αξιοπιστία του σημαντικού κώδικα με τον οποίο ασχολείται. Τα συμπεράσματα αυτά με βρίσκουν απολύτως σύμφωνη και παραπέμπω στην εισαγωγή της κριτικής μου έκδοσης των Ομιλιών του Λέοντος Σ΄ για τον βασικό κώδικα των Ομιλιών, που αν και δεν είναι αυτόγραφος είναι εντελώς αξιόπιστος σε θέματα στίξης και ορθογραφίας¹. Στο βιβλίο υπάρχει επίσης μια καλοδεχόμενη θεωρητική προσέγγιση από τον Panteghini, που, όπως αναφέρθηκε, ανατρέχει στη γραμματική του Διονυσίου του Θρακός για να διαπιστώσει την ισχύ της στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Απαντώνται επίσης σε κάθε μελέτη εξαιρετικά χρήσιμες διαπιστώσεις για τις πρακτικές των (συγ)γραφέων, τις οποίες δεν χρειάζεται να επαναλάβω εδώ και οι οποίες συγκλίνουν σε γενικές γραμμές. Οι διαπιστώσεις αυτές μπορούν, επομένως, να χρησιμεύσουν ως υπόβαθρο σε μελλοντικές κειμενικές εκδόσεις, αφού φυσικά ελεγχθούν μέσω της εξέτασης των εκάστοτε χειρογράφων. Ως εκδότρια, έχω ήδη με τη σειρά μου διαπιστώσει την ισχύ τους κατά την έκδοση που προανέφερα και παραπέμπω στη σχετική εισαγωγή².

Ένα άλλο ενδιαφέρον θέμα του βιβλίου αποτελεί η μετρομημένη αλλά σαφής αναφορά (από τους Δενδρινό, Gastgeber και Γιαννούλη) σε ηλεκτρονικές εκδόσεις ως μελλοντική νέα παράμετρο στην εκδοτική των κειμένων, οι οποίες αφενός θα ανανεώνονται από τον εκδότη με νέο υλικό μέχρι την ολοκλήρωση της εκδοτικής προσπάθειας και αφετέρου θα παρέχουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη να διαπιστώνει με δικές του ενέργειες τη μαρτυρία των χειρογράφων για τα θέματα που τον απασχολούν. Ήδη η γνωστή ηλεκτρονική έκδοση του σιναϊτικού κώδικα της Βίβλου αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση. Τέλος, σε έναν άλλο τομέα, η στενή σχέση της στίξης των χειρογράφων με τον πεζογραφικό ρυθμό καθίσταται φανερή στον σχετικό πίνακα που παραθέτει η Α. Γιαννούλη.

Σε επιμέρους σημεία μπορεί κανείς βέβαια να εκφράσει κάποιες επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις. Μια τέτοια περίπτωση αφορά στην πρόταση για μη χρήση του κόμματος πριν από το *καί* σε περιπτώσεις που κατά τη γνώμη μου επιβάλλεται, όχι μόνο γιατί αυτό (ή ισοδύναμο σημείο στίξης) απαντάται στα χειρόγραφα, αλλά προπάντων γιατί η παρουσία του

1. T. ANTONOPOULOU, *Leonis VI Sapientis Imperatoris Byzantini Homiliae* (Corpus Christianorum, Series Graeca, 63), Turnhout 2008, σελ. ccxxiii.

2. Ο.π., σελ. ccxxiii-ccxxviii.

διευκολύνει την κατανόηση του κειμένου και ενδεχομένως βοηθά στην αποφυγή παρανοήσεων. Αναφέρομαι για παράδειγμα σε δύο χωρία του Θ. Μετοχίτη, για τα οποία ο R. Tocchi (σελ. 199, 201: “Beispiel 3”) θεωρεί ότι δεν χρειάζεται απαραίτητως να παραμείνει στην έκδοση η στίξη του χειρογράφου πριν από το *καί*. Στο ένα χωρίο διαφωνεί με τον εκδότη του κειμένου, ο οποίος χρησιμοποιεί κόμμα (πριν το *καί μήν*), στο άλλο συμφωνεί μαζί του στην απουσία του κόμματος (πριν το *καί ῥᾶον*). Ο λόγος που θεωρώ ότι και στις δύο περιπτώσεις το κόμμα χρειάζεται, είναι γιατί προηγείται άλλο *καί* που συνδέει άλλους όρους, και ο (συγ)γραφέας επιθυμούσε να υποδείξει στον αναγνώστη ότι τα δύο *καί* δεν λειτουργούν παρατακτικά. Μια άλλη περίπτωση αφορά στο υπόμνημα πηγών, όπου σε αντίθεση με τα υποστηριζόμενα στη σελ. 85, δεν θεωρώ ότι πρέπει να δίνεται παραπομπή για κάθε μεμονωμένη λέξη βιβλικής προέλευσης, κάτι που ειδικά για τη θεολογική γραμματεία θα καθιστούσε υπερβολικά βαρύνει και δύσχρηστο το υπόμνημα, αλλά μόνο όταν πρόκειται για συνδυασμό τουλάχιστον δύο λέξεων σε συγκεκριμένο συναφές με αυτό της πηγής, μια τακτική που προσωπικά ακολούθησα στην προαναφερθείσα έκδοση των Ομιλιών του Λέοντος C’.

Το βιβλίο είναι καλά επιμελημένο και μόνο σε λίγες περιπτώσεις θα ήταν ευκαταίεες κάποιες διορθώσεις, όπως για παράδειγμα στη σελ. 23, όπου θα προτιμούσα “Ancient Greek” (αντί για “Greek”) “and Byzantine texts”, ή στη σελ. 92 (“Summary”, 4 φορές) Bible με κεφαλαίο το αρχικό γράμμα.

Εν κατακλείδι, πρόκειται για ένα εξαιρετικά χρήσιμο βιβλίο για θέματα κυρίως στίξης και ορθογραφίας αλλά και συναφών εκδοτικών προβλημάτων. Η ανάγκη για περαιτέρω διερεύνησή τους είναι προφανής. Η εκδοτική πρακτική των μεσαιωνικών ελληνικών και λατινικών κειμένων βρίσκεται μάλιστα στο επίκεντρο του τρέχοντος σουηδικού προγράμματος *Ars edendi*. Σε τόμο που κυκλοφορήθηκε πρόσφατα στο πλαίσιο του διατυπώθηκαν ήδη εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις: αφενός η του D. R. Reinsch, στην κατεύθυνση που προαναφέρθηκε, αφετέρου η του B. Bydén, στην αντίθετη, παραδοσιακή κατεύθυνση³. Φαίνεται ότι η

3 A. BUCOSSI – E. KIHLMAN (εκδ.), *Ars Edendi. Lecture Series*, τόμ. II (Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensia, 58), Στοκχόλμη 2012, όπου (σελ. 131 κ.εξ.) τα άρθρα του Reinsch “What Should an Editor do with a Text like the *Chronographia* of Michael Psellos?” και του Bydén “Imprimatur? Unconventional Punctuation and Diacritics in Manuscripts of Medieval Greek Philosophical Works”.

καθιέρωση γενικευμένης πρακτικής για όλα τα εκδοτικά θέματα θα είναι μάλλον αδύνατη στο άμεσο μέλλον. Παρόλα αυτά, το εδώ κρινομένο βιβλίο καθιστά σαφές ότι κανείς εκδότης δεν μπορεί να αγνοεί πλέον, ηθελημένα ή αθέλητα, τη σχετική προβληματική και να μην τη λαμβάνει υπόψιν στη συγκρότηση του κειμένου.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Αθηνών

ANTJE BOSSELMANN – RUICKBIE, *Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts. Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde* [Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend. Hsgb. von BEAT BRENK, JOHANNES G. DECKERS, ARNE EFFENBERGER, FRANZ ALTO BAUER. Reihe B: Studien und Perspektiven. Bd. 28], Reichert Verlag, Wiesbaden 2011, 420 σσ. +832 εικ. ISBN 978-3-89500-717-0

Το βιβλίο αυτό βασίζεται κατά μεγάλο μέρος στη διδακτορική διατριβή της συγγραφέως του, η οποία εγκρίθηκε το 2006 από το Πανεπιστήμιο της Βόννης (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn) και διακρίθηκε με τα βραβεία «Juliana-Anicia-Preis 2007» και «Dr. Walther-Liebehenz-Preis 2008». Πρόκειται για μια ιδιαίτερα διεξοδική μελέτη 256 μεταλλικών κοσμημάτων τα οποία επιλέχθηκαν προς μελέτη με κριτήριο τη δυνατότητα ασφαλούς χρονολόγησής τους στη μεσοβυζαντινή περίοδο (9ο – αρχές 13ου αι.). Τα έργα αυτά είναι ανασκαφικά ευρήματα από τη Βουλγαρία και την Ελλάδα καθώς και μουσειακά αντικείμενα των οποίων οι επιγραφές, τα μονογράμματα ή τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά μπορούν να αποτελέσουν ασφαλείς χρονολογικές ενδείξεις.

Το βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο, συνθετικό τμήμα του, διαρθρώνεται σε οκτώ ενότητες:

I. «Εισαγωγή». Αναφέρεται στο υλικό της μελέτης, στη δομή και τη μεθοδολογία της, σε θέματα ορολογίας και στην έως τώρα πρόοδο της σχετικής έρευνας.

II. «Το μελετώμενο υλικό». Η ενότητα αυτή περιλαμβάνει επτά κεφάλαια στα οποία α) καθορίζονται τα κριτήρια επιλογής των προς μελέτη έργων, β) μελετώνται διεξοδικά τέσσερις θησαυροί, γ) γίνεται

αναφορά στα ανασκαφικά ευρήματα της Κορίνθου και σε συγγενή τους – άγνωστα στην επιστήμη – κοσμήματα στο Μουσείο του Kurdshali της Βουλγαρίας και εξετάζονται επιλεκτικά δύο ταφικά ευρήματα από την Κόρινθο, δ) προτείνεται η αναχρονολόγηση ανασκαφικών ευρημάτων από το Τηγάνι της Μάνης και την Κόρινθο, ε) σχολιάζονται έργα αμφισβητούμενης γνησιότητας, στ) εξετάζονται απεικονίσεις κοσμημάτων στη μεσοβυζαντινή τέχνη και ζ) παρατίθενται οι μεσαιωνικές γραπτές πηγές που μας παραδίδουν στοιχεία για κοσμήματα και κυρίως για τις χρησιμοποιούμενες στη μικροτεχνία τεχνικές μεθόδους και τα εργαλεία.

III. «Ανάλυση». Η ενότητα αυτή περιέχει έξι κεφάλαια στα οποία α) παρουσιάζονται τα υλικά και οι τεχνικές επεξεργασίας των κοσμημάτων, τα εργαστήρια και τα εργαλεία, β) τα εξεταζόμενα έργα κατατάσσονται σε τύπους, γ) διατυπώνονται απόψεις για τους κατόχους, δ) εξετάζονται ο τρόπος, που φέρονταν τα κοσμήματα, και η λειτουργία τους και ε-στ) μελετώνται τα έργα από εικονογραφική και τεχνοτροπική άποψη αντιστοίχως.

IV. «Συγκρίσεις με πρωτοβυζαντινά κοσμήματα». Εξετάζονται κυρίως οι διαφορές στις τεχνικές, τους τύπους και τη μορφή των κοσμημάτων της πρωτοβυζαντινής και της μεσοβυζαντινής περιόδου.

V. «Συμπεράσματα».

VI. Γλωσσάριο τεχνικών όρων της μικροτεχνίας.

VII. Βιβλιογραφία.

VIII. Παράρτημα με αναφορές εργαστηριακών αναλύσεων.

Το δεύτερο μέρος απαρτίζουν: I. Ο κατάλογος των μελετώμενων έργων, τα οποία διατάσσονται κατά είδη (περιδέραια, εγκόλπια, ενώτια, ψέλλια και περικάρπια, δακτυλίδια), με αναλυτική περιγραφή τους και πλούσια φωτογραφική τεκμηρίωση, II. Κατάλογος απεικονίσεων κοσμημάτων στη μεσοβυζαντινή τέχνη (τοιχογραφίες, εντοίχια ψηφιδωτά, εικόνες, χειρόγραφα, ελεφαντοστά, μεταλλικά αντικείμενα, έργα από σμάλτο, υφάσματα, κεραμικά), με σύντομα λήμματα και φωτογραφική τεκμηρίωση, και III. Φωτογραφίες του παράλληλου υλικού. Το βιβλίο κλείνει με ένα γενικό ευρετήριο. Ένας χάρτης, στον οποίο θα σημειώνονταν οι θέσεις προέλευσης των μελετώμενων έργων, θα ήταν πολύ βοηθητικός για τον αναγνώστη.

Το περιεκτικό βιβλίο της Α. Β.-R. προσεγγίζει σημαντικά ζητήματα της βυζαντινής μικροτεχνίας, επανεξετάζοντας με κριτικό και εξαιρετικά

αναλυτικό τρόπο το υλικό και τις παλαιότερες θεωρήσεις του και προτείνοντας, σε πολλές περιπτώσεις, νέες ερμηνείες και χρονολογήσεις.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα παρουσιάζει η μελέτη των τεσσάρων θησαυρών (1ο μέρος, ενότ. II, κεφ. β', σ. 18-57) και δη:

α) Του θησαυρού από την Πρεσθλάβα. Πρόκειται για ένα ανασκαφικό εύρημα με πιθανή χρονολογία απόκρυψης το 971, έτος κατά το οποίο ο Ιωάννης Τζιμισκής καταλαμβάνει τη βουλγαρική πρωτεύουσα. Ο θησαυρός αποδίδεται σε κωνσταντινοπολίτικο αυτοκρατορικό εργαστήριο και συνδέεται με τον γάμο του βούλγαρου τσάρου Πέτρου Α' με τη Μαρία - Ειρήνη Λεκαπηνή, εγγονή του αυτοκράτορα Ρωμανού Α' Λεκαπηνού, το 927, στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Το πλούσιο αυτό σύνολο ερμηνεύεται δηλαδή ως διπλωματικό δώρο ή τμήμα προίκας το οποίο η βυζαντινή πριγκίπισσα έφερε στη Βουλγαρία από την Κωνσταντινούπολη. Την υπόθεση ενισχύουν γραπτές μαρτυρίες του Συνεχιστού του Θεοφάνους και του λεγόμενου *Χρονικού του Λογοθέτου*. Εάν η χρονολόγηση του θησαυρού της Πρεσθλάβας είναι ορθή, τότε η λεγόμενη μικτή τεχνική της επεξεργασίας των σμάλτων η οποία, όπως πιστεύεται, άρχισε να χρησιμοποιείται περί τα μέσα του 10ου αιώνα, θα πρέπει να ήταν γνωστή και παλαιότερα (σ. 88, 153, 157).

β) Τμήματος του θησαυρού από την Κρήτη, που ανήκει στη Συλλογή Σταθάτου, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ο θησαυρός αυτός εντοπίστηκε τυχαία στο χωριό Μεσονήσι, του νομού Ρεθύμνης, γύρω στο 1900, και περιήλθε αρχικά σε συλλέκτες και αργότερα και σε μουσεία. Με βάση τις χρονολογικές ενδείξεις, που προσφέρουν τα χρυσά νομίσματα του μελετώμενου τμήματος του θησαυρού, καθώς και τεχνοτροπικές συγκρίσεις των ενωτίων του με έργα του θησαυρού της Πρεσθλάβας, η συγγραφέας χρονολογεί τα κοσμήματα από την Κρήτη στο α' μισό του 10ου αιώνα και τοποθετεί την απόκρυψη του θησαυρού στο 961, έτος ανακατάληψης του νησιού από τους Βυζαντινούς. Τον ερμηνεύει, όπως και σε παλαιότερο άρθρο της¹, ως διπλωματικό δώρο της αυτοκρατορικής αυλής προς κάποιον εμίρη της Κρήτης και, πάντως, αποδίδει τα κοσμήματά του σε εργαστήριο της βυζαντινής πρωτεύουσας.

1. A. BOSSELMANN-RUICKBIE, Byzantinisch, Islamisch oder „Internationaler Stil“? Email- und Körbchenohrringe aus dem östlichen Mittelmeerraum, στο: U. KOENEN, M. MÜLLER-WIENER [Hg.], *Grenzgänge im östlichen Mittelmeerraum, Byzanz und die islamische Welt vom 9. bis 13. Jahrhundert*, Wiesbaden 2008, 97-107.

Η ερμηνεία αυτή δεν λαμβάνει, ωστόσο, υπόψη της και τα άλλα – εκτός των έργων της Συλλογής Σταθάτου – αντικείμενα του θησαυρού του Μεσσηνίου, του οποίου σύγχρονοι ερευνητές μελετούν την ανασύσταση. Πρόκειται για ετερόκλητα αντικείμενα, άλλα αραβικά και άλλα χριστιανικά, χρονολογούμενα στον 9ο και τον 10ο αιώνα, που βρίσκονται σε διάφορα μουσεία της Ελλάδας και, ίσως, και του εξωτερικού. Έτσι, μια διαφορετική ερμηνεία του ετερογενούς αυτού συνόλου, αποταμιεύματος Άραβα της Κρήτης με ληστρικές – πειρατικές δραστηριότητες², ίσως να βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα. Η επιχειρούμενη σύνδεση ενός εικονιστικού θέματος από τη διακόσμηση ενωτίων του θησαυρού με την αυτοκρατορική εικονογραφία δεν είναι πειστική. Η σύνδεση αυτή βασίζεται στον παραλληλισμό της απεικόνισης σκύλων σε ζωηρή κίνηση, στο ζεύγος ενωτίων με αρ. ευρ. Στ. 483, με ανάλογο θέμα στο ένδυμα του Αλεξίου Ε΄ Μούρτζουφλου στη μικρογραφία (f. 291v) του κώδ. Vind. Hist. gr. 53, σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης (σ. 42, σημ. 397, σ. 44 και σ. 137, σημ. 1779). Όπως, όμως, έχει δειχθεί³, η ένθετη αυτή μικρογραφία με το πορτραίτο του Αλεξίου είναι ψευδεπίγραφη και δεν εικονίζει αυτοκρατορική μορφή, αλλά μορφή κάποιου βυζαντινού αριστοκράτη.

γ) Δύο θησαυρών από τη Θεσσαλονίκη. Ο παλαιότερος προέρχεται από ανασκαφή του 1956 στο κέντρο της πόλης (στην οδό Δωδεκανήσου) και εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη. Με βάση τεχνοτροπικές συγκρίσεις κυρίως με έργα του θησαυρού της Πρεσθλάβας, η συγγραφέας χρονολογεί τα πολύτιμα κοσμήματα (ζεύγος περικαρπίων με διακόσμηση από σμάλτο, περίαπτο, δύο ζεύγη χρυσών ενωτίων) του ανασκαφικού ευρήματος της Θεσσαλονίκης στο α΄ μισό του 10^{ου} αιώνα, και δη γύρω στα μέσα του, και τα αποδίδει σε σύγχρονο – ή και στο ίδιο – κωνσταντινοπολίτικο εργαστήριο. Ο δεύτερος θησαυρός της Θεσσαλονίκης, δεν διαθέτει αρχαιολογικά συμφραζόμενα, καθώς προέρχεται από το εμπόριο. Η σχέση του με την πόλη βασίζεται σε πληροφορία του εμπόρου έργων τέχνης, από τον οποίο αγοράστηκε για

2. Κ. ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ, Ο θησαυρός Μεσσηνίου Ρεθύμνου της Συλλογής Σταθάτου, στο: Ν. ΜΗΝΟΒΑΣ – Α. ΤΖΙΤΖΙΜΠΙΑΣΗ [Επιστ. επιμ.], *Βυζάντιο και Άραβες. Κατάλογος έκθεσης*, Θεσσαλονίκη 2011, 40.

3. I. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, 155-158.

τη Συλλογή Σταθάτου, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Οι χρονολογικές ενδείξεις από τα νομίσματα αυτού του συνόλου καθώς και η εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση των κοσμημάτων του (ξεύγους ενωτίων, ξεύγους ψελλίων, 14 δαχτυλιδιών), σε αρκετά από τα οποία διαπιστώνονται δυτικές επιδράσεις, ευνοούν την υπόθεση ότι ο κάτοχός του ήταν ένας από τους φράγκους κατακτητές της Θεσσαλονίκης μετά την Δ' σταυροφορία. Η απόκρυψη του θησαυρού τοποθετείται είτε στο έτος 1224, οπότε το φραγκικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης καταλύθηκε από τον Θεόδωρο Α' Άγγελο Δούκα, δεσπότη της Ηπείρου, είτε στο 1246, έτος προσάρτησης της πόλης στην αυτοκρατορία της Νικαίας από τον Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη.

Μεγάλης σημασίας για την έρευνα της βυζαντινής μικροτεχνίας είναι εξάλλου η πρόταση αναχρονολόγησης των ταφικών ευρημάτων της βασιλικής στο Τηγάνι της Μάνης (1ο μέρος, ενότ. II, κεφ. δ', σ. 59-61), καθώς τα ευρήματα αυτά είχαν για πολλά χρόνια χρησιμοποιηθεί ως ασφαλής βάση χρονολόγησης πολλών τυπολογικά συγγενών έργων. Λαμβάνοντας υπόψη νεότερες σεισμολογικές έρευνες, η συγγραφέας αμφισβητεί την καταστροφή των τάφων της βασιλικής από τους σεισμούς του 550/551 και τη συνακόλουθη χρονολόγηση των κτερισμάτων τους στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Με βάση τεχνοτροπικές συγκρίσεις των κοσμημάτων αλλά και άλλων έργων μικροτεχνίας από τους τάφους αυτούς (δύο σταυρών από στεατίτη, δύο χάλκινων σταυρών, οστέινων κουμπιών και πόρπης) με ασφαλώς χρονολογημένα έργα, προτείνεται η χρονολόγηση των κτερισμάτων της βασιλικής του Τηγανίου στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Εάν η άποψη αυτή είναι σωστή, τότε συγκεκριμένοι τύποι ενωτίων και δαχτυλιδιών, για τους οποίους μέχρι τώρα πιστεύαμε ότι εμφανίζονταν απaráλλακτοι τόσο στην πρωτοβυζαντινή όσο και στη μεσοβυζαντινή περίοδο, θα πρέπει να θεωρηθούν αποκλειστικά μεσοβυζαντινοί. Οριστικές απαντήσεις στα ζητήματα αυτά μπορεί να δώσει, πάντως, και κατά τη συγγραφέα (σ. 61), μια σύγχρονη συνολική επανεξέταση της ανασκαφής του Τηγανίου.

Στο ίδιο κεφάλαιο (1ο μέρος, ενότ. II, κεφ. ε', υποκεφ. ε'.1, σ. 62-64) εκφράζονται απόψεις, ανάλογες με εκείνες του David Buckton⁴,

4. D. BUCKTON, The Glory of Byzantium, *Burlington Magazine* 1131, June 1997, 426. Ο ΙΔΙΟΣ, Η Παναγία στα σμάλτα, στο: Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ [Επιμ.], *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα χ.χ., σ. 182.

ότι το ζεύγος των «ενωτίων του Τζιμισκή», σήμερα στο Museum für Byzantinische Kunst του Βερολίνου, φιλοτεχνήθηκε στον 19ο αιώνα. Τις απόψεις αυτές ενισχύει η από 5.2.2001 αναφορά αποτελεσμάτων εργαστηριακής εξέτασης του σμάλτου των ενωτίων, η οποία διενεργήθηκε από το Ινστιτούτο Ανόργανης και Αναλυτικής Χημείας του Πολυτεχνείου του Βερολίνου και παρατίθεται στην ενότητα VIII. Σύμφωνα με τις εργαστηριακές αναλύσεις, η δομή και η σύσταση του σμάλτου των ενωτίων, κυρίως η υψηλή περιεκτικότητά του σε οξειδίο του μολύβδου και η παρουσία χρωμίου, αλλά και η τεχνική επεξεργασία του δεν χαρακτηρίζουν τα βυζαντινά σμάλτα, αλλά σμάλτα του 19ου αιώνα. Από την άλλη πλευρά, οι συγκρίσεις του χρυσού στελέχους των έργων με σειρά ασφαλώς χρονολογημένων βυζαντινών ενωτίων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα λεγόμενα ενώτια του Τζιμισκή είναι βυζαντινά έργα του 10ου - 11ου αιώνα που δέχθηκαν επεμβάσεις κατά τον 19ο αιώνα με στόχο την αύξηση της εμπορικής αξίας τους.

Αμφισβητείται επίσης (1ο μέρος, ενότ. II, κεφ. ε', υποκεφ. ε'.2, σ. 64-65) η γνησιότητα ενός ενωτίου του Μουσείου Κανελλοπούλου (αρ. ευρ. Π197), διακοσμημένου με ενεπίγραφο σταυρό και την ανάγλυφη προτομή της Παναγίας, καθώς και ενός ζεύγους πανομοιότυπων ενωτίων στη Συλλογή του Dumbarton Oaks, Washington (αρ. ευρ. 1951.27.1-2), το οποίο είχε ήδη θεωρηθεί κίβδηλο⁵. Όπως έχει υποστηριχθεί σε άλλη θέση⁶, η αμφισβήτηση της γνησιότητας των έργων με βάση εικονογραφικά και επιγραφικά στοιχεία δεν στοιχειοθετείται. Αντιθέτως, ο συνδυασμός των θεμάτων και της επιγραφής, η σωστή μεταγραφή της οποίας είναι ΦΩΣ - ΖΩΗ (πρβλ. εικ. 60, 61) και όχι ΦΩΣ - ΣΩΗ (σ. 64), φανερώνει βαθειά γνώση της βυζαντινής θρησκευτικής εικονογραφίας. Ο πεταλόμορφος κρικός στερέωσης των ενωτίων απαντά, όπως παρατηρεί και η συγγραφέας, και σε καλαθόσχημα ενώτια, ο τύπος των οποίων - ακόμη και αν από μερίδα επιστημόνων θεωρείται φατιμιδικής προέλευσης - είναι διαδεδομένος και στο Βυζάντιο. Πεταλόμορφοι είναι άλλωστε και οι κρικοί των

5. S. A. BOYD - G. VIKAN [Eds.], *Questions of Authenticity among the Arts of Byzantium* [Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications 3], Washington DC 1981, σ. 20-21, αρ. 9

6. J. ALBANI, *Elegance Over the Borders. The Evidence of Middle Byzantine Earrings*, στο: CH. ENTWISTLE - N. ADAMS [Eds.], *'Intelligible Beauty'. Recent Research on Byzantine Jewellery* [British Museum Research Publications, Nr 178], London 2010, σ. 200 σημ. 8

ενωτίων, με το μνηοειδές στέλεχος, τα οποία φέρει η Άννα Ραδηνή στην τοιχογραφία του ναού των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς⁷. Η συναρμογή δύο ανάγλυφων ελασμάτων, ώστε το έργο του Μουσείου Κανελλοπούλου να φέρει διακόσμηση και στις δύο όψεις παρατηρείται και σε ιδίου τύπου ασημένιο ενώτιο με ανάγλυφη προτομή ανδρικής μορφής, στην ίδια μουσειακή συλλογή (αρ. ευρ. X1105), ενώ ανάλογη διακοσμητική αντίληψη διέπει ενώτια με τοξοειδές στέλεχος διακοσμημένο με σμάλτο. Η ταινία από στρεπτό σύρμα, που τονίζει την περιφέρεια του εξεταζόμενου ενωτίου, είναι εξαιρετικής τεχνικής εκτέλεσης. Τα σφαιρίδια, στα άκρα του τοξοειδούς στελέχους του είναι όντως συμπαγή, ομοίως και του ασημένιου ενωτίου του μουσείου.

Στο σχετικό με την τυπολογία κεφάλαιο (1ο μέρος, ενότ. III, κεφ. β', σ. 91-125) η κατάταξη των εξεταζόμενων περιδεραιών, ενωτίων, περικαρπίων και δακτυλιδιών σε τύπους, ανάλογα με τη μορφή τους, είναι υποδειγματική. Στο κεφάλαιο αυτό η συγγραφέας συντάσσεται με την άποψη και άλλων ερευνητών, ότι τα καλαθόσχημα ενώτια εμφανίσθηκαν αρχικά σε ισλαμικές περιοχές, κυρίως στη φατιμίδικη Αίγυπτο και τη Συρία, πιστεύει δε ότι διαδόθηκαν πολύ γρήγορα, το αργότερο στις αρχές του 11^{ου} αιώνα, στον βυζαντινό κόσμο. Θεωρεί επίσης ότι ο τύπος των ενωτίων, το διακοσμητικό στέλεχος των οποίων έχει μορφή Ψ, είναι σλαβικός, αφενός μεν διότι τα παραδείγματα, που έχουν βρεθεί στα Βαλκάνια, υπερέχουν σε αριθμό των ανάλογων ευρημάτων στον ελλαδικό χώρο, αφετέρου δε διότι κοσμήματα αυτού του τύπου βρέθηκαν σε ελλαδικές περιοχές με βεβαιωμένη σλαβική παρουσία όπως, για παράδειγμα, στην Κόρινθο. Δύο παραδείγματα του τύπου, που έχουν βρεθεί στην Κρήτη, σε τάφους μέσα στον δίκλιτο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον Στύλο Αποκορώνου⁸, δεν θεωρούνται από τη συγγραφέα ως μεσοβυζαντινά δείγματα. Με βάση τη - σήμερα χαμένη - κτητορική επιγραφή του βόρειου κλίτους, η οποία τοποθετεί χρονικά τις τοιχογραφίες μεταξύ των ετών 1271 και 1280, η συγγραφέας ανάγει το κτίριο στο β' μισό του

7. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - Μ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα. Καστοριά*, Αθήνα 1984, σ. 42 εικ. 22.

8. J. ALBANI, In der Hofnung auf ewiges Leben. Grabbeigaben aus der byzantinischen und nachbyzantinischen Sammlung in Chania, Kreta, *Wiener Byzantinistik und Neogräzistik. Beiträge zum Symposium Vierzig Jahre der Universität Wien im Gedenken an Herbert Hunger* [BNV, Band XXIV], Wien 2004, εικ. 7, 14

13ου αιώνα και θεωρεί όλα τα ταφικά ευρήματα μεταγενέστερα του 1271 (σ. 26 σημ. 173, σ. 100, σ. 101 σημ. 1251). Ανασκαφικές έρευνες της 13^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έχουν αποκαλύψει, ωστόσο, στο βόρειο κλίτος του οικοδομήματος θεμέλια δύο παλαιότερων ναών, στο νεκροταφείο μέσα και έξω από τον ναό έχουν διαπιστωθεί τουλάχιστον τέσσερις αλληπάλληλες φάσεις, ενώ στον χώρο έχουν βρεθεί διάσπαρτα, μεταξύ άλλων, και νομίσματα 12ου αιώνα. Συνεπώς, τα κτερίσματα αυτά μπορούν, και λόγω, των μορφολογικών συγγενειών τους με έργα αυτού του τύπου, να χρονολογηθούν στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Σχετικές με τον ναό και τα ταφικά ευρήματα πληροφορίες δίδονται και στη μόνιμη έκθεση της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Συλλογής Χανίων. Την υπόθεση εξάλλου, ότι ο ναός είχε μεσοβυζαντινή φάση, ενισχύει σχετικά πρόσφατη μελέτη εγγράφου του 1196, η οποία τοποθετεί το αναφερόμενο στο έγγραφο κρητικό μετόχι της Ι. Μ. Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου στον Στύλο Αποκορώνου⁹.

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι η πληροφορία της σ. 129, ότι η αγία Ειρήνη μαρτύρησε το 305 στη Θεσσαλονίκη, δεν απαντά σε συναξάρια της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Το βιβλίο της Α. Β.-Ρ. αποτελεί μια σημαντική προσφορά στην έρευνα της βυζαντινής μικροτεχνίας, όχι μόνο λόγω της συστηματικής παρουσίασης ενός σημαντικού αριθμού μεσοβυζαντινών κοσμημάτων, αλλά κυρίως λόγω του πλούτου των ερμηνευτικών προτάσεων και παρατηρήσεων που περιέχει αναφορικά με τα εξεταζόμενα έργα καθώς και με το παράλληλο υλικό.

ΤΖΕΝΗ ΑΛΜΠΙΑΝΗ
Αθήνα

9. Α. Φ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, Το μετόχι της Πάτμου στον Στύλο Αποκορώνου και η αυτοκρατορική λύσις του 1196, *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 18/2003, 91-132.

G. FINGAROVA, *Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sofia* [Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz, Band 33], Reichert Verlag, Wiesbaden 2011, 416 Seiten, 350 s/w Abb., auf 192 Tafeln. ISBN 978-3-89500-784-2

Die vorliegende Arbeit ist das Ergebnis einer intensiven mehrjährigen Beschäftigung mit der Sophienkirche in Sofia. Es handelt sich um eines der wichtigsten Monumente auf dem heutigen bulgarischen Territorium überhaupt, dessen Einordnung in die byzantinische Architekturgeschichte allerdings bisher nicht geklärt war. Erstaunlich ist, wie wenig Beachtung der Bau vor dieser Studie in der Fachwelt gefunden hat. Dies mag einerseits daran liegen, dass der Hauptteil der Literatur seit dem Beginn des wissenschaftlichen Diskurs im 19. Jh. vor allem auf Bulgarisch verfasst wurde und andererseits daran, dass die Restaurierungen die Lesung des Baus erschwerten.

Fingarova gelingt es, die baugeschichtliche Bedeutung der Kirche mit einer äusserst detaillierten architektonischen Untersuchung zu betonen. Zuerst wird die Geschichte der Stadt vorgestellt (S. 5-11), da das Schicksal der Sophienkirche eng mit dieser zusammenhängt. So bekommt die Stadt gegen Ende des 14. Jhs. ihren Namen von der Kirche Sveta Sophia, die zu jener Zeit die Kathedrale der Stadt war (S. 10). Hier muss eingewendet werden, dass diese historische Darstellung sehr früh und losgelöst von der Kirche beginnt (ab dem 3. Jahrtausend. v. Chr.), so dass der Leser nicht direkt den Bezug zum Monument herzustellen vermag.

Ein grosser Gewinn ist die weit über eine reine Architekturuntersuchung gehende Darstellung des bisherigen Kenntnisstandes, dieses Kapitel wird in "Quellenlage" (S. 12-17) und "Wissenschaftliche Literatur" (S. 17-29) unterteilt. So wird etwa die Kirche bereits im 14. Jh. in zwei bulgarischen Quellen, allerdings eher nebenbei, erwähnt. Die Bemühungen der Autorin,

den Erwähnungsgrund in den jeweiligen Quellen zu erklären, führen zu interessanten Ergebnissen (etwa aufgrund der geographischen Nähe der Kirche zu einem Markt, S. 14). Die verschiedenen Quellen werden im Quellenanhang am Ende des Textteiles in chronologischer Folge aufgelistet und übersetzt (S. 171-182).

Die Auseinandersetzung mit der wissenschaftlichen Literatur gibt den aktuellen Kenntnisstand wieder (S. 17-29). So wird etwa auf die erste Zeichnung der Sophienkirche (S. 18), auf die in der Kirche ausgeführten Grabungen sowie auf alle bekannten Publikationen eingegangen. Die erste Monographie über die Kirche erschien im Jahre 1912 von Protić (S. 20), in der auch der Grundriss des Architekten Donkov publiziert wurde. Einen Wendepunkt für die wissenschaftliche Erforschung der Kirche bedeuten die Ausgrabungen von 1910-1911, die der Archäologe Filov geleitet hat. Seine Erkenntnisse veröffentlichte er 1913. Unzählige Male nimmt Fingarova auf diese Ausgrabungen Bezug, um den Zustand der Kirche am Anfang des 20. Jhs. kritisch auszuwerten, da die Ausführungen und die qualitativollen Fotografien von Filov nach einer Reihe von Restaurierungen (die letzten aus den Jahren 1997-1999) eine unschätzbare Hilfe für die Untersuchung des Ursprungsbaus liefern. Ab 1913 wurde die Forschung stark von Filovs Monographie beeinflusst. Dies ist besonders auch an den Restaurierungsarbeiten (1927-1930), welche getreu nach den Vorstellungen Filovs ausgeführt wurden, ersichtlich (z. B. S. 65).

Fingarova deckt im Kapitel über die Befundaufnahme zahlreiche Ungenauigkeiten dieser Restaurierungen bzw. der Erkenntnisse von Filov auf (S. 51-107). Bojadžiev ist in den 50er Jahren des 20. Jhs. der erste Forscher, der Zweifel am heutigen Bau anbrachte. Fingarova diskutiert die verschiedenen Meinungen ausführlich. Auch nicht publizierte Werke verdienen eine Erwähnung (S. 28-29). Hier muss betont werden, dass in den 70er Jahren des 20. Jhs. der Bau von technischen Mitarbeitern des Nationalinstituts für Denkmalpflege vollständig photogrammetrisch erfasst wurde und die entstandenen Aufnahmen nun zum ersten Mal in der vorliegenden Arbeit veröffentlicht werden (Abb. 66-79). Diese photogrammetrischen Pläne erlauben, einige Fehler der früheren Grundrisse aufzudecken (z.B. S. 55, 97). Auch die Pläne des Architekten Kitov, die in Zusammenhang mit den modernen Restaurierungsarbeiten 1990 angefertigt wurden, werden hier zum ersten Mal der Öffentlichkeit zugänglich gemacht (Abb. 9-12, 17,

19, 20, 63, 64, 80-90). Auf diese Pläne, ebenso auf alte und neue Fotos, welche zahlreich im vorliegenden Buch publiziert wurden (Abb. 1-328), verweist die Autorin bei ihren Betrachtungen mannigfach. Dass die Fotos alle zusammen in dieser Monographie veröffentlicht wurden, erleichtert den Nachvollzug des Diskurses für den Leser. Es ist festzustellen, dass sich Fingarova intensiv mit der Vorarbeit und dem heutigen Bau beschäftigt hat. Die Autorin versucht, diesen aus verschiedenen Blickwinkeln zu betrachten, um die Fragen, welche immer noch unbeantwortet blieben, möglichst genau zu beantworten.

Der archäologische Teil der Arbeit beginnt mit der detaillierten Besprechung des topographischen Kontextes bzw. der Vorgängerstrukturen (S. 30-49), wobei es gelingt, die Sophienkirche durch die Klärung der Vorgängerstrukturen kulthistorisch-topographisch einzuordnen. Damit wird offensichtlich, dass der Bau nicht isoliert von seiner Umgebung diskutiert werden darf, wie es bisher in der Forschung geschehen ist.

Als äusserst informativ kann die Befundaufnahme der Sophienkirche bezeichnet werden (p. 51-107), der auch der Grossteil des Buches gewidmet ist. Die Einteilung des Kapitels macht offensichtlich, dass nicht das Aufzeigen einer chronologischen Entwicklung der ganzen Kirche das Ziel war, sondern vielmehr die Untersuchung jedes einzelnen Bauelementes. Nach den Fundamenten und dem Sockel kommt der Aussenbau an die Reihe und dann die Innenräume. Diese detaillierte Befundaufnahme fehlte in den früheren Publikationen.

Positiv zu nennen ist ausserdem, dass Fingarova mit grosser Kenntnis die Ergebnisse am Bau selbst abliest. Bei der Beschreibung hält sie zuerst den heutigen Zustand fest und vervollständigt die Befundaufnahme mit den Informationen der bereits oben genannten älteren Plänen, Fotografien und Berichte. Entscheidende Punkte, wie etwa, dass die Fundamente der Kirche im Gegensatz zu den Vorgängerbauten keine Rücksicht auf die spätantiken Gräber nehmen (S. 52-53), werden gut herausgearbeitet. Die im voran gegangener Kapitel genannten Vorgängerstrukturen werden in diesem Zusammenhang nun in die Untersuchung einbezogen (z. B. hat die Grabkammer Nr. I bei der Errichtung der Kirche eine besondere Rolle gespielt, S. 52). Dies ist umso notwendiger, da die späteren Ausbesserungen die originale Situation verunklärten hatten. Obwohl es aufgrund der zahlreichen Änderungen heute nicht mehr möglich ist, jedes Element des

Ursprungsplanes nachzuvollziehen (so z.B. die Führung der Treppe im Treppenhaus, S. 101-102), sind die Ausführungen von Fingarova doch sehr detailliert und facettenreich. Als besonders interessant sollen exemplarisch die Betrachtung der Freskenreste an der Westwand des Südarms genannt werden (S. 84). Ausserdem wird geklärt, welche Ausbesserungsarbeiten zu welchem Zeitpunkt stattgefunden haben. Der Leser könnte sich bei solchen komplexen Ausführungen sicher besser zurechtfinden, wenn analog zu den Fotografien auch alle Pläne und Zeichnungen im Abbildungsteil datiert wären (Abb. 1-8, 13-16, 22-23, 28-31, 49-62).

Im nächsten Kapitel befasst sich die Autorin nicht weniger intensiv mit der Interpretation des Befundes. Positiv herauszuheben ist, dass es zahlreiche und in verschiedenen Kontexten Vergleiche mit anderen Kirchen gibt (z. B. zur Art der Bogenbildung, S. 114-116). Ihre ausgezeichnete Kenntnis der byzantinischen Architektur erlaubt es Fingarova, Hypothesen zu bekräftigen (etwa zum Tribelon sowie zur Erhöhung der Basen, S. 118-119), zudem kann sie die Behauptung widerlegen, wonach die Sophienkirche keine Bauplastik aufgewiesen habe (S. 120, 124). Als besonders bemerkenswert zu bezeichnen ist, dass es Fingarova gelingt, Planänderungen nachzuvollziehen (S. 121-122, 127-128) oder etwa zu beweisen, dass aufgrund des sparsamen Umgangs mit dem zu dieser Zeit vermutlich kostbaren Material Holz auf hölzerne Dachkonstruktionen verzichtet wurde (S. 123).

Im nächsten Kapitel wird der Ursprungsbau diskutiert (S. 133-158). Die Aufnahme des Befundes und seine Interpretation ergaben, dass der Bau einen Grossteil seiner ursprünglichen Struktur bis zum heutigen Tag bewahrt hat. Damit widerlegt Fingarova zahlreiche Hypothesen, welche von einem grundsätzlich unterschiedlichen Aussehen des Baus während der ursprünglichen Bauphase ausgehen. Entscheidend für das originale Erscheinungsbild der Sophienkirche ist die Hervorhebung der Geschlossenheit des Baus, der Konzipierung der Fenster (die nicht so tief herunterreichten, wie sie heute rekonstruiert sind, was die Lichtzufuhr deutlich verminderte), sowie die Feststellung keramoplastischen Dekors. Zwei weitere Faktoren haben den Ursprungsbau geprägt: einerseits die Vorgängerstrukturen (die, wie bereits gesagt, erst von Fingarova intensiv und vor allem in Zusammenhang mit der Sophienkirche untersucht wurden) und andererseits die offenkundigen Planänderungen, die während des Bauprozesses aus Gründen der Stabilität vorgenommen wurden (S. 135-136). Die Autorin

geht in diesem Kapitel auch der Frage nach, in welchem Ausmass der Vorgängerbau die Gestalt der Sophienkirche beeinflusst hat (S. 133-136). Fingarova hat die richtige Konsequenz gezogen, dass dieser unikale Bau nur dann richtig gedeutet und verstanden werden kann, wenn die Bautechnik und die einzelnen Architekturelemente und -formen berücksichtigt werden und dass sich die Beurteilung der Kirche allein nach ihrem Bautypus, worauf sich die bisherige Forschung zumeist beschränkte, als untauglich erwies.

Die Untersuchung der Ziegel (S. 138-141) führen zu überraschenden Ergebnissen, etwa, dass die grundsätzliche Einheitlichkeit der Ziegel dafür spricht, dass sie speziell für diesen Bau erzeugt wurden. Ausserdem können zwei Bauphasen ausgeschlossen und Schlussfolgerungen auf die enormen Baukosten gemacht werden (S. 140). Die Mannigfaltigkeit der Gewölbe lassen erkennen, dass die Baumeister experimentiert haben (S. 144-145). Anhaltspunkte zur Datierung konnten die Ziegel allerdings nicht liefern (S. 138-139). Bezüglich der Bogen hat Fingarova herausgefunden, dass sie als eines der technischen Details gelten können, die sie als Signatur der Werkstatt bezeichnet (S. 141-142). Auch diese Hypothesen kann Fingarova mit zahlreichen Parallelen untermauern.

Im Unterkapitel zur Raumdisposition wird die solide und monumentale Erscheinung der Sophienkirche vor Augen geführt (S. 145-148), wozu neben den beträchtlichen Ausmassen auch die Eintönigkeit des Materials und die strengen architektonischen Formen beitragen. Die Analyse der Raumdisposition der Sophienkirche bildet die Grundlage für die Untersuchung des Baus als Funktions- und Bedeutungsträger, wobei hier vor allem auf die liturgischen und sepulkralen Funktionen eingegangen wird (S. 148-151). Schliesslich erlauben die festgestellten Besonderheiten chronologische Anhaltspunkte des Baus zu bestimmen. Die Ausführungen ergeben, dass die Sophienkirche nach dem Ende des 7. Jhs. und vor 811 errichtet wurde. Die mehrmals betonten Ähnlichkeiten zu der 2. Bauphase der Irenenkirche in Istanbul (ca. 753) sprechen für eine Datierung zwischen der Mitte des 8. Jhs. und 811. Mit der intensiv durchgeführten Bauanalyse kann der Platz der Sophienkirche in der byzantinischen Geschichte und Architekturgeschichte ergründet und ihre Bedeutung als Architekturdenkmal nachvollzogen werden (S. 151-158). Der Bau liefert damit für die byzantinische Architektur wertvolle Informationen für ein Zeitalter, welches die Wissenschaft immer noch als "dunkel" bezeichnet. Fingarova sammelt die Indizien, die auf einen

sicher reichen und hochgestellten Stifter hinweisen, und geht auch auf die politische Aussage der Sophienkirche (Patrozinium) ein. Ein Überblick über die späteren Bauphasen und Geschichte schliesst diese ausserordentlich informative Studie ab (S. 159-168).

Die Analyse am Bau selber sowie der kritische Auswertung seines Zustandes am Anfang des 20. Jhs. anhand von umfangreichem Bildmaterial und Beschreibungen zeitgenössischer Forscher haben äusserst wichtige Erkenntnisse über die Baugeschichte der Sophienkirche erbracht. Diese eingehende Untersuchung hat zu Ergebnissen geführt, die von denjenigen der bisherigen Forschung beträchtlich abweichen. Es ist wünschenswert, dass sich die zukünftige Bauforschung dieses Buch als Vorbild nimmt.

Dr. MANUELA STUDER-KARLEN
Université de Fribourg (CH)

P. SCHREINER – E. VOGT (eds.), *Karl Krumbacher. Leben und Werk*, München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Kommission beim Verlag C. H. Beck, München 2011 (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, Jahrgang 2011, Heft 4), σελ. 147, 5 εικ., ISBN 978-3-7696-1569-0

Για τα εκατό χρόνια από το θάνατο του Karl Krumbacher (1856-1909) στις 12 Δεκεμβρίου 1909, ο ομότιμος καθηγητής της Βυζαντινολογίας στην Κολωνία, Peter Schreiner, παρουσιάζει μαζί με τον Ernst Vogt μια σφαιρική εκτίμηση της κομβικής για τη Βυζαντινολογία προσωπικότητας – πολλοί μιλούν για τον ιδρυτή της επιστήμης αυτής – δημοσιεύοντας τέσσερις ομιλίες που έγιναν στις 12 Δεκεμβρίου 2009 στη Ludwig-Maximilians-Universität του Μονάχου. Αφορμή για τη δημοσίευση των ομιλιών αυτών σε διευρυμένη και βιβλιογραφικά τεκμηριωμένη μορφή ήταν και το γεγονός, πως δεν υπάρχει καμιά μονογραφία για τον βίο και το έργο του Karl Krumbacher και ότι τα πολύ πλούσια κατάλοιπά του κείτονται ανέγγιχτα και ανεκμετάλλευτα στο Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βαυαρίας: συμπεριλαμβάνουν μεταξύ άλλων και 6815 επιστολές από 1360 πρόσωπα προς αυτόν - αυτό το τεράστιο δίκτυο αλληλογραφίας τεκμηριώνεται για πρώτη φορά στο παράρτημα του τόμου αυτού. Το μικρό βιβλίο ξεκινάει με ένα χρονολόγιο του Krumbacher και μια μικρή βιβλιογραφία νεκρολογιών και βιο-βιβλιογραφικών αποτιμήσεων (σσ. 9 εξ.). Ακολουθεί ύστερα η ομιλία του Albrecht Berger, «Ο Karl Krumbacher και η εποχή του» (13-26), ο οποίος περιγράφει τις βασικές φάσεις της βιογραφίας του ιδρυτή της *Byzantinische Zeitschrift* (1892 εξ. με την περίφημη βιβλιογραφία της): τις σπουδές του στην Κλασική Φιλολογία, την πανεπιστημιακή του διδασκαλία της Μέσης και Νεωτέρας Ελληνικής Φιλολογίας (Seminar für Byzantinistik), τις δυσκολίες και αντιστάσεις στη θεσμοθέτηση της Βυζαντινής Φιλολογίας στον

ακαδημαϊκό χώρο, τη συγγραφή της *Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* (1891 και στην διευρυμένη οριστική της μορφή 1897), το ταξίδι του στην Ελλάδα (έκδοση 1886), τις επεμβάσεις του στο γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα (η ομιλία του στην Ακαδημία *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache*, Μόναχο 1902). Ο Franz Tinnefeld ομιλεί για την ίδρυση της Βυζαντινολογίας ως επιστημονικού κλάδου (27-37): ο Krumbacher έγραψε την διατριβή του επί υφηγεσία για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας: *Beiträge zu einer Geschichte der griechischen Sprache*¹. Από τον Οκτώβριο του 1884 ως τον Μάιο του 1885 βρίσκεται, με οικονομική υποστήριξη της βαυαρικής βασιλείας, στην Ελλάδα², για να μελετήσει την ομιλούμενη ελληνική της εποχής του. Γυρνώντας στο Μόναχο ξεκίνησε τη διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο. Η *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* αποτελούσε τη συνέχεια της *Ιστορίας της Ελληνικής Λογοτεχνίας* του δασκάλου και μέντορά του Wilhelm von Christ, που έφτανε ως τον Ιουστινιανό³. Το 1890 εκλέχθηκε έκτακτο, το 1895 τακτικό μέλος της Βαυαρικής Ακαδημίας στα πρακτικά της [στο εξής SB Akad. München] έχει δημοσιεύσει αγιογραφικά και υμνολογικά μελετήματα καθώς και μελέτες για τη δημόδη και τη νεότερη ελληνική γλώσσα. Ειδικά πρέπει να αναφερθούν η μονογραφία του για τον Άγιο Γεώργιο⁴ και τα μελετήματά του για τον Ρωμανό τον Μελωδό⁵. Η πρότασή του για τη θεσμοθέτηση βυζαντινών σπουδών στο Πανεπιστήμιο βρήκε αρχικά σθεναρή αντίσταση από τη βαυαρική Βουλή, και ιδρύθηκε ως Σεμινάριο μόλις το 1899. Από την τεράστια αλληλογραφία του δεν σώζονται οι δικές του επιστολές⁶.

1. Εν μέρει δημοσιευμένη στην *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 27 (1885), 481-545 και 29 (1888), 188-192.

2. K. KRUMBACHER, *Griechische Reise. Blätter aus dem Tagebuche einer Reise in Griechenland und in der Türkei*, Berlin 1886 (ανατύπωση Αθήνα 1979).

3. W. von CHRIST, *Geschichte der griechischen Litteratur bis auf die Zeit Justinians*, München 1888 πρώτη και 1890 δεύτερη έκδοση.

4. Εκδίδεται μεταθανάτια από τον A. Ehrhard: K. KRUMBACHER, *Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung*, *Abhandlungen der philos.-philol. Klasse der k. bayer. Akademie der Wissenschaften zu München* 25.3, 1911, 1-332.

5. K. KRUMBACHER, *Studien zu Romanos (SB Akad. München 1898, 69-268)*.- Umarbeitungen bei Romanos (*SB Akad. München 1899, 3-156*) και *Miscellen zu Romanos, Abhandlungen ... München* [βλ. προηγούμενη σημ.], 24.3, 1909, 1-138.

6. F. TINNEFELD, "Die Sammlung 'Krumbacheriana' in der Bayerischen Staatsbibliothek zu München", *XXe Congrès Intern. des Études byzantines, Pré-Actes, I. Séances plénières*, Paris 2001, 383-398.

Ο Peter Schreiner εστιάζει την προσοχή του στο επιστημονικό έργο του Krumbacher (σσ. 39-61), το οποίο δεν έχει ακόμα καταγραφεί εξαντλητικά (η βιβλιογραφία του Aug. Heisenberg, *Byzantinische Zeitschrift* 19, 1910, 700-708, διαθέτει 140 λήμματα)· αυτό χωρίζεται χοντρικά σε τρεις διαφορετικούς θεματικούς κύκλους: 1) τις γλωσσολογικές εργασίες, 2) τις σχολιασμένες εκδόσεις, και 3) την *Ιστορία* του, που δημοσίευσε το 1891 μόλις 35 ετών και η οποία βρίσκεται κάπως απομονωμένη μέσα στο υπόλοιπο έργο του, γιατί υπάρχουν ελάχιστες σχετικές προεργασίες και ύστερα από την έκδοσή της (2η έκδ. 1897) δεν επανήλθε σε ειδικά μελετήματα σ' αυτήν. Ως γλωσσολόγος, το ενδιαφέρον του επικεντρώθηκε κυρίως στην όψιμη και μεταβυζαντινή εποχή· ως εκδότης έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην κωδικολογική περιγραφή και την παλαιογραφία, τη γενεαλογία και την παράδοση των χειρογράφων, παραθέτοντας σχεδόν πάντα και φωτογραφίες χειρογράφων στις εκδόσεις του· ως λαογράφος έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στα δημώδη θεολογικά αναγνώσματα (βλ. και την έκδοση των θρησκευτικών παραδόσεων για τον Άγιο Θεοδόσιο⁷), στις εξονυχιστικά σχολιασμένες βυζαντινές συλλογές παροιμιών⁸, καθώς και σε δημώδη βιβλία όπως ο “καθρέπτης γυναικών”⁹ – αυτή η λαογραφική διαφώτιση λογοτεχνικών έργων βρήκε συνέχεια στη νεοελληνική και βαλκανική φιλολογία, αλλά πολύ περιορισμένα μόνο στη βυζαντινολογία (ο Schreiner αναφέρει το βιβλίο μου, *Studien zur Volkskunde Südosteuropas und des mediterranen Raums*, Wien etc. 2009 καθώς και το δικό του, *Stadt und Gesetz - Dorf und Brauch. Versuch einer historischen Volkskunde von Byzanz: Methoden, Quellen, Gegenstände, Beispiele*. Göttingen 2001¹⁰). Στις διάφορες επιστημονικές πτυχές της εργασίας του Krumbacher εξέχουσα θέση έχει βέβαια ο ιστορικός της λογοτεχνίας: η *Ιστορία* του το 1891 τον έκανε, τότε δάσκαλο ακόμα στο γυμνάσιο, μόλις 35 ετών, διεθνώς γνωστό· στην δεύτερη έκδοση του 1897 δεν άλλαξε το δικό του μέρος, αλλά πρόσθεσε 200 σελίδες για τη θεολογική

7. K. KRUMBACHER, Studien zu den Legenden des Hl. Theodosios, *SB Akad. München* 1892, σσ. 220-397.

8. K. KRUMBACHER, Eine Sammlung griechischer Sprichwörter, *SB Akad. München* 1887/2, 43-96.- Mittlgrichische Sprichwörter, *SB Akad. München* 1893/2, 1-272.- Die Moskauer Sammlung mittlgrichischer Sprichwörter, *SB Akad. München* 1900, 399-464.

9. K. KRUMBACHER, Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel, *SB Akad. München* 1905, 335-432.

10. Βλ. την εκτενή βιβλιοκρισία μου στην *Λαογραφία* 40, 2004-2006, 813-826.

γραμματολογία του Albert Ehrhard και 150 σελίδες για τις ιστορίες των βυζαντινών αυτοκρατόρων του Heinrich Gelzer (ο εκδοτικός οίκος C. H. Beck του Μονάχου είχε προγραμματίσει και τρίτη έκδοση, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε). Το *opus magnum* έμεινε σημείο αναφοράς για δεκάδες χρόνια (η μετάφραση του Γεωργίου Σωτηριάδου, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, εν Αθήναις 1897-1900, χρησιμοποιήθηκε σχεδόν ως το τέλος του 20ου αιώνα)· δεν υπάρχει πρότυπο για τη σύνθεση αυτή και δεν σώζονται και προεργασίες του ίδιου, για να σχηματίσει κανείς μια ιδέα πώς πραγματοποιήθηκε το μεγάλο αυτό σύνθεμα, το οποίο δεν διαρθρώνεται χρονολογικά αλλά κατά είδη και δίνει μεγάλη έμφαση στις προσωπικότητες (η “αρχή της προσωπικότητας” εκδηλώνεται και σε σύνθετες εργασίες του, όπως αυτές για τον Μιχαήλ Γλυκά¹¹ και την Κασία¹²). Η ομιλία του Schreiner δίνει και μια αποτίμηση του Krumbacher ως κριτικού και βιβλιοκριτή καθώς και ως οργανωτή της επιστημονικής κίνησης, που προώθησε και τις σλαβολογικές επιστήμες και τη Βαλκανιολογία στο πανεπιστήμιο του Μονάχου.

Το κύριο μέρος του βιβλίου τελειώνει με την ομιλία του Ernst Vogt για τον Krumbacher ως μέλος της Βαυαρικής Ακαδημίας Επιστημών (64-82), ο οποίος, εξαιτίας της διεθνούς φήμης και της πολυγλωσσίας του, την εκπροσώπησε σε πολλές επιστημονικές συναντήσεις του εξωτερικού. Όπως ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως έχει το παράρτημα του βιβλίου με τον κατάλογο επιστολών που έλαβε ο Krumbacher (σσ. 83-147), το οποίο τεκμηριώνει την εξαιρετικά μεγάλη εμβέλεια της αλληλογραφίας του επιστήμονα. Αυτή η κωδικοποιημένη καταλογογράφηση παραθέτει το εκάστοτε όνομα του συγγραφέα (μαζί με τις βιογραφικές χρονολογίες του), τον αριθμό επιστολών, τον τόπο αποστολής τους, το χρόνο αποστολής, και το επάγγελμα του αποστολέα. Ανάμεσα στα 1360 πρόσωπα είναι και πολλοί Έλληνες, ανάμεσά τους οι Αδ. Αδαμαντίου, Αλεξ. Λαυριώτης (μοναχός στο Άγιον Όρος, 6 επιστολές 1892-1900), Κωνστ. Άμαντος, Σταυρ. Αριστάρχης, Νικ. Βέης (7 επιστολές, 1903-9), Δημ. Βικέλας, Γ. Βλαχογιάννης, Ι. Βογιατζίδης, Γ. Χατζιδάκης, Γ. Δροσίνης, Τρ. Ευαγγελίδης, Θ. Κακριδής, Δημ. Καμπούρογλου,

11. K. KRUMBACHER, Michael Glykas. Eine Skizze seiner Biographie und seiner litterarischen Thätigkeit nebst einem unedierten Gedichte und Briefe desselben, *SB Akad. München* 1894, 491-560.

12. K. KRUMBACHER, Kasia, *SB Akad. München* 1897/1, 305-370.

Γ. Καμπύσης, Κ. Κανελλάκης, Π. Καρολίδης, Σπ. Λάμπρος, Αντ. Μηλιαράκης, Ι. Πανταζίδης, Σ. Παπαδημητρίου, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Κ. Παπαϊωαννίδης, Γρ. Παπαμιχαήλ, Μ. Παρανίκας, Δημ. Πετρακάκος, Αλ. Φιλαδελφεύς, Νικ. Πολίτης (44 επιστολές, 1890-1909), Κ. Ραγκαβής, Κ. Ράλλης, Εμμ. Ροΐδης, Γ. Σωτηριάδης, Κωνστ. Σπανούδης, Κ. Τριανταφυλλίδης, κτλ.

Το μικρό αυτό βιβλίο θυμίζει το μεγάλο χρέος που έχουν οι Βυζαντινολόγοι αλλά και οι μελετητές των σπουδών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης στον μεγάλο αυτόν σκαπανέα, που εισήγαγε τη μέση ελληνική φιλολογία στη συγκριτική γραμματολογία και στις ιστορίες της Μεσαιωνικής Ευρώπης, ανατρέποντας την έως τότε ισχύουσα ιδέα της ευρωπαϊκής ιστορίας και γραμματολογίας, η οποία ήταν, κατά τις αντιλήψεις του Διαφωτισμού, “δυτικοκεντρική”, όπως θα λέγαμε σήμερα· επίσης δίνει μια ιδέα, για το πόσο επείγουσα ανάγκη είναι να συγγραφεί και μια σφαιρική και λεπτομερής μονογραφία για το βίο και το έργο του Karl Krumbacher.

WALTER PUCHNER
Πανεπιστήμιο Αθηνών

CHR. GASTGEBER – E. MITSIOU – I. A. POP – M. POPOVIĆ – J. PREISER-KAPPELLER – A. SIMON (Hrsg.), *Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel* (= Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Bd. 27 = ÖAW. Phil.-hist. Klasse, Denkschriften, Bd. 409), Wien 2011, 265 S. ISBN 978-3-7001-6891-1

Den 550. Jahrestag der Thronbesteigung des ungarischen Königs Matthias Corvinus (1458-1490) nahmen das (damalige) Wiener *Institut für Byzanzforschung* der ÖAW und das rumänische *Centrul de Studii Transilvane* (Cluj-Napoca) zum Anlass einer international ausgerichteten, im Oktober 2008 veranstalteten Tagung über *Matthias Corvinus and his Time*. Sie fand im siebenbürgischen Klausenburg (Kolozsvár/Cluj) statt, wo Matthias Corvinus 1443 als Kind des Feldherrn János Hunyadi († 1456) und der Adligen Elisabeth Szilágyi geboren wurde. In den vorliegenden Band hat man laut Vorwort aus der Menge der Tagungsvorträge speziell diejenigen aufgenommen, die auch zu den “Forschungsschwerpunkten” der Wiener Byzanzforschung einen klaren Bezug aufweisen, nämlich “Geschichte des Patriarchats von Konstantinopel und der orthodoxen Kirche, griechische Handschriftenkunde und Rezeptionsgeschichte”, wobei letztere als “besonderer Wiener Schwerpunkt” hinzugenommen worden sei, “um das Nachleben diachron nachzuzeichnen”. Abschließende Hinweise betonen die Bedeutung des “außergewöhnlichen Herrschers, der neben seinen militärischen und politischen Erfolgen als Mäzen und mit einer klugen Propaganda durch die Humanisten bis heute eine Legende ist”: Die Ära seiner Herrschaft gelte “als letzte Blütezeit des mittelalterlichen ungarischen Staates” und stelle “für ganz (Ostmittel)Europa eine höchst bewegte Periode des Übergangs [...] in die Neuzeit” dar. In ihr hätten sich “die Interessen des Corvinus [...] sowohl nach Ost, wo er den Vormarsch der Osmanen” nach

1453 “aufzuhalten versuchte, als auch nach West” gerichtet, “wo er danach strebte, Böhmen und die habsburgischen Erblände mit Ungarn zu einer ersten ‘Donaumonarchie’ zu vereinen”. Zudem hat er bekanntlich “Kunst und Kultur” gefördert, “italienische Humanisten und einheimische Gelehrte an seinen Hof” gezogen und “lateinische und griechische Handschriften” für seine berühmte Hof-Bibliothek gesammelt. Sie wurde bald nach seinem Tod, endgültig infolge der Katastrophe von 1526 (Mohács), in alle Winde verstreut, so dass die Forschung zur Rekonstruktion und Wiederauffindung ihrer Bestände noch keineswegs beendet ist, was gleich mehrere Beiträge dieses Bandes sehr eindrucksvoll verdeutlichen.

Der “interdisziplinär” ausgerichtete Sammelband, der konzeptionell an den Band *Emperor Sigismund and the Orthodox World* (hrsg. von E. Mitsiou [u. anderen], Wien 2010, vgl. die annotierte Anzeige von Th. Wünsch, *Deutsches Archiv* 68 [2011], 791f.) anschließt, gliedert sich, den Vorgaben entsprechend, in vier thematische Abschnitte: “Kreuzzüge und Diplomatie” (fünf Beiträge, S. 9-62), “Kirchen und Privilegien” (vier Beiträge, 63-101), “Handschriften und Gelehrte” (sechs Beiträge, 103-207, mit insgesamt 22 Abb. und 3 Tafelseiten) und “Nachlese und Rezeption” (vier Beiträge, 209-260); ein Index (zu “Personen” bzw. “Quellen/Handschriften”) beschließt den Band. Ein gesondertes (Adress-)Verzeichnis der Autoren bzw. Autorinnen fehlt ebenso wie jegliche Karte oder eine Abbildung des Königs¹.

Den ersten Abschnitt eröffnet O. J. Schmitt (*Matthias Corvinus und Skanderbeg oder die jahrzehntelange Allianz der Häuser Hunyadi und Kastriota im Krieg mit den Osmanen*, 9-13) mit einer konzisen Neuinterpretation der Beziehungen Johann Hunyadis sowie des Matthias Corvinus zu Skanderbeg, die sich u.a. auf noch ungedruckte und erstmals hier ausgewertete Berichte mailändischer Gesandten “aus Venedig, Rom und Neapel” (9) stützt. Gleichzeitig gelingt es Schmitt, klar und konzis die These zu untermauern, dass Skanderbeg († 1468) und die beiden Hunyadi

1. Zu denken ist an sein zeitgenössisches Abbild als thronender König auf einer dem Ofener Königspalast entstammenden Ofenkachel (aufbewahrt im Historischen Museum, Budapest), der “eine als authentisch geltende Denkmalfigur als Vorbild” diene, vgl. den Eintrag von E. Ko[VÁCS], in: *Bayern - Ungarn. Tausend Jahre / Bajorország és Magyarorszá-
g. 1000 éve: Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001 [...], Haus der Bayerischen
Geschichte*, hrsg. v. W. JAHN (u. anderen), Augsburg 2001, 190 Nr. 4.1. (mit farbiger Abb.).

im Zeitraum ca. 1440 bis 1468 sich viel enger, als bisher bekannt war, politisch und militärisch miteinander abgestimmt und kooperiert haben. Der Beitrag gründet sich u.a. auf Schmitts umfangreiche Recherchen für sein bahnbrechendes Buch *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan* (Regensburg 2009), das er sinnvoll ergänzt. – A. Simon (*La «parentèle ottomane» des Hunyadi, 15-21*)² richtet den Blick auf das Wechselspiel der Beziehungen des Matthias Corvinus (und anderer, ganz unterschiedliche Interessen verfolgenden christlichen Mächte) zu den Osmanen von Mehmed II. bis hin zu Bayezit II. (1481-1512): Dabei geht es ihm um das gelegentlich ins diplomatische Spiel gebrachte Konstrukt einer (von gemeinsamen walachischen Vorfahren abgeleiteten, doch weitgehend fiktiven) Verwandtschaft oder gar Blutsbrüderschaft zwischen Matthias Corvinus und Mehmed II., d.h. um Aufkommen, Funktion und Verwendung dieses Konstrukts. Eine halbwegs konkrete Dimension gewann es erst im Zuge der Auseinandersetzungen zwischen den Söhnen Mehmeds II., Sultan Bayezit II. (1481-1512) und Prinz Cem († 1495): Dieser hatte sich – nach Verlassen des Osmanischen Reiches und auf der zumeist vergeblichen Suche nach Unterstützung bei den christlichen Mächten – vor allem Hilfe von Ungarns König erwartet. Doch auch Matthias, der den Prätendenten Cem nur als diplomatisches Druckmittel, zur Verbesserung seiner Position bei Verhandlungen mit Bayezit II. benutzen wollte, verhielt sich Cem gegenüber reserviert. Also zahlten sich selbst in diesem Fall die von ihm und Cem angesprochenen, doch unterschiedlich begründeten Familienbände politisch nicht aus (Matthias verwies auf seine Ur-Großmutter väterlicherseits, deren Schwester als osmanische Gefangene in den Harem gelangt sei, Cem aber auf seine Mutter als eine Verwandte des Königs: Hier konstatiert Simon nur die genealogische Diskrepanz, ohne nähere Angaben zu den Personen beizusteuern, vgl. den Abschnitt: “*L’affaire Djem*” dans la politique royale Hongroise des années 1480, 18-19). – Anschließend beleuchtet, klar strukturierend, J. Dücker (*Von Konfrontation und Kooperation. Matthias Corvinus und die Reichstage der Jahre 1479 bis 1481, 23-32*) die damals sehr konfliktreichen Beziehungen Ungarns zum Römisch-Deutschen Reich unter Kaiser Friedrich III. (1452-1493) angesichts der Bedrohung durch die Osmanen. Anhand der Reichstagsakten, aber auch weiterer zeitgenössischer Quellen, arbeitet sie die ebenso politischen wie

2. Auf S. 18, letzte Zeile über dem Strich, lies *montrer* statt *monter*.

strukturellen Ursachen deutlich heraus, die einer schnellen und wirksamen “Ungarnhilfe” oder gar einem Feldzug gegen die Türken entgegenstanden. – G. İşiksel (*Friendship and the principle of good neighbourhood between Bayezid II and Mathias Corvinus*, 33-36), der sich der osmanischen Seite widmet, hebt die (im Vergleich zu den Zeiten Mehmeds II.) neue Qualität der diplomatischen Beziehungen hervor, die mehr von den 1483 (auf 5 Jahre) und 1488 (dreimal erneuert bis 1495) geschlossenen Verträgen als durch Kriegführung bestimmt war³. – Im letzten Beitrag dieses Abschnitts befasst sich J. Preiser-Kapeller (*Sive vincitur Hungaria...Das Osmanische Reich, das Königreich Ungarn und ihre Nachbarn in der Zeit Matthias Corvinus im Machtvergleich nach dem Urteil fünf griechischer Quellen*, 37- 62)⁴ mit den byzantinischen Historikern Dukas, Kritobulos, Laonikos Chalkokondyles und Sphrantzes (zudem auch mit dem anonymen Klagegedicht (*Ἄλωσις Κωνσταντινουπόλεως*) und ihrem Einfluss auf bzw. ihrer Stellung zur *Turcica*-Literatur (“den westlichen Türkenschriften”). Er betont, “nur einige interessante Fallbeispiele herausgegriffen” zu haben aus der Vielzahl derjenigen “Themen und Einschätzungen”, die “der westlichen Türkenliteratur und den fünf griechischen Werken” gemeinsam seien (39). Die Themenbereiche werden aus den Überschriften der Abschnitte erkennbar, die diesen zentralen Beitrag gliedern: *Religiöse und “metaphysische” Faktoren.- Das Wesen der Türken.- Die Pläne der Türken.- Die Macht der Türken.- Der Zustand Ungarns und Westeuropas und ihre Macht.- Konkrete Kreuzzugspläne*. In der knappen *Conclusio* (58f.) hält Preiser-Kapeller ergänzend fest, es gebe “auch Unterschiede” im Vergleich zu den “westlichen *Turcica*-Schriften”, besonders bei Kritobulos, der sich mit der Osmanenherrschaft “völlig arrangieren konnte”, und bei Chalkokondyles, “der seine relativ objektive Darstellungsweise auch auf die Osmanen ausdehnte”. (58). Hier auch resümiert er das Ergebnis seiner Studie in Bezug auf Ungarn wie folgt: Auch wenn in den Quellen die osmanischen Gefahr durchaus thematisiert worden sei, so ließen sie doch soviel erkennen, dass man “gerade unter Matthias Corvinus” das Land als “Vormauer der Christenheit” betrachtet und für “relativ stabil” erachtet habe. Dass jedoch

3. Eine Überlegung darüber, ob und inwieweit man mit dieser Politik nicht doch auch - bis zu einem gewissen Grad - an byzantinische Traditionen angeknüpft bzw. sie aufgegriffen hat, wird nicht angestellt.

4. S. 41 Mitte, lies: das *telos* statt der *telos*.

das damalige Ungarn (nach J. Bak eine “Monarchie im Wellental”) “dem osmanischen Reich auf Dauer strukturell unterlegen gewesen wäre”, das hätten “während der Regentschaft des Corvinus weder die westlichen noch die griechischen Quellen” konstatiert (59)⁵.

Den zweiten Abschnitt (“Kirchen und Privilegien”) leitet V. Rus (*Giovanni Corvino di Hunyad ed il monastero di Peri*, 63-69) mit dem schlaglichtartigen Blick auf die Geschichte nicht nur eines, sondern zweier orthodoxer Klöster im historischen Ungarn ein: Es geht um das rumänisch-orthodoxe Erzengel-Michael-Kloster bei dem Dorf Peri (Körtvélyes, Hruševo) in der siebenbürgischen Region Maramureș und das ruthenisch-orthodoxe Nikolaus-Kloster bei Mukačevo/Munkács (in der jetzigen Karpato-Ukraine), das unter dem Schutz des Königs Matthias stand. Das Michael-Kloster war 1391 (unter Patriarch Antonios IV.) auf Bitten seiner adligen Eigentümer rumänisch-moldauischer Abkunft, Drag/Dragoș und seines Bruders, des Vojvoden Balitza/Balița⁶, in ein (patriarchales) Stauropegial-Kloster umgewandelt worden: Der Patriarch unterstellte es seinem Exarchen, dem Priestermonch Pachomios, der somit Hegumen/Abt des Klosters wurde, aber nun als Exarch auch den Auftrag erhalten hatte, die Gebiete der Maramureș zu beaufsichtigen, so dass er quasi als Bischof der dortigen rumänischen Orthodoxen fungierte. Viel später, bei einem langwierigen Rechtsstreit mit dem Nikolaus-Kloster der Ruthenen um gewisse Ländereien, wandte sich der damalige Abt des Michael-Klosters, Ilarion, um Hilfe an Johann Corvinus (1473-1504), den (unehelichen) Sohn des Matthias, der nach dem Tod seines Vaters u.a. neuer Protektor des Nikolaus-Klosters geworden war. Dieser ging der Sache nach und informierte den König, nunmehr Ladislaus/

5. Zu der auf S. 41 zu Dukas angegebenen Literatur vgl. ergänzend auch B. FLUSIN, *Prédications et prophéties dans l'oeuvre de Doucas*, in: P. ODORICO – P. AGAPITOS – M. HINTERBERGER (éds.), *L'écriture de la mémoire. La littérature de l'historiographie* (Dossiers Byzantins 6), Paris 2006, 353-73. - Zu S. 43 Anm. 61 und 62: Hier hat Preiser-Kapeller die Dukas-Belege versehentlich vertauscht: Aus Anm. 61 muss man den Beleg Dukas III, 4 = ed. GRECU, 39,3-8 zu Anm. 62, und aus Anm. 62 den Beleg Dukas IX,1 = ed. GRECU, 59, 11-18 zu Anm. 61 verschieben. - Zu S. 49: Der Traktat *Ordo Portae* ist nicht nur im Paris.gr. 1712 überliefert, vgl. P. SCHREINER, Eine zweite Handschrift des “Ordo Portae” und der Wegbeschreibung in das Gebiet des Uzun Hasan. Mit einer Hypothese zur Verfasserfrage, *SüdosF* 41 (1982), 9-25.

6. Ergänzend zu der auf S. 64, Anm. 3 angegebenen Literatur vgl. J. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat im späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropoliten und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204-1453*, Saarbrücken 2008, 544.

Władysław II. (Jagiello), der 1498 die Besitzrechte des Michael-Klosters abschließend bestätigte. - Einen nützlichen Überblick bietet F. Solomon (*Vom Abendland zum Morgenland. Orthodoxe und Katholiken in der Moldau im Mittelalter*, 72-76). Dabei konzentriert er sich auf folgende Punkte: a) auf “den Status der beiden, orthodoxen und katholischen, Kirchen in den Gebieten östlich der Karpaten im Spätmittelalter [...], um den Einfluss des religiösen Lebens auf den kulturellen Alltag im Fürstentum Moldau wenigstens ansatzweise beschreiben zu können;” b) auf die “Folgen des Eintritts dieser staatlichen Strukturen in die byzantinische Einflusssphäre” und ihr “infolgedessen modifiziertes Verhältnis zu Mittel- und Westeuropa;” und c) auf “die Entwicklung der Haltung der moldauischen Elite gegenüber dem Westen, einschließlich der römischen Kirche”. (72) – D. I. Mureșan (*Bessarion et l'Église de rite Byzantin du royaume de Hongrie (1463-1472)*, 77-92) analysiert, mit weiter Perspektive, das komplexe Beziehungsgeflecht der kirchlichen Hierarchie im Raum von Ost-Ungarn bis zum Südwesten Polen-Litauens: Dort war es mancherorts wegen der Widerstände gegen die Union von Florenz zu Doppelbesetzungen der Metropolitan- und Bischofssitze (uniert/orthodox) gekommen, was ja auch für das Patriarchat von Konstantinopel gilt: Seine unierten Hierarchen (so auch der nach Florenz zum Kardinal und 1463 zum Titularpatriarchen erhobene Byzantiner Bessarion, † 1472 Ravenna) agierten, päpstlich unterstützt, nach 1453 von ihren Exilorten Rom, Venedig oder Negroponte aus, während von Konstantinopel aus die antiunionistische, orthodoxe, vom Sultan tolerierte Hierarchie heftig gegensteuerte, mit Unterstützung des Metropoliten von Moskau. Das Verhältnis beider Seiten zueinander war weithin gespannt, sogar feindlich geprägt, nicht zuletzt, weil Pius II. 1463 zum Kreuzzug aufgerufen hatte. Das wiederum beeinflusste auch die Politik der Herrscher und Machthaber in Südost- und Osteuropa. Vor diesem Hintergrund geht es Mureșan darum, das Wirken des Serben und griechisch-unierten Mönchs (aus dem Konstantinopler Kyprian-Kloster), Makarije/Makarinos näher zu beleuchten: Anfang 1458 in Rom zum Bischof von Halicz (zusammen mit dem Bulgaren Grigorij/Gregorios, dem unierten Metropoliten Kievs) geweiht⁷ und im September in Halicz inthronisiert, geriet er 1465 mit dem

7. Vgl. auch ebenda, 545 und B.N. FLORJA, s.v. Galickaja eparchija, XIV- nač. XVI v., in: *Pravoslavnaja Ėnciklopedija* 10 (2005), 325-327, hier 325. Dies in Ergänzung zu den Angaben Mureșans, 81, Anm. 28.

orthodox gewordenen Grigorij, doch auch mit dem lateinischen Erzbischof von Lemberg, Gregor von Sanok, in Konflikt und ging nach Ungarn. Auf eine 1466 ergangene Anweisung Papst Pauls II. (an die Erzbischöfe J. Vitéz von Esztergom und S. Varday von Kalocsa) hin, sollte er dort unter den Gläubigen des griechischen Ritus in den Diözesen Arad, Transsilvanien und Eger für die Verbreitung der unionskonformen Glaubenslehre sorgen. Nach einem Einschub zur Beschreibung der päpstlichen Politik gegenüber Ungarn ab 1054 (84f.), richtet Mureşan sodann den Fokus auf das Wirken Bessarions als päpstlicher Legat für Ungarn ab 1461 und dabei auch auf seine diesbezüglichen Schriften (samt deren Handschriften) und Kontakte zu Gelehrten, wie den Bischof von Pécs, Janus Pannonius, oder Johannes Regiomontanus (85-91). Nach 1469 versiegen die Nachrichten über Makarije von Halicz; vielleicht war er, wie auch höchste Kleriker des Landes, in eine Verschwörung gegen König Matthias involviert.- Abschließend weist Mureşan auf die u.a. durch Vermittlung des moldauischen Fürsten Stefan des Großen 1480 erfolgte Errichtung Erzbistums Transsilvanien unter dem Metropolitan Daniel, mit Sitz in Feleac/Fleck (bei Klausenburg) hin. Das Erzbistum war, bei Autonomie der Hierarchie, uniert-orthodox im Sinne der Union von Florenz, somit dem Ritus nach orthodox-byzantinisch, aber kanonistisch in Gemeinschaft mit Rom⁸. Nach Mureşan haben die Aktivitäten Isidors von Kiev († 1463, Rom) und Bessarions in den Jahren 1460-70 wesentliche Vorarbeit dafür geleistet, dass dieses Erzbistum eingerichtet werden konnte. - I.-A. Pop (*Les Roumains de Transylvanie et leurs privilèges accordés à l'époque de Matthias Corvin*, 93-101), beleuchtet übersichtlich, doch zugleich eingehend (und in historisch-vergleichender Perspektive) die an Rumänen Transsilvaniens (aber nie global an sie als Gesamtheit) vergebenen Privilegien unter Matthias Corvinus und betont am Ende, dass die Anzahl an Bestätigungen bestimmte Freiheiten / Befreiungen für Rumänen im Zeitraum 1457-1494 am höchsten gewesen sei, bezogen auf das ganze ungarische Mittelalter.

Von den sechs Beiträgen zum dritten Abschnitt ("Handschriften und Gelehrte") werde ich (aus Zeit- und Platzgründen) nur den ersten und die drei letzten knapp besprechen, die übrigen zwei aber nur registrieren. - Z. Ötvös (*Some Remarks on a Humanist Vocabulary (ÖNB Suppl. Gr. 45)*, (103-107, mit 3 Abb.) befasst sich mit einem Papier- Kodex des 15. Jh.s von

8. Mureşan kündigt über die Errichtung des Erzbistums eine eigene Untersuchung an.

331 Folia. Gebunden in schlichtes Leder mit Blindstempelprägung, enthält er grobenteils ein griechisch-lateinisches Wörterverzeichnis 1r- 298r, eine kurze thematische griechisch-lateinische Wortliste von Baum-Bezeichnungen ff. 298r/v, ein lateinisch-griechisches Wörterverzeichnis (ff.299r-320r) und schließlich diverse Texte (ff. 320r-329r). Ötvös stellt den neuesten Stand der bisherigen Forschungen zur Geschichte der Handschrift (er selbst trug auch dazu bei) eingehend dar und fasst ihn (107) kurz zusammen: Sie gehörte anfangs dem gelehrten (Bischof von Pécs) Janus Pannonius (vgl. auch oben), der ihn während seiner Griechisch-Studien in Italien (1447-1454) erworben hatte, gelangte in dessen Todesjahr 1472 durch Konfiskation auf Befehl des Matthias Corvinus in seine Bibliothek, in der sie wohl bis ca. 1513 verblieb, als sie der Humanist und Diplomat Johann Cuspinianus, der sich oft in Budapest aufhielt, erwarb⁹, und kam (nach weiteren Besitzwechseln) 1576 in die Wiener Hofbibliothek. – Hierauf folgen die Beiträge von Gy. Mayer (*Zur Textgeschichte der Elegien des Janus Pannonius*, 109-118) und G. Bolonyai (*Taddeo Ugoletto's Marginal Notes of his Brand-new Crastonus Dictionary*, 119- 154, mit 10 Abb.). – Im folgenden Beitrag legt A. Németh (*The Mynas codex and the Bibliotheca Corviniana*, 155-178, mit 3 Tafeln und 8 Abb.) eine scharfsinnige, höchst ergiebige Untersuchung vor: Sie erstreckt sich ebenso auf den *Graeca*-Bestand der Bibliotheca Corviniana (und seine teilweise noch immer hypothetische Erschließung) insgesamt, wie auch speziell auf den in der BN Paris aufbewahrten, inhaltlich für die Klassische Philologie und die Byzantinistik besonders wichtigen "Mynas Kodex" (Par. Suppl gr. 607)¹⁰ und erweist sich als nachgerade mustergültig. – Die ebenfalls an scharfsinnig erschlossenen Ergebnissen reiche Untersuchung von Chr. Gastgeber (*Griechische Corvinen. Additamenta*, 179-194, mit vier Tafeln) ergänzt Némeths Untersuchung aufs Beste und beruht auf den Ergebnissen seiner im Erscheinen begriffenen Monographie (Habil.-Schrift): *Miscellanea Codicum Manuscriptorum Graecorum II: Die griechischen Handschriften*

9. Aus seinen Briefen geht u.a. hervor, dass er in zwei Monaten Zonaras' *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν* durchgelesen habe. Dabei handelt es sich, so Ötvös (107), um einen Kodex der Bibliotheca Corviniana, den jetzt die Österr. Nationalbibliothek besitzt: ÖNB Hist.gr.16. Auf ihn kommt auch Németh auf S. 159f. und 162f. seines unten besprochenen Beitrags zu sprechen.

10. Den Mynas-Kodex hatte, so Németh 155, der nach Frankreich emigrierte griechische Philologe Mynoides Mynas (1798-1859) 1843 im Athos-Kloster Vatopedi im Zuge einer seiner staatlich finanzierten Forschungsexpeditionen entdeckt.

der Bibliotheca Corviniana in der Österreichischen Nationalbibliothek. Studien zum Griechischstudium im Wiener Humanismus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Wien 2012 [2013?].- Dieser Abschnitt wird abgeschlossen mit der sorgfältigen Studie von G. Masi (*Nuovi manoscritti corviniani a Firenze. Ancora su Mattia Corvino e gli Archivi fiorentini*, 195-207): Aus ihr ergibt sich, dass sich der bisherige Bestand Florentiner Corvinen durch drei von Masi neu identifizierte von 21 auf 24 erhöht. –

Der vierte Abschnitt (“Nachlese und Rezeption”) wird eingeleitet von E. Mitsiou (*John Hunyadi and Matthias Corvinus in the Byzantine sources. With an excursus on the “Greek poem of the Battle of Varna”,* 209-229) mit einer gründlichen, klar strukturierten Untersuchung, die sich vor allem auf Hunyadi und seine Feldzüge bzw. Schlachten (“Langer Kreuzzug” 1443-1444, Varnaschlacht 1444, Kossovoschlacht 1448, die ausgebliebene Hilfe für Konstantinopel 1452/53 und die erfolgreiche Abwehr der osmanischen Belagerung Belgrads 1456) konzentriert: Wer immer C. Imbers Buch zu Varna (*The Crusade of Varna*, 2006) benutzt, in der die griechisch-byzantinischen Quellen zu kurz kommen, sollte diese vorzüglichen Studie unbedingt ergänzend heranziehen, da Mitsiou sich erfolgreich bemüht hat, alle verfügbaren Quellen zu den genannten Ereignissen, bei umfassender Kenntnis der Sekundärliteratur, zu sichten und auszuwerten. Vom Thema her verlangt eine solche Untersuchung auch die Einbeziehung literarischer/dichterischer Quellen. Dementsprechend hat Mitsiou im Anhang auch das byzantinische volkssprachliche Gedicht über die Schlacht von Varna mit der ihr eigenen Umsicht im Wesentlichen sehr überzeugend untersucht und unter Einbringung neuer Überlegungen interpretiert (222-229). – Hierauf folgen noch drei ebenso nützliche wie anregende Beiträge, verfasst von M. St. Popović (*Reminiszenzen an König Matthias Corvinus in den Reiseberichten des Salomon Schweigger und Reinhold Lubenau*, 231-236), A. Moutafidou (*John Hunyadi and Matthias Corvinus in Modern Greek Historiography*, 237-246) und F. Kühner (*Die Pforten der Christenheit. Der Fall Konstantinopels und der Kampf gegen die Osmanen in den rumänischen Geschichtsbüchern 1942-2006*, 247-260).

Dieser Band ist ein glänzendes Beispiel internationaler und interdisziplinärer Zusammenarbeit: Er vermittelt einen vorzüglichen Überblick über den Stand und das hohe Niveau der Forschungen zur Erhellung und zum Verständnis der gesamteuropäischen Bedeutung jener

Epoche, die einen König wie Matthias Corvinus hervorgebracht und auf die er – wie auch sein Vater Johann Hunyadi – ebenso vielfältig wie folgenreich eingewirkt haben. Dem Herausgeberteam und den Autorinnen /Autoren gebühren Dank und höchste Anerkennung für einen Band, der den in ihn gesetzten Erwartungen voll entspricht.

GÜNTER PRINZING
Mainz

N. SINIOSSOGLOU, *Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, Cambridge (UK), Cambridge University Press, 2011, pp. xvi+454. ISBN 978-1-107-01303-2

Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ συγγραφέα [στὸ ἐξῆς:σ.], τὴν Εἰσαγωγὴ καὶ τέσσερα Μέρη. Ἴδου οἱ τίτλοι τῶν καὶ ἡ ἀντίστοιχη διάρθρωση: Προτάσσεται ἀναλυτικός, τρισέλιδος Πίνακας Περιεχομένων (Contents, σσ. v-vii), ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἤδη καταφαίνεται ἡ δαψίλεια τῆς ἐπιστημονικῆς συγκομιδῆς τοῦ σ., τῆς συντελεσμένης μὲ τὴν πολύμοχθη ἐργασία του, ἀλλὰ καὶ ἀπότοκος τῆς φιλοσοφικῆς του ἐμβριθείας καὶ τῆς πνευματικῆς του εὐμαρείας. Ἀκολουθεῖ ὁ Πρόλογος (σσ. ix-xii) καὶ ὁ Κατάλογος τῶν Βραχυγραφῶν (xiii-xvi). Ἔπεται ἡ ἀναλυτικὴ Εἰσαγωγὴ (Introduction: Plethon and the notion of paganism, σσ. 1-45) καὶ τὰ τέσσερα Μέρη τοῦ βιβλίου: Part I: Lost rings of the Platonist golden chain (σσ. 49-160), τὸ ὁποῖο ἀπαρτίζεται ἀπὸ τρία κεφάλαια, ἧτοι 1.Underground Platonism in Byzantium (σσ.49-92), 2.The Rise of the Byzantine Illuminati (σσ. 93-124), 3. The Plethon affair (σσ.125-160). Part II: The elements of Pagan Platonism (σσ. 161-323), τὸ ὁποῖο σύγκειται ἀπὸ τρία ἐπίσης κεφάλαια, ἧτοι 4.Epistemic Optimism (σσ.163-222), 5. Pagan Ontology (σσ. 223-277), 6. Symbolic Theology (σσ.278-323). Part III: Mistra versus Athos (σσ. 325-392), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μόνον κεφάλαιο, τὸ 7. Intellectual and Spiritual Utopias (σσ.327-392). Part IV: The path of Ulysses and the path of Abraham (σσ.393-426), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ κεφάλαια, τὸ 8. Conclusion (σσ. 395-417) καὶ 9. Epilogue (σσ. 418-426). Τὸ ἔργο συνοδεύει ἐκτενεστάτη Βιβλιογραφία (σσ. 427-446), διακρινομένη σὲ Primary sources (σσ. 427-429) καὶ Modern works (σσ.429-446). Ἀναλυτικὸ Εὐρετήριο (σσ. 447-454) κατακλείει τὴν καλαίσθητη αὐτὴ ἔκδοση.

Τὸ παρὸν βιβλίον εἶναι ἀπότοκο ἐρευνητικοῦ προγράμματος, χρηματοδοτηθέντος ἀπὸ τὴν Βρεταννικὴ Ἀκαδημία καὶ εὐγενῶς ὁ σ. εὐχαριστεῖ ὄλους ὅσους τὸν συνέδραμαν στὴν μελέτη του αὐτῆ (σ. xii).

Εὐστοχα τοποθετεῖ ὁ σ. τὸν προβληματισμό του γιὰ τὴν ἰδιάζουσα, πλὴν ὅμως ἐνδιαφέρουσα, προσωπικότητα τοῦ 14ου-15ου αἰῶνος, τὸν Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα.

Ὁ σ. ἐκκινεῖ ἐκ τῆς θέσεως ὅτι ὁ ὅρος «Byzantine» (Βυζαντινός) εἶναι ἀναχρονιστικός, ὡς πλεόν εὐστοχος κρίνεται ὁ ὅρος «Roman Orthodox» (σ. x). Ἐπισημαίνει μάλιστα ὅτι ὁ πλεόν πρόσφορος ὅρος εἶναι «Roman orthodox world (1393-1492)», οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τοῦ Κράτους θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς των Ρωμαίους τῆς Ἀνατ. Αὐτοκρατορίας (σ.4, σημ. 8). Ἐπὶ τῆς βασικῆς αὐτῆς θέσεως, ἡ ὁποία τίθεται ὡς ἀφετηρία γιὰ ὅποιαδήποτε περαιτέρω συζήτηση, ἃς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ ἐκφράσουμε τὶς ἰδικές μας ἀπόψεις.

Τὸ Βυζάντιο, ὡς Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἀποτελεῖ μετεξέλιξη τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, συνιστᾷ «τὴν ἐκχριστιανισθεῖσα ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἑλληνικοῦ ἔθνους» (Α. Heisenberg)¹. Θεωρητικὰ διατηρεῖ τὴν ρωμαϊκὴν ἰδέαν, μὲ τὴν πάροδο, ὅμως, τοῦ χρόνου σημειώνεται ὑποχώρηση τῶν ρωμαϊκῶν στοιχείων. Τὸ φαινόμενο τοῦτο εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προελάσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἑλληνοποιήσεως τῆς θεολογικῆς σκέψεως, ὅπως τοῦτο μαρτυρεῖται στὰ ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατ. Ἐκκλησίας. Ὁ διαχωρισμός αὐτὸς δὲν εἶναι ἄσχετος καὶ μὲ τὴν συνείδηση τῶν ρωμαίων χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι πολὺ ἐνωρὶς ἄρχισαν νὰ ταυτίζονται ἐθνολογικὰ καὶ γλωσσικὰ μὲ τοὺς πνευματικὸς ἀνθρώπους τῆς Δύσεως καὶ νὰ ἐμπλουτίζουν τὴν Λατινικὴν Γραμματεία μὲ τὰ δικά τους ἔργα, ὅπως ὁ Μινούκιος Φήλικας μὲ τὸ ἔργον του *Octavius* καὶ ὁ σύγχρονός του Τερτυλλιανός (150-230 μ.Χ.) μὲ τὰ πολλὰ συγγράμματά του. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ ἀπολογητὲς αὐτοὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶχαν καταλάβει ὅτι ἡ Ἀνατολὴ εἶχε ἐπιλέξει τὴν ἑλληνικὴν πορείαν καὶ γλώσσαν, ἡ ὁποία βαθμιαία ἄρχισε νὰ κατακτᾷ ὄλους τοὺς χώρους τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα «Ρωμαῖος»².

1. Πβ. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Τὸ ἰδεῶδες τῆς συναλληλίας. Κράτος καὶ Ἐκκλησία ἐξ ἀπόψεως ὀρθοδόξου, ἐν Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης (ἔκδ.), *Θεολογία καὶ κόσμος σὲ διάλογο. Τιμητικὸς Τόμος στὸν Καθηγητὴ Γ. Μαντζαρίδη*, Θεσσαλονίκη, 2004, 391-411 [=Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Μετουσία Θεοῦ. *Φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς Μελέτες*, Ἀθήναι, Κέντρον Πατερικῶν Ἐκδόσεων, 2011, 391-411].

2. Π. Γ. ΦΟΥΓΙΑΣ, *Ἀθήνα-Φανάρι. Παραλειπόμενα*, Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης-παιδεία, 2006, 14-15.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ λατινικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τὴν πρώιμη φάση τῆς ἱστορίας του. Ἡ σπουδὴ τῆς λατινικῆς εἶναι ἀπαραίτητη σὲ ὅσους ἀποβλέπουν σὲ δημόσια ἀξιώματα. Καὶ ἐὰν ὁ Λακτάντιος, κληθεὶς ἀπὸ τὸν Διοκλητιανό³, δὲν ἤυρε προθύμους μαθητὲς τῆς ρητορικῆς στὴν νέα πρωτεύουσα Νικομήδεια⁴, στὴν μετέπειτα νέα πρωτεύουσα τοῦ Κράτους, τὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν φαίνεται νὰ ἀπουσιάζει ἡ σπουδὴ τῆς λατινικῆς. Μάρτυς εἶναι ὁ Λιβάνιος, ὁ ὁποῖος στηλιτεύει τὴν στροφὴ τῶν νέων πρὸς τὴν λατινικὴ γιὰ λόγους χρησιμοθηρικούς: *κακὸν δὲ ἕτερον σεισμόν ἐπενεγκὸν τῇ τέχνῃ φυγὴ μὲν ἀπὸ τῆς τῶν Ἑλλήνων φωνῆς, πλοῦς δὲ ἐπ' Ἰταλίας ζητούντων κατ' ἐκείνους διαλέγεσθαι*⁵, διατυπώνοντας παραλλήλως τοὺς φόβους του μήπως ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς καταργηθεῖ διὰ νόμου⁶. Ἐκτὸς τοῦ Λιβανίου, τόσο ὁ μεταλαβὼν *...ἀξιώματος Ρωμαϊκοῦ*⁷ Θεμιστίος (317-388), ὁ ὁποῖος καυτηριάζει τοὺς λατινοφώνους αὐτοκράτορες καὶ χαρακτηρίζει ἀναγκαίαν... *τὴν πάτριον καὶ Ἑλληνικὴν ἀποχρώντως μεταχειρίζεσθαι*⁸, ὅσο καὶ ὁ Συνέσιος⁹ περιφρονοῦν τὴν λατινικὴν. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀπευθύνεται τῷ τῶν ἁγίων συλλόγῳ¹⁰ τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (ἀπὸ 14ης Ἰουνίου μέχρι 25ης Αὐγούστου 325) λατινιστί, ἡ ὁμιλία του μεταφράζεται *ἐλληνιστί-μετέβαλον δ' αὐτὴν Ἑλλάδι μεθερμηνευταὶ φωνῆ*, ὡς παραδίδει ὁ ἱστορικὸς Εὐσεβίος (260-339)¹¹,- ὁ αὐτοκράτορας *ἐπηκροᾶτο... ἐλληνίζων τε τῇ φωνῇ ὅτι μηδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε*¹², γεγονός δὲ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν βαθμιαία ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν. Τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἑλληνικῆς ἔναντι τῆς λατινικῆς κατὰ τὴν διατύπωση τῶν δογμάτων διατρανώνει

3. Ὁ λατίνος χριστιανὸς συγγραφέας Firmianus Caecilius Lucius Lactantius, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Β. Ἀφρική, ὑπῆρέτησε πρὶν ἀπὸ τὴν μεταστροφή του στὸν Χριστιανισμό τὸν Διοκλητιανό, ἐνῶ ὡς Χριστιανὸς διετέλεσε παιδαγωγὸς τοῦ γιου τοῦ Μ. Κων/νου, Κρίσπου στὰ Τρέβειρα (Trier).

4. Α ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ πάτριος φωνή, *Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συμποσίου «Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο»*, ἐπιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, [ΚΒΕ/ΕΙΕ], Ἀθήνα 1993, 103-113, ἐνταῦθα 103-104.

5. Λιβανίου, *Βίος ἢ περὶ τῆς ἑαυτοῦ τύχης* 214: 114, 18-20 (ed. NORMAN).

6. Λιβανίου, *Βίος ...* 234: 122, 24-28.

7. *Δημηγορία Κωνσταντίνου αὐτοκράτορος πρὸς τὴν Σύγκλητον ὑπὲρ Θεμιστίου* 21α: III σ. 125, 21-22 (ed. DOWNEY - NORMAN), Lipsiae, Teubner.

8. Θεμιστίου, *Φιλάδελφοι ἢ περὶ φιλανθρωπίας* 71c: I, σ. 106, 1-4 (ed. DOWNEY).

9. Συνεσίου, *Ἐπιστ.* 66: σ. 119, 10-11 (GARZYA).

10. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως, λόγος δ' 32: ὃν αὐτὸς ἐπέγραψε «Τῷ τῶν ἁγίων συλλόγῳ»...*

11. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον...* 32.

12. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον...* λόγος γ' 13,2.

ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς (β' ἡμισυ τοῦ δ' αἰῶνος), γράφοντας ὅτι ἀλλ' οὐ δυναμένοις διὰ στενότητα τῆς παρ' αὐτοῖς γλώττης καὶ ὀνομάτων πενίαν διελεῖν ἀπὸ τῆς οὐσίας τὴν ὑπόστασιν¹³, ὁμολογώντας ὅτι γνωρίζει ὀλίγα λατινικά: οὐ Ρωμαϊκὸς ἐγὼ τις τὴν γλῶσσαν οὐδὲ τὰ τῶν Ἰταλῶν δεινός¹⁴. Τέλος, οἱ σχετικοὶ νόμοι γιὰ τὴν παιδεία ἀναγνωρίζουν τὴν διγλωσσία καὶ βαθμιαίως ἢ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐπικρατεῖ στὸ ἀνατολικὸ ρωμαϊκὸ κράτος¹⁵. Ἡ ὀνομασία ὅμως Ρωμαῖοι, τὸ πολυθρύλητον τοῖς ἔθνεσιν ὄνομα καὶ ἐπίτιμον¹⁶, διατηρεῖται μέχρι τέλους. Ἀπόδειξη ὅτι ὁ Δημήτριος Κυδῶνης (1324/25-1397/98), μεσάζων τῶν αὐτοκρατόρων Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου¹⁷, τιτοφορεῖ τὸν συμβουλευτικὸ τοῦ πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοκρατορίας *Ῥωμαίοις συμβουλευτικός*¹⁸. Πολὺ μεταγενεστέρως, κατὰ τὴν παλαιολόγειο ἐποχή, ὅταν λαμβάνει χώρα ἡ συνάντηση τῆς ὀρθοδόξου καὶ τῆς λατινικῆς σχολαστικῆς θεολογίας, παρατηρεῖται μία στροφὴ πρὸς τὴν λατινικὴ γραμματεία καὶ μεταφράζονται τόσον Λατίνοι λαϊκοὶ ὅσον καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Ἄψευδεις μάρτυρες εἶναι οἱ μεταφράσεις τοῦ Μαξιμίου Πλανουδῆ¹⁹, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη, τῶν δύο σημαντικῶν ἔργων τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου (1225-1274), *Summa contra Gentiles* καὶ *Summa Theologica*²⁰,

13. PG 35, cols. 1124-1125.

14. Ἐπιστ. 173,1: Π 62, 1-2 (GALLAY). Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ λατινικὴ ρητορικὴ στὸ Βυζάντιο, *Παρουσία Ζ* (1991), 171.

15. Πβ. σχετικῶς Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ πάτριος φωνή, 105-109.

16. Θεοφ. Σμιοκάττης I 1,5.

17. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Μαρτυρίες Δημητρίου Κυδῶνη περὶ Πελοποννήσου, *Medioevo Greco* 5 (2005), 73-91. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Μαρτυρίες Δημητρίου Κυδῶνη περὶ Πελοποννήσου, *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν Δ΄ Σταυροφορία τοῦ 1204»* (Μυστρᾶς, 1-3 Οκτωβρίου 2004), Ἀθήνα-Μυστρᾶς, 2007, 363-387.

18. Δημητρίου Κυδῶνη «Ῥωμαίοις Συμβουλευτικός (Oratio pro subsidio Latino-rum)», PG 154 (1866) [2001] στ. 961-1008. Ὁ λόγος συνεγράφη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1366.

19. W. O. SCHMITT, Lateinische Literatur in Byzanz: Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung, *JOeBG* 17(1968), 127-147. J. MONFASANI, Greek Renaissance Migrations, *Italian History and Culture* 8 (2002), σσ. 1-14 [*Greeks and Latins in Renaissance Italy. Studies on Humanism and Philosophy in the 15th Century*, Ashgate Variorum 2004]. Τ. ΓΡΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Α΄, Ἀθήναι 1967 [2004], 32.

20. Τὸ ἔργον ἐξεδόθη κριτικῶς ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Εὐ. Μουτσοπούλου καὶ τῶν συνεργατῶν του εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἰδρύματος Ἐρεῦνης καὶ Ἐκδόσεως Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας. Διὰ ἕναν πλήρη κατάλογον τῶν μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντων τόμων, πβ. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Μαρτυρίες τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη περὶ Πελοποννήσου, 73-91.

ἀλλὰ καὶ ἔργων ἄλλων Λατίνων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες συντελοῦν στὴν πνευματικὴ προσέγγιση Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως²¹.

Στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ σ. ὅτι ἡ ἐξεταζομένη περίοδος, ὁ 14ος καὶ 15ος αἰώνας, ἀποτελεῖ μία «crucial, albeit under-studied, period: the late Byzantine fourteenth and fifteenth centuries» (σ. x), ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ νομομαθοῦς, ἱστορικοῦ καὶ πολιτικοῦ καὶ πανεπιστημιακοῦ Παύλου Καλλιγᾶ (Σμύρνη, 20. 9. 1814-Φάληρο 15/27 Σεπτεμβρίου 1896), ὁ ὁποῖος μὲ τὸ ἔργον *Μελέται Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Ἀπὸ τῆς Πρώτης (1204) μέχρι τῆς Τελευταίας Ἀλώσεως (1453)* (Ἀθῆναι 1896)²², ἄνοιξε τὴν ὁδὸ γιὰ τὴν μελέτη τῆς παλαιολογεῖο ἐποχῆς²³, ἔχει χυθεῖ πολὺ νερὸ στὸ αὐλάκι²⁴. Τόσο οἱ διερευνητικὲς, συνθετικὲς μελέτες τῶν St. Runciman (1903-2000), Ἀπ. Βακαλοπούλου (1909-2000), Ἰω. Καραγιαννοπούλου (1922-2000) καὶ Donald Nicol (1923-2004), ὅσο καὶ οἱ γενικὲς ἱστορίες τοῦ Βυζαντίου, πείθουν, νομίζουμε, νὰ μὴν συμφωνήσουμε μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ σ.²⁵ Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο δὲν μᾶς εὐρίσκει συμφώνους ἢ τοποθέτησὴ του (σ. 10, σημείωση 31), ὅτι «The

21. A. GLYKOFRYDI-LEONTSINI, Demetrius Cydones as a Translator of Latin Texts, στὸν τόμο CH. DENDRINOS – J. HARRIS – E. HARVALIA-CROOK – J. HERRIN, eds., *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour Julian Chrysostomides*, London, Ashgate, 2003, 175-185.

22. Τὸ ἔργο ἀνατυπώθηκε φωτομηχανικὰ μὲ ἐλαφρῶς τροποποιημένο τὸν τίτλο: Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *Μελέται Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Λασκαριδαί - Παλαιολόγοι. Ἀπὸ τῆς Πρώτης (1204) μέχρι τῆς Τελευταίας Ἀλώσεως (1453)*, Προλογικὰ Α. Γ. ΣΑΒΒΙΑΔΗ (σσ. ε'-ιζ'), Ἀθήνα, Δημοσιουργία, 1997.

23. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ παλαιολόγεια ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν «παλαιολόγεια ἀναγέννηση», τὴν ἀνάπτυξη τῶν Γραμμάτων, ἀναβίωση τῶν κλασσικῶν γραμμάτων καὶ τῆς ζωγραφικῆς καὶ ἀγιογραφίας. I. SEVCENKO, *The Palaiologan Renaissance*, στὸν τόμο *Renaissances before Renaissance*, Stanford, 1984, 141-171. Α. ΛΑΪΟΥ, *Στὸ Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων: Οἰκονομικὰ καὶ πολιτιστικὰ φαινόμενα, Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. Α', Ἀθήνα 1991, 283-284.

24. Γιὰ τὴν συνεισφορὰ τοῦ Π. Καλλιγᾶ στὴν μελέτη τοῦ Βυζαντίου πβ. Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Δύο Ἑλληνες τραπεζίτες τοῦ 19ου αἰῶνος γιὰ τὸ Βυζάντιο: Μάρκος Ρενιέρης-Παῦλος Καλλιγᾶς, *Μνημοσύνη* 17(2006-2009), 163- 182, ἐνταῦθα σσ. 175-181. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἕνας Ἑλληνας τραπεζίτης καὶ ἐπιχειρηματίας τοῦ 19ου αἰῶνος γιὰ τὸ Βυζάντιο: Παῦλος Καλλιγᾶς, *Βυζαντιακά* 29(2010-2011), 331-349.

25. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ συγγραφέα Γ. ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ, μὲ τὰ ἱστορικὰ μυθιστορήματα, α) *Μιχαὴλ Ἡ Παλαιολόγος*, β) *Οἱ Παλαιολόγοι*, γ) *Σοφία Παλαιολογίνα. Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴ Ρωσία*. Ἀθήνα, Λιβάνης, 2004, 2006, 2008 ἀντιστοίχως.

revival of international scholarly interest in Plethon is in itself an interesting phenomenon». Ός παράδειγμα ἀναφέρεται σὲ μελέτες ποὺ εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος κατὰ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 2000, ἰδιαίτερος τὰ ἔτη 2008 καὶ 2009. Παράλληλα, οἱ συγγραφεῖς στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὁ σ. εἶναι ὅλοι, πλὴν ἑνός, ἀλλοδαποί.

Κατὰ τὴν προσωπικὴ μας ἄποψη τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν μελέτη τοῦ Πλήθωνος τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ διεθνῶς ἦταν καὶ παραμένει σταθερό. Ὁ σ. θὰ μποροῦσε νὰ προστρέξει, πρῶτον, στὴν βιβλιογραφία τοῦ G. Paracostas²⁶, καὶ δεύτερον, στὶς βιβλιογραφίες ποὺ ἔχουμε συντάξει²⁷, συνεχίζοντας τὸν Paracostas. Περαιτέρω, κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 26-29 Ἰουνίου 2002, ἐξ ἀφορμῆς τῆς συμπληρώσεως 550 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Γεμιστοῦ (26 Ἰουνίου 1452) συνεκλήθη Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο στὸν Μυστρά καὶ στὴν Μαγούλα μὲ πρωτοβουλία τῆς «Διεθνοῦς Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας Πληθωνικῶν καὶ Βυζαντινῶν Μελετῶν» καὶ τοῦ «Κοινοφελοῦς Ἰδρύματος Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Μυστρά. Δέησις Παράσχου καὶ Ἀριστέας Σπέντζα»²⁸. Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 22 Νοεμβρίου-20 Δεκεμβρίου 2002 ἔλαβε χώρα στὸ Ρίμινη ἐπιστημονικὸ συμπόσιο σὲ σειρὰ πέντε διαλέξεων μὲ θέμα «Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Πλήθωνος» καὶ ὑπότιτλον «Ἐνας φιλόσοφος στὸ Ρίμινη»²⁹. Τὸ ἴδιο ἐπετειακὸ ἔτος κυκλοφορήθηκε ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Νέα Κοινωνιολογία* εἰδικὸ ἀφιέρωμα γιὰ τὸν Πλήθωνα³⁰. Τέλος, τὴν ἐξέλιξη τῆς περὶ τὸν Πλήθωνα βιβλιογραφίας μετὰ τὴν δημοσίευσή τοῦ ἔργου τοῦ Fr. Schultze

26. G. PARACOSTAS, *George Gemistos-Plethon. An Overview of his Life and Thought with a comprehensive bibliography*, Harrisburg, 1979.

27. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Βιβλιογραφία, *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 35, Φθινόπωρο 2002, 76-86. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ ἐξέλιξη τῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὸ Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα κατὰ τὸ διάστημα 2002-2006, *Βυζαντινὸς Δόμος* 15(2006), 351-358. Ἀμφότερα ἀναδημοσιευμένα εἰς Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα περὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος*, Ἀθήνα, Ἐπτάλοφος, 2011, 211-232.

28. Λ. Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ – Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, ἐπιμ., *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένον στὸν Πλήθωνα καὶ τὴν ἐποχὴ του μὲ τὴν συμπλήρωση 550 ἐτῶν ἀπὸ τὸν θάνατό του (Μυστράς, 26-29 Ἰουνίου 2002)*, Ἀθήνα-Μυστράς, 2003, 439 σσ.

29. Sul ritorno di Pletone. Un filosofo a Rimini (Atti del ciclo di conferenze), Sala della Cinetea Comunale di Rimini (22 novembre-20 dicembre 2002), Rimini, Raffaelli Editore, 2003.

30. *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 35ο, Φθινόπωρο 2002.

(1846-1908)³¹ περιγράφει ὁ Θ. Στ. Νικολάου (1942-)³². Ἡ ἀναφορὰ στὰ κείμενα αὐτὰ ἀποδεικνύει τὸ ἀβάσιμο τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ σ..

Στὴν ἐκτενεστάτη καὶ ἐμβριθῆ Εἰσαγωγή του θέτει ὁ σ., δίκην προγραμματικῶν, τοὺς στόχους τοῦ ἔργου του, οὐσιαστικῶς τὰ τέσσερα σημεῖα, γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα κινεῖται: paganism, utopianism, humanism, idolatry.

Ὁ σ. ἀποδέχεται τὴν ἄποψη περὶ τοῦ παγανιστικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ὀνόματος «Ἕλλην», ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν μὴ χριστιανό. Ἡ σημασία τῶν ὄρων «Ἕλλην» καὶ «χριστιανὸς ὀρθόδοξος» καλύπτουν κατὰ βάση δυὸ διαφορετικοὺς τομεῖς. Ὁ πρῶτος σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ ἔθνος, τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα καὶ συνείδηση, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀναφέρεται στὴν θρησκεία καὶ ἄπτεται ὡς ἐκ τούτου ἐνὸς μόνον τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος³³. Βαθμιαῖα ὁ ὄρος «Ἕλλην» ἀπέκτησε τὴν εὐρύτερη σημασία τοῦ μετόχου τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Εὐστοχα τὸ τοποθετεῖ ὁ Ἰσοκράτης, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι ἡ πόλις μας, δηλαδὴ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκεν μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας³⁴. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Ἰσοκράτης χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο γένος, ποὺ συγγενεῦει μὲν ἐννοιολογικῶς μὲ τὸν ὄρο ἔθνος, δὲν ταυτίζεται ὅμως μὲ αὐτόν, ἀφοῦ τὸ γένος ἐξαιρεῖ περισσότερο τὴν συγγένεια καὶ τὴν κοινὴ φύση καὶ καταγωγή, δηλαδὴ τὴν γενιά. Ὁ Ἰσοκράτης διακρίνει μεταξὺ γένους καὶ διανοίας, μεταξὺ παιδείσεως καὶ κοινῆς φύσεως. Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος στὴν πολυσυζητημένη καὶ πλέον διαδεδομένη ρήση του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουῆλ³⁵ χρησιμοποιοῖ κατὰ τὸ ἀνάλογον τοῦ Ἰσοκράτους τὸν ὄρο γένος, ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης (1217-1282) προβαίνει σὲ μία ἀξιοπρόσεκτη διάκριση. Ξεχωρίζει μεταξὺ σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἢ

31. Fr. SCHULTZE, *Geschichte der Philosophie der Renaissance, Erster Band: Georgios Gemistos Plethon und seine reformatorischen Bestrebungen*, Jena 1874 [Leipzig, Zentralantiquariat der DDR 1975].

32. Θ. Στ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Πληθωνικά*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2004, 195-262. Πβ. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Τρεῖς πρόσφατες πληθώνειες ἐκδόσεις, *Βυζαντινὸς Δόμος* 15(2006), 341-350.

33. Th. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Der Begriff ἔθνος(Nation) in seiner Bedeutung für das Autokephalon der Kirche, *Orthodoxes Forum* 14(2000), 5-23.

34. Ἰσοκράτους, *Πανηγυρικός* 50.

35. Πλήθωνος «Πρὸς τὸν βασιλέα Ἐμμανουῆλον», *PG* 160 (1865) [2001], στ. 841.

ψυχικής ύποταξης, δηλαδή μεταξύ κρατικής και θρησκευτικής ύπαγωγης. Τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων, γράφει, ὑπετάγη τὸ 1204 στοὺς Λατίνους μόνον σωματικῶς, ἐνῶ πνευματικῶς καὶ ψυχικῶς συνέχισε νὰ ἀναγνωρίζει ἄλλον ἀρχιερέα³⁶. Ὁ Πλήθων, ὅπως εὐστόχως ἀναδεικνύει ὁ σ., προσδιόρισε τὴν ἑλληνικὴ ταυτότητα,-τὸ γένος,- ἀποκλειστικὰ μὲ βάση τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδεία. Παρέλειψε δὲ τελείως τὴν μνεία τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως ὡς συστατικοῦ στοιχείου τῆς ἑλληνικῆς ταυτότητος³⁷. Ἀπαρνήθηκε ὅμως τὸν Χριστιανισμό, ὅπως γράφεται³⁸; Ὑπῆρξε ὄντως παγανιστής, ὅπως τὸν παρουσιάζει ὁ σ.³⁹;

Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι ἀπλή οὔτε καὶ μονολεκτική. Γιὰ νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀπαντήσουμε, ὀφείλουμε νὰ ἐρευνήσουμε τὴν ἐποχὴ. Ἡ θλιβερὴ πολιτικὴ καὶ ἡ ἀπορρέουσα κοινωνικοοικονομικὴ κατάσταση ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ Βυζαντινὸ Κράτος κατὰ τὸν 13ον - 15ον αἰῶνα διαπλέκεται μὲ πνευματικὲς συγκρούσεις. Τρεῖς μεγάλες θεολογικὲς ἔριδες συνταράσσουν τὴν βυζαντινὴ κοινωνία κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνες τοῦ βίου της: πρῶτον, τὸ ἀρσενιανὸν σχίσμα (13ος αἰῶν), δεύτερον, ἡ διαμάχη τῶν Ἡσυχαστῶν καὶ τοῦ Βαβλαῦμ (14ος αἰῶν)⁴⁰, καὶ τρίτον, τὸ ἐνωτικὸν πρόβλημα. Παράλληλα, συντελεῖται μίᾳ ἀξιοσημεῖωτη φιλολογικὴ καὶ πνευματικὴ ἀναγέννηση, χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀνθήση τῶν τεχνῶν, τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς ἀγιογραφίας. Ἀνάλογη εἶναι ἡ συνειδητὴ προσπάθεια ἀνασυνδέσεως τῆς πολιτιστικῆς παραδόσεως πρὸς τὰ κλασικὰ ἑλληνικὰ πρότυπα ποὺ παρατηρεῖται σὲ δυὸ κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν Θεσσαλονίκη καὶ τὸν Μυστρά⁴¹. Ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ ὑπῆρξε ἀφενὸς μὲν οὐμανιστικὴ, ἀφετέρου δὲ ἀγιοπατερικο-θεολογικὴ. Ἀντίρροπη πρὸς τὴν οὐμανιστικὴ αὐτὴ κίνηση ἦταν ἡ ἀγιοπατερικο-θεολογικὴ. Κύριοι ἐκπρόσωποι

36. Γεωργίου Ἀκροπολίτου, *Χρονικὴ Συγγραφὴ* 17: ed. A. HEISENBERG, *Opera*, τόμ. Α', 305-8.

37. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ἑλληνικὴ ταυτότητα καὶ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ πίστι, στὸν τόμο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μετουσία Θεοῦ. Φιλοσοφικά...*, 343-353.

38. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ἑλληνικὴ ταυτότητα, 350.

39. Γιὰ νεοειδωλολατρία τοῦ Πλήθωνος κάνει λόγο ἡ MARINE-HÉLÈNE BLANCHET, *Georges Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantine*, Paris, 2008[Archives de l'Orient Chretien, 20].

40. Γιὰ μίᾳ πρόσφατη ἀποτίμηση τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων πβ. Η ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, Τὸ κίνημα τοῦ ἡσυχασμοῦ ὡς παράγοντας προσέγγισης τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ὀρθόδοξου νοτιοσλαβικοῦ κόσμου ἐν ὄψει τῆς ὀθωμανικῆς ἐπέλασης τὸν 14ο αἰῶνα, *Φιλοτιμία. Τιμητικὸς Τόμος γιὰ τὴν Ὁμότιμη Καθηγήτρια Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2011, 189-203, κυρίως 192-193, σημ. 13.

41. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος περὶ τῶν πελοποννησιακῶνπραγμάτων*, Ἀθήνα, Ἐλεύθερη Σκέψις, 2002, 37-38, 87, σημ. 121.

της ἦσαν οἱ μοναχοί-ἡσυχαστές, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὸ κύριο θεολογικὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς. Ἡ συνάντηση τῆς λατινικῆς καὶ ὀρθόδοξης θεολογίας τοὺς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν τὴν λατινικὴ διδασκαλία καὶ νὰ μπορέσουν ἔτσι νὰ ὑπερασπισθοῦν καλύτερα τὴν πίστη τους, τόσο στὶς συζητήσεις γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, ὅσο καὶ σὲ κάθε περίπτωση παρεισφρήσεως τῆς λατινικῆς θεολογίας στὸ χῶρο τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας⁴². Κοινὸς τόπος καὶ τῶν δυὸ τάσεων εἶναι ἡ ἀναγνώριση τοῦ κινδύνου καὶ τῆς ἐπαπειλούμενης ὀθωμανικῆς ἀπειλῆς, στηλιτεύοντας τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση καὶ προτείνοντας λύσεις γιὰ τὴν διόρθωση τῶν «κακῶς ἐχόντων».

Ἀνάμεσα στὶς δυὸ τάσεις κινεῖται ὁ Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων⁴³. Ὁ Πολυίστωρ τοῦ Μυστρᾶ προσπαθεῖ νὰ εὑρεῖ τὶς ρίζες τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλαμ καὶ τὶς ἀνακαλύπτει στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ θρησκεία. Διαφοροποιεῖται τόσο ἀπὸ τὴν ιδέα τῆς συμμαχίας πρὸς τὴν Δύση, ὅσο καὶ γιὰ τὴν σύμπληξη ὀρθοδόξου κράτους κάτω ἀπὸ ξενικὴ κατοχή. Οἱ προτάσεις του συγκεκριμενοποιοῦνται ὡς μία ἐσωτερικὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικο-οἰκονομικὴ ἀνασύνταξη, ἐδραζομένη στὶς δυνάμεις τοῦ κράτους, ποὺ θὰ ἐξαλείψουν τὴν «κακοπολιτεία»⁴⁴. Ὁ Πλήθων εἶχε ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ ὅλη κακοδαμονία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀποξένωση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ του δικαιώματα, ὁ ὁποῖος ἐβλεπε -πλέον- μὲ ἀδιαφορία τὸ ἱστορικὸ πεπρωμένο τοῦ Ἑθνους του⁴⁵, ἀφοῦ ἦταν κατ' οὐσίαν ὑποτελῆς σὲ ἓνα πολιτικο-ἐκκλησιαστικὸ δεσποτισμὸ. Στὰ ὑπομνήματά του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄ καὶ στὸν δεσπότη Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο, στὸν ἐπικηδεῖό του πρὸς τὴν Κλεόπα, τὴν σύζυγο τοῦ Δεσπότη Θεοδώρου Β΄, ἀλλὰ κυρίως στὸ σημαντικώτερο ἔργο του *Νόμων συγγραφή*, προβάλλει ὡς πρωτίστη ἀρχὴ κοινωνικῆς συμβιώσεως καὶ εἰρήνης ὀχι τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ τὴν δικαιοσύνη, προτείνει παράλληλα ἐξειδικευμένα καὶ συγκεκριμένα μέτρα οἰκονομικῆς, δημοσιονομικῆς καὶ φορολογικῆς πολιτικῆς⁴⁶,

42. Ἀρχιμ. Β. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, *Θεολογία καὶ Γραμματεία ἀπὸ τὸν 9^ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς*, Ἀθήνα, Π. Κυριακίδη, 2007, 36-37.

43. Πβ. τὴν βραχεία, πλὴν ὅμως ἐμβριθῆ ἀνάλυση τοῦ Μητροπολίτου Ναυπάκτου ΓΕΡΘΕΟΥ, *Τρεῖς τάσεις πρὸς τὴν πτώσεως τῆς ΚΠολεως*, ἐφημ. *Ὁρθόδοξος Τύπος*, 26.6.2009, ὅπου ὁ Γεμιστὸς χαρακτηρίζεται «ἴσως ὁ πῖθι πρωτότυπος στοχαστῆς τοῦ Βυζαντίου».

44. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ΄, Ἀθήνα 1926 [ἀνατ. Ἀθήνα, Γρηγοριάδης, 1972], σ. 309 4-7.

45. Γεωργίου Γεμιστοῦ «Υπὲρ τοῦ Λατινικοῦ δόγματος βιβλίον», PG τ. 160, στ. 890. Πβ. Π. ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ, *Πλήθων καὶ Βησσαρίων: Περὶ εἰμαρμένης, ἀνάγκης καὶ θείας προνοίας, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, ΛΘ΄, 2007-2008, σσ. 89-100.

46. Γιὰ τὰ θέματα αὐτά, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν θεμελιώδη συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ οἰκονομικὴ σκέψη καὶ φιλοσοφία, πβ. Σ. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ*

ἐξεγείρει τὸν Λαὸν κατὰ τῆς διεφθαρμένης πολιτικοεκκλησιαστικῆς ἡγεσίας τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ πλούτου. Ἡ προοπτικὴ εἶναι ἡ διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων ἀνάκαμψη.

Ἄξιζι νὰ προβληθεῖ ὅτι ἡ θέση τοῦ Γεμιστοῦ περὶ ἐσωτερικῆς ἀνασυντάξεως τοῦ κράτους καὶ μὴ ἀναμονῆς ἐξωτερικῆς βοήθειάς δὲν εἶναι πρωτότυπη. Ἦδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ὁ νόμιμος διάδοχος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις (1254-1258), ἐπισημαίνει ὅτι δὲν πρέπει οἱ Ἕλληνες, ὅταν μάχονται γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τους, νὰ ἀναμένουν βοήθεια ἀπὸ τοὺς ἄλλους, δεδομένου ὅτι ὅλοι αὐτοὶ ἀποσκοποῦν στὴν ὑποδοῦλωση καὶ ἐξουδετέρωση τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅπως, ἐπιτυχῶς ἔχει ἐπισημαίνει ὁ Καθηγητὴς Νικόλαος Γ. Πολίτης σὲ ἐμβριθέστατο, ἔξοχο στοχασμοῦ ἄρθρο του⁴⁷, ἐναντίον μας κινεῖται ἡ ἔχθρα καὶ τὰ διάφορα ἔθνη πολεμοῦν ἐναντίον μας. Ποιὸς λοιπὸν μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει, ἀναρωτιέται ὁ Θεόδωρος⁴⁸. Μετὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἐλαττωμάτων τῶν λαῶν, ποὺ δυνητικὰ θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἕλληνες, καταλήγει, λέγοντας ὅτι μόνον οἱ Ἕλληνες μποροῦν νὰ βοηθήσουν τοὺς ἑαυτοὺς τους, παίρνοντας κουράγιο ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους⁴⁹. Προφανῶς, ὁ Θεόδωρος μὲ τὴν χρῆση τοῦ ὄρου «Ἕλληνες» δὲν προσμετροῦται σὲ ἐκείνους ποὺ ἔχουν παγανιστικὴ σκέψη καὶ ἀντίληψη.

ἀπόψεις τοῦ Πληθωνος, διδ. διατριβή, Ἀθήναι 1964. Ανατυπώθηκε μὲ τροποποιημένο τίτλο καὶ μὲ μεταγλώττιση στὴν νεοελληνικὴ μετὰ Προλόγου C. M. Woodhouse. Ἀθήνα, Καρδαμίτσα, 1987², 1990³, 1996⁴ (μετὰ Εὐρετηρίων Χ. Π. Μπαλόγλου). C. BALOGLU, *Georgios Gemistos Plethon: ökonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt*. Vorwort B. Schefold, Athen, Basilopoulos, 1998 [Historical Monographs 19]. Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Πληθώνεια Οἰκονομικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα Ἐλευθερὴ Σκέψις, 2002. C. BALOGLU, *Economic Thought in the Post-Byzantine Period*, S. TODD LOWRY – BARRY GORDON, eds., *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, Leiden-New York-Köln, Brill, 1998. C. BALOGLU *History of Economic Thought: The Schumpeterian “Great Gap”, the “Lost” Byzantine Legacy, and the Literature “Gap”*, στὸν τόμο G. LIACOPOULOS, ed., *Church and Society. Studies in Honour of D. J. Constantelos*, Boston, Somerset Hall Press, 2007, σσ.395-428. C. BALOGLU, *Economic and Social Thought in the Byzantine Times*, *Yavanika. Indo-Hellenic Studies* 13(2010), 37-71+8 σσ. ἐκτὸς ἀριθμῆσεως ὡς βιβλιογραφία. Α. ΛΑΪΟΥ, *Οἰκονομικὴ σκέψη καὶ ἰδεολογία*, στὸν τόμο Α. ΛΑΪΟΥ (Γενικὴ Ἐποπτεία), *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπιτροπὴ C. MORRISON – Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – Ν. ΟἰΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ – Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, τόμ. Γ΄, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, 329-360.

47. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Ἐπιλογὲς καὶ ἐκτιμήσεις, *ΕΕΒΣ ΝΓ΄* (2007-2009), 19-38.

48. Θεοδώρου Λασκάρεως Ἐπιστ. μδ΄, Πρὸς Νικηφόρον Βλεμμύδην, ed. FESTA 58,79-84.

49. Θεοδώρου Λασκάρεως Ἐπιστ. μδ΄, Πρὸς Νικηφόρον Βλεμμύδην, ed. FESTA 58,79-84.

Ἡ πρωτοτυπία τῶν μεταρρυθμιστικῶν μέτρων τοῦ Γεμιστοῦ ἐδράζεται στήν ιδανική διαμόρφωση τοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν Πολύστορα τοῦ Μυστρᾶ, δὲν ἐρείδεται στήν πολιτική ἰσότητα, ἀλλὰ στήν ἰδέα τῆς διοικητικῆς ἀρμοδιότητος. Προϋπόθεση κάθε δημοκρατίας εἶναι ἡ πεφωτισμένη ὀλιγαρχία τῶν ἰκανῶν, ἓνα εἶδος πνευματικῆς ἀριστοκρατίας⁵⁰.

Ποῦ εὐρίσκεται ὁμως τὸ οὐτοπικὸν τοῦ ἰδεολογικοῦ συγκροτήματος τοῦ Γεμιστοῦ; Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὀφείλουμε νὰ ὀρίσουμε καὶ νὰ διακρίνουμε τὶς οὐτοπίες σὲ δυὸ κατηγορίες ἔργων. Πρῶτον, ἐκεῖνες τὶς ἰδανικῆς πολιτεῖες, οἱ ὁποῖες ἀπηχοῦν θρησκευτικῆς ἐμπνεύσεως καὶ ἐπαγγελίας μυθικοῦς ὄραματισμούς, καὶ δεύτερον, σὲ ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες διακρίνονται γιὰ τὴν ὑπερβατικὴ φύση καὶ περιγράφουν τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς κοινωνίας⁵¹. Ἀναμφίβολα οἱ προτάσεις τοῦ Πλήθωνος ἀνήκουν στήν δεύτερη κατηγορία τῶν ἰδεατῶν πολιτειῶν, ἓνα λογοτεχνικὸ εἶδος ποῦ ἤκμασε κατὰ τὴν Ἀναγέννηση. Ποιὰ ἀπὸ τὰ μέτρα ποῦ προτείνει φέρουν τὸν Πλήθωνα κοντὰ στήν οὐτοπία; Ἡ φράση του *ὅλη ἡ γῆ, ὅπως δίνεται ἀπὸ τὴ φύση, πρέπει νὰ εἶναι κοινὸ κτῆμα τοῦ λαοῦ*, ἐπαναστατικὴ καὶ ριζοσπαστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς, τὸν φέρνει κοντὰ στὸν ἀρχέγονο Χριστιανισμό, ὅπως προσφυνῶς ὑπεστήριξε καὶ ἀνέδειξε ὁ Καθηγητὴς Μέγας Φαράντος⁵². Οἱ Δεσπότες ὁμως τῆς Ἑξουσίας καὶ τοῦ Πλούτου στὸ Βυζάντιο τὴν ἐξέλαβαν ὡς «ἐλληνικὴ» καὶ παγανιστικὴ καὶ τὸν κατεδίωξαν. Ἡ καύση τῶν χειρογράφων του ἔργου του *Νόμων συγγραφή*, ἡ ὁποία κατεδικάσθη ὑπὸ συγχρόνων συγγραφέων⁵³, προσλαμβάνει

50. Δ. ΓΡ. ΤΣΑΚΩΝΑΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τὸν Νέον Ἑλληνισμόν. Ἡ φυσιογνωμία τοῦ Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ*, Ἀθῆναι 1958, σσ.27-40.

51. Dem. SAVRAMIS, Das Problem der sozialen Utopien, *Θεολογία* 54(3) (1983), 734-762. ΕΥ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μία πολυμερὴς συμβολὴ τοῦ Πλατωνισμοῦ στήν Φιλοσοφία τῆς Ἀναγεννήσεως, ἐν Κ. ΑΔΑΜΟΥ-ΦΙΚΑ, *Οἱ ἰδεατὲς πολιτεῖες. Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Campanella*. Ἀθῆναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2006, 11-12.

52. Μ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, Βιβλιοκρισία: Μ. ΦΟΥΤΙΑ, *Ἡ παγκόσμια διάσταση τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ*. Ἀθήνα, Λιβάνης, 2001, εἰς Μ. ΦΟΥΤΙΑ, *Θεολογικαὶ καὶ Ἱστορικαὶ Μελέται*, τόμ. ΙΣΤ', Ἀθῆναι 2002, 750-755, κυρίως 752.

53. Δ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, *Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800-1453 μ.Χ.*, Ἀθῆναι, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1951. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὡς πατριάρχης Γεννάδιος Β', ἀκολούθησε πολιτικὴ ἀνοχῆς καὶ λειτούργησε σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς «οἰκονομίας», ἐνῶ στήν περίπτωση τοῦ ἔργου τοῦ Γεμιστοῦ ἔδειξε μισαλλοδοξία. Πβ. τὶς εὔστοχες παρατηρήσεις τοῦ Π. ΓΟΥΝΑΡΙΑΝ, Γεώργιος Σχολάριος: «Γεννάδιος...

πολιτική σημασία, δεδομένου ότι στο Έθνος που ψυχορραγούσε ο Πλήθων, αντί να τονώσει την ὀρθόδοξο πίστη, τὸ ἐπαναφέρει στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο⁵⁴. Σημειωτέον, ὅτι ὁ οὐτοπικὸς χαρακτήρας τῆς ιδεολογίας τοῦ Πλήθωνος δὲν ἐδράζεται ἐπὶ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν προτάσεων, ἀλλὰ στὴν προσπάθειά του νὰ ἀντικαταστήσει τὸν Χριστιανισμὸ μὲ νέα θρησκεία, κράμα ἑλληνικῶν καὶ ἀνατολικῶν θρησκευτικῶν καὶ φιλολογικῶν καὶ κυρίως χριστιανικῶν ἰδεῶν. Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ὁ Πλήθων χρησιμοποιεῖ χριστιανικὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα καὶ χριστιανικὴ ὀρολογία. Τοῦτο εἶναι ἐμφανὲς στὴν σύνθεση τοῦ ἡμερολογιακοῦ συστήματός του, ὅπου ἀποδεικνύεται ἡ ζωηροτάτη ἐπίδραση τοῦ λειτουργικοῦ βίου τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας⁵⁵. Ἄλλωστε, ὁ Γεμιστὸς δὲν ὑπῆρξε «νησὶς ἀπομεμονωμένη» κατὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἔκφραση τοῦ διδασκάλου μου Ὁδ. Λαμψίδου (1917-2006)⁵⁶, ἀλλὰ τὴν φιλοσοφική του σκέψη τὴν ἐξέθρεψε ἡ βυζαντινὴ παράδοση, τόσο ἡ χριστιανικὴ ὅσο καὶ ἡ μὴ χριστιανικὴ. Ἡ μετάβασή του στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας – Φλωρεντίας μπορεῖ νὰ ἀξιολογηθεῖ στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνολατρείας του καὶ ὑπερασπίσεως τῶν ἑλληνικῶν θέσεων⁵⁷. Ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων πιθανὸν νὰ ἐπίστευε ὅτι ἡ βοήθεια τοῦ Πάπα θὰ ἦταν ἐλάσσωσ τῆς τῶν «Ἑλληνιζόντων» καὶ φιλοσοφούντων ἡγεμόνων τῆς Δύσεως καὶ ὅτι ὁ φιλελληνισμὸς τῆς Δύσεως ἠδύνατο νὰ στηριχθεῖ περισσότερο, ἐὰν διεμορφούτο νέα λατρεία, πὺν θὰ ἀνεβίωνε τὴν ἀρχαία θρησκεία⁵⁸. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν γιὰ τὴν μελέτη περὶ τοῦ παγανιστικοῦ ἢ μὴ ἰδεολογήματος τοῦ Γεμιστοῦ δέον νὰ γίνῃ μία ἐκτενὴς ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, ἓνα ζήτημα πὺν τόσο ταλάνισε τὴν κοινωνία

πατριάρχης ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶν ἀπάντων τοῦ Χριστοῦ πενήτων», *Τὰ Ἱστορικά* 26(50) (Ἰούνιος 2009), 238-246, κυρίως 244-245.

54. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Γεώργιος Σχολάριος καὶ αἱ πολιτικά του ἀντιλήψεις, *Ἐκκλησία*, ΛΑ', ἀριθμ. 14-16(1954), 257β-261α, ἀριθμ. 17-18 (1954), 292α-295β, κυρίως, 294β.

55. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ, [Βιβλιοκρισία] Milton V. Anastos, *Pletho's calendar and Liturgy*, *DOP* 4, 1948, *ΕΕΒΣ*, 19(1949), 350-351.

56. ΟΔ. ΛΑΜΠΙΔΗΣ, «[Βιβλιοκρισία] Fr. Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra*. Paris, Les Belles Lettres 1956», *Ἀρχεῖον Πόντου*, 21(1956), 238-241, κυρίως 241.

57. Πβ. τίς εὔστοχες ἀναλύσεις τοῦ Μεθοδίου ΦΟΥΓΙΑ, *Ἑλληνες καὶ Λατῖνοι*. Πρόλογος Δ. Γιανναροπούλου, Ἀθήναι, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1994², σσ. 394-397. Τοῦ ἸΔΙΟΥ, *Θεολογικὰ καὶ Ἱστορικὰ Μελέται*. Συλλογὴ δημοσιευμάτων καὶ μὴ, τόμ. ΙΖ', Ἀθήναι, Ἐπτάλοφος, 2003, 419-426.

58. Δ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ἡ γένεσις τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», ἐφημ. *Ἐστία*, 23.5.2009.

καὶ τελικῶς τίποτε δὲν προσέφερε, δεδομένου ὅτι ἡ Ἑνωσις ἀπέτυχε κυρίως διότι προσέκρουσε στὸ λαϊκὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα⁵⁹.

Εἰδικώτερα, ἡ ἀρχὴ τοῦ Σχίσματος ἔλαβε χώρα τὸ 1054, ἀλλὰ βαθμηδὸν ἐξελίχθηκε, ἀναπτύχθηκε καὶ ὀριστικοποιήθηκε τὸ 1204⁶⁰, ὅταν ἡ κατάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν βίαιη ἐπιβολὴ στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως τῆς περὶ Ἐκκλησίας καὶ παπικοῦ Πρωτείου ρωμαϊκῆς ἀντιλήψεως μὲ τὴν τοποθέτηση στὴν θέση τοῦ ὀρθοδόξου Πατριάρχου ἐνὸς ὑποταγμένου στὴν Ρώμη Λατίνου μὲ τὶς εὐλογίες τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου Γ'⁶¹. Ὁ Πάπας Εὐγένιος Δ΄ δικαιολογοῦσε τὴν πρωτοβουλία του γιὰ τὴ σύγκληση Συνόδου μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐμπιστευθεῖ σὲ αὐτὸν τὴν φροντίδα «τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας». Ἡ κεφαλὴ καὶ μητέρα ὄλων τῶν Ἐκκλησιῶν θὰ ἦταν ἡ «Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία». Ὁ Εὐγένιος ἐπεκαλεῖτο ἐπίσης τὴν παρουσία τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὴν Ρώμη. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐξεμαίευσεν καὶ τὸ Πρωτεῖον ἐξουσίας, τοῦ ὁποῖου τὴν οἰκουμενικότητα ἰδιαίτερος ὑπογράμμισε⁶². Ἡ τραγικὴ σχισματικὴ ἐξέλιξη καὶ διαδικασία κορυφώνεται στοὺς κανόνες 4, 5 καὶ 9 τῆς κατὰ τὸ 1215 συγκληθείσης Δ΄ Συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (12ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου κατὰ τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς ποὺ κατήργησαν τὴν αὐτοτέλεια καὶ ἀνεξαρτησία τῶν Ἐκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες θεμελιώνουν τὴν ζωὴ τους στὴ μετ' ἀλλήλων εὐχαριστιακὴ κοινωνία)⁶³. Ἐκτοτε ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία θὰ προσπαθῆσει μετὰ τὴν περιπέτεια τῆς Δ΄ Σταυροφορίας καὶ τῶν συνεπειῶν

59. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «[Βιβλιοκρισία] J. Gill, S.J., *The Council of Florence*, Cambridge, At the University Press, 1959», *ΕΕΒΣ*, 29(1959), 494-499.

60. Πβ. τοὺς δυὸ ἐπετειακοὺς τόμους, ποὺ περιλαμβάνουν τὰ ἀντίστοιχα Πρακτικὰ Συνεδριῶν. (α) *Ἡ Τέταρτη σταυροφορία καὶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος*, ἐπιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Ἀθήνα, 2008, 471 σσ. [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Τὸ Βυζάντιο σήμερον, 5]. (β) Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο (12.1.2005) 1054-1204-2004. Δυὸ ἐπέτειοι μὲ κοινὴ δυναμικὴ στὶς σχέσεις Ἀνατολῆς-Δύσεως, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, ΜΔ΄ (2009), 485-620.

61. Th. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Die Vervollständigung des Schismas zwischen Ost- und Westkirche im Jahr 1204 und die Anfänge des Uniatismus, εἰς Th. ΝΙΚΟΛΑΟΥ et al., ἐπιμ., *Das Schisma zwischen Ost- und Westkirche-950 bzw. 800 Jahre danach (1054 und 1204)*, Münster, LIT Verlag, 2004.

62. Α. LEIDL, Αἱ περὶ πρωτείου διαπραγματεύσεις κατὰ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας ὡς ἀπάντησις πρὸς τὴν δυτικὴν θεωρίαν τῆς ὑπεράτης αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ τὴν Ἀνατολικὴν θεωρίαν τῆς Πενταρχίας (μτφ. Φωκᾶ Αἰγέλατου), *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 61(1978), 155-180 [=Φωκᾶ Αἰγέλατου, *Πατερικὰ Μελετήματα καὶ Ἐκκλησιαστικὰ Θέματα*, ἐπιμ. πρωτ. Δ. Κωνσταντέλου, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1999, 323-344, κυρίως 328].

63. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «[Βιβλιοκρισία] Th. Nikolaou et al., *Das Schisma* [βλ. σημ. 61], *Θεολογία*, 77(2006), 745.

της νὰ ὑπαγάγει μὲ τὴ μέθοδο τῆς διεξαγωγῆς τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου καὶ τῆς ὑποσχέσεως ἀποτροπῆς τῆς ἀπειλῆς νέας σταυροφορίας ἢ τῆς προσφορᾶς στρατιωτικῆς βοήθειας τὴν Ἀνατολὴ στὴν Δύση. Τοῦτο κορυφώνεται μὲ δύο συνόδους, τὴν τῆς Λυὸν (7 Μαΐου - 17 Ἰουλίου 1274)⁶⁴ καὶ τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-1439)⁶⁵. Ἡ διάσπαση ποὺ θὰ ἐπέλθει στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία θὰ κορυφωθεῖ μετὰ τὴν βαβυλώνεια αἰχμαλωσία τῶν Παπῶν στὴν Avignon (1308-1368), θὰ συνεχισθεῖ μὲ τὶς ἔριδες ποὺ θὰ ξεσπάσουν μὲ τὶς διαδοχικὰς Συνόδους τῆς Πίζης (25 Μαρτίου 1409), Κωνσταντίας (5 Νοεμβρίου 1414), Παβίας-Σιένης (1423-1424) καὶ Βασιλείας (1431-1437)⁶⁶. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δογματικῶν ἀγῶνων μεταξὺ ἐνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν, καὶ πέραν τούτων μέχρι τῆς Συνόδου στὸ Trento (1545-1563), ἡ βυζαντινὴ Ὁρθόδοξος Θεολογία ἔμεινε ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τῆς λατινικῆς, ὡς τοῦτο ἐμφαίνεται ἀπὸ τὶς δογματικὰς συγγραφὰς τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου (1508-1553) καὶ τῶν «Ἀποκρίσεων» τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β΄ τοῦ Τρανοῦ πρὸς τοὺς Λουθηρανούς θεολόγους τῆς Βυρτεμβέργης⁶⁷. Ἡ πολιτικὴ κατάσταση στὴ Δύση δὲν ἦταν ἡ καλύτερη δυνατὴ. Πόλεμοι διεξάγονταν μεταξὺ τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων. Ἡ Ἀγγλία καὶ μία Γαλλία διηρημένη ἀπὸ ἐσωτερικὰς ἔριδες ζοῦσαν ἀκόμα στὴν ἀγωνία τοῦ ἑκατονταετοῦς πολέμου. Ἡ Πολωνία φιλονικούσε μὲ τοὺς Τεύτονες ἰππότες.

64. Ἡ Σύνοδος τῆς Λυὸν ἀναγνωρίζεται ὡς ἸΔ΄ Οἰκουμενικὴ γιὰ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία. Πβ. Υ. CONGAR, 1274-1974. Structures ecclésiales et conciles dans les relations entre Orient et Occident, *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 58(1974), 335-390.

65. Περὶ τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας πβ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ Β΄ [ΔΑΝΗΛΙΔΟΥ] Ἀλεξανδρείας, Τὸ ἄκυρον τῆς ἐν Φλωρεντία ἐνώσεως, ἐν *Τὰ Ἄπαντα Χριστοφόρου Β΄*, ἐπιμ. Εὐγ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, τόμ. Α΄, Ἀλεξάνδρεια 1960, 35-110. Βασ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ, Φερράρας-Φλωρεντίας Σύνοδος, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* 11 (1967), στ. 1015-1020. Ἀ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ μὲ τὴν συνεργασία J. Meyendorff, *Ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Ἄνοδος τοῦ Παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ἕως τὸ 1453*, μτφ. Στ. ΕΥΘΥΜΙΑΔΟΥ, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 2003, 556-609. Τὴν ιστορικὴ ἐξέλιξη τῶν προσπαθειῶν προσεγγίσεως Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα πραγματεύεται ὁ Ἄδαμ. Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Αἰ κατὰ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα ἀπόπειραι πρὸς Ἐνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, *Θεολογία* 1(1)(1923), 99-108, 202-217, 2(1)(1924), 24-45, 2(2)(1924), 121-147. Μ. ΦΟΥΓΙΑΣ, *Ἑλληνες καὶ Λατίνοι*. Ἀθήνα, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1994², Μέρος Πέμπτον.

66. Στ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ «[Βιβλιοκρισία] Θ. Ζήση, Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος-συγγράμματα-διδασκαλία. Θεσσαλονίκη 1980», *ΕΕΒΣ*, ΜΔ΄(1979-1980) 440-462, ἐνταῦθα σ. 441.

67. Πβ. Ιω. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ἐκκλησιολογικαὶ εἰσηγήσεις πρὸς τὴν μικτὴν θεολογικὴν ἐπιτροπὴν ἐπὶ τοῦ διαλόγου μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Παλαιοκαθολικῶν, *Θεολογία*, 45(1974), 433-454, ἐνταῦθα σ. 448.

Ὁ Σιγισμοῦνδος, ἀφοῦ ἐξασφάλισε τὴ θέση του μὲ κάποια δυσκολία, περιεπλάκη πρῶτα μὲ τοὺς Βενετοὺς καὶ ἔπειτα σὲ ἐσωτερικὸ ἀγώνα μὲ τοὺς Βοημοὺς τῆς ἴδιας του τῆς χώρας. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεγάλου Σχίσματος τῆς Δύσεως καὶ γιὰ σαράντα περίπου χρόνια ὑπῆρξαν δυὸ καὶ τρεῖς Πάπαι, καὶ ὁ καθένας ἀγωνιζόταν μὲ ὄπλα καὶ συμμαχίες, μὲ δωροδοκίες καὶ μὲ ἀφορισμὸ τῶν ἀντιπάλων νὰ ἐξασφαλίσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τὴν μεγαλύτερη ὑποστήριξη ἀνάμεσα στὰ ἔθνη⁶⁸. Ἡ περιορῶσα αὐτὴ ἀτμόσφαιρα ἐπηρέασε προφανῶς τὸν Γεμιστὸ γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ ἰδικοῦ του κοσμοειδώλου.

Ἔνα σημεῖο τριβῆς εἶναι ἡ ἐπίδραση τῆς περὶ ἰδιοκτησίας ἀπόψεως τοῦ Γεμιστοῦ ἐπὶ τοῦ Ἀγγλοῦ διανοητοῦ καὶ Καγκελλάριου Thomas Morus καὶ τοῦ ἔργου του *Utopia* (1516). Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ὁλλανδὸς οὐμανιστῆς Erasmus (1466-1536) κατεῖχε στὴν βιβλιοθήκη του⁶⁹ τὰ χειρόγραφα τῶν δύο Ὑπομνημάτων τοῦ Πλήθωνος. Ἡ στενὴ φιλία τοῦ Erasmus μὲ τὸν Thomas Morus καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ ἐπισκέψεων ὁδήγησαν κατὰ τὸ παρελθόν⁷⁰ συγγραφεῖς στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Morus ἐγνώριζε τὸ περιεχόμενο τῶν δύο Συμβουλευτικῶν καὶ ἐπηρεάσθηκε κατὰ τὴν συγγραφὴ τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὸν Πλήθωνα. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπανῆλθε προσφάτως στὸ προσκῆνιο⁷¹ καὶ ὑποστηρίζεται ὑπὸ τοῦ σ.. Ὅμως, κατὰ τὸ παρελθόν, ἐξετάσαμε ἐνδελεχῶς τὶς θεωρίες

68. J. GILL, *The Council of Florence* (Cambridge 1959), 12-13.

69. FR. HUSNER, *Die Bibliothek des Erasmus*, ἐν *Gedenkschrift zum 400. Todestag des Erasmus von Rotterdam*, ἐκδ. ὑπὸ τῆς Historische und Antiquarische Gesellschaft zu Basel, 1936, σσ. 228-259, ἐνταῦθα σ.242, Νο 273 καὶ 276 τοῦ καταλόγου τῆς Βιβλιοθήκης.

70. Τοῦτο ἔθιξεν ἀρχικῶς ὁ FR. MASAI, *Pléthon et le platonisme de Mistra*. Paris, Les Belles Lettres 1956, σ. 75, σημ. 2, καὶ ἀνέλυσε ἐκτενέστερα ὁ J. DUNCAN M. DERRETT, *Gemistus Plethon, the Essenes and More's Utopia*, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* XXVII(3), (1965) 579-606, ἐνταῦθα σσ.580-591. Ν. PATRICK PERITORE, *The Political Thought of Gemistos Pletho: A Renaissance Byzantine Reformer*, *Polity*, X(2)(Winter 1977)168-191, ἐνταῦθα σ. 169 καὶ ο D. DEDES, *Die wichtigsten Gründe der Apostasie des Georgios Gemistos (Plethon)*, *Φιλοσοφία* 15/16(1985/86), 352-375, ἐνταῦθα σ. 372, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ Morus ἐγνώρισε τὰ Ὑπομνήματα μὲσθ τοῦ Pico della Mirandola, ἄποψη, ποὺ ἀνασχευάσθηκε ἀπὸ τὸν W. BLUM, *Georgios Gemistos Plethon. Politik, Philosophie und Rhetorik im spätbyzantinischen Reich (1355-1452)*, Stuttgart, A. Hiersemann, 1988, σ.40 [Bibliothek der griechischen Literatur 25].

71. P. GARNSEY, *Gemistus Plethon and Platonic Political Philosophy*, PH. ROUSSEAU – M. PΑΡΟΥΣΑΚΙΣ, eds., *Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown*, Ashgate, 2009[ανατ. 2011], 327-340.

περὶ ἰδιοκτησίας τῶν δυὸ στοχαστῶν⁷², ἀναδείξαμε τὰ κοινὰ σημεῖα καὶ τὶς διαφορὲς τῶν καὶ κυρίως προβάλαμε τὸ διαφορετικὸ οἰκονομικο-κοινωνικὸ πλαίσιο⁷³. Τέλος, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει μία σημαντικὴ συνιστώσα τῆς προσωπικότητος τοῦ Γεμιστοῦ⁷⁴: Θεωρητικῶς ὁμιλεῖ γιὰ ἐλευθερίαν τῆς χρήσεως τῆς γῆς, ἐμπράκτως ταυτίζεται μὲ τοὺς γαιοκτῆμονες ποὺ στηλιτεύει, ἀποδεχόμενος μεγάλες ἐκτάσεις γῆς τοῦ Δεσποτάτου, οἱ ὁποῖες τοῦ παραχωροῦνται ὑπὸ τῶν Δεσποτῶν καὶ ἐπικυροῦνται ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος⁷⁵. Οἱ γαῖες αὐτὲς παραδίδονται κυρίως πρὸς τοὺς γυιοὺς τοῦ Γεμιστοῦ καὶ τέτοιου εἴδους παραχωρήσεις ἀποτελοῦν ἓνα βῆμα τεράστιον πρὸς τὸν φεουδαλισμὸν⁷⁶.

Ἐς μας ἐπιτραποῦν ἐπίσης δυὸ διορθώσεις - προσθήκες στὸ βιβλίον. Ἡ πρώτη διόρθωση ἀφορᾷ τὸ ὄνομα τοῦ G. Finley (σσ. 428-429, σ. 22, σημ. 53, σ. 435). Τὸ ὄρθον εἶναι G. Finlay (1799-1875). Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ Σκώτο νομομαθῆ καὶ ἱστορικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὴν Ἑλλάδα. Ἡ δευτέρη διόρθωση-προσθήκη εὐρίσκεται στὴν βιβλιογραφία. Στὴν σ. 429 ἀναγράφεται: Oratio ad Manuelem (Πρὸς τὸν βασιλέα [Μανουήλ]), ed. Sp. Lampros, ΠΠ, 3: 309-312. Ὁ τίτλος εἶναι λανθασμένος, δεδομένου ὅτι τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Γεμιστοῦ ὁ Λάμπρος τὸ ἐπιγράφει: Πρὸς τὸν Βασιλέα [Ἰωάννην Παλαιολόγον]. Τὸ συγκεκριμένον

72. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Αἱ περὶ ἰδιοκτησίας ἀπόψεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος καὶ ἡ θέσις τῶν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν οἰκονομικῶν ἰδεῶν, *ΕΕΒΣ*, Ν' (1999-2000) 17-38 [=Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Πληθώνεια Οἰκονομικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα, Ἐλευθερὴ Σκέψις, 2001, σσ. 116-139]. Πβ. S. SPENTZAS, George Gemistos - Plethon and his position on private ownership as it appears in his two memoranda, *Χαρμόσνον Ἀριστοβούλου Μάνεση*, τόμ. Γ', Ἀθήνα, Σάκουλας, 2000, 233-240.

73. Σημαντικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Πλήθωνα καὶ στὸν Μογιστὸ ἀναγνωρίζει ὁ Y. SMARNAKIS, A contribution to the archaeology of Modern Thought: History and Utopia in Plethon's *Oeuvre*, *Historiein-istoriein*, 7(2007), 103-113, ἐδῶ σ. 110.

74. Εὐστοχα τὸ ἀναδεικνύει καὶ τὸ προβάλλει ὁ Δ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ἡ γένεσις τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἐφημ. *Ἐστία*, 23.5.2009, ὅταν γράφει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα φιλόσοφο, «ὁ ὁποῖος ἔταξε κατ' ἀντινομίαν τὸν ἑαυτὸν τοῦ εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀρχόντων, διὰ τῶν δυὸ, ὡς ἄνω, φεοῦδων τὰ ὅποια εἶχεν ἐκ δωρεᾶς εἰς τὴν κατοχὴν του, ἐφρόντιζε δὲ νὰ περιέλθουν καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν».

75. Πβ. Θ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αἱ δημοσιονομικαὶ θεωρίαι τοῦ Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *Πελοποννησιακά* 16 (1990), 273-359, ἐνταῦθα σ. 318, σημ. 64.

76. Α. ΔΙΟΜΗΔΟΥΣ, Τὸ χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἰς τὸ Βυζάντιον, *ΠΑΑ* 19(1944) [δημ. 1948]194-198, ἐνταῦθα σσ.194-195.

ἔργο ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἀπὸ τὸν J. Müller⁷⁷, ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὸν Λάμπρον, ὅπως γράφει ὁ σ., ἀκολούθησε ὁ Ἄπ. Βακαλόπουλος⁷⁸, ὁ Χρ. Σολδάτος⁷⁹ καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μετάφραση γερμανιστί⁸⁰, ὑπάρχει καὶ μετάφραση στὴν νεοελληνικῇ⁸¹. Κατὰ τὸ παρελθὸν⁸² ἀποδείξαμε πειστικῶς ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ καὶ ὄχι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄.

Ὁ σ. δὲν φείσθηκε χρόνου, κόπου καὶ μόχθου νὰ μᾶς παρουσιάσει μίᾳ νέα μονογραφία περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Γεμιστοῦ, προσθέτοντας στὸ ψηφιδωτὸ καὶ προκαλώντας παράλληλα τὸν ἐρευνητὴ γιὰ περαιτέρω ἔρευνα.

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ,
ΑΘΗΝΑ

77. J. MÜLLER, *Byzantinische Analekten, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, philos.-hist. Klasse, IX,2, Wien, 1852, 330-419, 400-402.

78. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Πηγὲς τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*. I. 1204-1669, Θεσσαλονίκη, 1965, σσ.134-136.

79. ΧΡ. ΣΟΛΔΑΤΟΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Συμβολὴ εἰς τὸ ἐθνικὸν ἔργον τοῦ φιλοσόφου εἰς τὸν Μυστρᾶν καὶ τὴν θεμελίωσιν ὑπ' αὐτοῦ τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Φλωρεντίαν*, Ἀθήναι 1973, σσ. 57-59 (κεῖμενο), καὶ σσ. 59-61 (ἀνάλυση τῆς ἐπιστολῆς).

80. W. BLUM, *Georgios Gemistos Plethon ...* σσ. 188-190.

81. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων περὶ τῶν πελοποννησιακῶν πραγμάτων*, Ἀθήνα, Ἐλευθέρη Σκέψις, 2002, σσ.130-137 καὶ σ. 138 σημειώσεις - σχόλια.

82. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Μία σημαντικὴ πρόσφατη πληθώνεια ἔκδοση, *Βυζαντινὸς Δόμος*, 5-6, 1991/1992 [δημ. 1993], σσ. 41-45 [=ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Πληθώνεια Οἰκονομικὰ Μελετήματα ...* σσ. 140-146, ἐνταῦθα σσ. 142-143].

G. PETERS, *Peter of Damascus. Byzantine Monk and Spiritual Theologian* (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Studies and Texts 175, 2011), 182 p. + Appendices and Bibliography. ISBN 978-0-88844-175-1

This is a reworked doctoral dissertation on “an ignored author from the Byzantine Empire awaiting scholarly attention” and “an important contributor to the larger field of Byzantine monasticism and spirituality”, by an Anglican priest and Associate Professor of Medieval and Spiritual Theology in the Torrey Honors Institute at Biola University in La Mirada, California. The subject of the book, straightforward in appearance, is particularly complex; a complexity escaping even the author himself and this reviewer. The Introduction (*Recovering a Lost Spiritual Theologian*, pp. 1-12) gives a hint of the complexity without getting adequately into the nuances, and the significance, of the riddle. In spite of his effort, the author leaves the fundamental question as to who is really “Peter of Damascus” essentially unanswered. The arguments offered do not place the figure, firmly and meaningfully, in the exact historical context and in the context of the *Philokalia* corpus. Here is briefly the outline and the conclusions of the book as stated by the author (pp. 5-8):

“Chapter 1 will locate Peter geographically” - implying that “Damascus” as well as the place “where he spent his life as a monk has hitherto been uncertain”, or under questioning. The author’s assumption is that Peter was a monk and biological brother of Leo, a twelfth-century bishop of Nauplia (Nauplion), an assertion which to him determines “both, location and firmer dates of Peter’s life”. “Chapter 2 will take up the question of Peter’s name” - implying an ambiguity as to a single “Peter” in the midst of various figures under this name. “Chapters 3 and 4 will explicate the spiritual theology of Peter of Damascus as found in his two philokalic texts:

the *Admonition to His Own Soul* (ὕπόμνησις [sic] πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν) and the *Spiritual Alphabet* (Λόγοι κατ' ἀλφαβῆτον [sic]), implying that such an explanation is based on a Peter, whose identity, geography and dates are settled! “Chapter 5 will examine how Peter understood that his spiritual “program” is open to both monks and laity”. “Chapter 6 will offer the following conclusions: 1) Peter’s spiritual theology is original and it does not strictly follow the so-called Evagrian/Maximian paradigm; and 2) Peter employs the literary technique of intertextuality [?], accounting for how he uses past authors innovatively and originally”. Finally, “Three Appendices [pp. 183-193] provide a comparison of the contents of the *Admonition* and the *Spiritual Alphabet*, and a textual emendation and translation found in Paris, Bibliothèque Nationale, Ancien gr. 1135”. A Bibliography [pp. 195-209] and an Index [pp. 210-4] complete the book. In our view the substantive matter is found, and remains, in the first two chapters of the book upon which all other considerations about Peter of Damascus are connected organically.

The *Philokalia* assumes a Peter earlier and different than the one of this book. Three at least early figures under the name “Peter” (“... of Damascus”, or not) appear in the sources: a Peter, metropolitan of Damascus during the first-part of the eighth century, a said recipient of “*Λίβελλος περὶ ὀρθοῦ φρονήματος*” (*Libellus de recta sententia*)¹ and of “*In tractatum Contra Jacobitas, Admonitio*”², which the well known John of Damascus is presumed to have written “ἐκ προσώπου [on behalf of] Πέτρου τοῦ ἀγιωτάτου Ἐπισκόπου Δαμασκοῦ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον δῆθεν τοῦ Δαραίας τὸν Ἰακωβίτην”. According to Theophanes, this Peter became a confessor of faith when the Umayyad caliph al-Walīd II (r. 743-44) “ordered that the most holy metropolitan of Damascus [Peter], have his tongue cut off for reproving publicly the impiety of the Arabs and the Manichaeans, and exiled him to *Arabia Felix* [Yemen] where he died as a martyr on behalf of Christ after reciting the divine liturgy. Those who have told the story affirm to have heard it with their own ears”³. The information comes from a Syriac source⁴ repeated subsequently by

1. *PG* 94: 1421-1432.

2. *PG* 94: 1436-1501.

3. *Chronographia*, ed. C. DE BOOR (Leipzig, 1883-85), 416.

4. *Chronicon Syriacum* 1234 = J.B CHABOT, ed. *Chronicon ad annum Christi 1234 pertinens*, 2 vols (Paris, 1937, Louvain, 1974).

Michael the Syrian⁵. P. Peeter has suggested that this Peter of Damascus has been confused with a certain Peter of Capitolias [Bayt Ras] who had died as a martyr on an earlier date, January 13, 715 during the reign of caliph al-Walīd I (705-15)⁶. An *Oration* on this “pious neo-martyr Peter, who was put to death in the city of Capitolias”, has been attributed to John of Damascus and survived via Arabic only in a Georgian version, possibly from a Greek original. These two figures are distinct from each other, according to R.G. Hoyland; the first was a metropolitan and the second a government employee, a *χαρτουλάριος* of public taxes⁷. To confuse matters even further, Theophanes makes mention of two martyrs, a Peter metropolitan of Damascus (in 742/3, during the reign of al-Walīd II) and Peter of Maiuma (most likely Peter of Capitolias), connecting the name Qaiuma (Peter’s Syrian servant) to Maiuma (as in Syriac Q and M are very similar)⁸! Hoyland, then, is right when wondering whether, as far as the name is concerned, Theophanes’ account has become confused with the fifth-century martyr Peter, bishop of Maiuma⁹. The fact also that both figures under the name “Peter” were punished under a caliph by the name al-Walīd, explains Theophanes’ date of martyrdom in the same year.

A. Th. Khoury¹⁰ has attributed an Arabic treatise against Islam, now lost, to Peter of Damascus whom he identifies with Peter of Capitolias, thus agreeing with P. Peeters! This treatise may be the work to which J. Nasrallah refers to as a work in Greek against the Manicheans and Islam found in the Sinaitic manuscript Gr. 443 (erroneously referred to as Gr. 343), misreading Theophanes’s *Chronographia*¹¹! However, this particular manuscript contains a writing of *ascetic* nature under the title *Ἀνάμνησις*

5. *Chronique de Michel le syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, ed. tr. J.-B. CHABOT, 4 vols, (Paris, 1899-1910).

6. P. PEETER, La Passion de S. Pierre de Capitolias (+ 13 janvier 715), *AnBoll* 57 (1939), 299-333.

7. R. G. HOYLAND, *Seeing Islam as Others saw it. A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton 1997), 359.

8. *Chronographia*, 417-8.

9. Cf. D. M. LANG, *Lives and Legends of the Georgian Saints* (London 1956) 57-80; HOYLAND, *Seeing Islam*, 355, n. 69.

10. A. TH KHOURY, *Les théologiens byzantins et l' Islam*, (Leuven/Paris 1969), 40.

11. J. NASRALLAH, Dialogue islamo-chrétien à propos de publications récentes, *Révue des Études islamiques* 46 (1978), 126.

τῆς ἰδίᾳς ψυχῆς, or better known as Ὑπόμνησις τῆς ἰδίᾳς ψυχῆς; a treatise which H.-G. Beck has attributed to a much later “Peter of Damascus” dated either in late eleventh (1096-97) or middle twelfth (1156-57) century¹².

Much earlier than this confusing scholarly debate, Nicodemos the Hagiorite (1749-1809), who with Makarios Notaras (1731-1805) bishop of Corinth collected and edited the *Philokalia* texts¹³, author also of the unsigned *Introduction* to each figure, presented Peter as “bishop of Damascus during the reign of Constantine the Copronym in the year seven hundred and seventy five” [Constantine V (741-775)] who died as a martyr in *Arabia Felix*. The inference here is that Peter served as bishop only for a short while during the year 775 when Constantine was still an emperor. Peter, continues Nicodemos, was sent to exile “by Walid, the son of the ruler of the Arabs Isem” as he was a sharp critic “of the ill-intended heresy of the Arabs and the Manicheans”¹⁴. On the basis of two unspecified but dated manuscripts this view seems to be questioned by the commentator of a New Edition of the *Philokalia*, the Athonite monk Theokletos Dionysiates, who reluctantly places Peter and his works in the beginning of the 12th century; aiming at supporting especially hesychasts, but generally monks and ascetics of all forms of monastic life¹⁵. These two manuscripts may be the 13th century one of Peter’s works and another one of the 14th century, which have prompted some to date Peter in the years 1096-97 and 1156-57 respectively. It is the dates of these manuscripts which, according to the translators of the *Philokalia* in English, have led Gouillard to place Peter in the twelfth century¹⁶.

12. H. G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Munich, 1959), 644.

13. Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν. Συνερανοσθεῖσα παρὰ τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων Πατέρων ἐν ἧ διὰ τῆς κατὰ τὴν προᾶξιν καὶ θεωρίαν ἠθικῆς φιλοσοφίας ὁ νοῦς καθαίρεται, φωτίζεται καὶ τελειοῦται (Venice, 1782) 5 volumes (reprint: Ἀθήναι, 1957-1963)].

14. Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν, volume III, (1960), 3.

15. Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν. Μετάφραση ΑΝΤΩΝΙΟΣ Γ. ΓΑΛΙΤΗΣ, Third vol. (Θεσσαλονίκη: Τό Περιβόλι τῆς Παναγίας, 1997³), 66.

16. *The Philokalia. The Complete text compiled by St Nikodimos of the Holy Mountain and St Makarios of Corinth*. Translated from the Greek and edited by G.E.H. PALMER – PHILIP SHERRARD – KALLISTOS WARE, Volume III, (London, 1984), 70.

Greg Peters in a rather complicated discussion (Chapter One) attempts to establish the year 1050 as the *terminus post quem* and 1275 as the *terminus ante quem* of Peter of Damascus's life. The details of the argument, not particularly convincing, may be evaluated closely by a more competent person than this reviewer. The same can be said about the methodology and the validity of arguments used for explaining Peter's identity as "Damascene" (Chapter Two). One is left wondering, for example, in what way does the lengthy discussion about Mediaeval controversies on the azymes and the *filioque* (pp. 40-43) lead or contribute, in a convincing way, to the identity of Peter of Damascus! Also the argument that the twelfth-century debate about the nature of the Eucharist leads unequivocally to the person of Peter of Damascus as monk at the monastery of Areia and biological brother of Leo, bishop of Argos in the same century (pp. 46-48) seems, to this reviewer, as highly hypothetical! Suggesting also that the interchangeable use of the Arabic name Mansur (of Damascene origin) with the epithet "Damascene" or "of Damascus" (something questionable!) may have resulted in Peter's surname "of Damascus", sounds as a huge leap of imagination. The first two chapters of the book have pressed the key points of fact, date and geography, far too much; thus raising more questions than clarifications beyond doubt.

With these confusing and at times contradictory data in mind, we turn now to the "Peter of Damascus, the holy martyr" («τοῦ ἱερομάρτυρος») of the *Philokalia* itself, as these two are according to Nicodemos the Hagiorite coherent and congenial entities to each other¹⁷. In dealing mostly with Byzantine spirituality and its scholarly renaissance and less with the historical and contextual Peter, Greg Peters in an earlier section of the book (pp. 9-12) was eager to discuss the question of How does one read Byzantine spiritual texts; a question, which we must say, is of modern Western concern but of no significance to the collectors or the masters of the spiritual texts contained in the *Philokalia*. Nikodemos the Hagiorite in his unsigned *Introduction* calls the *Philokalia* "the means to deification" ("τὸ τῆς θεώσεως Μέσον") and in another place "the instrument of deification" ("τὸ τῆς θεώσεως ὄργανον")¹⁸, while he characterizes Peter's own place in it as "a *Philokalia* within the major *Philokalia*, the comprehensive one within the extended one" ("φιλοκαλίαν φιλοκαλία μείζονι μέγαν καὶ

17. Cf. *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν*, Volume III, 4.

18. *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν*, Volume I, κβ' and κγ'.

τῆ συνεπτυγμένη τὴν πλατυτέραν”)¹⁹. Indeed, Peter’s texts make up the second largest section of the whole *Philokalia* after Maximos the Confessor, and cover all subjects of the ascetic and nyptic writings. The latter is also attested to by the plethora of sources which Peter has used. It is on both these counts that the above mentioned Theokletos Dionysiates in the New Edition sets the priorities of study differently, by remarking that although “one may harbor some doubts as to the identity of the author of these texts and the century in which he lived” he, nevertheless, belongs to the *Philokalia* because “he exercised himself as an ascetic, became a saint and fell asleep in the Lord without committing a sin or going against the truth of the Church”²⁰. It is this “Peter of Damascus” who remains elusive and has received scant attention by the scholarly community - except for a study by Jean Gouillard²¹, and two articles published in 1995 by Greg Peters²², the author of the present book. The puzzle of this Peter takes other forms, too. For example, the first translation of the *Philokalia* in Slavonic by the Russian *starets* Paisy Velichofsky (1722-1794), published in St Petersburg one year before Paisy’s death in 1793, has remained faithful to its Greek original, while a later translation in Russian by Theophanes of Tabov and Vladimir in 1877, is marked by a number of additions and omissions of texts, most notable being the deletion of the whole section of “Peter of Damaskos”, with no explanation!

Peter of Damascus’s insistence that spirituality is equally applicable to monks and lay people makes him a precursor of the intellectual layman and admirer of hesychasm, Nicholas Kavalas (1322-*ca.*1391) - by two centuries, if we accept Greg Peters’s thesis that Peter of Damascus is a twelfth-century figure, or by five centuries, if we place him much earlier, in the late eighth century as is my opinion. Peter is writing for those who are seeking practical advice on spiritual matters, and in a manner neither systematic with an

19. Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν, Volume III, 4.

20. Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν, Third Volume (as in n. 15 above), 62-3.

21. J. GOUILLARD, Un auteur spirituel byzantine du XIIe siècle, Pierre Damascène, *Échos d’Orient* 38 (1939), 257-78, reprinted in his *La vie religieuse à Byzance* (London:Variorum, 1981).

22. G. PETERS, Peter of Damascus and Early Christian Spiritual Theology, *Patristica et Medievalia* 26 (2005), 89-109; and Recovering a Lost Spiritual Theologian: Peter of Damascus and the Philokalia, *St. Vladimir’s Theological Quarterly* 49 (2005), 437-459.

intention of proving, nor grandiose with a posture of lecturing, insisting that spiritual knowledge and salvation are within the reach of everyone. Divine aid and grace, prayer, meditation, hope and proper exercise of freedom of human will are fundamental presuppositions and means to salvation –principles and teachings characterizing *the early spiritual fathers*. Thus, there are internal, congenial and contextual indications of Peter’s early origin derived from within the *Philokalia* corpus, which seem to challenge the theses of the book. I will offer specifically three of them:

First, it is essential to pay attention to the list of books which Peter used; books which he had borrowed from and returned to his spiritual brothers as he owed no book of his own. The list is found in the Preface of the *Treasury of Divine Knowledge*. In manner and order this list goes as follows: The Old and the New Testament; specifically the Psalms, the four books of Kings, the six books of Wisdom (Job, Proverbs, Ecclesiastes, Song of Songs, Wisdom of Solomon, Sophia Sirah), the books of Prophets, the books of Chronicles, the Acts of the Apostles, the holy Gospels and the Commentaries to all of them. After these Peter is citing writings of specific authors and fathers which he had read and quoted. This part is in itself a document. I have added for consideration the dates of these sources: [Pseudo]-Dionysius [the Areopagite, fl. ca. 500], Athanasios [295-373], Basil [ca. 330-379], Gregory the Theologian [329/330-ca.390], [John] Chrysostom [b.340-350-d.407], Gregory [of Nyssa (b.335-40-d. after 394)], Anthony [of Egypt, (ca. 251-356)], Arsenios [354-449], Makarios [of Egypt (ca.300-ca.390)], Neilos [d. ca. 430], Ephraim [the Syrian (ca. 306-373)], Isaak [fl. ca.680], Mark [the Ascetic (early 5th c.)], [John] Damascene [ca. 675-749], John of Klimakos [before 579-ca. 650], Dorotheos [of Gaza (ca. 500-560-80)], [Abba] Philemon [?6th-7th]; “as well as the lives and sayings of all the saints”, that is *Hagiologies*. The dates and kind of such sources should not be passed unnoticed as they provide a glimpse of Peter’s own life time and thought. The translators of the *Philokalia* in English have made a revealing calculation, albeit not exhaustive, as to the frequency of use of these sources in Peter’s works: Basil and Chrysostom each is mentioned 47 times. Next come John Klimakos (38 times), Isaac the Syrian (34 times), the *Gerontikon* or *Sayings of the Desert Fathers* (about 30 times), John of Damascus (28 times), Gregory of Nazianzos (23 times), Maximos the Confessor (19 times), Neilos (15 times), Dionysios (9 times), Dorotheos of Gaza (9 times), Mark the Ascetic and John

Cassian (2 times each)²³. These same translators have also noted that Peter makes mention of the tenth-century Logothete St. Symeon Metaphrastes (d. ca. 1000); something which certainly may point to an author who died much later than the eighth century and of al-Walīd II's era²⁴. Even with this note in mind, no one can miss the point that Peter's sources derive from a definite block of figures dating from the late third to the middle eighth century, from St. Anthony to John of Damascus, and that after this block a huge gap of about two and a half centuries follows until one reaches the single name of Symeon Metaphrastes! Symeon does not appear in the list of sources but only once, in a paragraph of Peter's *Treasury of Divine Knowledge* under the title "Active Spiritual Knowledge", and in passim. The context may be important in evaluating this reference:

"I have given the names of books and saints at the beginning, so as not to overburden my work by specifying to whom each saying belongs. Indeed, the holy fathers often copied out the words of the divine Scriptures just as they are, as St Gregory the Theologian did with those of Solomon; and Symeon Metaphrastis the Logothete said with reference to St John Chrysostom that it would be wrong not to use that saint's words and to substitute his own ..."²⁵.

There is no substantive use of any Symeon's *teaching* in this remark! Is it, then, unreasonable to suggest that the appearance of his name is, perhaps, the result of some kind of later editing and interpolation? One may also wonder why Peter (if he were, indeed, not just an eleventh but a twelfth-century ascetic) does not make mention of such major spiritual writers, closer to him in age and thought, as Symeon the New Theologian (949?-1022) or Nicetas Stethatos (1005?-ca. 1090)? Greg Peters has not raised such questions, even as working hypotheses.

Second, working on Gouillard's premise, Greg Peters seems to have been convinced that Peter was a monk of the late eleventh century (p. 13), although in a subsequent place (p. 21) has preferred later, middle twelfth century (1156-57) dates for his monastic life - both assumptions remaining unproven. His lengthy discussion on monasticism in the early twelfth century Byzantium and beyond (pp. 15-21), although informative,

23. *The Philokalia*, Volume III, 70.

24. *The Philokalia*, Volume III, 70.

25. *The Philokalia*, Volume III, 103.

does not necessarily lead to or strengthen this supposition. Descriptions and expressions of forms of monasticism do not yield facts but only speculation about the exact “Peter” and the kind of a monk he was, given the large number of 108 figures under the name “Peter” in the Byzantine Prosopography, of which seventeen from the twelfth century, counting the easily dismissible ones. Greg Peters has identified his Peter by a questionable process of elimination. After leaving aside seventeen 12th century “Peters” found in the *Prosopography of the Byzantine World*, he deals with the seven remaining ones discarding some of them because the, otherwise scant, sources do not refer to them as “monk”! What comes, however, from a close examination of Peter’s own writings is that he was living neither as a hermit nor as a member of an organized *κοινόβιον*. He was rather a part of a semi-eremitic *κελλίον* – a third form of life of two or three monks pursuing a life of silence which his own favourite author, John of Klimakos (before 579-ca.650), calls “the royal way”²⁶.

Third, Greg Peter in Chapter Three makes an exposition and evaluation of the so-called “spiritual theology” of Peter’s works *Ἐπόμνησις εἰς τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν*, known also as *The Admonition*, and *Ἄλφοι κατ’ ἀλφάβητον*, or *The Spiritual Alphabet*. In this chapter the author endeavors to a) elucidate the spiritual theology of Peter of Damascus, and b) evaluate and correct, when necessary, previously negative assessments of Peter’s corpus (p. 54). This discussion is a scholastic-apologetic exercise and analysis of Peter’s thought which, in the words of the author, is to the common judgment, “unorganized, random, or even unoriginal” – a criticism which “is ubiquitous in the sparse secondary literature” (p. 51). Such an approach evades the unrehearsed character of Peter’s (not “theology” but) spiritual admonitions! Arguing about specific points of interpretation would require another thesis, which a younger and more able person should, certainly, undertake. The following two examples may offer a hint as to the kind of challenge. The essential meaning of the word *ἀπώλεια* in Patristic and especially the spiritual literature is «perdition» rather than “destruction” (pp. 62, 86f.) – an essential distinction between Eastern and Western theological frame of mind and praxis, with fundamental repercussions and views on humanity, evil, sin, freedom, grace, salvation and million of other experiences and principles. Secondly, postulations such as the following three: a) “a strong

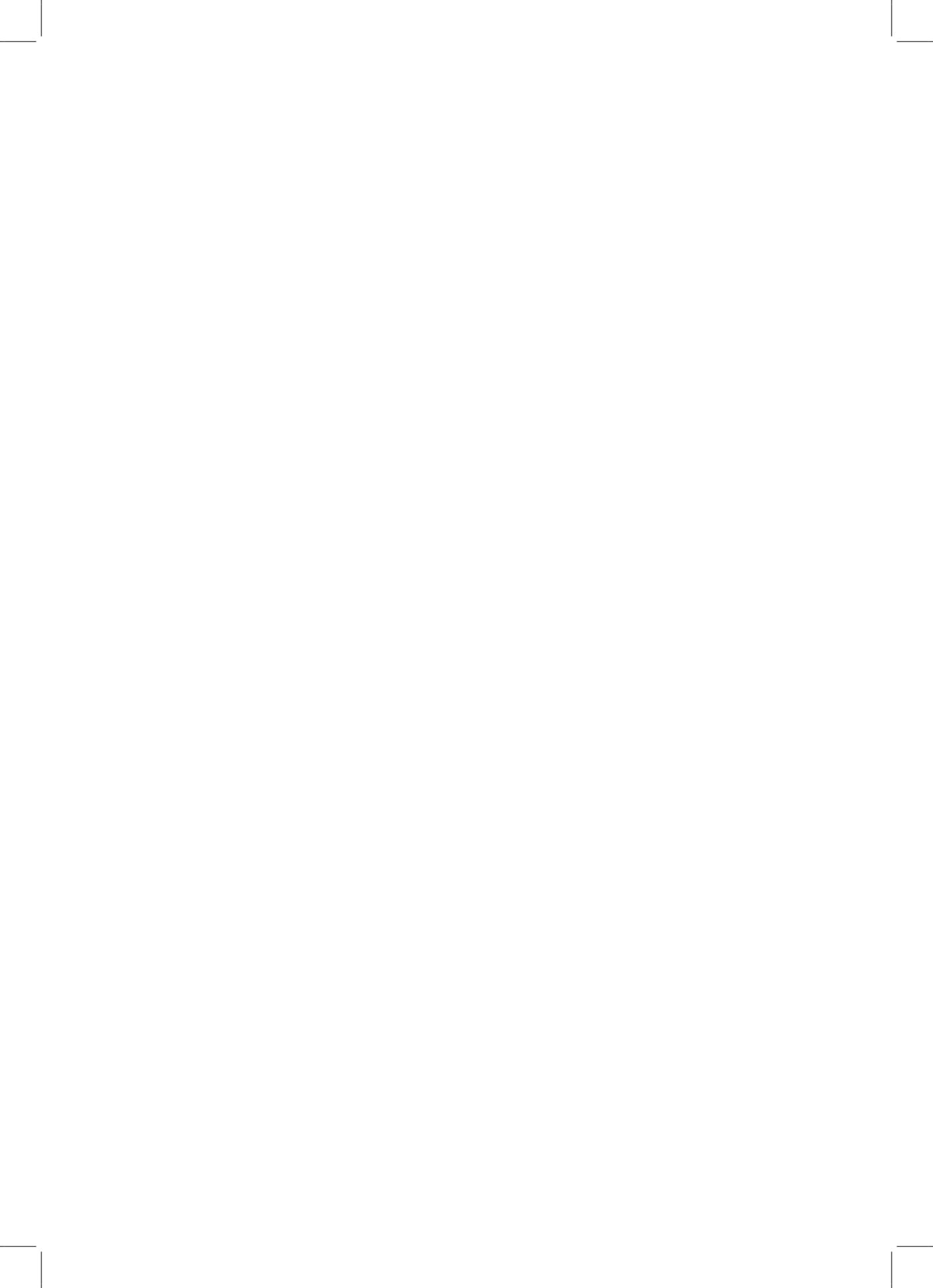
26. *The Philokalia*, Volume III, 70.

emphasis on grace is unusual in Byzantine writers of the period c. 850-1204" (!) while it is of a heightened interest among Western theologians, and thus it "arises the question naturally whether or not Peter had some exposure to those currents of thought" (p.64); b) that although it is insisted that Peter is a twelfth-century author at the same time it is maintained that "It is likely that he learned his theology of grace from the writings of Mark the Monk/ Hermit (early 5th century!), whom he references as one of his sources" (p. 66); and c) that "It would appear that Peter's theology of sin and grace, *though sharing many similarities with western theologians, was acquired through his reading of Eastern Christian texts*" (p. 67) [the emphasis is ours] - make little sense, and show a peripheral understanding and a speculative analysis of Peter's theological and spiritual presuppositions, particularly because the one who is called to support Peter's theology on sin and grace is the ... early *fifth-century* Mark the Hermit!!

On a very different front, the book does not make for an easy reading. All references seem to have come from the English translation of the *Philokalia*, while those from the Greek original are plagued with grammatical and spelling mistakes; for example: «Λόγοι κατ' ἀλφαβῆτον», «... ἰνδικτιῶνος πεμπτῆς ἔτους...», «καὶ ταῦτα ἐν πάση», «Πέτρῳ πρωτοσπαθαριῶ», «ληστῶν», «Ναυπλίου καὶ Ἄργους», «Ἐκδοσις», «ἀγίαμονή», «καθ' αἷμα», «ἐπίκρισις», «ἐπιτήρησις», «ὥσπερ τᾶλλα», «τοῦ πνεύματος [for πνεύματος]», «ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ», «οὕτω καταξιούμεθα», «οὐδ' ὅλως βιβλίων ἰδίαν κέκτημαι, ἢ [instead of, ἢ] ἐκτησάμην ποτέ...», «ἀβροδιατίτης» (for ἀβροδιατός?), «Διάταξις», «ὄσον τὸ ἐπ' αὐτόν», «Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθηκῆ, Τομος Πρωτος (En Petroupodei)», «ἐπισκόπου Πέτρῳ μητροπολίτη Δαμασκοῦ», «Ἐπιστολῆ...», «κεφάλιον περὶ τοῦ ἀχράντου σώματος οὐ [instead of, οὐ] μεταλαμβάνομεν», «ἄζυμος», «...πατριάρχου Ἱεροσολύμων», «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», «... ὅσ [for ὡς] προπάτορα μὲν ... ἐν ἄναξι περιώνυμον», «ὄθεν καὶ διατόρῳ στόματι ἀνακηρύττο τε ... καὶ τῇ παναγίᾳ Τριάδι, τὸ ζωοποιὸν αἷμα...», «ἵνα εἴτε ἐλθὼν καὶ ἰδὼν ὑμᾶς ... ἐν ἐνὶ πνεύματι ... ἥτις ἐστὶν αὐτοῖς ἔνδεξις [instead of, ἔνδειξις]», «ἡσυχία», «ἐγένετο σύζυγος...», «εὐρων ὁ δράκων ... ἄλλ' αὐτός καταλιπὼν τὸν χιτῶνα... αὐτοῦ ταῖς ἰκεσίαις...», «ἐν Ἑλλάδι» - an environment which makes the reading of the book cumbersome, and its scholarship suspect. The flagrant use of Greek quotations and words (even when these are not definitive or necessary) is adding to the problem.

In spite of these comments, one has to say that this is a contribution to an important and essential subject of Byzantine monasticism and spirituality, as well as to a significant (albeit obscure) personality. The author of the book and his mentors are to be commended for undertaking a topic which is neither easy to decipher, nor fanciful to the academia of our times to tackle. The challenge for a fresh, thorough, most serious reconsideration and meticulous treatment of the specific figure with its interwoven issues has now been posted; and for such a challenging task the book is a welcome beginning.

DANIEL J. SAHAS
Professor Emeritus
University of Waterloo (Canada)

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ – ABBREVIATIONS

ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς
ΑΠ	Ἄρχεϊον Πόντου
AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
ACO	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> , ἐκδ. Ε. Schwartz – J. Straub (Βερολίνο 1914–)
<i>AnBoll</i>	<i>Analecta Bollandiana</i>
AOL	<i>Archives de l’Orient Latin</i>
BAR	British Archaeological Reports
BBA	Berliner Byzantinistische Arbeiten
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d’Athènes et de Rome
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BHG	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> , Bruxelles ³ 1957
<i>BHG Auct.</i>	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca. Auctarium</i> , Βρυξέλλες 1969
<i>BHG Nov.Auct.</i>	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca. Novum Auctarium</i> , Bruxelles 1984
BHO	<i>Bibliotheca Hagiographica Orientalis</i> , Βρυξέλλες 1910
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BNV	Byzantina et Neograeca Vindobonensia
ΒυζΣυμ/ <i>ByzSym</i>	Βυζαντινά Σύμμεικτα / <i>Byzantina Symmeikta</i>
(–2008 Σύμμεικτα)	(–2008 Σύμμεικτα)
BSI	<i>Byzantinoslavica</i>
BSO[A]S	<i>Bulletin of the School of Oriental [and African] Studies</i>

BV	<i>Byzantina Vindobonensia</i>
Byz	<i>Byzantion</i>
ByzSt	<i>Byzantine Studies/Études byzantines</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CahArch</i>	<i>Cahiers archéologiques</i>
CCSG	Corpus Christianorum, Series Graeca
CCSL	Corpus Christianorum, Series Latina
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
<i>ChHist</i>	<i>Church History</i>
CIC	<i>Corpus iuris civilis</i> , τ. 1-3, ed. P. Krüger – T. Mommsen – R. Schöll – W. Kroll, Berlin ¹¹ 1954 (rep. Dublin 1972)
CJ	<i>Codex Justinianus</i> , ed. P. Krüger, Berlin 1929
<i>CorsiRav</i>	<i>Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina</i>
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
DACL	<i>Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie</i>
DHGE	<i>Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques</i>
DMA	<i>Dictionary of the Middle Ages</i> (New York 1982-89)
DOC	<i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection</i> , τ. 1-5, ed. A. R. Bellinger – P. Grierson – M. Hendy, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1966-1999
DOCat	<i>Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection</i> , τ. 1-2 by M. C. Ross (Washington, D.C. 1962-65); τ. 3 by K. Weitzmann (1972)
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DOS	Dumbarton Oaks Studies
DOSeals	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, εκδ. E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides, τ. 1-6, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1991-2009
ΕΕΒΣ	<i>Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
ΕΙ ²	<i>Encyclopaedie de l'Islam. Nouvelle édition</i> , τ. 1-13, Leiden-London-Boston 1960-2009.
FM	<i>Fontes minores</i>

GRBS	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
JGR	I. and P. Zepos, <i>Jus Graecoromanum</i> , τ. 1-8, Αθήνα 1931 (rep. Aalen 1962)
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JMedHist	<i>Journal of Medieval History</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i> , τ. 18- (Note: Before 1969: JÖBG)
JÖBG	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft</i> , τ. 1-17 (Note: After 1968: JÖB)
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
Lampe	G. W. H. Lampe, <i>A Patristic Greek Lexicon</i> (Oxford 1961-68)
LBG	<i>Lexikon zur byzantinischen Gräzität</i> , erstellt von E. Trapp (et al.), Wien 2001-
LSJ ⁹	H. G. Liddell – R. Scott – H. S. Jones et al., <i>A Greek-English Lexicon</i> (Oxford 1996)
MM	F. Miklosich – J. Müller, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , τ. 1-6, Wien 1860-1890
MANSI	J. D. Mansi, <i>Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio</i> (Paris-Leipzig 1901-27)
MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica</i>
NE	<i>Νέος Ἑλληνομνήμων</i>
OC	<i>Orientalia Christiana</i>
OCA	<i>Orientalia christiana analecta</i>
OCP	<i>Orientalia christiana periodica</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , ed. A. Kazhdan et al. (New York-Oxford 1991)
ΠΑΑ	<i>Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completus, Series graeca</i> , éd. J.-P. Migne, Paris 1857-66
PL	<i>Patrologiae cursus completus, Series latina</i> , éd. J.-P. Migne, Paris 1844-80
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , ed. E. Trapp et al., Wien 1976-1996
PLRE	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i> , τ. 1-3, ed. A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, Cambridge 1971-1992. τ. 2, ed. J. R. Martindale 1980

<i>PmbZ</i>	<i>Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit</i> , ed. R. J. Lilie et al. τ. 1-, Berlin 1999-
PO	<i>Patrologia Orientalis</i> , ed. R. Graffin - F. Nau, 1- . Paris 1904- .
Ralles-Potles	G. A Ralles - M. Potles, <i>Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων</i> τ. 1-6, Athens 1852-1859 (ανατ. Athens 1966)
RAC	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
RbK	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i> , ed. K. Wessel (Stuttgart 1963-)
RE	<i>Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , neue Bearbeitung von G. Wissowa et al., Stuttgart 1894-1978
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REC	<i>Recueil des historiens des croisades</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
REH	<i>Revue des études historiques</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RH	<i>Revue historique</i>
RHSEE	<i>Revue historique du sud-est européen</i>
ROC	<i>Revue de l'Orient chrétien</i>
ROL	<i>Revue de l'Orient latin</i>
RSBN	<i>Rivista di studi bizantini e neoellenici</i>
RSBS	<i>Rivista di studi bizantini e slavi</i>
SBN	<i>Studi bizantini e neoellenici</i>
SBS	<i>Studies in Byzantine Sigillography</i>
SC	Sources chrétiennes
SCIAM	<i>Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo</i>
StT	Studi e Testi
<i>St Ven</i>	<i>Studi Veneziani</i>
SubsHag	Subsidia Hagiographica
Tafel -Thomas	G. L. F. Tafel - G. M. Thomas, <i>Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig</i> , τ. 1-3, Wien 1856-57
TIB	<i>Tabula Imperii Byzantini</i> , ed. H. Hunger - J. Koder, Wien 1976-
TLG	<i>Thesaurus Linguae Graecae</i>
TM	<i>Travaux et mémoires</i>

VV	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
WBS	Wiener Byzantinistische Studien
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

Ο ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΥΜΜΕΙΚΤΩΝ,
Ο ΟΠΟΙΟΣ ΕΧΕΙ ΕΚΔΟΘΕΙ ΗΔΗ ΣΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ [www.byzsym.org],
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΕΛΕΚΑΝΟΥ
Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ
.....
ΤΟΝ ΤΟΥ